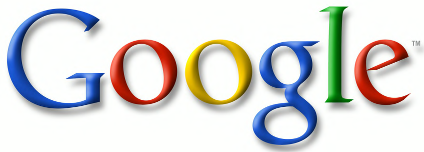
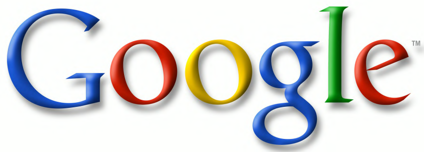
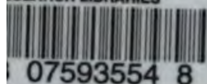

Google

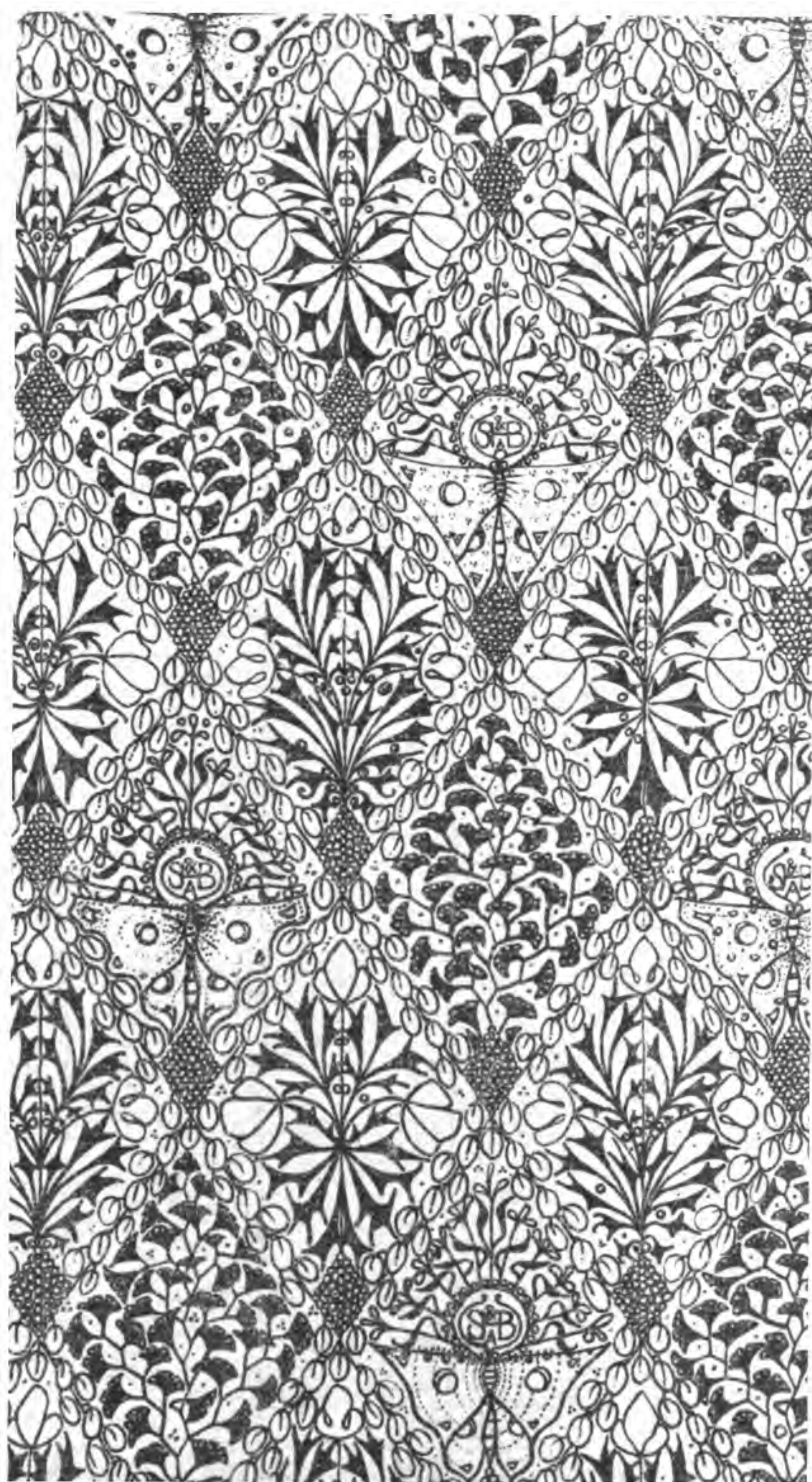
HET WIJSGEERIG-ECONOMISCH STELSEL VAN KARL MARX

DOOR

MR. M. W. F. TREUB

TWEEDE DEEL

MSTERDAM, SCHELTEMA EN HOLKEMA'S BOEKHANDEL
HAARLEM, H. D. TJEENK WILLINK & Zn.

Treub
SF

HET WIJSGEERIG ECONOMISCH STELSEL VAN KARL MARX.

HET WIJSGEERIG-ECONOMISCH STELSEL VAN KARL MARX.

EENE CRITISCHE STUDIE

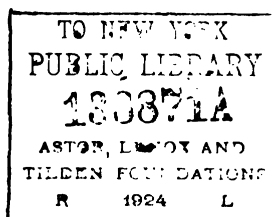
DOOR

MR. M. W. F. TREUB.

Hoogleeraar in de Staathuishoudkunde en de Statistiek
aan de Universiteit van Amsterdam.

TWEEDE DEEL.

AMSTERDAM, SCHELTEMA & HOLKEMA'S BOEKHANDEL.
HAARLEM, H. D. TJEENK WILLINK & ZN.
1903.

COÖP. DRUKKERIJ-VEREENIGING „PLANTIJN", AMSTERDAM.

INHOUDSOPGAVE.

TWEEDE AFDEELING.

HOOFDSTUK II.

Blz.

HOOFDSTUK III.

Blz.

HOOFDSTUK IV.

HOOFDSTUK V.

HOOFDSTUK VI.

TWEEDE AFDEELING.

DE AFGELEIDE BEWEGINGSWETTEN DER KAPITALISTISCHE MAATSCHAPPIJ.

INLEIDING.

„Gelijk DARWIN de wet der ontwikkeling van de organische natuur, zoo ontdekte MARX de ontwikkelingswet der menschelijke geschiedenis." Aldus sprak ENGELS aan het graf van zijn grooten geestverwant. Welke die ontwikkelingswet is en welke waarde haar toekomt, werd in de vorige afdeeling behandeld. Thans hebben wij na te gaan, welke gevolgen daaruit door MARX werden afgeleid voor de ontwikkeling der kapitalistische maatschappij. Aan die afleiding is het hoofdwerk van MARX „*Das Kapital*" gewijd. Schijnbaar gaat „*Das Kapital*" langs inductieven weg te werk en leidt het de conclusiën waartoe het komt, af uit het feitenmateriaal dat het verzamelt. Inderdaad echter is het er geheel anders mede gesteld. „*Das Kapital*" behelst zonder twijfel heel wat feitenmateriaal, dat bij de uiteenzetting van de ontwikkelingswetten der kapitalistische maatschappij dienst doet; maar die ontwikkelingswetten worden daaruit niet opgebouwd. Het verzamelde feiten-materiaal doet in „*Das Kapital*" alleen dienst ter veraanschouwelijking van de bewegingswetten van dit ééne tijdperk der maatschappelijke geschiedenis, welke zijn afgeleid uit de door MARX „ontdekte" algemeene ontwikkelingswet der menschelijke geschiedenis.

Alles wat „*Das Kapital*" inhoudt over de bewegingen der kapitalistische maatschappij, is afgeleid uit het tweeledige uitgangspunt: de materialistische geschiedbeschouwing en de leer betreffende de waarde der waren in het ruilverkeer. Het is langs deductieven weg gevonden uit de combinatie van een tweetal algemeene stellingen, welke niet als resultaat van feitelijk onderzoek werden verkregen, maar met behulp van wijsbegeerte en logica *a priori* werden opgesteld. De feiten worden in „*Das Kapital*" gebruikt en gerangschikt gelijk in het pleidooi

van den advocaat, die daaraan niet vraagt welk standpunt hij heeft in te nemen, maar welke argumenten hij er uit halen kan ter verdediging van het standpunt dat hij nu eenmaal ingenomen heeft [1]).

Sedert MARX zijne ontwikkelingswet der menschelijke geschiedenis verkondigde en zijne bewegingswetten der kapitalistische maatschappij daaruit afleidde, is het feitelijk materiaal omtrent de bewegingen der economische toestanden in de hedendaagsche maatschappij belangrijk vermeerderd. Wèl ontsnapt er nog heel wat aan exacte waarneming; wèl zijn en blijven er toestanden ten aanzien waarvan objectieve waarneming zonder vermenging met persoonlijke appreciatie niet mogelijk is; wèl staat de wetenschap der maatschappij in het algemeen en der kapitalistische maatschappij in het bijzonder in exactheid bij de natuurwetenschappen heel wat ten achter. Doch dit neemt niet weg, dat er vooral in de laatste vijf-en-twintig jaren een massa feitelijk materiaal is verzameld, dat als proefsteen van MARX' aprioristische wetten van groote waarde is, dat er toe dwingt die wetten te verwerpen of te herzien, voor zoover de feiten haar weerspreken of fouten daarin aantoonen. In hoever dit het geval is, zullen de volgende hoofdstukken behandelen. Voor zoover de feiten mij daarbij noodzaken tot critiek, — en dat is nog al vaak het geval — zal ik telkens trachten in mijn critiek niet alleen afbrekend maar, voor zooveel mogelijk, ook opbouwend te zijn.

De ontwikkelingswetten der kapitalistische maatschappij gelijk het marxistische stelsel ze ons leert, zijn niet alle van gelijke orde. Van de hoogste orde onder de afgeleide wetten van het stelsel is wel de wet van de samentrekking van het kapitaal in de kapitalistische maatschappij. Die wet, welke verschillende andere van lagere orde, in haar gevolg voert, is evenwel van tweeledigen inhoud. Volgens haar moet het kapitalisme zich uiten zoowel in technische samentrekking van de kapitaalgoederen in een afnemend aantal bedrijven, als in juridische samentrekking van

[1]) Vgl. boven Dl. I., bl. 228.

het eigendomsrecht op die kapitaalgoederen in de beurzen van een afnemend aantal personen. De tweeledigheid dezer samentrekking echter is door MARX zoo goed als geheel verwaarloosd. In het „*Communistische Manifest*" wordt reeds van de bourgeoisie getuigd: „zij heeft de bevolking geägglomereerd, de productiemiddelen gecentraliseerd en het eigendom in weinige handen geconcentreerd." En in „*das Kapital*" worden de samentrekking der bedrijven en de opeenhooping der vermogens behandeld, als had men daarbij te doen met twee kanten van een en hetzelfde verschijnsel. [1]) Toch is het duidelijk dat het twee verschillende verschijnselen zijn. [2]) Men kan zich zeer goed eene vermogensconcentratie voorstellen, die gepaard gaat met bedrijfsverbrokkeling; — men denke slechts aan uitbreiding en afronding van een landgoed, gepaard met verdeeling daarvan in een aantal kleinere pachthoeven. En evengoed kan men zich een samentrekking der bedrijven voorstellen, gepaard met verspreiding van het recht op de kapitaalwaarde en de winsten daarvan; — men denke slechts aan de groote fabrieken van de engelsche coöperatieve Wholesale-Societies.

Hiermede wil ik allerminst *a priori* uitmaken, dat de bedrijfssamentrekking en de samentrekking van het maatschappelijk vermogen *niet* hand aan hand gaan. Alleen de noodzakelijkheid van het uit elkander houden der beide verschijnselen wil ik er mede te kennen geven. Heeft men ze elk afzonderlijk onderzocht, dan — maar ook dan eerst — kan worden uitgemaakt of, en in hoever ze al dan niet in onafscheidelijk verband met elkander staan.

Vandaar dat in deze afdeeling aan de door MARX gestelde samentrekking der bedrijven en aan de opeenhooping van het maatschappelijk vermogen en -inkomen afzonderlijke hoofdstukken worden gewijd. Tusschen die

---

[1]) Zie bijv. t. a. p. I, bl. 726—29.

[2]) Vgl. CARL KNIES, *Geld und Credit*, II, 2, bl. 189. „So ist nun auch bezüglich der Erscheinung der „Anhäufung", „Concentration" beweglicher Kapitale in einer Hand zu unterscheiden zwischen der Commassation als Güter-Besitz in der Hand eines Vermögens-Inhabers und der Commassation als Kapital-Bewirthschaftung in der Hand eines Geschäftsinhabers, der als solcher auch oder nur mit fremdem Vermögen Grossbetrieb haben kann."

beide hoofdstukken in wordt, als tweede hoofdstuk, de samenstelling der arbeidende klasse en hare veranderingen behandeld. Ik liet dit hoofdstuk terstond op dat over de bedrijfsconcentratie volgen, omdat de veranderingen in de samenstelling der arbeidende klasse met de bedrijfssamentrekking in het nauwste verband staan. De inkomens- en vermogensconcentratie vormt alzoo den inhoud van het derde hoofdstuk.

Het vierde hoofdstuk behandelt MARX' leer der economische crises, welke het sluitstuk vormt zijner uiteenzetting van de bewegingswetten der kapitalistische maatschappij en den overgang van de kapitalistische in de communistische maatschappij heeft te verklaren.

In het vijfde hoofdstuk wordt onderzocht, hoe het er volgens de marxistische leer in de socialistische maatschappij zal uitzien. Daarbij laat ik echter alles achterwege wat alleen vrucht is van persoonlijke phantasie. Slechts die karaktertrekken der nieuwe maatschappelijke organisatie der toekomst worden door mij behandeld, die door de grondleggers der theorie als noodzakelijke uitkomsten der kapitalistische ontwikkeling werden aangewezen.

Het zesde geeft in hoofdtrekken aan wat de jongere marxisten, DE GREEF's marxisten onder beneficie van inventaris, van MARX' afgeleide bewegingswetten bezig zijn te maken.

HOOFDSTUK I.

DE SAMENTREKKING DER BEDRIJVEN.

§ 1. DE SAMENTREKKING VAN DEN ARBEID IN HET ALGEMEEN.

De samentrekking der bedrijven is bij MARX — gelijk ik reeds zeide — onafscheidelijk verbonden met de opeenhooping der vermogens. Toch hebben wij van die beide concentrische bewegingen hier voorloopig alleen met die der bedrijven te maken. **1. De inhoud der samentrekkingswet**

Aangeduid wordt MARX' leer daaromtrent reeds in „*la Misère de la Philosophie*" [1]) en het „*Communistische Manifest*". [2]) Hare tot volle rijpheid gekomen uiting vindt zij in „*Das Kapital*".

„Het kleinbedrijf — aldus schrijft MARX in zijn hoofdwerk — is een noodzakelijke voorwaarde voor de ontwikkeling der maatschappelijke productie en de vrije individualiteit van den arbeider zelf.... Deze productiewijze veronderstelt verbrokkeling van den grond en van de overige productiemiddelen. Zij sluit zoowel de concentratie van deze laatste, alsook de coöperatie, de arbeidsverdeeling binnen den kring van hetzelfde productieproces, maatschappelijke beheersching en regeling der natuur, vrije ontwikkeling der maatschappelijke productiekrachten uit. Zij is slechts overeen te brengen met nauwe „naturwuchsige" grenzen der productie en der maatschappij.... Op een zekeren hoogtegraad brengt zij de middelen tot hare eigene vernietiging ter wereld. Van dit oogenblik doen zich krachten en hartstochten in den schoot der

---

[1]) t. a. p. bl. 106/7.
[2]) Zie boven, Dl. I, bl. 196.

maatschappij gelden, welke zich aan haar ontgroeid voelen. *Zij moet vernietigd worden en zij wordt vernietigd.*" [1])

Dat is het eerste stadium van het kapitalistische ontwikkelingsproces. Het kleinbedrijf wordt door het kapitalistische bedrijf, dat arbeiders en productiemiddelen in fabrieken en werkplaatsen samenbrengt en eene inwendig gedeelde en georganiseerde productiewijze volgt, vernietigd. [2]) „Zoodra dit vervormingsproces de oude maatschappij naar diepte en omvang voldoende heeft uit elkaar gerukt, ... zoodra de kapitalistische productiewijze op eigen beenen staat, krijgt de verdere vermaatschappelijking van den arbeid en de verdere omzetting van den grond en andere productiemiddelen in maatschappelijk geëxploiteerde, derhalve in gemeenschappelijke productiemiddelen een nieuwen vorm. Wat nu te onteigenen is, is niet langer de voor eigen rekening werkende arbeider, maar de vele arbeiders exploiteerende kapitalist. Deze onteigening voltrekt zich door het spel der innerlijke wetten van de kapitalistische productie zelve, door de samentrekking der kapitalen. Telkens slaat één kapitalist er velen dood. Hand in hand met deze samentrekking

---

[1]) *Das Kapital* I, bl. 726/7.

[2]) Deze voorstelling vond MARX bij verschillenden zijner voorgangers. Vgl. boven Dl. I, bl. 65, hetgeen FOURIER over de bedrijfsconcentratie zegt.

DE SISMONDI schrijft in zijne *Études sur l'économie pol.* Introduction: „Dans la poursuite du bon marché de fabrication, l'école chrématistique a reconnu comme principe que .... plus la richesse est accumulée en une seule main, plus elle peut exécuter à bon marché l'ouvrage qu'elle a entrepris. En même temps que ce principe a été reconnu par la théorie, il a été poursuivi avec vigueur par l'intérêt personnel, et c'est son application qui, rendant intenables toutes les situations mitoyennes, a repoussé tous ceux qu'elle en chassait vers les rangs des prolétaires de manière à augmenter jonrnellement leur nombre."

En eenige bladzijden verder: „Tous les consommateurs qu'elle (la grande industrie) pourvoit n'étaient auparavant ni sans habits, ni sans outils, ni sans poterie; mais ils s'approvisionnaient auprès de ces centaines de petits fabricants qui vivaient autrefois heureux dans l'indépendance, et qui ont disparu pour faire place au seul seigneur millionaire du monde mercantile. — Les capitalistes sont aux aguets pour découvrir les moyens de concentrer de la même manière toutes les industries, de supprimer partout les métiers, pour faire place à des ateliers; ils s'efforcent de faire en fabrique toutes les pièces de serrurerie, de charpente, de menuiserie."

PROUDHON, die de eindoorzaak van de kapitalistische productie zocht in de verdeeling van den arbeid, schreef in verband daarmede in „*de la Création de l'Ordre*" no. 418: „Diviser le travail, c'est économiser le capital: cette proposition, l'une des plus fécondes de la science économique, se convertit dans la suivante: Diviser le travail, c'est condamner la petite industrie."

of met de onteigening van vele kapitalisten door weinigen ontwikkelt zich de samenwerkende vorm van het arbeidsproces op steeds grootere schaal, de bewuste technische toepassing der wetenschap, de stelselmatige exploitatie van den grond, de omzetting der arbeidsmiddelen in slechts gemeenschappelijk te gebruiken arbeidsmiddelen, de besparing aan alle productiemiddelen door hun gebruik als productiemiddelen in gecombineerden, maatschappelijken arbeid." [1])

De samentrekking der bedrijven gaat derhalve — volgens deze voorstelling — aldus in haar werk, dat eerst het klein-kapitalistische, m. a. w. het middelgroot bedrijf het kleinbedrijf verdringt, om vervolgens zelf weer verdrongen te worden door het groot-kapitalistische groot- en reuzenbedrijf.

Het kenmerkende van de leer van MARX ligt niet in de aanwijzing, dat bij de kapitalistische ontwikkeling het grootbedrijf in vergelijking met het middelgroot- en het kleinbedrijf voortdurend in beteekenis toeneemt, maar in de voorstelling, dat die ontwikkeling van het middelgrootbedrijf gaat ten koste van het kleinbedrijf, de ontwikkeling van het grootbedrijf ten koste van het middelgroote. „Het spel der innerlijke wetten van de kapitalistische productie" leidt tot voortdurende toeneming der bedrijven in omvang, voortdurende afneming in aantal. Voor vele kleinbedrijven komt telkens één middelgroot bedrijf, voor vele middelgroote bedrijven komt telkens één grootbedrijf in de plaats.

Wordt deze wet door de werkelijkheid bevestigd, dan moet de statistiek eene dubbele beweging aan het licht brengen: vermindering van het aantal kleine en middelgroote bedrijven; toeneming van het aantal groote bedrijven.

De verwachting door MARX omtrent het verloop der kapitalistische ontwikkeling gekoesterd, werd niet door hem voor het eerst uitgesproken. Zoowel FOURIER als SIMONDE DE SISMONDI en PROUDHON gingen hem daarin voor; MARX echter gaf aan die verwachting meer kracht

[1]) t. z. p. bl. 727/8.

en beteekenis, door haar te maken tot een integreerend deel van een alles omvattend stelsel van maatschappelijke ontwikkelingswetten.

Later hebben velen, die het stelsel van MARX in zijn geheel niet als juist aanvaardden, toch ten aanzien van dit onderdeel daarvan met hem ingestemd. Zoowel MARX als zijne voorgangers en de na hem komenden gingen daarbij af op persoonlijke indrukken, gewekt door enkele in het oog springende feiten. Eerst de duitsche bedrijfs- en beroepsstatistieken van 1882 en 1895[1]) en in mindere mate ook de bedrijfsstatistieken van andere landen, met name die van België en van Frankrijk van 1896, hebben omtrent dit zoo gewichtige punt meer nauwkeurige en vertrouwbare gegevens verstrekt.

2. De duitsche, belgische en fransche statistieken.

De belgische bedrijfstelling geeft den toestand aan op 31 October 1896. Zij laat zoowel landbouw en handel alsook de bedrijven van openbare lichamen buiten beschouwing. Haar uitkomsten zijn neergelegd in een aantal lijvige rapporten, waarbij een tweetal kleinere verzamelrapporten behooren. Het eerste van die verzamelrapporten geeft ook eene beknopte vergelijking met den toestand van 1846.[2])

De fransche bedrijfs- en beroepstelling omvat de geheele actieve bevolking en dat wel op 29 Maart 1896; haar uitkomsten zijn samengebracht in een viertal deelen, waarvan het laatste de algemeene resultaten geeft. 3)

Deze tellingen zijn vooral van belang, wanneer men hare uitkomsten vergelijkt met de genoemde duitsche bedrijfstellingen, welke saamgekoppeld waren aan be-

---

1) De eindresultaten van de duitsche *bedrijfstelling* van 1895 zijn neergelegd in deel 119, *Neue Folge*, van de *Statistik des Deutschen Reichs*, onder den titel: *Gewerbe und Handel im Deutschen Reich*. Verder te citeeren als: *Gewerbestatistik*. Die van de beroepstelling vormen deel 111 van dezelfde officieele verzameling, onder den titel: *Die Berufliche und Soziale Gliederung des Deutschen Volkes*. Hier te citeeren als: *Berufsstatistik*.

2) De officieele titel der verzamelrapporten luidt: *Récensement général des Industries et des Métiers* (31 Octobre 1896). *Analyses des volumes* I et II en *Anal. d. v.* IV et V. Hier voortaan te citeeren als: *Belgische bedrijfsstatistiek*. I/II en IV/V.

3) *Résultats statistiques du recensement des industries et professions* (dénombrement général de la population du 29 mars 1896), tome IV, *Résultats généraux*. Hier voortaan geciteerd als: *fransche telling*.

roepstellingen, die de gegevens der bedrijfsstatistieken op menig punt aanvullen. Deze duitsche tellingen dalen in veel meer bijzonderheden af en werpen daardoor op tal van detailpunten licht. En bij de tellingen zelve én bij de bewerking werd met de grootste zorgvuldigheid te werk gegaan. Hare uitkomsten hebben daardoor — met uitzondering van enkele onderdeelen [1]) — een hoogen graad van betrouwbaarheid gekregen. Gegeven die betrouwbaarheid, hebben de duitsche statistieken voor ons onderwerp een bijzondere waarde, omdat zij een tijdperk van buitengemeenen industrieelen vooruitgang omspannen. Dat Duitschland tusschen 1882 en 1895 zich op industrieel gebied krachtig ontwikkelde, is van elders genoegzaam bekend en wordt door de vergelijking der bedrijfsstatistieken van die beide jaren, voor zooveel noodig, bevestigd. De aan de kapitalistische ontwikkeling eigen verschijnselen hebben zich derhalve in dat tijdperk scherp moeten afteekenen. Eene snellere kapitalistische ontwikkeling dan Duitschland tusschen die jaren doorliep, is voor geen enkel der west-europeesche landen te verwachten. Dat maakt de duitsche bedrijfsstatistieken juist voor ons onderwerp van zoo hooge beteekenis.

Ware het in België mogelijk geweest meer dan eene zeer algemeene vergelijking te geven tusschen de uitkomsten der tellingen van 1846 en 1896, dan zou de belgische statistiek, wegens het grootere tijdperk dat zij omspant, het in belangrijkheid voor ons onderwerp nog hebben kunnen winnen. Nu dat niet mogelijk was, behoudt de duitsche statistiek de eerste plaats. De fransche en belgische tellingen hebben niettemin groote waarde als aanvulling van- en hier en daar ook ter waarschuwing tegen het trekken van te algemeene conclusies uit de duitsche gegevens. Op enkele punten kunnen de gegevens dier statistieken ook met van elders verkregen uitkomsten vergeleken worden.

Men moet er echter van den begin af op bedacht zijn, dat de bedrijfssamentrekking, gelijk de duitsche

---

[1]) Ik doel in het bijzonder op de statistiek der werkloosheid en op die betreffende de verhouding van wel en niet opgeleide arbeiders.

statistiek haar te zien geeft, in enkele opzichten bij de werkelijkheid achterblijft. In de duitsche bedrijfsstatistiek zijn namelijk, behalve de landbouw (waarover afzonderlijke gegevens werden verzameld) en de niet op stoffelijke voortbrenging gerichte bedrijven, niet opgenomen: het spoorwegbedrijf (in Duitschland zoo goed als geheel in staatshanden), de posterijen en de telegrafie (wèl daarentegen de werkplaatsen van spoorweg en telegraaf, alsmede het tramwegbedrijf), voorts evenmin „ook andere openbare bedrijven, die niet uit winstbejag gedreven worden", dus gemeentelijke waterleidingen, straatreiniging enz.[1]) Waren die in zekeren zin reeds gemeenschappelijke bedrijven wél in de statistiek opgenomen, de bedrijfssamentrekking zou nog duidelijker zijn uitgekomen, dan zij reeds doet. Hetzelfde geldt voor de belgische bedrijfsstatistiek, die de bedrijven, in exploitatie bij openbare lichamen geheel buiten rekening laat.

Een andere reden waarom de bedrijfssamentrekking in de duitsche statistiek niet geheel tot haar recht komt, is hierin gelegen dat waar bedrijven van verschillenden aard tot eene onderneming vereenigd zijn (bijv. koornmolen en zaagmolen, katoen- en wolspinnerij, boekhandel en boekdrukkerij) deze, wat personeel en lichamelijke kracht aangaat, gesplitst zijn en de afzonderlijke takken van zulk eene onderneming als afzonderlijke ondernemingen zijn opgenomen.[2])

„Het gevolg van deze splitsing van gecombineerde ondernemingen is, dat het geheele getal der ondernemingen in de statistiek grooter is dan in werkelijkheid ... Bovendien zijn daardoor de naar grootte hoogere klassen van ondernemingen ten gunste der lagere te weinig bezet." „Men droeg echter bij de bewerking van 1895 zorg, dat ook het werkelijk aanwezig getal ondernemingen, zonder splitsing der gecombineerde ondernemingen, vastgesteld werd, en dat zichtbaar werd, in welke verhouding kleine-,

---

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 1/2.

[2]) Die splitsing verkleint echter minder het verschijnsel van de technische bedrijfssamentrekking, dan dat van de samentrekking in de leiding der bedrijven en ook ten deele dat van de vermogens-samentrekking. Aangezien de beroeps- en bedrijfsstatistiek omtrent de vermogenssamentrekking weinig of niets leeren, is de fout in dit laatste opzicht al van zeer weinig belang.

middelgroote en groote ondernemingen tegenover elkaar staan, onverschillig of de laatste gecombineerd zijn of niet." [1]) In België werd op overeenkomstige wijze te werk gegaan, ook wat betreft de bijeenvoeging der gesplitste ondernemingen in de eindrapporten. In Frankrijk daarentegen werden de „exploitations conjuguées" als takken van één centrale onderneming opgevat. [2])

Tegelijk met de bedrijfstelling had in 1882 en 1895 in Duitschland eene beroepstelling plaats. Bij deze laatste werden de personen eerst gerangschikt naar gelang zij een beroep uitoefenen of niet. Zij, die een beroep uitoefenen, werden voorts, behalve naar de bedrijven waarin zij werkzaam waren, onderscheiden naar de plaats welke zij in de onderneming innamen en wel in drie groepen: *zelfstandigen*, *beambten* en *arbeiders*.

Onder *zelfstandigen* worden ook verstaan leiders van ondernemingen, die aan anderen in eigendom toebehooren (directeuren van vennootschappen of vereenigingen, compagnons enz.); onder de zoogenaamd zelfstandigen komen dus ook beheerende ambtenaren voor.

Maar niet alleen om deze reden zij men voorzichtig met de in de statistiek als zelfstandig aangegevenen.

1e. Mag men lang niet in alle zelfstandigen kapitalistische ondernemers zien; een groot deel hunner — vrijwel allen die zonder hulppersoneel of met niet meer dan één arbeider hun bedrijf uitoefenen — staan maatschappelijk met arbeiders gelijk. KAUTSKY [3]) en BEBEL, [4]) die hierop den nadruk leggen, hebben met hun opmerking ongetwijfeld gelijk; maar zij heeft alleen beteekenis tegen hen die argumenten putten uit het groot aantal zelfstandigen, zonder nader op de klassen van zelfstandigen in te gaan. Wanneer men daarentegen de getallen der zelfstandigen alleen bezigt ter vergelijking van de veranderingen in de verhouding van de zelfstandigen en de

---

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 17. Zie beneden, § 4 van dit hoofdstuk.

[2]) *Fransche telling*, I, bl. 8.

[3]) *Anti-Bernstein*, bl. 63.

[4]) *Protokoll über die Verhandl. des Parteitages der S. D. P. Deutschlands, abgehalten zu Hannover 1899*, bl. 99.

andere groepen tusschen 1882 en 1895, treedt het bezwaar geheel op den achtergrond. Immers in beide jaren was het onderscheid tusschen zelfstandige en kapitalistische ondernemers hetzelfde.

2e Zijn er onder de schijnbaar zelfstandigen, die in werkelijkheid van andere ondernemers afhankelijk zijn. In de eerste plaats geldt dit voor de huis-industrieele „zelfstandigen", die inderdaad een bijzondere soort van arbeiders in dienst van kapitalistische ondernemers zijn. Ook voor andere zelfstandigen, wier werkelijke afhankelijkheid niet zoo duidelijk in het oog springt, kan hetzelfde gelden. KAUTSKY [1]) en BEBEL [2]) noemen als voorbeelden de bierhuishouders, onder wie verscheidenen zetbazen van groote brouwerijen zijn, en verschillende tusschenpersonen uit den handel, die dikwijls in schijn zelfstandig doch in werkelijkheid als agenten van een groote onderneming optreden.[3])

Intusschen heeft men ook hier niet met een nieuw verschijnsel in het economisch leven te doen en er is geen enkele reden om te vermoeden, dat deze onzichtbare bedrijfs-samentrekking tusschen 1882 en 1895 grootere verhoudingen aannam dan de openlijke, welke uit de beroeps- en bedrijfsstatistieken blijkt. Vandaar dat, hoewel KAUTSKY's en BEBEL's opmerkingen op zich zelven genomen juist zijn, de conclusie welke zij daaruit trekken, — namelijk dat de werkelijke bedrijfssamentrekking tusschen 1882 en 1895 veel verder ging dan uit de statistiek blijkt — niet opgaat. Zoowel in 1882 als in 1895 was de concentratie der bedrijven grooter dan beroeps- en bedrijfsstatistiek aangeven; de samentrekkende *beweging* tusschen beide jaren wordt door den terugkeer van dezelfde fout aan het begin en het einde van het tijdperk niet verzwakt. Bovendien werd — gelijk ik zoo even meldde — in de bedrijfsstatistiek van 1895

---

[1]) t. a. p. bl. 64/5.

[2]) t. a. p. bl. 100 en 103.

[3]) Zie eene beschrijving van verschillende voorbeelden van deze indirecte afhankelijkheid van schijnbaar zelfstandige ondernemers bij SOMBART, *Der moderne Kapitalismus*, I bl. 486 en volg. Zie ook V. D. GOES. *Grootkapitaal en Kleinhandel*, I, 2e St. bl. 14 en volg.

de fout van het tellen der uiterlijk zelfstandige onderdeelen eener onderneming als zelfstandige ondernemingen zooveel mogelijk verbeterd.

Beambten [1]) zijn de niet-beheerende ambtenaren, het wetenschappelijk, technisch of economisch gevormde administratieve, opzicht-hebbende en bureaupersoneel, procuratiehouders, agenten, boekhouders, handelsreizigers en schrijvers [2]).

Arbeiders zijn allen die niet onder een der beide andere categorieën zijn gerangschikt en in eenig beroep werkzaam zijn.

De beroepsstatistiek strekt zich over een veel ruimer veld uit dan de bedrijfsstatistiek. Zij omvat ook de personen werkzaam in die bedrijven en betrekkingen, welke in de bedrijfsstatistiek niet werden opgenomen.

In de belgische bedrijfsstatistiek werd in hoofdzaak eene gelijke onderscheiding gemaakt als in de duitsche beroepsstatistiek. Daarbij werden echter de ondernemers voor eigen rekening afzonderlijk gerangschikt — hetgeen stellig de voorkeur verdient. Daartegenover werden de directeuren samengevoegd met hen, die in de duitsche statistiek beambten genoemd worden; [3]) deze samenvoeging is minder gelukkig, daar er toch een kenmerkend onderscheid is tusschen den directeur en het overige personeel in een bedrijf.

In Frankrijk heeft men zich, wegens de moeilijkheid van het onderscheid tusschen beambten en werklieden, bepaald tot de onderscheiding tusschen de hoofden van ondernemingen eener- en de beambten en werklieden anderzijds [4]).

3. Samentrekking van arbeid en samentrekking v. productiemiddelen.

In de bedrijfsstatistieken komt de samentrekking van den arbeid meer op den voorgrond dan die der productiemiddelen; de eerste kan daarin ook meer in bijzonderheden worden nagegaan. Waar derhalve ook hier de

---

[1]) De duitsche statistiek spreekt van „*Angestellte*"; ik meen de bedoeling het best weer te geven door het woord: *beambte*.

[2]) *Berufsstatistik*, bl. 58.

[3]) *Belgische bedrijfsstatistiek* IV/V, bl. 5.

[4]) *Fransche telling*, I, bl. 22.

samentrekking van den arbeid de grootste plaats zal innemen, is het niet overbodig er reeds aanstonds op te wijzen, dat het verschijnsel der samentrekking van de bedrijven door de samentrekking van den arbeid onvoldoende wordt gekarakteriseerd.

De samentrekking der productiemiddelen gaat heel wat verder dan die van den arbeid. Volgens de duitsche statistiek van 1895 (uit 1882 zijn hieromtrent geen gegevens) was de verhouding tusschen het gemiddeld aantal personen en aantal paardenkrachten in de bedrijven die met hulppersoneel en (of) krachtwerktuigen werden uitgeoefend, als volgt: [1])

Bedrijven met	Aantal personen	Aantal paardenkrachten
1 tot 5 personen	2.6	0.3
6 „ 20 „	9.3	2.2
21 „ 100 „	41.6	16.8
101 „ 1000 „	231.5	161.2
1001 en meer „	1900.8	2247.5

Het is duidelijk, dat de toeneming van het aantal paardenkrachten — dus van de mechanische kracht van het werktuigkapitaal — bij het grooter worden der bedrijven veel sneller gaat dan die van het aantal daarin werkzame personen. Stelt men het gemiddeld aantal personen en het gemiddeld aantal paardenkrachten, ter verkrijging van vergelijkbare verhoudingsgetallen, voor de bedrijven met 1 tot 5 personen, beide op 1, dan verkrijgt men de volgende verhoudingsgetallen:

Bedrijven met	Aantal personen	Aantal paardenkrachten
1 tot 5 personen	1	1
6 „ 20 „	3.6	7.3
21 „ 100 „	16.—	56.—
101 „ 1000 „	89.—	537.3
1000 en meer „	731.—	7491.7

Het uit deze tabel blijkend verschijnsel was van te

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 153.

voren na te gaan. Immers hoe grooter eene onderneming, hoe meer beteekenend in den regel de mechanische kracht waarmede zij werkt, in vergelijking met den handenarbeid dien zij in haar dienst heeft.

4. Overwicht van het grootbedrijf.

Hoe groot in Duitschland het overwicht van de grootindustrie in 1895 was, blijkt niet minder duidelijk uit de volgende vergelijking. Stelt men — gelijk het eindrapport doet — 1 paardenkracht gelijk aan 24 menschelijke arbeidskrachten, dan komt men tot de volgende sprekende tabel:

Bedrijven met personen:	Op 1 bedrijf vallen arbeidskrachten:	Van 100 arbeidskrachten vallen op elke grootteklasse:
1—5	4.9	15.3
6—20	62.1	11.0
21—100	444.8	18.9
101—1000	4099.3	36.8
meer dan 1000	55841.2	18.0

Dit wil zeggen dat een reuzenbedrijf met meer dan 1000 personen in economische beteekenis gemiddeld gelijk staat met meer dan 11000 kleinbedrijven met 1 tot 5 personen. Het officieele rapport voegt aan het bovenstaande vergelijkende staatje toe: „Uit de kolossale hoeveelheid arbeidskrachten, uit deze som van nijverheid welke de fabriekmatige grootbedrijven in zich vereenigen, is het geweldige overwicht te verklaren hetwelk zij in onze hedendaagsche volkshuishouding verkregen hebben. Bijna een vijfde van alle nijverheidsvoortbrenging geschiedt volgens bovenstaande tabellen reeds alleen in de 296 reuzen-ondernemingen, meer dan de helft in de ondernemingen met meer dan 100 personen, terwijl de bedrijven met 20 en minder personen slechts ongeveer een vierde daarvan vertegenwoordigen. Een duidelijk teeken hoezeer het zwaartepunt van onze voortbrenging in het grootbedrijf ligt en de „Leistungen" van het kleinbedrijf daartegenover op den achtergrond treden." [1])

Niet minder duidelijk blijkt het overwicht van het grootbedrijf uit de belgische bedrijfsstatistiek. De eind-

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 156.

rapporten daarover geven echter geen inzicht in de verdeeling der mechanische kracht over de verschillende grootteklassen der bedrijven. De verdeeling der personen over die grootteklassen was in België in 1896 als volgt:[1])

GROOTTEKLASSEN DER BEDRIJVEN.	Gemiddeld aantal personen per bedrijf.	Percent van het	
		Aantal bedrijven.	Aantal daarin werkzame personen.
Zeer klein bedrijf (zonder werklieden of met medehulp alleen van familieleden)	1.2	70.69	19.66
Klein bedrijf met 1—4 arbeiders . . .	3.1	22.84	16.56
Middelgroot bedrijf met 5—49 arbeiders	14.8	5.74	19.85
Groot bedrijf met 50—499 arbeiders . .	178.—	0.65	26.96
Zeer groot bedrijf met 500 en meer arbeiders	894.4	0.08	16.97

Bedrijven met meer dan 1000 arbeiders waren er in België 41 met te zamen 64.772, of gemiddeld per bedrijf 1580 arbeiders. In deze reuzenbedrijven werkte ongeveer een tiende (9.76 procent) van de geheele belgische arbeidersbevolking. Deze cijfers wijzen voor België op eene nog verder gaande bedrijfsconcentratie dan in Duitschland; een verschijnsel dat — zooals wij zien zullen — voor een goed deel te verklaren is uit de relatief grootere beteekenis van het mijnwezen bij onze zuidelijke naburen.

De mechanische kracht in de nijverheid — met uitzondering van het vervoerwezen — is in België tusschen 1846 en 1896 meer dan vertienvoudigd. Het aantal paardenkrachten in de nijverheid bedroeg in 1846: 40.000, en 1896: 430.000.[2])

Ik kom later terug op hetgeen de bedrijfsstatistieken over de mechanische kracht leeren. De vooropstelling der bovenstaande cijfers heeft vooral ten doel buiten twijfel te stellen, dat ik het verschijnsel der samentrekking

1) *Belgische bedrijfsstatistiek*, IV/V, bl. 26.
2) t. z. p. I/II, bl. 42.

van arbeiders en productiemiddelen in de bedrijven niet verkleinen wil.

De mate waarin de samentrekking van den arbeid tusschen de beide tellingen in Duitschland toenam, blijkt reeds aanstonds uit de onderstaande cijfers: **5. Toeneming der samentrekking van den arbeid.**

Op een hoofdbedrijf kwamen in:	1882	1895
gemiddeld het volgend aantal *personen*: [1]		
Tuinderij, dierenfokkerij en visscherij . .	2.1	2.4
Industrie, met wijnbouw	2.6	3.7
Handel en verkeer	1.9	2.3
Alle bedrijven te zamen	2.4	3.3

Volgens de beroepsstatistiek kwam op 1 zelfstandige in:

	1882	1895
gemiddeld het volgend aantal *arbeiders*: [2]		
Landbouw	2.57	2.19
Industrie	1.86	2.89
Handel	1.04	1.46
Te zamen	2.06	2.34

Uit beide statistieken blijkt duidelijk dat zoowel het aantal arbeiders in verhouding tot het aantal ondernemers als het aantal in eenig bedrijf werkzame personen in verhouding tot het aantal bedrijven stijgende is.

Voor de belgische nijverheid zijn alleen cijfers uit 1896 bekend. Men vond daar in de nijverheid iets meer dan 3 arbeiders per bedrijf. Het sterk geconcentreerde mijnwezen had echter op dat middencijfer veel invloed; zonder den mijnbouw kwam men in België tot 2.5 arbeiders per bedrijf. [3]

Bij de fransche telling vond men als gemiddeld aantal loontrekkenden per onderneming: [4]

Landbouw	2.1
Nijverheid	6.5
Handel	2.6

Deze cijfers zijn met de duitsche en belgische niet

[1] *Gewerbestatistik*, bl. 56.
[2] *Berufsstatistik*, bl. 61.
[3] *Belgische bedrijfsstatistiek*, bl. 13.
[4] *Fransche telling*, IV, bl. LXX.

vergelijkbaar, daar de fransche statistiek de „Alleinbetriebe" niet, de duitsche en de belgische statistieken deze wèl tot de ondernemingen rekenen.

6. Graad van samentrekking in de verschillende bedrijfsgroepen.

De graad van samentrekking van den arbeid is overal in de verschillende takken van bedrijf zeer verschillend. Dit kan blijken uit de volgende tabellen.

Het gemiddeld aantal personen per bedrijf en per hoofdbedrijf bedroeg in Duitschland in 1895:[1])

Bedrijfsgroepen.	Aantal personen per hoofd-bedrijf.	per bedrijf.
Mijnbouw	139.8	85.5
Steengroeven	11.6	10.5
Chemische industrie	11.1	10.0
Lichtstoffen, enz.	9.4	7.1
Polygraphische bedrijven	9.0	8.5
Papierindustrie	8.7	8.2
Machine-industrie	6.6	5.7
Bouwbedrijven	5.3	4.5
Textielnijverheid	4.8	4.0
Metaalbewerking	4.0	3.7
Voedings- & genotmiddelen	3.8	3.2
Lederindustrie	3.4	2.3
Tuinderij	3.0	2.7
Verzekeringsbedrijven	3.0	1.2
Verkeersbedrijven	2.9	2.3
Hout- & Snijwarenindustrie	2.7	2.3
Hotel- & Koffiehuiswezen	2.5	2.1
Kunst & Kunstnijverheid	2.1	2.0
Handelsbedrijven	2.1	1.7
Dierenfokkerij	1.6	1.1
Kleeding & Reiniging	1.6	1.5

Het gemiddeld aantal personen per in werking zijnd bedrijf beliep in België bij de telling van 1896:[2])

[1]) *Gewerbestatistik* bl. 56/7 en 128. Zie over het begrip hoofdbedrijf, beneden bl. 41/2.
[2]) *Bedrijfsstat.* I/II, bl. 29. Evenals in de tabel voor Duitschland zijn hier de zelfstandige onderdeelen van gecombineerde ondernemingen voor afzonderlijke bedrijven gerekend.

Bedrijfsgroepen.	Aantal personen per bedrijf.
Glasindustrie	465.2
Mijnwezen	193.0
Porselein & aardewerk	26.6
Papierindustrie	21.2
Steengroeven	18.1
Chemische industrie	17.6
Tabaks „	7.0
Metaal „	6.3
Boek- en plaatindustrie	6.1
Kunstnijverheid	5.6
Voedings- en genotmiddelen	3.9
Bouwbedrijven	3.7
Bijzondere bedrijven	2.9
Textielnijverheid	2.8
Verkeersbedrijven	2.3
Hout- en meubelindustrie	2.3
Lederindustrie	1.7
Kleedingindustrie	1.6

Bij vergelijking dezer beide tabellen blijkt, hoeveel sterker geconcentreerd de belgische industrie in de meeste takken van bedrijf is dan de duitsche. Overigens blijken er groote punten van overeenstemming in de graadverschillen der concentratie in de onderscheiden bedrijfsgroepen te zijn. In beide landen steekt het mijnwezen in concentratiegraad hoog boven de andere bedrijven uit; alleen wordt het in België nog overvleugeld door de glasindustrie, welke daar in 49 bedrijven 24434 personen aan het werk heeft; het mijnwezen heeft er in 665 bedrijven 128.513 personen aan het werk. Die 665 bedrijven behooren echter aan slechts 402 ondernemingen, per onderneming bedroeg het gemiddeld getal personen in den mijnbouw niet minder dan 319.

De fransche telling leidt op dit punt tot overeenkomstige resultaten [1]), die alleen wegens het afwijkende begrip „onderneming" (établissement) voor rechtstreeksche vergelijking met de duitsche en belgische gegevens niet vatbaar zijn.

[1]) *Fransche telling*, IV, bl. LXX en volg.

Bedrijfsgroepen.	Gemiddeld aantal gesalarieerden per onderneming.
Nijverheidsondern. v. staat of gemeente . .	512
Winnen van ijzer en staal	467
Mijnwezen	414
Winnen van verschillende metalen	126
Glasindustrie	124
Katoenindustrie	54
Papier „	54
Wol „	46
Porcelein en faience	42
Alcohol en suiker	33
Caoutchouc; verwerij van stoffen; lichtstoffen .	28 à 30
Linnenindustrie; chemische industrie . . .	19 à 23
Zijde-industrie; explosie-stoffen.	15 à 16
Aardappelmeelfabrieken enz	12 à 14
Kalkovens enz.	9 à 11
Andere groepen.	2 à 8

Ook hier weer nemen mijnwezen, hoogovens en glasindustrie ten aanzien van de bedrijfssamentrekking, in vergelijking met de andere bedrijfsgroepen eene exceptioneele plaats in. Omtrent de openbare nijverheidsondernemingen bevatten de duitsche en belgische tellingen geen gegevens.

V. Verandering in de quantitatieve verhouding van ondernemers, beambten en arbeiders.

Zoowel de duitsche beroeps- als de belgische bedrijfsstatistiek behelzen — ook zonder voorloopig in te gaan op de verdeeling der bedrijven in grootteklassen — nog andere belangwekkende gegevens omtrent het verschijnsel der samentrekking van den arbeid. En ook de nederlandsche beroepstellingen geven daaromtrent eenig licht.

De geheele bevolking nam in Duitschland van 1882 tot 1895 toe met 14.48 pCt., de in eenig beroep werkzame bevolking met 17.80 pCt. Hieruit blijkt dat in 1895 een grooter deel van de bevolking een beroep uitoefende dan in 1882. Dit volgt ook hieruit dat in 1882 het actieve deel der bevolking 38.99 pCt. van het geheel uitmaakte, in 1895: 40.12 pCt. Voor een klein deel is deze verschuiving toe te schrijven aan nauwkeuriger opneming in 1895, maar grootendeels is zij een gevolg hiervan dat een

absoluut en relatief grooter aantal vrouwen en jeugdige mannen een beroep uitoefent. [1]).

Van alle in landbouw, handel of industrie werkzame personen waren:

IN	ZELFSTANDIGEN.	BEAMBTEN.	ARBEIDERS.
1882	5.180.687 (32.03 pCt.)	307.268 (1.90 pCt)	10.705.324 (66.07 pCt.)
1895	5.474.046 (28.94 „)	621.825 (3.29 „)	12.816.552 (67.77 „)

Het aantal zelfstandigen nam toe met 5 pCt., het aantal arbeiders met 20 pCt., het aantal beambten met ruim 100 pCt. Dit laatste wijst op de sterke toeneming van de inwendige arbeidsdeeling op het stuk van den hoogeren arbeid in de grooter wordende ondernemingen.

Splitst men de personen naar de drie groote bedrijfstakken, dan krijgt men de volgende cijfers: [2]).

	ZELFSTANDIGEN.	BEAMBTEN.	ARBEIDERS.
		LANDBOUW.	
1882	2.288.033 (27.78 pCt.)	66 644 (0.81 pCt.)	5.811.819 (71.41 pCt.)
1895	2.568.725 (30.98 „)	96.173 (1.16 „)	5.627.794 (67.86 „)
		INDUSTRIE.	
1882	2.201.146 (34.41 pCt.)	99.076 (1.55 pCt.)	4.096.243 (64.04 pCt.)
1895	2.061.764 (24.90 „)	263.745 (3.18 „)	5.955.711 (71.92 „)
		HANDEL.	
1882	701.501 (44.67 pCt.)	141.548 (9.02 pCt.)	727.262 (46.31 pCt.)
1895	843.557 (36.07 „)	261.907 (11.20 „)	1.233.047 (52.73 „)

Uit deze cijfers blijkt dat het aantal beambten in alle drie bedrijfstakken aanmerkelijk steeg. Het aantal arbeiders daalde alleen in den landbouw, tengevolge van het in alle moderne landen voorkomende verschijnsel van den

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 16. Op vrouwen- en kinderarbeid kom ik hieronder uitvoeriger terug. Zie hfdst. II, § 2 en 3.
[2]) *Berufsstatistik*, bl. 61.

trek van het platteland naar de steden. [1]) Het aantal zelfstandigen steeg, behalve in de industrie. In den landbouw was de stijging: 280.652 of 12.27 pCt., in den handel: 142.049 of 20.25 pCt., in de industrie was de daling: 6.76 pCt.

Alleen in den handel nam het aantal zelfstandigen in sterkere verhouding toe, dan het totaal aantal in den handel werkzame personen. In den landbouw bleef de stijging naar verhouding beneden de toeneming van het totaalaantal der in eenig beroep werkzame personen (17.80 pCt.) en zelfs beneden de geheele bevolkingstoeneming (14.48 pCt.). In de industrie nam het aantal zelfstandigen zelfs absoluut en relatief af.

ι. Verschil usschen de edrijfsgroeen ten aanien van die erhouding. . Duitschland.

Alleen in den landbouw steeg het aantal zelfstandigen in verhouding tot de beambten en arbeiders; in industrie en handel daalde deze verhouding sterk ten nadeele van de zelfstandigen.

Eene waarschuwing tegen het trekken van overhaaste conclusies uit deze algemeene cijfers en verhoudingsgetallen is evenwel niet overbodig. Blijft men niet bij de drieledige hoofdverdeeling staan, maar daalt men tot de verdeeling in beroepsgroepen af, dan ziet men zoowel ten aanzien van de verhoudingsgetallen tusschen de drie categorieën van personen bij de laatste telling als ten aanzien van de verschuivingen daarin sedert de telling van 1882 zeer opmerkelijke verschillen.

Zien wij eerst den concentratiegraad der beroepsgroepen in 1895. [2]) Ten einde een beeld te geven van de sociale beteekenis van elke groep, geef ik als eerste kolom het totaal van de in 1895 daarin werkzame personen: [3])

---

[1]) Voor Frankrijk blijkt die trek duidelijk uit de volgende verhoudingscijfers, ontleend aan de *fransche telling* IV, bl. XVII.

Beroepen.	Pct. der actieve bevolking. 1866	1896
Landbouw.	52	47
Nijverheid.	34	35
Handel.	4	5
Verkeer en diverse beroepen	3	5
Liberale beroepen	7	8
	100	100

[2]) *Berufsstatistik* bl. 65.

[3]) t. z. p. bl. 30.

BEROEPSGROEPEN.	Aantal personen werkzaam in de groep.	VERHOUDING VAN		
		Zelfstandigen.	Beambten.	Arbeiders.
Bergbouw, mijnwezen. . .	567.753	0.50	4.22	95.28
Fabrieken zonder nadere aanduiding	29.961	4.74	2.47	92.79
Steengroeven	501.334	6.92	2.35	90.73
Chemische industrie . . .	102.923	10.20	10.19	79.61
Polygraphische bedrijven .	119.291	11.12	4.26	84.62
Lichtstoffen, vetten, oliën .	42.997	11.41	12 21	76.38
Papier	135.863	11.08	4.81	83.11
Verkeersbedrijf.	615.330	13 36	16.47	70.17
Boschbouw & visscherij . .	136.647	14.59	12.90	72.51
Bouwbedrijven	1.513.124	14.92	3.76	81.32
Metaalbewerking	862.035	17.44	1.87	80.69
Textielindustrie.	945.191	21.09	3.89	75.02
Machines, Werktuigen, enz.	385.223	22.11	8.15	69.74
Voedings- en genotmiddelen	878.163	26.18	3.91	69 91
Lederwaren	168.358	27.75	2.47	69.78
Verzekeringsbedrijven. . .	25.384	28.24	65.93	5.33
Landbouw, tuinbouw en veeteelt.	8.156.045	31.25	0.96	67.79
Hout- en snijwaren . . .	647.019	32.02	1.49	66.49
Hotels en Koffiehuizen . .	492.663	35.67	0.49	63.84
Kunst en Kunstnijverheid .	28.348	36.46	2.43	61.11
Handelsbedrijven	205.134	48	11.73	40.27
Bekleeding & reiniging . .	1.513.124	55.96	1.05	42.99
	18.912.423			

Deze cijfers spreken duidelijk genoeg. Waar het verhoudingsgetal der zelfstandigen wisselt tusschen 0.50 en 55.96 pCt. [1]), blijkt wel voldoende dat men met algemeene beweringen over de quantitatieve verhouding der zelfstandigen tot de beambten en werklieden voorzichtig heeft te zijn. De verschillen zijn nog heel wat grooter, als de bedrijfssoorten, waaruit de bedrijfsgroepen der duitsche statistiek zijn opgebouwd, worden nagegaan. Dat zou echter veel te veel ruimte vorderen en is voor ons doel ook niet noodig.

1) Als men alleen let op de „Gehülfenbetriebe" wisselt dat verhoudingsgetal tusschen 0.4 en 33.6 pct. Zie: *Gewerbestatistik*, bl. 45*.

Bij de nederlandsche beroepstelling van 1889 — de uitkomsten van de telling van 1899 zijn voor het Rijk in zijn geheel nog niet bekend [1]) — werd geen enkel bedrijf gevonden, dat in concentratiegraad met het duitsche mijnwezen op één lijn te stellen is, maar al was het maximale concentratiepunt bij ons minder hoog en al was over het algemeen de bedrijfssamentrekking hier minder sterk, de verschillen tusschen de verschillende beroepsgroepen waren niet minder groot dan in Duitschland. Voegt men de ondernemers voor eigen rekening en de directeuren van vennootschappen bijeen tot de groep „zelfstandigen" van de duitsche statistiek, dan levert de nederlandsche beroepsstatistiek van 1889 het volgende resultaat op [2]):

b. Nederland.

BEROEPSGROEPEN.	Zelfst.	Beambten.	Arbeiders.
	PER HONDERD.		
Aardewerk. diamant, glas, steenen enz.	4.20	1.56	94.23
Hulpbedrijven van den handel. . . .	6.44	91.19	2.37
Papier enz.	7.63	2.29	90.08
Metalen (winnen en eerste bewerking van)			
Steenkolen, turf, zout enz.	8.07	1.04	90.89
Textielindustrie	8.18	1.71	90.11
Verlichting, olie, vet enz.	8.82	4.11	87.07
Polygraphische bedrijven	12.87	1.50	85.63
Scheeps- en rijtuigbouw enz.	22.90	1.81	75.29
Metalen (bewerking van)	23.11	0.63	76.26
Bouwbedrijven	26.62	1.48	71.90
Chemische nijverheid	28.02	28.87	43.11
Verkeerswezen	29.21	6.13	64.66
Voedings- en genotmiddelen	30.44	1.57	67.58
Landbouwbedrijven	30.76	0.10	69.14
Hout- en snijwaren	31.06	0.83	68.10
Jacht en visscherij	36.97	2.17	60.86
Kunstnijverheid	39.55	0.69	59.76
Stoom- en andere werktuigen	40.23	6.09	53.68

1) Indien vóór het afdrukken van dit deel die uitkomsten worden gepubliceerd, gelijk te verwachten is, zal ik in een naschrift deze gegevens aanvullen.

2) Zie *Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op 31*

BEROEPSGROEPEN.	Zelfst.	Beambten.	Arbeiders.
	PER HONDERD.		
Leder, wasdoek enz.	45.18	0.32	54.50
Kleeding en reiniging	53.66	0.50	45.84
Crediet- en bankwezen	67.66	25.42	6.92
Warenhandel	72.20	12.89	14.91
Verzekeringswezen	97.—	3.—	—.—
Tusschenhandel . . . , ...	99.97	0.03	—.—

De fransche beroeps- en bedrijfstelling maakt, gelijk wij weten, geen onderscheid tusschen beambten en werklieden. De verhouding tusschen gesalarieerden en patroons wordt in het eindrapport dier telling ook niet in gemiddelden voor de verschillende bedrijfsgroepen opgegeven. Doch het verschil in concentratiegraad tusschen de verschillende bedrijfsgroepen blijkt voor Frankrijk duidelijk genoeg uit de boven medegedeelde cijfers over het gemiddeld personeel per onderneming in de verschillende bedrijfsgroepen [1]). c. Frankrijk.

Eene aanvulling daarvan geeft onderstaande vergelijking voor de drie groote bedrijfstakken landbouw, handel en nijverheid. Per honderd personen, in elken bedrijfstak werkzaam, werkten in:

Ondernemingen	landbouw	nijverheid	handel
met 1 tot 4 gesalarieerden	75	24	51
„ 5 „ 10 „	19	10	18
„ meer dan 10 „	6	66	31
	100	100	100

„Deze verhoudingscijfers — zoo voegt het fransche eindrapport hieraan toe — toonen duidelijk de verschillen tusschen de drie bedrijfstakken ten aanzien van de bedrijfsconcentratie. Terwijl in den landbouw drie vierden van

Dec. 1889. Inleiding bevattende een overzicht van de Uitkomsten, bewerkt door de Centrale Commissie voor de Statistiek (verder aan te halen als: *Ned. Beroepsstatistiek 1889*) bl. 92.

[1]) Zie boven bl. 21/2.

het personeel werkzaam zijn in de zeer kleine bedrijven, omvatten de zeer kleine bedrijven in den handel slechts de helft van het personeel, in de industrie slechts een vierde. In de nijverheid nemen de ondernemingen met meer dan 10 beambten of werklieden twee derden van het geheele industrieele personeel in beslag." [1]).

Men kan er van verzekerd zijn dat elke nieuwe aanwinst van feitelijke gegevens betreffende de bedrijfstoestanden in de landen der westersche beschaving eene waarschuwing te meer zal zijn tegen aprioristische algemeenheden, als waartoe de deductieve methode van behandeling van economische vraagstukken MARX, en zooveel anderen vóór en na hem, heeft gebracht.

9. Verandering in die verhouding bij de verschillende bedrijfsgroepen.

Niet minder groot dan de verschillen in de verhoudingsgetallen voor de drie categorieën van personen in de verschillende bedrijfsgroepen, zoowel bij de voorlaatste nederlandsche beroepstelling als bij de laatste duitsche, belgische en fransche beroeps- en bedrijfstellingen, zijn de verschillen in de verschuiving dier verhoudingsgetallen voor de verschillende bedrijfsgroepen.

1. Duitschland.

Voor Duitschland blijkt dit ten aanzien van het tijdperk 1882—1895 uit de volgende tabel [2]):

Het aantal zelfstandigen nam af met:			De als huisindustrieelen werkzame zelfstandigen namen toe of af.		De zelfstandigen zonder de huisindustrieelen namen af met:	
in:	absolute getallen.	pCt.	Absolute getallen.	pCt. van hun aantal in 1882.	Absolute getallen.	pCt.
Textielnijverheid . . .	139374	41.2	— 72.978	— 35.50	66396	19.6
Bergbouw en mijnwezen	1001	26.1			1001	26.1
Lichtstoffen, oliën, vetten	1378	21.9	— 8	— 2.35	1370	21.9
Bekleeding en reiniging	16999	19.6	9.054	9.03	26053	30.5
Steengroeven	6129	15.—	— 126	— 6.35	6003	14.7
Hout- en snijwaren . .	21649	9.5	2.716	19.86	24365	10.7
Metaalbewerking . . .	10715	6.6	2.016	33.45	12731	7.8

[1]) t. a. p. IV, bl. LXXIV.
[2]) *Berufsstat.* bl. 64 en 224.

Het aantal zelfstandigen nam toe met:			De als huisindustrieelen werkzame zelfstandigen namen toe met:		De zelfstandigen zonder de huisindustrieelen namen toe met:	
in:	Absolute getallen.	pCt.	Absolute getallen.	pCt. van hun aantal in 1882:	Absolute getallen.	pCt.
Voedings- en genotmidd.	7313	3.3	2986	51.86	4327	2.—
Machines en werktuigen	3337	4.1	1183	36.65	2154	2.7
Lederwaren	2009	4.5	1347	144.22	662	1.5
Papier	800	5.1	789	61.26	11	0.0
Boschbouw en visscherij	1064	5.6			1064	5.6
Chemische industrie .	1039	11.—	53	48.62	976	11.5
Landbouw, tuinbouw en veeteelt	279628	12.3			279628	12.3
Verkeersbedrijven . .	10509	14.7			10509	12.5
Kunst en kunstnijverheid	1433	16.1	322	74.71	1111	14.7
Handelsbedrijven. . .	96372	20.—			96372	20.—
Hotels en koffiehuizen.	32339	22.6			32339	22.6
Bouwbedrijven . . .	37366	22.7	206 [1]		37160	22.6
Polygraphische bedrijven	3858	40.—	185	57.53	3673	38.1
Verzekeringsbedrijven .	2829	65.2			2829	65.2
Fabr. zonder verdere aanduiding	708	99.1			708	99.1

De verschillen zijn in deze tabel nog opmerkelijker dan in de vorige. Bij zeven bedrijfsgroepen afneming van het aantal leiders van bedrijven, varieerende tusschen 6.6 en 41.2 pCt.: bij vijftien bedrijfsgroepen toeneming, varieerende tusschen 3.3 pCt. en 65.2 pCt. [2])

Bij de groep der textielindustrie wordt meer dan de helft der vermindering van het getal zelfstandigen verklaard door afneming van de huisindustrie. Bij twee der andere groepen met afgenomen aantal zelfstandigen eene kleine vermindering ook der zelfstandige huisindustrieelen. Bij de andere in aantal zelfstandigen afgenomen bedrijfsgroepen daarentegen eene toeneming, soms eene relatief zeer sterke toeneming van den over het algemeen verouderden bedrijfsvorm der huisindustrie. Bij de in aantal zelfstandigen toegenomen bedrijfsgroepen, voor zoover de huisindustrieele bedrijfsvorm daarbij voor-

[1]) In 1882 slechts 2.

[2]) De fabrieken zonder nadere aanduiding laat ik buiten rekening, de vermeerdering van die rubriek is meer statistisch-technisch dan werkelijk.

komt, eene relatief veel sterkere toeneming nog van het aantal zelfstandige huisindustrieelen. Ook hier derhalve ingewikkeldheid in de industrieele ontwikkelingsverschijnselen, die den draak steekt met elke algemeene ontwikkelings„wet".

In de groep bekleeding en reiniging gingen in Duitschland vele zelfstandigen in de huisindustrie over; daardoor werd de afneming der niet-huisindustrieele zelfstandigen in die groep nog sterker. Laat men de huisindustrie voorloopig buiten rekening, dan ziet men de sterkste relatieve afneming van de zelfstandigen in de groep: mijn- en bergbouw. Dit behoeft ons niet te verwonderen daar wij reeds weten — en nog nader bevestigd zullen vinden — dat men hier met een exceptioneel geconcentreerde bedrijfsgroep te doen heeft.

De uitkomsten van de beroepsstatistiek worden op dit punt door die der bedrijfsstatistiek bevestigd. Tusschen 1882 en 1895 was de toe- of afneming van het aantal hoofdbedrijven en het aantal daarin werkzame personen in de verschillende bedrijfsgroepen procentsgewijze, als volgt: [1])

	AANTAL:	
	Hoofdbedrijven.	Personen.
Textielnijverheid	— 40.4	9.1
Mijnbouw	— 24.3	24.7
Lichtstoffen enz. . . . . . . , . .	— 13.6	35.6
Steengroeven	— 9.0	59.9
Hout- en snijwaren	— 8.0	27.4
Bekleeding & reiniging	— 3.5	10.4
Metaalbewerking	— 3.4	39.2
Verkeersbedrijven . . . . . , . .	3.4	31.5
Lederindustrie	5.8	31.9
Machine „	6.0	63.6
Voedings- en genotmiddelen . . .	10 1	37.3
Dierenfokkerij en visscherij . . .	10.3	8.8
Papierindustrie . . . . , .	11.5	52.7
Chemische „	13.0	60.5
Kunst en kunstnijverheid	18.4	29.2

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 20.

	AANTAL:	
	Hoodbedrijven.	Personen.
Bouwbedrijven	22.4	96.0
Hotels & koffiehuizen	38.0	84.6
Handelsbedrijven , ...	40.3	59.0
Polygraphische bedrijven	47.7	82.7
Tuinderij	55.0	80.4
Verzekeringsbedrijven	61.2	88.2

De verschillen in de verhoudingsgetallen voor de toe- of afneming der hoofdbedrijven en der zelfstandigen zijn verklaarbaar deels uit technische gebreken in de statistiek, deels uit het feit, dat de absolute getallen waarover de percentages berekend werden, verschillen, deels eindelijk uit de omstandigheid dat zoowel meer dan één hoofdbedrijf op één zelfstandige als meer dan één zelfstandige (bijv. firmanten) op één hoofdbedrijf kan voorkomen. Evenals de vorige tabel wijst de bovenstaande op absolute samentrekking van het bedrijf in een verminderd aantal ondernemingen in zeven van de 21 bedrijfsgroepen; in zeven andere groepen nam het aantal ondernemingen minder sterk en in de laatste zeven groepen sterker toe, dan de bevolking. Vóór men hieruit concludeert dat MARX voor 1/3 der bedrijfsgroepen geheel en voor een tweede 1/3 grootendeels gelijk heeft gehad met zijne samentrekkingswet, eischt de voorzichtigheid eerst na te gaan, welke de beweging der verschillende grootteklassen van de bedrijven in de algemeene bedrijfsbeweging geweest is. [1])

Alvorens wij daartoe kunnen overgaan, hebben wij

[1]) BEBEL achtte die voorzichtigheid voor *zijn* doel niet noodig en zeide, op grond van de verschuivingen, die ook hier geconstateerd werden, met de hem eigene overdrijving: „Wie in der Deutschen Industrie die Konzentration, die Vermehrung der Arbeiter und Verminderung der Betriebe Hand in Hand geht, beweist, dass von 1882 bis 1895 die Hüttenbetriebe und Eisendrahtziehereien sich um über 25 pct. vermindert, die Arbeiter sich um 23 pCt. vermehrt haben, die Ziegeleien und Thonröhrenfabrikationen haben um 21.9 pct. abgenommen, die Arbeiter um 57.7 pct. zugenommen, die Kupferschmiede haben 8.0 pct. Betriebe weniger, aber um 35.5 pct. Arbeiter mehr. *Aehnlich steht es in einer grosssen Reihe anderer Betriebe, es hat sich eine völlige Revolution in Indusrtie und Handwerk vollzogen*" *S. D. Parteitag Hannover*, bl. 101. (Ik cursiveer.) BEBEL is met zijne revolutiebeweringen spoedig gereed; dat bleek in den bewusten partijdag ook op andere wijze duidelijk genoeg.

echter eerst na te gaan of andere landen eene gelijke verscheidenheid in de algemeene verschuivingsverschijnselen op bedrijfsgebied vertoonen.

b. België. In België is het resultaat der bedrijfstelling niet anders geweest. De vergelijking der uitkomsten van de bedrijfstelling van 1896 met die van 1846 heeft aldaar — niettegenstaande de zeer sterke toeneming in absolute en relatieve beteekenis van het grootbedrijf en de zeer sterke verschuiving in de quantitatieve verhouding van ondernemers en werklieden ten nadeele van de eerstgenoemden — geen vermindering van het aantal ondernemingen of het aantal ondernemers aangetoond.

„Er waren, in 1846, 160.000 fabrieks- en handwerksondernemingen, d. w. z. 160.000 fabrieken, werkplaatsen, mijnen, werkwinkels enz., waar een patroon voor eigen rekening werkte, hetzij alleen hetzij met werklieden. Dat getal is met de helft vermeerderd in 50 jaren.

„Gedurende dien tijd is het aantal werklieden, werkzaam in die fabrieken werkplaatsen enz., van 300.000 tot 700.000 geklommen, dus meer dan verdubbeld. M. a. w. terwijl het aantal ondernemers met 80.000 is vermeerderd, is het aantal loontrekkenden der werkplaatsen toegenomen met 420.000, of vijfmaal meer. Dit heeft een in verhouding tot het aantal patroons allengs sterkere arbeidersbevolking doen ontstaan. Doch de verhouding tusschen de twee groepen is niet zoo sterk gewijzigd; in 1846 was er 1 patroon op 2 werklieden (de juiste verhouding is 1.8), in 1896 vindt men 1 op 3." [1])

Hieruit volgt, dat niettegenstaande de samentrekking van verschillende bedrijven het aantal zelfstandige ondernemers in België in de tweede helft der 19^{e} eeuw niet alleen is toegenomen, maar dat die toeneming in ongeveer gelijke verhouding heeft plaats gehad als de toeneming der bevolking.

Volgens de meer nauwkeurige cijfers van het tweede verzamelrapport waren er in de belgische nijverheid in 1895: [2])

---

[1]) *Belgische bedrijfsstatistiek* IV/V, bl. 4/5.
[2]) t. z. p. bl. 44/5.

Ondernemers voor eigen rekening 237.995
Directeuren en beambten 39.103
Werklieden in fabrieken en werkplaatsen . . 671.596
Thuiswerkers 101.156
Tusschenpersonen van de huisindustrie . . . 1.372
Mede-arbeidende gezinsleden 50.656

Van belang is het ook voor België na te gaan, welke quantitatieve gevolgen de vorderingen van het grootbedrijf op de fabrieken en handwerken en de daarin werkzame arbeiders in de verschillende bedrijfsgroepen hebben gehad. Het verzamelrapport dat hiervan een overzicht geeft, bevat eene afzonderlijke tabel voor de fabrieken enz. en eene andere voor de handwerken:

HANDWERKEN: [1])

	PATROONS		Toe- of afneming in pCt.	WERKLIEDEN	
	1846	1896		1846	1896
Ketelmakers . . .	1154	751	— 34.9	1281	580
Blikslagers	931	1061	14	826	798
Bakkers	7506	14124*a*	88.2	6880	9286
Kleermakers . . .	12830	11733	— 8.5	12551	14418
Timmerlieden, kastenmakers	13867	15956*b*	15	22257	17113
Wagenmakers . . .	4298	4952	15.2	2119	2763
Kuipers	3278	2075*c*	— 36.7	1983	1548
Huisschilders . . .	2168	5337	146.2	3040	6933
Stucadoors	1236	2898	134.5	1900	3686
Loodgieters	388	2159	456	412	2867
Schoenmakers . . .	13858	20679*d*	49.2	15944	20347
Zadelmakers . . .	1213	3003	147.5	830	1051

a. Waaronder 74 broodfabrieken met 502 paardenkrachten.
b. Waaronder 106 timmerfabrieken met 1228 paardenkrachten.
c. Waaronder 7 fabrieken met 344 paardenkrachten.
d. Waaronder 24 fabrieken met 323 paardenkrachten.

[1]) t. z. p. I/II, bl. 46.

FABRIEKEN ENZ. [1])

	ONDERNEMINGEN.			ARBEIDERS (zonder thuiswerkers).	
	1846	1896	Toe- of afneming in pCt.	1846	1896
Kolenmijnen	—	320		45848	116274
Leigroeven	30	19	—36.6	628	977
Steengroeven	148	911	516	7144	25170
IJzer- en staalproductie .	103	105	2	9699	24376
Machinefabrieken . . .	183	804	339	5557	27182
Zinkfabricatie	2	25	1150	373	5556
Porselein en faience . .	21	10	—52.4	774	2304
Pottenbakkerij	206	139	—32.5	799	912
Glasindustrie	25	49	96	3683	21697
Chemische industrie . .	121	475	292.5	750	7223
Zeepfabrieken	179	183	2.2	410	910
Luciferfabrieken	34	17	—50	349	2496
Maalderijen	4171	3968	— 4.9	7213	6721
Suikerfabrieken	76	154	102.6	4190	22822
Brouwerijen	2680	3000	11.9	6766	14603
Katoen- en wolspinnerijen en weverijen	824	589	—28.5	29016	29423
Vlasspinnerijen en -weverijen	343	316	— 7.9	6807	21782
Fabricatie van bonneterie	938	951	1.4	1572	2995
Bleekerijen	351	65	—81.5	1004	1195
Mechan. zagerijen . . .	62	287	363	246	2246
Scheepsbouw	100	147	47	704	2329
Leerlooierijen	877	570	—33.9	2144	2714
Tabaksindustrie	713	1346	88.8	2509	9874
Papierindustrie	81	45	—44.4	2179	5642
Boekdrukkerijen	296	1349	356	2026	7250

Uit deze beide tabellen blijkt reeds bij den eersten oogopslag dat de technische vooruitgang zeer uiteenloopende gevolgen op de verschillende bedrijven heeft gehad. Onder de handwerken is het meerendeel in aantal en in personeel vooruitgegaan. De handwerken tot het bouwvak behoorende, vertoonen den sterksten vooruitgang; alleen bij de timmerlieden ging het aantal arbeiders achteruit, niettegenstaande

[1]) t. z. p. bl. 44 5.

eene kleine toeneming van het aantal bedrijven; deze achteruitgang is niet alleen te verklaren uit de mededinging der mechanische kracht in de timmerfabriek maar ook uit den invoer van bewerkt hout, welke in de tweede helft der 19e eeuw zeer toenam, De ketelmakers, blikslagers en kuipers lijden, klaarblijkelijk onder den invloed der concurrentie van het grootbedrijf, een kwijnend bestaan. Opmerkelijk is voorts dat ook in de in aantal sterk vooruitgaande bedrijven, het gemiddeld aantal werklieden afnemend is. Toenemend was het gemiddeld aantal werklieden per bedrijf alleen bij de kleermakers, de wagenmakers en de loodgieters. Bij de kleermakers is dit waarschijnlijk toe te schrijven aan het wegvallen van een aantal voor eigen rekening zonder arbeiders werkende huisindustrieelen; bij de loodgieterij verklaart het officieele rapport het verschijnsel uit de sterke uitzetzetting van dit bedrijf wegens de zeer toenemende vraag naar allerlei loodgieterswerk in verband met gasleidingen, waterleidingen enz.

Het algemeene verschijnsel van het gemiddeld kleiner worden in omvang der handwerksondernemingen wijst deels op een afneming in beteekenis dezer ondernemingen, deels op eene reactie tegen de concentratie in de kapitalistische bedrijven, daar waar de medewerking van het kapitaal gering is. Opmerking verdient nog dat alleen bij de loodgieters, huisschilders en stucadoors het aantal werklieden sterker toenam dan de bevolking.

Ten aanzien van de fabrieken is de werking van den technischen vooruitgang zeer verschillend. In sommige takken van bedrijf sterke vermindering, in andere niet minder sterke vermeerdering van het aantal ondernemingen. Het officieele rapport zegt naar aanleiding daarvan: „De verschillen tusschen de onderscheidene nijverheidstakken zijn een gevolg van hun verschil in aard. Zoo vertoont de fabricatie van ijzer en staal een groote ontwikkeling van de mechanische kracht bij een bijna gelijk getal ondernemingen en een betrekkelijk zwakke toeneming van het aantal arbeiders: daar hebben de inrichtingen met groote toerusting de kleine vervangen. Daarentegen zijn in de machine-industrie, waar de persoonlijke invloed

van den werkman grooter is, de werkplaatsen vermeerderd in verhouding van 1 tot 4,5, en zijn de arbeiders vervijfvoudigd bij een toeneming in mechanische kracht, welke die in de ijzer- en staalproductie niet overtreft. „De textielindustrieën vertoonen een sterke samentrekking van de productiemiddelen; het verschil in de verandering van de arbeidersbevolking der fabrieken, welke de vlasindustrie te zien geeft in vergelijking met de katoen- en de wolnijverheid, is het gevolg van de oprichting van groote vlasspinnerijen, die de plaats hebben ingenomen van de 115000 handspinnewielen, welke in 1846 nog bestonden.

„Men lette ook op de concentratie die heeft plaats gehad in de fabricatie van porselein en faiences, de luciferfabricatie, de looierijen en de papierfabricatie.

„De zinkfabricatie, de glasfabrieken, de chemische industrie, de suikerfabrieken, de stoomzagerijen, de tabaksfabrieken en de boekdrukkerij geven daarentegen een voortdurenden vooruitgang van het aantal ondernemingen te zien, terwijl de maalderij en de brouwerij de toenemende beteekenis van de mechanische procédés aantoonen."

Zooals ik zeide, de ingewikkeldheid in de ontwikkelingsverschijnselen der nijverheid is in België niet minder sterk aan het licht gekomen dan in Duitschland.[1])

c. Amerika. In de Vereenigde Staten, met hun veel kortere industrieele geschiedenis, staat de zaak niet anders. Voor zoover uit vergelijkingen van de tellingen van 1860 en 1900 is na te gaan,[2]) heeft de industrieele ontwikkeling ook daar wel overal tot relatieve bedrijfssamentrekking geleid, maar lang niet overal tot absolute samentrekking. In den eenen tak van nijverheid verminderde het aantal ondernemingen

[1]) Voor Frankrijk is eene overeenkomstige vergelijking niet te maken. Wél komt in het eindrapport over de *fransche telling* IV, bl. XVI, voor een „tableau comparatif de la population active en 1866 en 1896", verdeeld over de verschillende bedrijfsgroepen, en worden in die tabel de getallen der „établissements" opgegeven, doch daar voor het eerst in 1895 het begrip „établissement" zoo gesteld werd dat de „Alleinbetriebe" er buiten vallen, zijn de cijfers der établissements voor 1866 en 1896 niet voor vergelijking vatbaar.

[2]) Dat men bij het gebruik der amerikaansche nijverheidstellingen voorzichtig heeft te zijn, blijkt voldoende uit „*The federal Census, Critical Essais by Members of the American Economic Association, Manufactures*, by WILLIAM M. STEUART, bl. 257 en volg.

door die samentrekking — dit was in het bijzonder het geval in de katoenindustrie — in andere takken nam het, niettegenstaande die samentrekking, toe, zoo bijv. in de wolindustrie, de kleedingindustrie, de schoenfabrieken, de industrie van voedings- en genotmiddelen. Het aantal meelfabrieken steeg tusschen 1860 en 1880, doch daalde sedert dat jaar.[1]

Wat CARROLL WRIGHT aan de telling van 1890 ontleent wordt door die van 1900 bevestigd.[2] Tusschen 1860 en 1900 nam de bevolking van de Vereenigde Staten toe met 139 pCt., het cijfer der nijverheidsondernemingen met 266 pCt. Tusschen 1890 en 1900 was de toeneming der bevolking 20 pCt., die der nijverheidsondernemingen 44 pCt. In de staten met de grootste industrieele ontwikkeling, die in 1900 meer dan 10.000 nijverheidsondernemingen telden, waren de getallen dezer ondernemingen in verschillende volktellingsjaren als volgt:

	1860	1880	1900
Californië	3.468	5.885	12.512
Illinois	4.268	14.549	38.360
Indiana	5.323	11.198	18.015
Iowa	1.939	6.921	14.819
Massachusetts	8.176	14.352	29.180
Michigan	3.448	8.873	16.807
Minnesota	562	3.493	11.114
Missouri	3.157	8.592	18.754
New-Jersey	4.173	7.128	15.481
New-York	22.624	42.739	78.658
Ohio	11.123	20.699	32.398
Pennsylvania	22.363	31.232	52.185
Texas	983	2.996	12.289
Wisconsin	3.064	7.674	16.187

Met deze cijfers voor oogen kan men een ruimen zoom laten voor onjuistheden bij de statistische opneming, maar ook dan nog stellen zij wel buiten twijfel, dat in

[1]) CARROLL D. WRIGHT, *The industrial Evolution of the United States*, bl. 162 en volg.

[2]) Zie *Twelfth Census of the United States*, 1900, Vol. VIII, *Manufactures*, Part. II. Het eerste deel was, toen ik deze bladzijden bewerkte, nog niet verschenen.

de nieuwe zoowel als in de oude wereld de nijverheidsontwikkeling is gepaard gegaan met toe- niet met afneming van het aantal nijverheidsondernemingen.

Intusschen kan hiertegen worden aangevoerd, dat in deze cijfers groote en kleine ondernemingen dooreengemengd zijn en daardoor de vergelijking minder duidelijk wordt. De getallen voor de nijverheidsondernemingen laten in het midden of de onmiskenbare toeneming der bedrijven op rekening van het klein-, het middelgroot- of het grootbedrijf is te stellen. Dit bezwaar is gegrond, maar al laten de bovenstaande cijfers nog al het een en ander in het duister, toch getuigen zij tegen MARX' ontwikkelingswet, volgens welke vooral in een nieuw land als Amerika, dat veel minder dan de oude wereld door traditiën in zijne economische ontwikkeling belemmerd wordt, die ontwikkeling met inkrimping der bedrijven moest gepaard gaan.

Het officieele rapport over de telling van 1900 geeft ook voor elk der staten eene vergelijking tusschen de belangrijkste nijverheidstakken (leading industries) in 1890 en 1900. Deze vergelijking is voor ons van bijzondere waarde, omdat daarbij de kwijnende nijverheidstakken, voor welke MARX' ontwikkelingswet niet geldt en die de vergelijking onzuiver maken, zijn uitgesloten.

In onderstaande tabel neem ik de cijfers op voor dezelfde staten, voor welke ik zoo even de getallen van alle nijverheidsondernemingen gaf. Achter elken staat heb ik tusschen haakjes geplaatst het aantal nijverheidstakken waarover de vergelijking loopt.

De belangrijkste nijverheidstakken namen in de onderstaande staten tusschen 1890 en 1900 toe of af als volgt:

	1890	1900	Toeneming. in pCt.	Toeneming der bevolking in pCt.
Californië (14)	1540	2184	41.8	22.7
Illinois (24)	5459	8209	50,4	26,0
Indiana (19)	4920	5441	10.6	14.1
Iowa (11)	2613	3821	46.2	16.7
Massachusetts (21)	5699	5570	— 2.3	25.3
Transporteere:	20231	25225		

	1890	1900	Toeneming in pct.	Toeneming der bevolking in pct.
Transport:	20231	25225		
Michigan (15)	3950	3818	— 3.3	15.6
Minnesota (11)	1405	2500	77.9	33.8
Missouri (14)	3667	5139	40.1	16.0
New-Jersey (15)	1367	1780	30.2	30.4
New-York (36)	21309	24417	14.6	21.1
Ohio (27)	7991	9557	19.5	13.2
Pennsylvania (25)	12613	15665	24.2	19.9
Texas (11)	2503	5793	131.4	36.4
Wisconsin (20)	4512	6397	41.8	22.3
Totaal	79554	100291	26	

In twee dezer staten alzoo nam het getal der belangrijkste nijverheidsondernemingen absoluut af, in twee andere nam het minder sterk toe dan de bevolking, in één hield het met de bevolking gelijken tred en in negen nam het sterker toe dan de bevolking, in sommige daarvan zelfs veel sterker.

Ook hier alzoo, bij een toeneming van het aantal nijverheidsondernemingen, welke gemiddeld sterker is dan die der bevolking, eene overeenkomstige verscheidenheid in de ontwikkelingsverschijnselen als wij in Duitschland en België aantroffen. Eene verscheidenheid die hier des te opmerkelijker is, omdat — gelijk reeds werd opgemerkt — de kracht der traditie in Amerika zooveel minder is dan in het oude Europa.

10. Quantitatieve beteekenis der huisindustrie.
a. Duitschland.

Ik liet totnogtoe buiten bespreking het opmerkelijke verschijnsel, dat uit de tabel op bl. 28/9 valt af te leiden, namelijk dat in Duitschland de huisindustrie — behalve in de textielnijverheid — in bijna alle takken van bedrijf is toegenomen. Het officieele rapport zegt daarvan: „Vaak is deze toeneming der huisindustrie toe te schrijven aan het van economisch standpunt niet onbedenkelijke streven der ondernemers, eene vergrooting van de fabrieksinrichting, die op zich zelve noodzakelijk zijn zou, wegens de hooge huurprijzen te vermijden en liever den arbeid in de huisindustrie uit te geven. Deze spaart hun de uitgaven

uit voor licht, vuur, ventilatie en onderhoud, alsook voor opzichthebbend personeel; zij veroorlooft hun, lagere loonen te betalen en maakt hun geen moeilijkheden ten aanzien van de arbeidsbescherming, met name wat den arbeid van vrouwen en kinderen betreft en ten aanzien van de arbeidersverzekering. Dit streven wordt bovendien hierdoor in de hand gewerkt, dat de vrouwelijke arbeidskrachten, vooral de gehuwden, ten deele liever huisindustrieel dan in de fabriek arbeiden, om nevens haar beroepsbezigheid ten minste eenigermate de zorg voor de kinderen en de huishouding te kunnen vervullen." [1])

Duidelijker nog dan in de beroepsstatistiek komt in de bedrijfsstatistiek uit, dat deze vorm van nijverheid alleen in twee bedrijfsgroepen van eenigszins belangrijke beteekenis is, in de textielindustrie en de bekleedings- en reinigingsbedrijven. Niettegenstaande den sterken teruggang van de huisindustrie in de textielnijverheid, arbeidden in 1895 van alle huisindustrieel werkzame personen 42.7 pct. in de textielnijverheid, 34.8 pct. in de bekleedings- en reinigingsbedrijven en 22.5 pct. in alle andere bedrijven te zamen.[2]) Een bewijs te meer hoe nauw de vormen waaronder de verschillende bedrijven worden uitgeoefend, samenhangen met de eigenaardige technische eischen van die bedrijven.

b. België. In België werden in 1846 geen gegevens verzameld omtrent den omvang der huisindustrie; wél geschiedde dit in 1896. De beteekenis van de huisindustrie is aldaar in den tegenwoordigen tijd, niettegenstaande den sterken vooruitgang van de techniek, niet minder groot dan in Duitschland.

De thuiswerkende arbeiders en arbeidsters maken niet minder dan 14 pct. uit van de geheele belgische arbeidersbevolking [3]). De mannelijke personen die als patroon, beambte, tusschenpersoon of arbeider in de huisindustrie werkzaam zijn, maken 6 pct. uit van de mannelijke industrieele bevolking, voor de vrouwen is het percentage zelfs niet minder dan 30. [4])

---

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 224.
[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 197.
[3]) *Belgische beroepsstat.* I/II, bl. 12.
[4]) t. z. p. bl. 20. Van de arbeidsters is zelfs 40 pCt. werkzaam in de huisindustrieele bedrijven (bl. 15).

Ook in België vindt men de meeste huisindustrieelen in de textielnijverheid, vervolgens in de kleedingindustrie:

	Aantal arbeiders werkende: buiten: eigen huis:	in:[1])
Textielnijverheid	82842	76887
Kleedings „	45356	13656
Lederbewerking	21261	12410
Metaal „	103422	7675
Hout en meubelindustrie	38096	2304
Alle andere bedrijven	413254	5815

Het is jammer, dat men voor België geen cijfers uit vroegere jaren ter vergelijking heeft, want van veel meer beteekenis dan het absolute voorkomen der huisindustrie is de toe- of afneming daarvan. De gegevens uit Duitschland echter stellen wel buiten twijfel, dat wij hier te doen hebben met twee tegen elkander ingaande stoomingen, waarvan de kracht in de verschillende bedrijfsgroepen zeer verschillend is. Eenerzijds de strooming om de arbeiders in fabrieken samen te trekken en derhalve de huisindustrie te doen afnemen, — zeer duidelijk in de textielnijverheid in Duitschland. Anderzijds de strooming tot versterking van de huisindustrie, om de aldus werkende arbeiders — ongehinderd door fabriekswetten — te kunnen exploiteeren.

Wat Marx van de huisindustrie in verband met het kapitalisme zeide [2]), behoort tot de weinige onder zijne voorspellingen die door de feiten in hoofdzaak worden bevestigd. Voor zoover de huisindustrie toeneemt, mag men daaruit als regel niet eene tegen de bedrijfssamentrekking gerichte strooming afleiden. Die toeneming is bijna altijd juist eene — zij het ook eigenaardige — uiting van het kapitalisme. De zoogenaamde zelfstandigen in de huisindustrie zijn haast zonder uitzondering arbeiders in dienst van kapitalistische ondernemingen, en dat wel onder bij uitstek ongunstige omstandigheden werkende arbeiders. Het kwaad dat Marx van de huisindustrie sprak, was niet onverdiend. Mocht deze ver-

[1]) t. z. p. bl. 29. Zie ook bl. 21—25.
[2]) *Kapital* I, bl. 427.

ouderde bedrijfsvorm als uitwas van het hooger ontwikkelde kapitalisme nieuwe levensteekenen toonen, dan zou het van het hoogste belang zijn die herleving door wettelijke maatregelen tegen te gaan.

§ 2. DE VERANDERINGEN IN DE QUANTITATIEVE VERHOUDING DER GROOTTEKLASSEN VAN DE BEDRIJVEN.

De gegevens welke wij tot nog toe behandelden, behoeven aanvulling uit hetgeen de bedrijfsstatistieken leeren omtrent de verdeeling der bedrijven naar het daarin werkzame personeel, alsmede aangaande de verschillen in die verdeeling bij de onderscheidene takken van bedrijf en de veranderingen daarin, in den loop der kapitalistische ontwikkeling.

. Toe- of afeming der edrijven met en zonder ulpkrachten in Duitschand).

In de duitsche bedrijfsstatistiek worden de bedrijven verdeeld in „Alleinbetriebe", d. w. z. bedrijven zonder hulppersoneel en zonder krachtwerktuigen en „Gehülfenbetriebe", bedrijven die hetzij met hulppersoneel hetzij met krachtwerktuigen werken. Voorts komt nog eene algemeene onderscheiding voor tusschen hoofd- en nevenbedrijven. Een bedrijf wordt onder de hoofdbedrijven gerangschikt, als er maar één persoon zijn hoofdmiddel van bestaan in vindt; nevenbedrijven zijn derhalve dezulke waarin geen enkel persoon zijn hoofd-bestaanmiddel in vindt. De personen werden — bij deze verdeeling begrijpelijkerwijze — alleen in de hoofdbedrijven geteld.

De toe-, respectievelijk afneming der bedrijven, gerangschikt naar deze hoofdverdeelingen, was nu tusschen 1882 en 1895 in percenten als volgt:[1])

	Alle bedrijven te zamen.	Hoofd-bedrijven.	Neven-bedrijven.	Personen in de hoofdbedrijven.
Alleinbetriebe	— 10.4	— 8.7	— 16	— 8.7
waarvan de niet-huisindustrieele	— 9.8	— 6.9	— 18.6	— 6.9
Gehülfenbetriebe	+ 25.2	+ 26.9	— 6.6	+ 56.0
waarvan de niet-huisindustrieele	+ 21.1	+ 28.4	— 5.2	+ 58.6

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 28.

De beroepsstatistiek in Duitschland wijst voor de industrie — waarover de bedrijfsstatistiek zoo goed als uitsluitend loopt — eene daling aan van 6.76 pct. der zelfstandigen, der leiders van bedrijven [1]). Deze daling — zoo blijkt uit de bovenstaande rangschikking — komt niet op rekening der „Gehülfenbetriebe"; zij wordt veroorzaakt door het wegvallen van een aantal dwergonderneminkjes, zonder hulppersoneel en zonder eenig krachtwerktuig. Deze achteruitgang komt geheel voor rekening van de afdeeling nijverheid, waar de Alleinbetriebe met 13.5 pct. afnamen; in de afdeeling handel namen zij met 5.8 pct., in die der visscherij en tuinderij zelfs met 27.8 pct. toe. [2])

De vermindering der „Alleinbetriebe" in de afdeeling nijverheid beteekent niet een economischen doodslag van den eenen kapitalist door den anderen, maar eene economische verschuiving onder de maatschappelijk tot de arbeidende klasse behoorenden, waardoor een afnemend deel dier klasse zich met het drijven van eigen zaakjes onledig houdt. Men behoeft geen diepe studie van maatschappelijke aangelegenheden te hebben gemaakt, om te weten dat de economische toestand van die kleinsten onder de ondernemers in den regel zoo droevig is, dat een afneming van hun aantal een bij uitstek gunstig verschijnsel van de maatschappelijke ontwikkeling genoemd worden moet, hetgeen echter als bewijs voor MARX' concentratietheorie geen waarde heeft. [3])

Over de oorzaken van het verschijnsel zegt het officieele rapport: „De grond van den belangrijken achteruitgang der „Alleinbetriebe" is slechts ten deele in eene verdringing van het kleinbedrijf door het grootbedrijf te zoeken. Een deel der „Alleinbetriebe" verdwijnt uit geheel natuurlijke oorzaken zonder opvolger; de eigenaar

---

[1]) Zie boven, bl. 24.

[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 35.

[3]) Opmerkelijk is dat KAUTSKY bij de bespreking van de uitkomsten der duitsche bedrijfsstatistiek den achteruitgang der „Alleinbetriebe" zelfs geheel onvermeld laat en deze met de kleine „Gehülfenbetriebe" samenvoegt, om door die samenvoeging den schijn te wekken, als nam het heele kleinbedrijf (van 1 tot 5 personen) nauwelijks toe en in verhouding tot de bevolking zelfs aanmerkelijk af. Zie *Anti-Bernstein* bl. 58. Zeker eene minder gelukkige proeve van bedrevenheid in l'art de grouper les chiffres.

sterft of trekt zich wegens ouderdom, ziekelijkheid enz. van het bedrijf terug, erfgenamen of koopers, die het bedrijf voortzetten, zijn er niet en door nieuw ontstaande „Alleinbetriebe" wordt de vermindering niet opgewogen. Ook uit economische oorzaken verdwijnen vele „Alleinbetriebe" hetzij doordat hun eigenaar, zijn zelfstandigheid behoudend, zich op een anderen tak van bedrijf werpt, hetzij dat hij zijn bedrijf geheel opgeeft, hetzij eindelijk dat hij onzelfstandig „Gehülfe" wordt in denzelfden of een anderen tak van bedrijf. Ook aan gevallen van uitzetting van het bedrijf, derhalve van overgang tot het „Gehülfenbetrieb" is te denken...... Eindelijk is er een formeele reden mede in het spel, de zorgvuldigere opneming van de bijkomende werkzaamheid der familieleden in het bedrijf van het familiehoofd, waardoor menig bedrijf, dat vroeger als „Alleinbetrieb" gold, het karakter van „Gehülfenbetrieb" kreeg". [1])

Deze formeele reden doet het verschijnsel wel eenigszins grooter schijnen dan het in werkelijkheid is, maar is toch op de uitkomst slechts van bijkomenden invloed. De vermindering der „Alleinbetriebe" wordt ook voor de werkelijkheid door de bedrijfsstatistiek buiten elken twijfel gesteld. Doch ook hier weer vertoonen de bedrijfsgroepen zeer opmerkelijke verschillen.

2. Verhouding van bedrijven met en zonder hulpkrachten in de verschillende bedrijfsgroepen (in Duitschland).

Van alle ondernemingen waren in 1882: 67.1 pct., in 1895: 59.4 pct. „Alleinbetriebe". Zien wij nu hoe het in de verschillende bedrijfsgroepen hiermede staat, dan waren in 1895 meer dan twee derden van alle bedrijven „Alleinbetriebe" in de volgende bedrijfsgroepen:

Kunst en kunstnijverheid . . . . ,	80.1 pct.
Bekleeding en reiniging	76.8 „
Verzekeringsbebrijf	74.9 „
Textielnijverheid.	72.4 „
Dierenfokkerij en visscherij.	66.2 „

en ten hoogste een vijfde in de volgende bedrijfsgroepen:

Bergbouw en mijnwezen.	8.7 pct.
Industrie van lichtstoffen.	19.0 „

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 29.

Steengroeven enz.	21.9 „
Voedings- en genotmiddelen	21.9 „
Hotels en koffiehuizen	24.8 „

Eene verscheidenheid dus al weer in de verschillende bedrijfsgroepen die tegen elke generaliseering ernstig waarschuwt. Deze verscheidenheid wordt nog duidelijker, wanneer men de classificatie niet doet naar het aantal bedrijven doch naar het aantal daarin werkzame personen.

In 1882 maakte het aantal personen, werkzaam in de „Alleinbetriebe", nog 25.6 pct. uit van het totaal der eenig bedrijf uitoefenende personen; in 1895 was dit verhoudingsgetal geslonken tot 16.7 pct.

Veel *meer* dan het gemiddelde bedroeg in 1895 het verhoudingsgetal der in „Alleinbetriebe" werkzame personen in de bedrijfsgroepen:

Bekleeding en reiniging	46.9 pct.
Dierenfokkerij en visscherij	41.3 „
Kunst en kunstnijverheid	38.3 „
Handelsbedrijven	26.3 „
Verzekeringsbedrijven	24.7 „

veel *minder* in de bedrijfsgroepen:

Bergbouw en mijnwezen	0.1 pct.
Steengroeven enz.	1.9 „
Industrie van lichtstoffen	2.0 „
Chemische industrie	2.7 „
Polygraphische bedrijven	3.1 „

Verbood mijn bestek niet, de analyse ook over de bedrijfs*soorten* uit te strekken, waaruit de bedrijfsgroepen zijn samengesteld, dan zouden nog veel meer opmerkelijke verschillen aan het licht komen. [1])

3. Verandering in die verhouding (in Duitschland).

Meer nog dan de verscheidenheid tusschen de verschillende bedrijfsgroepen op een bepaald tijdstip is voor ons onderwerp van beteekenis, hoe het met de af- resp. toeneming der „Alleinbetriebe" tusschen 1882 en 1895 in de verschillende bedrijfsgroepen ging. De variaties

[1]) Zie daarover *Gewerbestatistik*, bl. 30—36.

blijken dan nog grooter te zijn. De volgende tabel doet dit met één oogopslag zien:

De Alleinbetriebe namen **af** in de volgende bedrijfsgroepen:	„Alleinbetriebe".	„Gehülfenbetriebe".
Textielnijverheid	— 43.7 pCt.	— 29.8 pCt.
Industrie van lichtstoffen	— 42.8 „	— 1.8 „
Hotels en Koffiehuizen	— 34.0 „	115.9 „
Steengroeven enz.	— 25.6 „	— 2.9 „
Hout- en snijwaren	— 20.1 „	10.4 „
Metaalbewerking (zonder ijzerdraadtrekkers)	— 14.5 „	4.1 „
Voedings- en genotmiddelen	— 12.0 „	18.4 „
Verkeersondernemingen	— 10.6 „	23.6 „
Bekleeding en reiniging	— 6.5 „	8.4 „
Zij namen **toe** in de bedrijfsgroepen:		
Machine-industrie	0.3 „	12.9 „
Papier „	2.1 „	18.0 „
Chemische „	2.4 „	18.2 „
Leder „	4.0 „	7.4 „
Bouwbedrijven	16.3 „	30.2 „
Handelsondernemingen	19.5 „	78.7 „
Dierenfokkerij en visscherij	21.8 „	— 6.8 „
Bergbouw enz., ijzerdraadtrekkers	22.5 „	— 24.1 „
Kunst en kunstnijverheid	31.4 „	— 15.4 „
Polygraphische bedrijven	32.6 „	54.3 „
Kunst- en handelstuinderij	34.8 „	75.5 „
Verzekeringsbedrijven	72.3 „	35.2 „

Het opmerkelijke van deze tabel ligt niet alleen in den sterken *achter*uitgang der „Alleinbetriebe" in sommige, en den niet minder sterken *voor*uitgang daarvan in andere bedrijfsgroepen, maar ook in de grillige verscheidenheid in dit opzicht, dat in sommige bedrijfsgroepen de achteruitgang gepaard gaat met achteruitgang ook van de „Gehülfenbetriebe", terwijl in andere tegenover dien achteruitgang een soms zeer sterke vooruitgang der Gehülfenbetriebe staat. Nog opmerkelijker is wel dat in sommige bedrijfsgroepen aanmerkelijke vooruitgang der

„Alleinbetriebe" staat tegenover een niet minder aanmerkelijken achteruitgang der „Gehülfenbetriebe".

Om den leiddraad in die schijnbaar zoo grillige verschijnselen te vinden, moet men teruggaan tot de bedrijfssoorten, gelijk in het officieele rapport dan ook gedaan wordt. Waar het mij te ver zou voeren het rapport op dien weg te volgen, daar wil ik toch niet nalaten de hoofdresultaten van die meer gedetailleerde beschouwing hier mede te deelen, ten einde niet elke verklaring van het bij den eersten oogopslag zoo verbijsterende verschijnsel achterwege te laten. [1])

Voor sommige bedrijven is de vooruitgang van de „Alleinbetriebe" voor een groot deel formeel-statistisch. In 1882 werd het bedrijf der rondtrekkende kooplieden van de bedrijfstelling uitgesloten, terwijl het in 1895 in de telling werd opgenomen; vandaar eene groote toeneming der „Alleinbetriebe" onder de warenhandelaars. „Of de toeneming der „Alleinbetriebe" in de kleermakerij met de werkelijkheid overeenkomt, is — zegt het rapport — twijfelachtig". „Van formeelen aard is ook de sterke toeneming van de „Alleinbetriebe" bij de kachelsmeden" (behoorende tot de groep bouwbedrijven).

„De redenen voor de toeneming der „Alleinbetriebe" (waar die toeneming een verschijnsel der werkelijkheid is) zijn verschillend. Terwijl het in enkele bedrijven als teeken eener gezonde ontwikkeling van het kleine bedrijf kan gelden, zooals in de tuinderij en de dierenfokkerij, bij de gas- en waterleiding-installateurs, de barbiers enz. is het in andere bedrijven een stadium van den concurrentiestrijd tusschen klein- en grootbedrijf, dat in wezen een nederlaag van het kleinbedrijf, speciaal van het handwerk beteekent, een terugdringen namelijk van de handwerkers in dien primitiefsten bedrijfsvorm, waarin zij dan ten deele echte huisindustrieelen worden, ten deele afhankelijk worden van groote winkels en andere groote ondernemingen.

„Voor deze ontwikkeling is de schoenmakerij bijzonder

---

[1]) Zie *Gewerbestatistik*, bl. 37 en volg.

karakteristiek. Hier vindt de aanmerkelijke toeneming der „Alleinbetriebe" met 6252 hare verklaring hoofdzakelijk in de toeneming der huisindustrieele „Alleinbetriebe", welke 4983 bedraagt .... Soortgelijk als in de schoenmakerij zijn de toestanden bij de horlogemakers en boekdrukkers; voor het handwerk iets gunstiger bij de bouwbedrijven. In de tabaksfabricatie is de toeneming der „Alleinbetriebe" met 2767 bijna geheel te verklaren door die der huisindustrieele „Alleinbetriebe" met 2444.

„De wasdom der „Alleinbetriebe" in handelsagenturen, plaatsingsbureaux en pandjeshuizen vindt zijn grond eenerzijds in de mogelijkheid zich in deze bedrijven met een minimum van kapitaal en van vakkennis zelfstandig te maken en verder in de toenemende ingewikkeldheid van ons economisch leven, welke handels- en plaatsingsagentschappen steeds onontbeerlijker maakt en daaraan eene stijgende maatschappelijke beteekenis geeft."

Dit wat betreft de oorzaken van de vermeerdering der „Alleinbetriebe" in die bedrijfsgroepen en -soorten, waarin zulk een vermeerdering plaats had. Over de oorzaken van de vermindering der „Alleinbetriebe" in andere bedrijfsgroepen en -soorten zegt het rapport: „Het trekt de aandacht, dat onder de bedrijfssoorten met verminderd aandeel der „Alleinbetriebe" er eenige zijn, die „überhaupt" in getal der in het bedrijf werkzamen sedert 1882 verloren hebben, zooals zijdespinnerij en -weverij, vlashekelarij en -spinnerij, linnenweverij, appretuur voor kousen en gebreide waren, handschoenen- en dassenmakers, goud- en zilverdraadtrekkers. In deze bedrijven hebben de „Alleinbetriebe" de geringste weerstandskracht gehad en hebben zij van den algemeenen achteruitgang veel meer geleden dan de „Gehülfenbetriebe."

„Overigens vertoont zich de achteruitgang van de „Alleinbetriebe" niet alleen in bedrijven, waar eene vooruitgaande techniek de machtige bondgenoot van het grootbedrijf is, zooals in de verschillende takken van de textielindustrie, de vervaardiging van grove houtwaren, de zuivelfabricatie, de wasscherijen enz., maar haast nog meer daar, waar het grootere bedrijf uitsluitend „organisatorische" voor-

deelen biedt, zooals bij de handelsbedrijven, verder bij het goederenvervoer, de bezorgers van begrafenissen, herbergiers, koffiehuishouders, landmeters, barbiers en friseurs, kachelsmeden, glazenmakers, hoewel bij de laatsten ook een technische oorzaak, de machinale vervaardiging der glasruiten, medespreekt.

„In andere bedrijven komt de verschuiving voort uit een door de techniek veroorzaakten teruggang van de huisindustrieele „Alleinbetriebe" ten gunste deels der huisindustrieele, deels der niet-huisindustrieele „Gehülfenbetriebe", zooals in de kousenfabricatie, het haakwerk enz., de kantwerkerij enz., de appretuur van gebreide waren, de handschoenen- en dassenmakerij."

Mij dunkt, deze eenigszins uitvoerige aanhalingen uit het zoo leerzame duitsche rapport behoeven geene verontschuldiging. Immers zij stellen buiten twijfel hoezeer de werkelijkheid spot met aprioristisch opgestelde *algemeene* bewegingswetten van de productiewijze. Zelfs de primitiefste onder de productievormen is niet algemeen bezig te verdwijnen, de bedrijven zonder hulppersoneel en zonder eenig krachtwerktuig nemen hier af om ginds toe te nemen, en dat door eene uiterst moeilijk te ontwarren combinatie van oorzaken. Hier is de toeneming gevolg van kapitalistischen druk; ginds van gezonde ontwikkeling.

4. Toe- of afneming van klein-, middelgroot- en grootbedrijf (in Duitschland).

Veel belangrijker nog dan hetgeen de duitsche statistiek leert omtrent de „Alleinbetriebe" zijn de nadere gegevens die zij over de klein-, middelgroot- en grootbedrijf omvattende „Gehülfenbetriebe" verstrekt. Het rapport rangschikt onder *kleinbedrijf* de bedrijven met niet meer dan vijf personen; *middelgroot bedrijf* die met 6 tot 50 personen; *grootbedrijf* die met meer dan 50 personen. Ziehier thans eenige der belangrijkste resultaten omtrent die drie

1) De belgische en fransche tellingen behandelen de „Alleinbetriebe" niet afzonderlijk. Het fransche rapport IV, bl. CXXVII, zegt er alleen het volgende van: „(Les travailleurs isolés) représentent ce que les Allemands appelent les *Alleinbetriebe*, les exploitations isolées, qui, fort nombreuses autrefois, sont peut-être en voie de diminution, mais ne semblent cependant pas près de disparâitre." Men ziet dat het fransche rapport zich, bij gebreke van vaste gegevens, met de uiterste omzichtigheid uitlaat. Een stilzwijgend lesje voor marxistische bewegingswettenmakers!

bedrijfsklassen. De bedrijven en het daarin werkzame personeel zijn op de volgende wijze over die drie klassen verdeeld: [1])

BEDRIJVEN.

	1882	1895 [2])	TOE- OF AFNEMING.	
Klein-bedrijf.				pct.
„Alleinbetriebe". .	1.877.872	1.714.351	— 163.251	— 8.7
„Gehülfenbetriebe" 1—5 pers. . . .	1.004.896	1.220.372	215.376	21.4
Totaal . . .	2.882.768	2.934.723	51.855	1.8
Middelgroot bedrijf				
met 6—10 pers. .	68.763	113.549	44.786	65.1
„ 11—50 „ .	43.952	77.752	33.800	76.9
Totaal . . .	112.715	191.301	78.586	69.7
Grootbedrijf				
met 51—200 pers.	8.095	15.622	7.527	93.0
„ 201—1000 „	1.752	3.076	1.324	75.6
meer dan 1000 „	127	255	128	100.8
Totaal . . .	9.974	18.953	8.979	90.0

1) *Gewerbestatistik*, bl. 42.

2) Zooals boven werd medegedeeld (zie bl. 12) zijn deze cijfers in zoover niet zuiver, dat de gecombineerde ondernemingen daaronder gesplitst voorkomen. Voor 1882 is die fout niet te herstellen; voor 1895 *wel.* Voegt men de gecombineerde ondernemingen bijeen, dan krijgt men voor 1895 de volgende cijfers, die, jammer genoeg, niet volkomen vergelijkbaar zijn met de bovenstaande, omdat het rapport bij de mededeeling van onderstaande gegevens eene andere verdeeling der bedrijven volgt (*Gewerbestatistik* bl. 153).

	BEDRIJVEN.			PERSONEN.		
	Gecombineerd.	Gesplitst.	Meer of minder.	Gecombineerd.	Gesplitst.	Meer of minder.
Alleinbetriebe . .	1.714.351	1.714.351	—.—	1.714.351	1.714.351	—.—
1—5 Pers.	1.141.451	1.220.372	— 78.921	2.947.430	3.056.318	— 108.888
6—20 „	161.888	161.298	590	1.513.446	1.517.697	— 4.250
21—100 „	38.997	40.522	— 1.525	1.621.702	1.671.702	— 49.812
101—1000 „	8.248	8.179	69	1.909.712	1.860.660	49.052
meer dan 1000 „	296	255	41	562.628	448.731	113.897

PERSONEN

	1882	1895 [1])	TOE- OF AFNEMING.	
Kleinbedrijf.				pct.
„Alleinbetriebe". .	1.877.872	1.714.351	— 163.521	— 8.7
„Gehülfenbetriebe" 1—5 pers. . . .	2.457.950	3.056.318	598.368	24.3
Totaal . . .	4.335.822	4.770.669	434.847	10.0
Middelgroot bedrijf				
met 6—10 pers. .	500.097	833.418	333.321	66.6
„ 11—50 „ .	891.623	1.620.915	729.292	81.8
Totaal . . .	1.391.720	2.454.333	1.062.613	76.3
Grootbedrijf				
met 51—200 pers.	742.688	1.439.700	697.012	93.9
„ 201—1000 „	657.399	1.155.836	498.437	75.8
meer dan 1000 „	213.160	448.731	235.571	110.5
Totaal . . .	1.613.247	3.044.267	1.431.020	88.7

Deze vergelijking toont duidelijk de relatief sterkere toeneming der grootbedrijven, zoowel in aantal als in personeel, in vergelijking met middelgroote en kleine bedrijven, maar zij toont eveneens eene, zij het ook zwakkere toeneming van het middelgroot en zelfs van het kleinbedrijf (met uitzondering van de „Alleinbetriebe") zoowel in aantal als in personeel.

Het kleinbedrijf — zonder de „Alleinbetriebe" — dat volgens de marxistische ontwikkelingswet had moeten achteruitgaan, nam in alle bedrijven, dooreengenomen, toe met 21.4 pct. in aantal en 24.3 pct. in personeel. In de nijverheid, waarvoor die ontwikkelingswet speciaal moest gelden, was de vooruitgang wel is waar langzamer:

Hoewel is aan te nemen, dat het aantal gecombineerde ondernemingen sedert 1882 is toegenomen, blijkt uit deze vergelijking voor 1895 tusschen de resultaten met en zonder splitsing dier gecombineerde ondernemingen, dat de onzuiverheid van het in den tekst gegeven beeld niet van overwegende beteekenis is.

[1]) Zie noot 2 op de vorige bladzijde.

0.9 pct. in aantal en 6.2 pct. in personeel, maar achteruitgang ook daar niet. [1]) Het kleinere middelgroot bedrijf van 6—10 personen nam, alles dooreengenomen, toe met 65.1 pct. in aantal en 66.6 pct. in personeel, en in de afdeeling nijverheid, welke de kleine industrieele kapitalisten herbergt, die in stijgend aantal zouden worden doodgeslagen, met 58 pct. in aantal en 59 pct. in personeel. De toeneming der bevolking bedroeg in hetzelfde tijdperk 14.48 pct.

Duidelijker nog blijkt uit de absolute cijfers, hoe weinig het klein- en vooral het middelgroot bedrijf bezig zijn uit de industrie te verdwijnen. Het personeel van de industrieele „Gehülfenbetriebe" nam toe: in het kleinbedrijf met 214.000[2]) personen, in het middelgroot bedrijf met 793000 personen, te zamen met ruim 1 millioen personen; dat der bedrijven met een personeel van meer dan 50 nam toe met 1.353000 personen[3]). Al is de laatste toeneming grooter, zal toch wel niemand die van klein- en middelgrootbedrijf, in vergelijking daarmede, onbeteekenend noemen.

Dat doet niets af aan het uit de medegedeelde cijfers niet minder duidelijk blijkende en door iederen kenner van sociaal-economische toestanden reeds lang erkende feit der absolute en relatieve toeneming van het grootbedrijf, maar wel breekt het den staf over MARX' deductieve redeneering, dat die toeneming gaan zou ten koste van kleine en middelgroote ondernemingen. Dit geldt vooral wat de laatste ondernemingen betreft. [4])

Maar ook hier loont het de moeite, niet bij de alge-

---

[1]) BEBEL bekeek de toeneming van het industrieele kleinbedrijf in den S. D. partijdag te Hannover door een verkleinglas, dat in eene ernstige en eerlijke discussie beter ongebruikt blijft. Hij toch zeide daar: „Die Betriebe von 2—5 Personen betrugen 1882 rund 679000, 1895 rund 681000, sie sind um 0,2 pCt. gewachsen, und haben also einen vollständigen Stillstand aufzuweisen." (bl. 99)

[2]) Dit is volgens BEBEL „ein vollständiger Stillstand."

[3]) *Gewerbestatistik*, bl. 43.

[4]) Beter dan BEBEL en KAUTSKY heeft de neo-marxist LABRIOLA met de feiten rekening weten te houden. Hij geeft het volgende even vernietigende als welwillende amendement op MARX' concentratiewet in overweging: „La petite industrie se trouve encore dans une condition défavorable devant la grande industrie, mais l'industrie moyenne et la grande industrie peuvent vivre côte à côte sur un pied de parfaite égalité." *La loi de la Concentration Capitaliste*, bl. 15.

meene cijfers te blijven stilstaan, doch af te dalen tot de verschillende bedrijfsgroepen.

5. Verhouding v. klein-, middelgroot- en grootbedrijf in de verschillende bedrijfsgroepen.
a. Duitschland.

Hoe het in 1895 gesteld was met de verhouding van klein-, middelgroot- en grootbedrijf en met het gemiddeld aantal personen werkzaam per hoofdbedrijf in de verschillende bedrijfsgroepen, leert onderstaande tabel: [1])

BEDRIJFSGROEPEN.	Op 1 hoofdbedrijf komen personen:	Van 100 bedrijven komen op de klassen met:			Van 100 personen komen op de klassen met		
		tot 5 p.	6-50 p.	51 p. en meer.	tot 5 p.	6-50 p.	51 p. en meer.
Mijnwezen enz.	129.8	44.2	27.5	28.3	0.7	4.1	95.2
Chemische industrie . . .	11.1	79.2	17.2	3.6	15.7	22.6	61.7
Textiel „	4.8	94.2	4.2	1.6	26.0	14.8	59.2
Machine „	6.6	90.3	7.8	1.9	22.1	18.9	59.0
Papier „	8.7	79.5	17,1	3.4	17.7	31.5	50.8
Steengroeven enz.	11.6	65.3	30.7	4.0	12.8	42.5	44.7
Lichtstoffen enz.	9.4	69.0	27.8	3.2	15.2	45.1	39.7
Polygraphische industrie . .	9.0	67.4	29.6	3.0	16,4	47.7	35.9
Bouwbedrijven.	5.3	84.3	14.0	1.7	27.0	39.6	33.4
Metaalbewerking	4.0	91.4	7.7	0.9	44.7	24.6	30.5
Verkeersindustrie.	2.9	95.2	4.4	0.4	54.0	18.0	28.0
Verzekerings „	3.0	90.8	8.5	0.7	39.7	35.7	24.6
Leder „	3.4	92.7	6.8	0.5	50.6	24.9	24.5
Voedings- en genotmiddelen.	3.8	91.3	8.0	0.7	51.9	23.9	24.2
Hout- en snijwaren	2.7	93.1	6.6	0.3	57.8	29.6	12.6
Kunst- & handelstuinderij. .	3.0	90.5	9.5	0.2	60.2	31.6	8.2
Kunst & kunstnijverheid . .	2.1	94.0	5.8	0.2	58.4	33.8	7.8
Kleeding & reinigingsindustrie	1.6	97.9	2.0	0.1	80.4	13.2	6.4
Handelsbedrijven.	2.1	94.9	5.0	0.1	70.8	25.2	4.0
Dierenfokkerij & visscherij .	1.6	98.8	1.2	0.0	88.8	7.9	3.3
Hotels en koffiehuizen. . .	2.5	94.1	5.9	0.0	74.6	24.1	1.3

In deze tabel is het gedeelte dat de verhoudingsgetallen voor de bedrijven aangeeft, minder belangrijk dan dat hetwelk de verhoudingsgetallen bevat voor de

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 44 en 56.

personen in de bedrijven werkzaam. Er blijkt uit deze laatste, dat van de 21 bedrijfsgroepen er in 1895 nog twaalf waren, in welke, ook wat het aantal in de groep werkzame personen aangaat, het kleinbedrijf overwegend was. In slechts drie groepen was het middelgroot bedrijf, wat het aantal personen aangaat, het belangrijkst, terwijl in zes groepen het grootbedrijf het grootst aantal personen omvat. Deze verhoudingsgetallen wijzen alweer op het reeds meermalen geconstateerd verschijnsel van de groote verscheidenheid in de verschillende bedrijfsgroepen, wat de concentratie van het daarin werkzame personeel betreft.

Welk een tal van variaties tusschen de groep hotel- en koffiehuiswezen met 1.3 pct. en het mijnwezen met 95.2 pct. van het personeel in bedrijven met meer dan 50 personen! De exceptioneele plaats, welke het mijnwezen ten aanzien van de bedrijfszamentrekking inneemt, blijkt vooral duidelijk uit de eerste kolom van bovenstaande tabel. Het mijnwezen laat alle andere bedrijfsgroepen, ook de sterkst geconcentreerde daaronder, ver achter zich.

„De grootbedrijven — zegt het officieele rapport — zijn het sterkst ontwikkeld in de textiel-, chemische-, machine- (en instrument-) industrie, met name echter in het mijnwezen. Bijna twee derden, in het mijnwezen zelfs 95.2 pct. van alle in die groepen arbeidenden werken daar in ondernemingen met meer dan 50 personen; let men alleen op de ondernemingen met meer dan 200 personen, dan komen toch nog bijna twee vijfden, in het mijnwezen meer dan vier vijfden van het gezamenlijk personeel in die bedrijfsgroepen voor rekening dezer ondernemingen. Ja zelfs het aandeel van de kolossale bedrijven met ten minste 1000 personen in het geheele personeel van die groepen is nog zeer sterk; het bedraagt bij de: textielnijverheid 4.3 pct., chemische industrie 12.6 pct., machine-industrie 13.9 pct., mijnwezen 45.3 pct." [1])

b. Frankrijk. Hoe het in Frankrijk met het verschil in bedrijfszamen-

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 45.

trekking in de verschillende bedrijfsgroepen gesteld is, leert onderstaande tabel. [1]) De alleenwerkende personen, de duitsche „Alleinbetriebe", zijn daaronder niet begrepen.

BEDRIJFSGROEPEN.	Aantal ondernemingen per honderd van elke groep, met loontrekkenden:				Aantal loontrekkenden per honderd van elke groep in ondernemingen met loontrekkenden.		
	1—4	5—50	51—500	501 en meer.	1—4	5—10	11 en meer.
Winnen van metalen	9 94	22.97	44.73	22.36	0.07	0.10	99.83
Mijnwezen	18.06	38 01	28.84	15.09	0.09	0.21	99.70
Openbare bedrijven .	18.24	17.43	33.03	31.20	0.07	0.11	99.82
Papiernijverheid . .	43.63	44.28	11.61	0.48	3.57	5,67	90.76
Chemische nijverheid	55.25	38.88	5.64	0.23	6.96	8.42	84.62
Polygraph. „	58.03	38.29	3.67	0.01	9.72	11.60	78.68
Glas en aardewerk .	64.60	31.22	3.90	0.28	11.47	10.22	78,31
Edel-metaalbewerk. .	65.12	33.55	1.19	0.04	15.72	18.09	66.19
Steengroeven . . .	67.37	30.—	2.58	0.05	15.10	13.73	71.17
Verzekering, Banken	67.54	30.85	1.50	0.11	14.58	13.85	71.57
Textielnijverheid . .	72.76	19.61	7.13	0.50	6.19	3.05	90.76
Boschwezen. . . .	76.52	23.05	0.43	—.—	34.10	23.35	42.55
Bouwbedrijf. . . .	77.53	21.64	0.82	0.01	29.50	20.14	50.36
Steenhouwerij . . .	81.97	17.27	0.76	—.—	34.49	20.14	45.37
Vervoerwezen . . .	82.07	16.98	0.88	0.07	6.77	3.58	89.65
Stroobewerking enz.	85.48	14.08	0,42	0.02	34.67	14.57	50.76
Bewerk. v. edelgest.	86.62	12.74	0.64	—.—	36.07	10.31	53.62
Metaalbewerking . .	87.85	10.80	1.27	0.08	25.83	8.14	66.03
Lederbewerking . .	88.36	10.60	1.04	0.00	31.72	10.16	58.12
Houtbewerking . .	88.67	10.96	0.37	0.00	46.97	16.78	29.25
Handelsbedrijven . .	90.21	9.64	1.15	0.00	53.04	17.38	29.58
Kleedingindustrie. .	90.27	9.41	0.31	0.01	44.44	13.72	41.84
Visscherij	91.80	8.07	0.13	—.—	61.92	18.05	20.03
Landbouw	92.19	7.81	—.—	—.—	75.08	19.59	5.33

Het is te betreuren dat de fransche beroeps- en bedrijfstelling voor de verhoudingscijfers van het personeel in de bedrijven der verschillende grootteklassen alle onder-

[1]) *Fransche telling* IV, bl. LXXVIII-LXXXI.

nemingen met meer dan 10 loontrekkenden in elke groep samenvoegt. Daardoor is deze tabel veel minder zeggend dan de overeenkomstige tabel voor Duitschland, welke boven werd gegeven. Zij geeft alleen de verhoudingscijfers voor het personeel van het kleinbedrijf met niet meer dan 10 loontrekkenden tegenover dat van de grootere bedrijven in elke groep; de verhoudingscijfers voor middelgroot- en grootbedrijf geeft zij niet. De tabel is, voor zooveel de verhoudingsgetallen voor het personeel in elke groep betreft, bovendien om eene andere reden met die voor Duitschland niet te vergelijken, nam. hierom, dat de duitsche tabel ook de hoofden der ondernemingen bevat, de fransche alleen de loontrekkenden die daarin werkzaam zijn, terwijl bovendien — gelijk wij weten — de „Alleinbetriebe," in tegenstelling met de duitsche statistiek, niet in de tabel begrepen zijn. Doch wat de tabel geeft, stelt ook voor Frankrijk buiten twijfel, dat de quantitatieve verhouding tusschen de verschillende grootteklassen der bedrijven in de onderscheidene bedrijfsgroepen uiterst uiteenloopend is. En dat niet alleen. De tabel doet eveneens zien, dat over het algemeen er eene vrij groote overeenstemming is in den samentrekkingsgraad der bedrijven in de verschillende bedrijfsgroepen van beide landen. Evenals in Duitschland behooren in Frankrijk, wat het personeel aangaat, de papier-, textiel- en chemische industrie tot de meest geconcentreerde bedrijfsgroepen, met niet meer dan 10 à 15 pCt. van alle in die groepen werkzame loontrekkenden in de bedrijven met een personeel van ten hoogste 10 man. En evenals in Duitschland steekt boven die bedrijven in concentratiegraad weer hoog uit het mijnwezen met het daaraan verwante bedrijf der metallurgie, met niet meer dan 0.17 à 0.30 pCt. van het geheele personeel dezer bedrijfsgroepen in de bedrijven met niet meer dan 10 personen. Aan het tegenovergestelde einde der schaal staat het landbouwbedrijf met bijna 95 pCt. van het geheele personeel in de bedrijven met niet meer dan 10 personen. Wat een tal van schakeeringen tusschen die uitersten!

c. België. Voor België volgt de verhouding van het klein-, middelgroot- en grootbedrijf in de verschillende bedrijfsgroepen

bij de telling van 1896 uit onderstaande tabel.[1]) In deze tabel zijn de huisindustrieele ondernemingen en arbeiders niet begrepen; evenmin de arbeiders in openbare werkplaatsen.

Deze tabel geeft de verhoudingsgetallen voor klein-, middelgroot- en grootbedrijf en voor de daarin werkzame arbeiders in 1896.

BEDRIJFSGROEPEN.	Aantal *ondernemingen* per honderd van elke groep met arbeiders:			Aantal *arbeiders* per honderd van elke groep in ondernemingen met arbeiders:		
	0—4	5—49	50 en meer.	0—4	5—49	50 en meer.
Glasindustrie	—	6.1	93.9	—	0.5	99.5
Mijnbouw	1.6	28.3	70.1	0.0	3.5	96.5
Textielnijverheid	61.9	25.6	12.5	1.2	17.3	81.5
Papier „	51.5	33.9	14.6	1.5	18.7	79.8
Metaal „	88.9	9.0	2.1	8.8	21.3	69.9
Porselein & aardew. nijverh.	36.7	52.5	10.8	2.4	30.8	66.8
Chemische nijverheid . .	57.2	35.5	7.3	6.0	33.6	60.4
Steengroeven	49.5	42.4	8.1	4.0	36.4	59.6
Tabakindustrie	78.0	18.1	3.9	6.4	35.8	57.8
Speciale industrieën. . .	91.8	7.2	1.0	12.3	33.3	54.4
Voedingsmiddelen . . .	92,6	6.5	0.9	26.8	27.7	45.5
Vervoerwezen	97.0	2.7	0.3	23.1	36 5	40.4
Kunstnijverheid	77.1	21.6	1.3	13.8	51.9	34.3
Lederindustrie.	97.3	2.5	0.2	36.3	35.2	28.5
Bouwbedrijven.	88.2	11.3	0.5	22.0	53.4	24.6
Boekindustrie	74.8	24.0	1.2	17.1	63.2	19.7
Hout- & meubelindustrie .	94.8	5.1	0.1	43.1	46.9	10.0
Kleedingindustrie. . . .	98.1	1.9	0.0	58.8	33.4	7.8

De onderlinge verscheidenheid tusschen de verschillende bedrijfsgroepen wat betreft de relatieve beteekenis van het klein-, middelgroot- en grootbedrijf blijkt in België niet minder groot te zijn dan in Duitschland en Frankrijk.

1) Opgemaakt uit de gegevens voorkomende in de *Belgische bedrijfsstatistiek* IV/V, „Annexe V". Intusschen zij opgemerkt, dat de aldaar te vinden gegevens niet geheel aansluiten bij de tabel, te vinden I/II, bl. 29.

In niet minder dan 10 van de 18 bedrijfsgroepen is meer dan de helft van het totaal aantal arbeiders samengebracht in de bedrijven met 50 of meer arbeiders, in twee andere heeft het grootbedrijf *relatief* het grootste aandeel der arbeidskrachten. Slechts in twee der bedrijfsgroepen heeft het kleinbedrijf een grooter aantal arbeiders dan een der beide andere grootteklassen; in niet meer dan vier bedrijfsgroepen heeft het middelgrootbedrijf het grootste aandeel der arbeidskrachten.

Intusschen zouden voor enkele bedrijfsgroepen, met name voor de textiel- en de kleedingindustrie, de verhoudingsgetallen er geheel anders uitzien, indien ook de huisindustrie in de tabel had kunnen worden opgenomen. Het belgische rapport zegt van de huisindustrie: „Wat de 87.184 huisindustrieele ondernemingen en afdeelingen van huisindustrieele ondernemingen betreft, 86,323, of bijna alle (94.01 pCt.) behooren tot de zeer kleine industrie (zonder gehuurde arbeiders); in 75.665 wordt de huisarbeider zelfs niet geholpen door zijne kinderen of door andere leden van zijn gezin. In 803 werkplaatsen van huisarbeiders zijn 1, 2, 3 of 4 loontrekkende werklieden ... 58 eindelijk behooren tot het middelgroot bedrijf." [1])

Behalve wegens het weglaten der huisindustrie is de zooeven medegedeelde tabel met die voor Duitschland nog om een tweede reden niet vergelijkbaar. In de duitsche tabel worden voor de verhoudingsgetallen de ondernemers en de beambten medegeteld; in de belgische geschiedt dat niet. Het is duidelijk dat daardoor de grootindustrie in de belgische tabel met veel grooter verhoudingsgetallen zou zijn te voorschijn getreden, ook indien de bedrijfsconcentratie aldaar niet inderdaad verder gevorderd was dan in Duitschland. Ter veraanschouwelijking van de sociale beteekenis der verschillende grootteklassen der bedrijven, voor zoover deze afhangt van de quantitatieve verhouding der daarin werkzame arbeidskrachten, verdient de methode volgens welke de duitsche statistiek op dit punt te werk ging, stellig de voorkeur boven de belgische methode. De arbeidskracht van ondernemers en

[1]) *Belgische bedrijfsstatistiek* IV/V, bl. 28.

beambten telt in het bedrijfsleven ook mee, al is zij veelal meer van intellectueelen aard.

6. Veranderingen in di verhouding (in Duitschland.)

De bovenstaande tabellen geven ons intusschen slechts een blik in de groote verscheidenheid in beteekenis van het groot, middelgroot- en kleinbedrijf in de verschillende bedrijfsgroepen op hetzelfde oogenblik. Van veel meer belang nog voor ons onderwerp is de vergelijking van die beteekenis voor dezelfde bedrijfsgroepen op verschillende tijdstippen. Daartoe stellen ons de duitsche bedrijfsstatistieken van 1882 en 1895 in staat.

Zulk eene vergelijking tusschen de toestanden bij de beide bedrijfstellingen geven de beide hierna volgende tabellen [1]).

De eerste daarvan geeft de *verhoudings*getallen voor de toeneming der verschillende bedrijfsgroepen in aantal en in personeel; de tweede de *absolute* getallen. Van die twee tabellen heeft de eerste de minste waarde, daar het voor de vraag der concentratie niet aankomt op de relatieve maar de absolute vermeerdering van de verschillende grootteklassen der bedrijven in aantal en vooral in personeel. Wie alleen let op de verhoudingsgetallen der eerste tabel krijgt van de werkelijke concentratiebeweging tusschen 1882 en 1895 een overdreven en daardoor verkeerd beeld. Het misleidende der verhoudingsgetallen bij deze vergelijking is hier gemakkelijk te verklaren. Daar de absolute cijfers in 1882 in den regel grooter waren in de lagere dan in de hoogere grootteklassen, drukt eene zelfde absolute vermeerdering zich in de minder talrijke grootteklassen door een hooger verhoudingscijfer uit dan in de talrijkere grootte-klassen. De eerste der beide tabellen wordt hier dan ook mede als waarschuwing gegeven tegen lichtvaardig gebruik van verhoudingsgetallen ter aanduiding niet van een toestand maar van eene beweging. Een vooruitgang van 1000 maal een centimeter is niettegenstaande het indrukmakende verhoudingsgetal kleiner dan een vooruitgang van twintigmaal een meter.

---

1) Die tabellen zijn opgemaakt uit de in de *Gewerbestatistik* op bl. 43 voorkomende gegevens.

TOE- OF AFNEMING VAN HET AANTAL „GEHÜLFENBETRIEBE" EN VAN DE DAARIN WERKZAME PERSONEN VAN 1882 TOT 1895.

(In percenten van de getallen voor 1882.)

BEDRIJFSGROEPEN.	HOOFDBEDRIJVEN IN DE KLASSE DER BEDRIJVEN MET:						PERSONEN WERKZAAM IN DE KLASSE DER BEDRIJVEN MET:					
	1—5 pers.	6—10 pers.	11—50 pers.	51—200 pers.	201—1000 pers.	meer dan 1000 pers	1—5 pers.	6—10 pers.	11—50 pers.	51—200 pers.	201—1000 pers.	meer dan 1000 pers.
	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.	pct.
Kunst- en handelstuinderij	66.6	137.2	139.0	60.0	200.0	38.6	77.5	140.2	143.2	49.4	25.6	38.6
Dierenfokkerij en visscherij	— 7.4	—	43.6	50.0	—	—	— 8.1	10.2	73.4	150.9	—	—
Mijnwezen enz.	— 41.2	— 17.9	— 16.3	— 4.9	4.5	65.4	— 40.4	— 21.1	— 16.0	- 4.3	12.1	66.6
Steengroeven enz.	— 22.5	8.1	68.2	122.0	110.3	150.0	— 19.6	9.9	90.2	122.6	104.6	121.9
Metaalbewerking	— 2.5	85.0	80.0	96.7	118.7	700,0	2.8	86.1	80.1	102.4	139.6	1069.7
Machine-industrie	4.9	49.1	67.0	81.6	76.6	180.0	6.9	52.0	70.5	85.1	75.5	295.5
Chemische „	10.8	52.4	25.0	40.5	105.6	250.0	20.7	53.3	26.0	40.0	124.9	282.6
Lichtstoffen „	— 15.2	9.9	50.0	63.0	71.4	—	— 13.5	11.2	55.7	71.0	66.7	—
Textiel- „	— 36.3	— 8.3	15.8	45.5	77.6	113.3	— 35.2	— 6.3	19.5	47.6	83.1	125.3
Papier- „	6.2	40.6	57.3	72.4	63.0	—	8.4	41.4	55.7	83.2	57.6	—
Leder- „	2.8	41.6	57.7	88.4	94.4	300.0	8.8	44.5	60.4	105.5	63.5	305.8
Hout- en snijwaren-industrie	2.2	99,5	126.9	125.5	205.6	—	8.4	101.4	130.2	126.9	196.8	—
Voedings- en genotmiddelen-industrie	14.0	74.5	63 2	60.5	71.8	200.0	23.2	73.4	63.5	55.5	81.4	245.9
Kleeding- en reinigingindustrie	4.3	63.8	99.8	152.1	155.2	—	9.0	66.1	97.8	158.9	158.7	—
Bouwbedrijven	9.8	91.2	104.9	280.2	202.6	33.3	14.8	95.3	121.8	307.4	207.8	— 1.4
Polygrafische bedrijven	43.2	60.3	73.9	120.6	227.3	—	44.1	60.4	74.0	295.1	225.7	—
Kunst en kunstnijverheid.	— 28.8	30.2	81.3	325.0	—	—	— 25.3	29.2	99.7	576.0	—	—
Handelsbedrijven	78.7	69.9	97.6	112.0	483.3	—	70.2	73.3	106.6	127.3	723.6	—
Verzekeringsbedrijven	21.2	54.9	76.4	188.2	300.0	—	29.8	62.7	83.9	229.4	351.7	—
Verkeersbedrijven	22.5	34.2	32.9	41.6	122.2	100.0	25.0	32.2	41.2	42.1	157.7	138.8
Hotels en koffiehuizen	114.4	134.0	135.5	394.7	—	—	125.5	131.3	146.8	339.0	—	—

TOE- OF AFNEMING VAN HET AANTAL „GEHÜLFENBETRIEBE" EN VAN DE DAARIN WERKZAME PERSONEN VAN 1882 TOT 1895.

(Absolute getallen).

BEDRIJFSGROEPEN.	AANTAL HOOFDBEDRIJVEN IN DE KLASSE DER BEDRIJVEN MET:						AANTAL PERSONEN WERKZAAM IN DE KLASSE DER BEDRIJVEN MET:					
	1—5 pers.	6—10 pers.	11—50 pers.	51—200 pers.	201—1000 pers.	meer dan 1000 pers.	1—5 pers.	6—10 pers.	11—50 pers.	51—200 pers.	201—1000 pers.	meer dan 1000 pers.
Kunst- en handelstuinderij	4.601	1.025	346	15	4	—	14.962	7.433	6.424	1.121	293	398
Dierenfokkerij en visscherij	— 456	—	17	1	2	—	— 1.188	90	484	175	648	—
Mijnwezen enz.	— 1.008	— 79	— 152	— 31	19	53	— 2.326	— 589	— 3.728	— 2.842	22.507	97.158
Steengroeven enz.	— 6.067	492	3.294	921	128	6	— 14.795	4.521	89.014	81.173	44.565	8.251
Metaalbewerking	— 2.243	3.366	2.139	589	108	7	6.154	24.763	45.910	55.993	41.087	11.780
Machine-industrie	1.597	1.017	1.528	547	160	27	5.448	7.978	33.877	53.270	63.190	60.691
Chemische „	503	324	168	85	38	5	2.582	2.394	3.964	8.045	15.750	10.748
Lichtstoffen „	— 556	70	317	66	10	—	— 1.192	598	7.233	6.544	2.898	—
Textiel „	—25.612	—326	694	759	350	17	— 59.526	— 1.723	19.598	76.493	139 604	23.794
Papier „	431	371	628	215	34	2	1.586	2.840	13.790	21.869	9.702	2.830
Leder „	603	590	447	99	17	3	4.907	4.531	9.469	9.954	5.173	4.936
Hout- en snijwaren-industrie	1.919	4.451	3.095	389	37	—	17.891	32.725	63.261	33.460	10.410	—
Voedings- en genotmiddelen-industrie	23.054	6.358	2.590	577	122	2	88.867	45.109	53.673	53.049	42.160	2.769
Kleeding- en reinigingindustrie	7.483	4.808	2.519	435	45	1	38.659	35.718	47.100	39.755	14.109	1.057
Bouwbedrijven	5.556	6.364	7.429	2.209	158	1	22.804	48.800	172.325	203.220	50.285	— 72
Polygrafische bedrijven	1.704	782	915	211	25	1	5.217	5.917	19.267	17.188	7.979	1.341
Kunst en kunstnijverheid	— 533	77	100	13	—	—	— 1.350	552	2.142	1.325	—	—
Handelsbedrijven	111.251	8.830	4.950	251	29	—	244.676	66.716	92.499	22.018	11.519	—
Verzekeringsbedrijven	205	130	110	32	3	—	764	1.074	2.353	2.886	1.048	—
Verkeersbedrijven	6.369	552	326	69	33	3	16.837	3.892	7.497	6.767	15.066	9.890
Hotels- en koffiehuizen	86.675	5.584	2.258	75	2	—	208.480	40.091	41.139	5.559	444	—

Letten wij ook nu weer bij voorkeur op de toeneming van het personeel in de bedrijfsgroepen, welke een beter criterium voor de concentratie is dan de toeneming van het aantal ondernemingen dier bedrijfsgroepen, dan zien wij:

in vijf van de 21 bedrijfsgroepen de toeneming van het personeel het grootst in de laagste grootteklasse, van welke vijf er drie behooren tot den handel, een tot den landbouw, wanneer men handel en landbouw in den ruimsten zin neemt, en een tot de industrie; in zes van de bedrijfsgroepen de toeneming het grootst bij de middelgroote bedrijven met 11—50 personen; in vijf bij de bedrijven 51—200 personen; in vier bij die van 201—1000 personen en in één bij die van meer dan 1000 personen.

Die eene bedrijfsgroep is het mijnwezen, ten aanzien waarvan ik het exceptioneel sterke concentratieverschijnsel reeds herhaaldelijk aanwees. Deze bedrijfsgroep geeft ook het eigenaardige verschijnsel te zien, dat de bedrijven met minder dan 200 personen zoowel in aantal als in personeel afnamen. In deze bedrijfsgroep, maar ook hier alleen, zien wij de concentratiebeweging welke MARX als eene *algemeene* beweging van de kapitalistische nijverheid meende te kunnen constateeren: de kapitalistische bedrijven ontwikkelen zich hier tot reuzenbedrijven en slaan de kleinere dood.

De, na het mijnwezen, sterkst concentreerende groep der textielnijverheid geeft eene vermindering van bedrijven en personeel te zien alleen in de grootteklassen beneden 11 personen. Alle andere bedrijfsgroepen wijzen in de klasse van 6—10 personen eene grootere of kleinere toeneming zoowel in aantal als in personeel aan. In de laagste grootteklasse, die der bedrijven met een personeel van niet meer dan 5 personen, vertoonen behalve het mijnwezen en de textielindustrie, slechts vier groepen eene vermindering van het personeel. In alle andere groepen nam het personeel ook in deze laagste klasse meer of minder sterk toe. In één bedrijfsgroep nam, bij vermeerdering van het personeel, het aantal bedrijven in de laagste klasse af.

De tabel met de verhoudingscijfers, hoewel gevaarlijk

wanneer men conclusies trekt uit de onderlinge vergelijking dier cijfers, doet bovendien zien, dat de toeneming van het personeel reeds in de klasse der bedrijven met 6 tot 10 personen, hoewel voor de verschillende bedrijfsgroepen zoowel absoluut als relatief zeer wisselend, bijna over heel de linie sterker was dan die der bevolking, sterker zelfs dan die der een beroep uitoefenende bevolking. [1])

Volgens KAUTSKY geven deze uitkomsten eene schitterende bevestiging van MARX' concentratieleer. [2]) Hij speelt dat kunststuk klaar door 1e het voor de marxistische leer bij uitstek lastige verschijnsel der toeneming reeds van het kleine middelgrootbedrijf met 6 tot 10 personen in veel sterkere verhouding dan de bevolking, met stilzwijgen voorbij te gaan, 2e de beweging van het kleinbedrijf overdreven ongunstig voor te stellen [3]) en 3e eene zeer scherpzinnig marxistische maar niettemin geheel onhoudbare verklaring te geven van de toeneming van het kleinbedrijf, waar hij het niet loochenen kan.

Deze verklaring luidt aldus: „Het grootbedrijf grijpt één gebied na het andere, verdringt het kleinbedrijf op het eene gebied, zonder dat het daarmede alle kleine ondernemers daarvan in het proletariaat slingert. Uit den

---

[1]) Zie boven bl. 22

[2]) „Wenn je eine Théorie eine glänzende Bestätigung fand, so die Marxsche in den Zahlen der deutschen Berufs- und Betriebszählungen". *Anti-Bernstein* bl. 68.

[3]) „Nur die Industrie der Nahrungs- und Genussmittel scheint dem Kleinbetrieb günstig zu sein. Hier ist eine absolute Zunahme unter den zuletst betrachteten Gewerbszweigen am grössten und — ein Ausnahmfall, der nur in der Gärtnerei wiederkehrt — der Grossbetrieb in langsamerer Zunahme begriffen als der Mittelbetrieb." t. z. p. bl. 67.

Hierbij bedenke men nu, dat behalve in de groep der voedings- en genotmiddelen het in het kleinbedrijf werkzame personeel sterker dan de bevolking toenam in de volgende bedrijfsgroepen: tuinderij, chemische industrie, bouwbedrijven, polygrafische bedrijven, handelsbedrijven, verzekeringsbedrijven, verkeersbedrijven en hotel- en koffiehuiswezen, en dat het van 7 tot 9 pCt. toenam in de groepen: machine-, papier-, leder-, hout- en snijwaren- en kleeding- en reinigingsindustrie.

Zijne overdreven voorstelling van den achteruitgang van het kleinbedrijf stelt KAUTSKY in staat om met een schijn van recht aan BERNSTEIN ironisch te gemoet te voeren: „An der Unmöglichkeit der Verstaatlichung der Obstfrauen, Zimmermietherinnen, Näherinnen, Wäscherinnen etc. muss der Sozialismus scheitern?" (t. z. p. bl. 63.)

Jammer maar dat de levenskracht die het klein- en vooral het middelgroot bedrijf in verschillende bedrijfsgroepen nog toont, met ironische opmerkingen niet is af te snijden.

eenen werkkring verdreven, zoeken zij een nieuwen op, worden bijv. uit voortbrengers eener waar haar verkoopers, uit industrieelen tusschenhandelaars enz. Het gebied van het kleinbedrijf wordt op deze wijze steeds enger, zonder dat het getal der kleine bedrijven in het algemeen behoeft af te nemen. De voortgang van het grootbedrijf hier, uit zich in toeneming van het kleinbedrijf ginds, door overvulling der branche; terwijl de kleinen hier door de mededinging der grooten ondergaan, verkwijnen zij ginds door de overmaat der mededinging, die zij elkaar (onderling) aandoen; zij geraken daardoor in klimmende afhankelijkheid van het kapitaal, worden tot klimmende specialiseering van den arbeid gedwongen en bereiden aldus het terrein voor het grootbedrijf voor, dat vroeger of later ook op dit gebied zijn intrede doet." [1])

Deze verklaring is, gelijk ik zeide, scherpzinnig; jammer echter, dat zij geen steek houdt. Zeker kan en moet het ontstaan van een deel der nieuwe kleine bedrijven, vooral in de afdeeling handel, op de beschreven wijze verklaard worden, maar langs dien weg kan zelfs niet een gelijk aantal nieuwe kleine bedrijven in de eene reeks van bedrijfsgroepen als uit de andere reeks wordt verdrongen, zijne verklaring vinden. Als KAUTSKY had gezegd, dat tengevolge van het door hem aangegeven verdringingsproces vooral de „Alleinbetriebe" telkens opnieuw aangevuld worden en dat zonder die aanvulling de achteruitgang van deze laagste aller bedrijfsklassen nog sterker zou zijn dan hij reeds is, of wel met zijne opmerking een der oorzaken had willen aangeven van de veel grootere toeneming van het kleinbedrijf in den handel dan in de industrie, zou zijne opmerking geen tegenspraak uitlokken.

Van de uit hun kleinbedrijf verdrongen personen vervalt, ook volgens de marxistische leer, een deel tot het proletariaat, een ander deel komt terecht in de klasse der beambten van het middelgroot- en grootbedrijf. Derhalve blijft er slechts een deel van de uit eene branche ver-

[1]) t. z. p. bl. 60. Zie ook bl. 126.

drongen kleine ondernemers over dat in een andere branche opnieuw als kleine ondernemers zijn onderkomen zoekt. Dit deel vertraagt de afneming van het kleinbedrijf; hoe echter alleen door den druk van het kapitaal in de eene bedrijfsgroep de kleinbedrijven in de andere zoodanig kunnen toenemen, dat zij — gelijk in Duitschland tusschen 1882 en 1895 geschiedde — het geheele kleinbedrijf (met uitzondering der „Alleinbetriebe") met 21.4 pCt. in aantal en 24.3 pCt. in daarin werkzame personen of, als men alleen de afdeeling industrie neemt, het aantal kleinbedrijven met 0.9 pCt., en het aantal daarin werkzame personen met 6.2 pCt. doen *vooruit*gaan, is zonder het aannemen van de tusschenkomst van geheime, bovennatuurlijke krachten niet verklaarbaar.

KAUTSKY's scherpzinnige verklaring is tegen nadere beschouwing niet bestand; zonder erkenning dat het kleinbedrijf in verschillende bedrijfsgroepen in onze hedendaagsche maatschappij nog een geschikten bodem vindt, is de toeneming daarvan niet verklaarbaar. En dan moet KAUTSKY bij zijne verklaring de opmerkelijke toeneming van het kleinere middelgrootbedrijf met 6 tot 10 personen nog zorgvuldig voorbijgaan.

In de afdeeling industrie neemt het kleinbedrijf *relatief* af, zoowel in verhouding tot de bevolking als in verhouding tot het middelgrootbedrijf, maar *absoluut* afnemen doet het, alles dooreengenomen, ook in de afdeeling industrie niet, en in den handel nog veel minder. Wèl zijn er bedrijfsgroepen waarin het ook absoluut terugtreedt. Dit geldt vooral voor het handwerk, dat zijn gebied in een groot aantal bedrijfstakken allengs ziet verminderen. [1]) Maar tegenover die afneming in een deel der bedrijfsgroepen staat toeneming in ander deel. Het is

---

[1]) Kleinbedrijf en handwerk zijn geen synoniemen. Onder de kleinbedrijven zijn er een aantal die niet tot het handwerk gerekend kunnen worden. Bovendien is een gelijk personeel in verschillende bedrijfstakken een zeer verschillende economische grootheid. Een bankierszaak met vijf bedienden is in haar soort van veel meer beteekenis dan bijv. een timmermanswinkel met vijf knechts. Met dergelijke economische verschillen houdt de bedrijfsstatistiek geen rekening en kan zij geen rekening houden. Dit zou een overwegend bezwaar zijn, wanneer men aan de hand der bedrijfsstatistiek, zonder meer, de bestaande bedrijfstoestanden ging

natuurlijk niet te voorspellen of die toeneming blijvend zijn zal en niet op een hooger stadium van economische ontwikkeling voor een terugtreden van het kleinbedrijf ook in de takken, waarin wij het thans nog zien vooruitgaan, zal plaats maken. Zeker zullen er wel bedrijfstakken zijn, die voor het kleinbedrijf thans nog een toevluchtsoord zijn, doch die het na langeren of korteren tijd den rug zullen toekeeren. Het terrein van het kleinbedrijf is relatief afnemend en zal misschien absoluut afnemend worden, maar verdwijnen zal het in afzienbaren tijd stellig niet. En naast den stilstand of achteruitgang van het kleinbedrijf, inzonderheid van het handwerk, welk een toeneming in verschillende bedrijfsgroepen, van het bescheiden middelgrootbedrijf met 6 tot 10 personen! [1])

§ 3. DE SAMENTREKKING DER PRODUCTIEMIDDELEN.

Ik vestigde er boven [2]) reeds de aandacht op, dat het verschijnsel der bedrijfszamentrekking zich in de samentrekking van den arbeid slechts onvolkomen uitspreekt. Na de hoofdzaken omtrent de laatstgenoemde samentrekking te hebben nagegaan, hebben wij derhalve thans te onderzoeken, in hoever de gegevens welke de bedrijfsstatistieken verstrekken omtrent de samentrekking der levenlooze productiekrachten, de tot nu toe verkregen resultaten aanvullen of wijzigen.

1. Moeilijkheden dezer statistiek.

Daarbij houde men in het oog dat het vlottend kapitaal vrijwel geheel aan de statistiek ontsnapt en dat deze ten aanzien van het vaste kapitaal, voor zoover het niet bestaat uit gebouwen, alleen gegevens kan verzamelen omtrent de werktuigen in engeren zin, de machines. Van die werktuigen is alleen een deel, de krachtwerktuigen, in algemeene eenheden te meten en naar den uitslag van die meting te groepeeren, en dat nog niet altijd.

beschrijven; het is van ondergeschikte beteekenis, wanneer men die statistiek bezigt bij zijn onderzoek naar de bedrijfs*beweging*. SOMBART's meening dat de bedrijfsstatistiek ook voor dit laatste zonder beteekenis is (*Der moderne Kapitalismus*, I, bl. 571) is, op zijn minst genomen, zeer overdreven.

[1]) Zie voorts beneden bl. 78 en volg.

[2]) Zie bl. 16 en volg.

De beweegkracht, die bij het meerendeel der krachtwerktuigen — de stoom-, gas-, petroleum-, benzine-motoren enz. — gemeten wordt in paardenkrachten, wordt bij de electrische krachtwerktuigen — die trouwens zelf weer product zijn van een andere (stoom- of water-) kracht — in andere eenheden uitgedrukt. De windkracht laat zelfs geene meting toe. Bij deze in den aard der getelde objecten liggende moeilijkheden komt nog, dat de bedrijven met petroleum-, benzine-, ether-, geperste lucht- en electromotoren alsmede die met zeilschepen, in 1882 in Duitschland niet werden opgenomen. [1]) Eene leemte die te meer te betreuren is, omdat deze soorten van beweegkracht zich bijzonder leenen voor het kleinere bedrijf en eene vergelijking tusschen 1882 en 1895 op dit speciaal voor ons belangrijke punt door die leemte uitgesloten is.

In verband met een en ander is het duidelijk dat de statistiek betreffende de samentrekking der krachtwerktuigen niet op gelijke lijn te stellen is met die omtrent de samentrekking van den arbeid.

2. Arbeidsmachines.

Nog veel minder gunstig dan tegenover de krachtwerktuigen staat de statistiek tegenover de arbeidswerktuigen, d. w. z. tegenover die werktuigen welke geene mechanische kracht leveren maar „door overdraging van de mechanische kracht op het te bewerken voorwerp, arbeid verrichten die anders door menschenhand uitgevoerd moest worden." [2]) Terwijl toch de meest belangrijke krachtwerktuigen meting van hunne „Leistungsfähigkeit" in algemeene eenheden toelaten, die — zonder te letten op den aard van het bedrijf waarin zij gebruikt worden— bijeen te tellen zijn, is bij de arbeidsmachines een meting in zulke algemeene eenheden niet mogelijk. Deze zijn statistisch alleen naar aard en getal te onderzoeken.

Wat de duitsche bedrijfsstatistiek over de arbeidsmachines leert is dan ook voor ons niet van bijzonder gewicht. Voor zoover daaruit voor ons doel iets is af te leiden, is het de bevestiging van hetgeen de reeds

---

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 143.
[2]) t. z. p. bl. 144.

behandelde statistieken leerden: eene sterke samentrekking van de grootbedrijven in aantal en in productief vermogen, eene toeneming die in de meerderheid der bedrijfsgroepen geene verdringing van het kleinbedrijf en slechts bij uitzondering eene verdringing van het middelgroot bedrijf beteekent.

„Zooals bij den geweldigen opbloei in alle takken der industrie niet anders te verwachten was, heeft ook het getal der arbeidsmachines.... in bijna alle nijverheidsgroepen sedert de laatste 20 jaren [1]) een — soms zelfs belangrijke — toeneming ondergaan. Bijzondere opmerkzaamheid verdient ook, dat *in de tot dusver als handwerk gedreven bedrijven de arbeidsmachines eene niet onbelangrijke vermeerdering* aanwijzen." [1])

De duurdere arbeidsmachines komen — zoo leert de statistiek in overeenstemming met de alledaagsche ervaring — bijna alleen in de grootere bedrijven voor. „De arbeidsmachines, welke in eenigszins sterke mate in de werkplaatsen van het kleinbedrijf ingang vinden, karakteriseeren zich meestal als dezulke welker aanschaffingskosten gering zijn, welke veelal, in overeenstemming met de gereedschappen, meer universeele bruikbaarheid hebben en daarbij aan de bedrevenheid des arbeiders nog eene grootere speelruimte laten of welke door eene goedkoop beschikbare kracht gedreven kunnen worden." [2])

Over de beteekenis van het toenemend gebruik van arbeidsmachines ook in het kleinbedrijf, zegt het rapport nog: „De groote beteekenis van de arbeidsmachines voor het kleinbedrijf en voor het meer en meer teruggaande handwerk ligt vóór alles daarin, dat zij wel het meest in staat schijnen, aan het kleinbedrijf in den concurrentie-strijd met de beter toegeruste grootbedrijven wat meer weerstandskracht te geven." [3])

3. Krachtwerktuigen in de verschillende bedrijfsgroepen.
a. Duitschland.

Minder vaag en algemeen is hetgeen de duitsche statistiek leert over het gebruik en de ontwikkeling der krachtwerktuigen in de nijverheid. Dat blijkt reeds aan-

---

[1]) De vergelijking wordt op dit punt gemaakt tusschen 1895 en 1875.
[2]) t. z. p. bl. 147.
[3]) t. z. p. bl. 148.
[4]) t. z. p. bl. 150.

stonds uit onderstaande tabel betreffende het aantal bedrijven met motoren en het aantal paardenkrachten van die motoren in 1895: [1])

BEDRIJFSGROEPEN.	Aantal bedrijven met motoren. 1	Aantal P. K. der motoren. 2	pCt. van het totaal aantal bedr. met motoren. 3	Pct. van het totaal aantal P.K. der motoren. 4	Van 100 bedrijven zijn bedrijven met motoren. 5	Van 100 Gehülfenbetrieben zijn met motoren. 6	Op 100 personen komen P. K. 7	Op 1 bedrijf[2]) komen P. K. 8	Op 1 bedrijf[2]) komen personen: 9
Tuinderij	496	973	0.3	0.0	1,8	3.5	1.3	0.0	2.7
Dierenfokkerij en visscherij	2.352	148	1.4	0.0	9.2	37.2	0.5	0.0	1.1
Mijnwezen, enz. . .	1.787	995.069	1.1	29.1	28.5	38.0	185.7	158.6	85.5
Steengroeven enz. .	6.855	197.796	4.2	5.8	12.9	17.7	35.4	3.7	10.5
Metaalbewerking . .	9.429	142.141	5.7	4.1	5.4	9.2	22.2	0.8	3.7
Machine-industrie. .	6.943	184.821	4.2	5.3	6.8	15.9	31.7	1.8	5.7
Chemische „ . .	2.636	83.587	1.6	2.4	22.8	34.8	72.5	7.2	10.0
Lichtstoffen „ . .	2.616	29.942	1.6	0.9	32 2	44.4	51.7	3.7	7.1
Textiel „ . .	10.414	515.583	6.3	15.1	4.2	18.0	51.9	2.1	4.0
Papier „ . .	2.102	201.422	1.3	5.9	11.2	18.9	131.7	10.8	8.2
Leder „ . .	2.086	32.377	1.3	1.0	4.0	8,0	20.2	0.6	3.1
Hout- en snijwarenindustrie	18.914	203.235	11.5	5.9	7.2	17.1	34.0	0.8	2.3
Voedings- en genotsmiddelen	68.481	686.263	41.7	20.1	21.8	30.6	67.2	2.2	3.2
Bekleeding & reiniging	2.045	19.235	1.2	0.6	0.2	1.0	1.4	0.0	1.5
Bouwbedrijven. . .	1.562	46.274	0.9	1.3	0.7	1.6	4.4	0.2	4.5
Polygraphische bedrijven	3.734	18.432	2.3	0.5	24.7	35.9	14.4	1,2	8.5
Kunst & kunstnijverheid	83	361	0.1	0.0	0.8	4.4	1.8	0.0	2.0
Handelsbedrijven . .	6.160	52.877	3.7	1.5	0.8	2.0	4.0	0.1	1.7
Verzekerings „ . .	4	31	0.0	0.0	0.0	0.2	0.1	0.0	1.2
Verkeers „ . .	15.327	10.582	9.3	0.3	15.2	38.1	4.6	0.1	2.3
Hotels & Koffiehuizen	457	6.176	0.3	0.2	0.2	0.2	1,1	0.0	2.1
Totaal . . .	164.483	3.427.325	100.-	100.-					

[1]) t. z. p. bl. 121/126/128.

[2]) Deze kolommen geven de gemiddelden over alle bedrijven in elke groep, niet over de motoren gebruikende bedrijven alleen.

Hier treft opnieuw het groote onderscheid tusschen de verschillende bedrijfsgroepen ten aanzien ook van het gebruik van motoren. Het officieele rapport zegt dienaangaande: „Naar den sterktegraad van de gebruikte elementaire kracht staat het mijnwezen aan de spits met 995,069 paardenkrachten of 29.1 pct. van het totale getal, vervolgens de industrie van voedings- en genotmiddelen, daarna de textielindustrie. In deze drie groepen werken niet minder dan 64.3 pct. van alle paardenkrachten. Welke een sterke machinale kracht met name het mijnwezen bezit, bewijst de omstandigheid, dat hier 1787 bedrijven met motoren met bijna 1 millioen paardenkrachten toegerust zijn, alzoo gemiddeld met 556.2 P. K. voor elke dezer ondernemingen; daarmede stemt overeen dat juist in het mijnwezen het grootbedrijf het krachtigst is ontwikkeld." [1])

Hoe groot het relatieve onderscheid is in het gebruik van motoren in de verschillende bedrijfsgroepen, blijkt vooral duidelijk uit de kolommen 5, 6, 7 en 8 van bovenstaande tabel. Het gemiddeld verhoudingsgetal der bedrijven met motoren is voor alle bedrijfsgroepen 4.5 pCt., voor de „Gehülfenbetrieben" in alle bedrijfsgroepen 11.1 pCt. en voor de „Gehülfenbetrieben" in de industrieele bedrijfsgroepen 14.9 pCt. [2]) Doch welk eene variatie in de afzonderlijke bedrijfsgroepen — ook al laat men de niet-industrieele groepen buiten rekening! Het percentage schommelt tusschen 0.2 en 32.2 pCt., als men het neemt over alle bedrijven en tusschen 1 en 44.4 pCt., als men alleen de „Gehülfenbetriebe" in rekening brengt. In alle bedrijfsgroepen is het aantal paardenkrachten gemiddeld 33.4, in de industrieele bedrijfsgroepen 42.0 per 100 personen. Bij de verschillende industrieele bedrijfsgroepen schommelt dat aantal tusschen 1.4 en 185.7 per 100 personen. Nog sterker spreken die verschillen als men let op het gemiddeld aantal paardenkrachten per bedrijf. Voor alle bedrijfsgroepen is dit gemiddelde 0.9 P. K., voor de industrieele groepen 1.4 P. K. Voor

---

1) t. z. p. bl. 120.
2) t. z. p. bl. 126.

sommige industrieele groepen is het per bedrijf niet noemenswaard, voor het mijnwezen is het niet minder dan 158.6 P. K. per bedrijf en 556.2 P. K. per motorkracht gebruikend bedrijf.

Is het groote onderscheid tusschen de verschillende bedrijfsgroepen — een onderscheid dat ook hier weer sterker uitkomt naar mate men de verdeeling verder doorzet — op het stuk van het motorengebruik reeds opmerkelijk, nog opmerkelijker is het dat over het algemeen in de meest voorkomende bedrijven de mechanische beweegkracht het geringst is. „Onze meest verspreide en, naar het personeel gerekend, meest belangrijke bedrijven — zegt het officieele rapport op bl. 127 — hebben zich tot dusver de mechanische drijfkrachten in de geringste mate ten nutte gemaakt, maar zijn domeinen van het handwerk gebleven; ten deele laten zij door hun aard het gebruik van motoren niet of ten minste niet in belangrijke mate toe." M. a. w. de samentrekking van personeel en van machinerieën, van vast kapitaal, gaat in den regel samen. Daar waar sterke samentrekking is van personeel, is gewoonlijk ook sterke concentratie van vast kapitaal te constateeren. Zoo komt de exceptioneele toestand waarin het mijnwezen ten aanzien van het concentratie-vraagstuk verkeert, nog sterker uit, nu wij behalve met de samentrekking van het personeel, ook met die van kapitaal in de bedrijven van deze groep rekening houden kunnen.

Intusschen doet eene vergelijking van de kolommen 8 en 9 van bovenstaande tabel toch ook zien, dat de zooeven gestelde regel niet zonder uitzonderingen is en dat men zich ook hier te wachten heeft voor het geloof aan algemeene, zich met de kracht der natuurlijke noodzakelijkheid doorzettende, wetten. Zoo komen in de steengroeven enz. per bedrijf 3.7 P. K., in de chemische industrie 7.2 P. K., op omstreeks 10 personen; in de groep voedings- en genotmiddelen 2.2 P. K., in de groep leder-industrie 0.6 P. K. op ruim 34 personen, in de groep metaalbewerking 0.8 P. K. op 3.7 personen.

Ook de belgische bedrijfsstatistiek heeft eenige belangrijke gegevens omtrent het verschil in beteekenis der b. België.

machinale kracht in verschillende bedrijfstakken openbaar gemaakt.

Volgens de bedrijfstelling van 1896 werkten onderstaande aantallen personen:[1])

BEDRIJFSTAKKEN.	In fabrieken en werkplaatsen met krachtwerktuigen.	In werkplaatsen zonder een krachtwerktuig.
Spijkerfabricatie	682	549
Wapen „	2.209	8.417
Steenfabrieken	1.200	15.689
Pannen „	392	2.087
Broodfabricatie	1.091	22.627
Vlasspinnerij	13.096	169
Katoen- en wolweverij . .	15.629	13.206
Linnenweverij	7.819	12.174
Zijdeweverij.	93	371
Bonneterie	375	5.997
Touwslagerij	901	2.822
Houtzagerij.	2.246	4.693
Timmervak.	1.796	30.067
Kuiperij	548	2.667
Schoenmakerij.	1.119	38.078

„Er blijkt duidelijk uit deze cijfers — zoo zegt het belgische rapport — dat niettegenstaande de toenemende ontwikkeling van het machinewezen, het handwerk in een groot aantal bedrijven stand houdt, zelfs in zoodanige waarin het overwicht van het mechanische procédé door velen voor in het oog springend wordt aangezien. Is het bijv. niet karakteristiek te constateeren, dat er thans nog meer wevers zijn die linnen, katoenen, wollen of zijden stoffen maken op het oude handgetouw dan wevers op het machinale getouw? (25781 tegen 23541, of 2210 meer).

„De lage beteekenis van het krachtwerktuig is eveneens opmerkelijk voor de bonneterie, de touwslagerij, de wapenfabricatie; vooral in dit laatste bedrijf is de hardnekkigheid van het hand- en huiswerk aan zeer speciale oorzaken

[1]) *Belgische bedrijfsstatistiek* I/II, bl. 17.

[2]) Voor de houtzagerij klopt deze opmerking niet met de in het rapport medegedeelde cijfers.

toe te schrijven. Omgekeerd is in de spijkerfabricatie en de houtzagerij, de mechanische productie overheerschend."

Eene elders in hetzelfde rapport opgenomen tabel [1]) stelt ons ook in staat om op overeenkomstige wijze, als in het duitsche rapport geschiedt, het aantal paardenkrachten der krachtwerktuigen in de verschillende bedrijfsgroepen per bedrijf en per honderd personen na te gaan:

BEDRIJFSGROEPEN.	Aantal P. K. per bedrijf	Aantal P. K. per 100 pers.	Aantal personen per bedrijf.	Aantal personen in elke groep per 100 in eenig bedrijf werkenden.	Aantal P. K. in elke groep per honderd v. h. totaal.
Textielindustrie	1.11	39.8	2.8	15.4	10.8
Kleeding „	0.01	0.6	1.6	12.5	0.1
Metaal „	3.57	56.6	6.3	12.4	12.0
Mijnbouw	202.13	104.9	193.0	11.7	21.3
Bouwbedrijven	0.23	6.2	3.7	8.5	1.0
Voedingsmiddelen	2.76	71.5	3.9	8.2	10.3
Hout- en meubelindustrie .	0.19	8.4	2.3	8.1	1.2
Lederindustrie	0.09	5.3	1.7	5.2	0.5
Vervoer.	10.67	465.9	2.3	3.8	31.1
Steengroeven	9.42	52.1	18.1	3.5	3.2
Bijzondere industrieën. . .	1.04	35.4	2.9	2.2	1.4
Glasindustrie	260.84	56.1	465.2	2.1	2.0
Chemische industrie . . .	12.96	73.8	17.6	1.9	2.4
Boek „	0.62	9.5	6.1	1.3	0.2
Tabak „	0.28	3.9	7.0	1.0	0.1
Kunstnijverheid	0.72	12.8	5.6	0.9	0.2
Papierindustrie	24.12	113.9	21.2	0.9	1.7
Porselein & aardewerk. . .	10.73	40.2	26.6	0.7	0.5
Totaal				100.-	100.-

Over het gebruik van mechanische kracht in verschillende bedrijfsgroepen zegt het belgische rapport nog het volgende: [2])

„De particuliere nijverheid gebruikt, volgens de telling, 628.253 paardenkrachten voor de stoom-, gas- en petroleum-

[1]) t. z. p. bl. 29. Daarbij zijn de P.K. opgenomen van de stoom-, gas- en petroleum-motoren.

[2]) t. z. p. bl. 16.

motoren. Hoewel de staatsspoorwegen buiten de telling gehouden zijn, is het toch het vervoerwezen dat de grootste motorische kracht gebruikt: 195.110 paardenkrachten. Daarna komen de mijnen (134.491 P. K.), de metaalindustrie (75.600 P. K.), de textielindustrie (67.405 P. K.), en de industrie van voedingsmiddelen (64.590 P. K.) Geen enkele andere groep bereikt 25000 P. K.”

Van veel meer belang, althans voor ons, dan deze absolute verschillen in het aantal P. K. dat door de onderscheiden bedrijfsgroepen gebezigd wordt, zijn de verhoudingscijfers van de bovenstaande tabel. Uit de eerste twee kolommen daarvan blijkt een niet minder groote verscheidenheid in het gebruik van mechanische kracht zoowel per bedrijf als in verhouding tot de persoonlijke arbeidskracht dan in Duitschland. En ook hier blijkt evenals ginds de regel — doch niet zonder uitzonderingen — te gelden, dat samentrekking van mechanische kracht en van personen gepaard gaan. De vergelijking van de kolommen 2 en 3 geeft zoowel den regel als de uitzonderingen te zien. De kolom 2 op zich zelf toont niet minder duidelijk aan, hoezeer afwisselend de steun is dien de arbeidskracht in de verschillende bedrijfsgroepen van de mechanische kracht ontvangt, hoe verschillend m. a. w. de beteekenis van den technischen vooruitgang voor de verschillende bedrijfsgroepen is geweest. De belgische gegevens behelzen een niet minder duidelijke waarschuwing tegen voorbarig generaliseeren dan de duitsche en bij beide zou die waarschuwing nog veel wat luider klinken, als tot de onderdeelen der bedrijfsgroepen werd afgedaald.

§ 4 [illegible] (in Duitschland).

Zonder tot de bijzonderheden van de verschillende bedrijfsgroepen over te gaan, kan men uit de duitsche bedrijfsstatistiek nog wel meer belangrijks voor ons leeren. Die statistiek geeft ons namelijk ook eenig inzicht hoe het gesteld is met het gebruik van mechanische kracht in het klein-, middelgroot- en grootbedrijf. En wat zij ons daaromtrent leert, bevestigt zoowel den zooeven aangewezen regel als het voorkomen van niet te verwaarloozen uitzonderingen daarop.

Daarbij houde men in het oog dat hier onder groot-

bedrijven reeds verstaan worden de bedrijven met meer dan 20 personen. [1])

De regel is aanstonds te zien uit onderstaande tabellen: [2])

De bedrijven van:	zijn in aantal:	hebben een personeel van:	het aantal motoren gebruikende bedrijven is:	het aantal gebruikte P. K.
	(per honderd)			
tot 5 pers.	93.3	46.4	63.0	13.0
6—20 „	5.1	14.8	19.3	11.1
21 en meer „	1.6	38.8	17.7	· 75.9
	100	100	100	100

Grootteklasse	Van 100 hoofdbedrijven gebruiken motoren:	In elke grootteklasse is het getal paardenkrachten: per hoofdbedrijf:	per motoren gebruikend hoofdbedrijf:	per 100 personen:
tot 5 pers.	3.3 (7.08)[3])	0.1 (0.4)[3])	6.4	9.2 (14.4)[3])
6—20 „	18.1	2.3	13.5	24.8
21 en meer „	55.0	52.4	87.6	64.4
Te zamen	4.8	1.1	27.8	33.4

Hoe weinig de feiten evenwel recht geven den regel tot een natuurwet van de economische ontwikkeling in het kapitalistische tijdperk te maken, blijkt uit het volgende:

„Niet altijd is de ondersteuning van het bedrijfspersoneel door mechanische kracht in het grootbedrijf wezenlijk intensiever dan in de kleine en middelgroote bedrijven. Groote verschillen komen in dit opzicht aan het licht:

bij	Per 100 personen komen P. K. in klein	middelgroot	grootbedr.
Metaalbewerking . . .	4.0	18.9	43.2
Textielindustrie . . .	3.2	41.1	71.7
Leder „ . . .	5.6	18.9	42.2
Bekleeding & reiniging.	0.1	2.1	10.9
Bouwbedrijven. . . .	0.5	2.1	7.4

[1]) Waarom het rapport op dit punt aan het begrip „Grootbedrijf" eene andere beteekenis hecht dan in de vroeger behandelde statistieken, is niet duidelijk. Die onvastheid in de terminologie draagt tot de duidelijkheid van de resultaten niet bij.

[2]) *Gewerbestatistik* bl. 134.

[3]) De tusschen haakjes geplaatste cijfers geven de verhoudingsgetallen aan, als de „Alleinbetriebe" buiten rekening gelaten worden.

„Bij deze bedrijven levert het kleinbedrijf bijna uitsluitend handenarbeid of brengt het zijne machines bijna uitsluitend door menschelijke kracht in beweging (textielindustrie); het grootbedrijf gebruikt hier in uitgebreider mate mechanische kracht ter ondersteuning van de menschelijke kracht.

Reeds minder is het verschil in de groepen:

	P. K per honderd personen: klein	middelgroot	grootbedrijf
Mijnwezen enz.	117.8	98.3	187.2
Steengroeven enz. . . .	13.0	21.6	43.6
Chemische industrie . . .	20.1	64.8	84.5
Hout- en snijwaren . . .	19.4	45.5	49.9
Voedings- en genotm. . .	52.4	71.5	81.2
Polygraphische bedr. . .	4.5	11.1	18.8

„In eenige bedrijven is zelfs het tegendeel het geval, met name in de groepen:

Dierenfokkerij en visscherij	0.05	6.9	1.8
Machine-industrie	9.0	59.4	35.3
Lichtstoffen „	52.6	46.1	49.8
Papier „	30.3	203.2	141.9 "[1])

Bij sommige bedrijfsgroepen is de samentrekking van het vaste kapitaal in verhouding tot het personeel in het grootbedrijf weinig sterker dan in de bedrijven van 6 tot 20 personen; bij andere bedrijfsgroepen ligt het hoogste punt der kapitaal-concentratie, voor zoover deze uit de krachtwerktuigen blijkt, in verhouding tot het personeel niet in het grootbedrijf, maar in dat van 6 tot 20 personen.

5. Vermeerdering d. krachtwerktuigen in de verschillende bedrijfsgroepen (in Duitschland)

Door de minder gedetailleerde opneming der motoren in 1882 en door eene eenigszins andere rangschikking van de met motoren werkende bedrijven in 1895 dan in 1882 [2]) kunnen de bovenstaande gegevens uit het jaar 1895 niet worden aangevuld met even sprekende cijfers over de ontwikkeling van het motorengebruik in de verschillende bedrijfsgroepen en grootteklassen der bedrijven in het tijdsverloop tusschen de beide tellingen. [3])

1) t. z. p. bl. 138.
2) Zie t. z. p. bl. 143.
3) Voor België levert de vergelijking tusschen 1846 en 1896 te dezen aanzien nog minder op. Dat het stoomwezen zich in dat tijdperk reusachtig heeft ontwikkeld,

Wel blijkt uit de vergelijking der gegevens van beide statistieken op dit punt, dat in bijna alle bedrijfsgroepen eene zoowel relatieve als absolute vermeerdering plaats had van het aantal motorenbezigende ondernemingen.

Bedrijfsgroepen.	Van 100 hoofdbedrijven gebruikten motoren. 1882	1895
Kunst-tuinderij	1.3	2.0
Dierenfokkerij en visscherij . . .	0.1	0.1
Mijnwezen enz.	44.7	50.6
Steengroeven enz.	8.6	14.1
Metaalbewerking	4.1	5.8
Machine-industrie	4.6	7.7
Chemische „	19.5	27.7
Lichtstoffen „	32.6	41.3
Textiel „	2.6	5.8
Papier „	11.7	15.7
Leder „	3.5	4.6
Hout- en snijwaren-industrie . . .	4.6	7.3
Voedings- & genotm. industrie . .	26.3	23.9
Bekleedings „ . .	0.1	0.2
Bouwbedrijven	0.2	0.7
Polygraph. „	14.9	23.8
Kunst en kunstnijverheid	0.2	0.8
Handelsbedrijven	0.3	0.8
Verzekeringsbedrijven	—	0.0
Verkeers „	0.0	0.2
Hotels & koffieh.	0.0	0.2

Deze haast algemeene relatieve toeneming van het aantal motorenbezigende ondernemingen wijst op eene voor ons onderwerp veel beteekenende beweging. Het is toch wel aan te nemen, dat reeds in 1882 in zoo goed als alle takken van bedrijf, waarin de aard der onderneming het gebruik van motoren toeliet, de groote en de middelgroote bedrijven van motoren zullen zijn voorzien. Uit dien hoofde is het in hooge mate waarschijnlijk dat de geconstateerde relatieve toeneming te danken is

is ook zonder de statistiek bekend. Het aantal P.K. is in de belgische nijverheid — dus zonder het vervoer — in die jaren bijna verelfvoudigd, nam. van 40.000 tot 430.000 P.K. *Belg. bedrijfsst.* I/II, bl. 42.

aan een absoluut en relatief grooter motorengebruik in het kleinbedrijf tusschen de beide tellingsjaren. [1])

6. Toekomstverwachtingen.

De statistiek bevestigt dan althans eenigermate [2]) de verwachting, door den grooten electrotechnicus WERNER SIEMENS in 1886 uitgesproken: „Groote machines geven de mechanische krachtsuitoefening tot dusver nog veel goedkooper dan kleine, en de opstelling van de laatstgenoemde in de woningen der arbeiders stuit bovendien nog altijd op groote moeilijkheden. Maar het zal aan de techniek zonder twijfel gelukken, het struikelblok voor den terugkeer tot den „konkurrenzfähigen" handenarbeid uit den weg te ruimen en wel door de toevoering van goedkoope mechanische arbeidskracht, van den grondslag van alle industrie, in de kleinere werkplaatsen en de woningen der arbeiders."

Intusschen is het al heel weinig waarschijnlijk dat de toekomst SIEMENS ook maar eenigszins gelijk zal geven in zijne economische conclusie: „Niet een menigte groote fabrieken in de handen van rijke kapitalisten, waarin „arbeidsslaven" hun karig bestaan voeren, is derhalve het eindpunt der ontwikkeling van het tijdperk der natuurwetenschappen, maar de terugkeer tot den individueelen arbeid." [3])

Deze voorspelling is niet minder eenzijdig dan die van MARX zulks naar den tegenovergestelden kant was. En zonderling genoeg, vindt de eenzijdigheid van SIEMENS hare verklaring hierin, dat hij bij het trekken zijner conclusie „faisait du marxisme sans le savoir".

Indien het waar was, dat de economische toestanden bepaald worden door den stand der techniek en daardoor alleen zou SIEMENS' conclusie uit zijne voorafgaande

---

[1]) Vgl. LEXIS, *Grossbetrieb und Kleinbetrieb*, CONRAD'S *Hwb. d. Stw. IV*, bl. 789.

[2]) Althans eenigermate, want al leert de statistiek dat ook het kleinbedrijf meer gebruik begint te maken van arbeidsmachines en motoren, neemt dit toch niet weg dat toch het grooter deel ook der in het kleinbedrijf bruikbare motoren in grootere bedrijven gebezigd worden. Volgens dr. H. LUX staan $^3/_4$ van de paardenkrachten der gasmotoren niet in dienst van het kleinbedrijf. *Die wirthschaftliche Bedeutung der Gas- und Elektrizitätswerke in Deutschland*, bl. 28/9.

[3]) Van socialistische zijde wordt eene overeenkomstige uitwerking van de hoogere ontwikkeling der machine verwacht door ANATOLE FRANCE, waar hij M. BERGERET zeggen laat: „La machine farouche, qui broie dans l'usine les chairs et les âmes, deviendra domestique, intime et familière." *M. Bergeret à Paris*, bl. 250.

voorspelling rechtstreeks voortvloeien, maar daar ook andere invloeden die toestanden bepalen, was het bij zijne economische profetie uitsluitend rekening houden met zijn overtuiging omtrent hetgeen de technologie der toekomst aan den kleinen producent brengen zal, niet gewettigd. Ook al komt de technische voorspelling van SIEMENS geheel uit, zullen noch de „Einzelarbeit" noch het kleinbedrijf weer de bovenhand krijgen. [1]) Dat kan het geval zijn in sommige bedrijfstakken, in vele andere zal bij gelijke technische toerusting, het grootbedrijf den voorsprong hebben, als gevolg van de economische voordeelen eener verder gaande arbeidsverdeeling en eene hoogere inwendige bedrijfsorganisatie. Die arbeidsdeeling is niet een bloot gevolg van de technische ontwikkeling; ook waar nieuwe technische ontwikkeling hare onmisbaarheid wegneemt, zal zij krachtens eigen verdienste, op menig terrein haar bestaan handhaven. [2])

Door dezelfde eenzijdigheid, het uitsluitend letten op den invloed der techniek, begingen MARX en SIEMENS

---

[1]) Vgl. BÜCHER, *Die Entst. d. Volksw.*, 2e dr., bl. 193 en volg. BÜCHER geeft eene overdreven voorstelling van zijn kant, waar hij overwegende beteekenis toekent aan de omstandigheid dat de P.K. duurder wordt, naarmate het krachtwerktuig kleiner is. Zelfs aangenomen dat dit feitelijk een regel zonder uitzondering is, dan behoeft dit nog niet den doorslag te geven. Dat nadeel kan in de bedrijfstakken die voor kleinbedrijf geschikt zijn, door sociaal-economische voordeelen van anderen aard worden opgewogen. Ware dit anders, dan zou de feitelijke toeneming van het motorengebruik in het kleinbedrijf onverklaarbaar zijn. Vgl. G. ZOEPFL, *Nationalökonomie der technischen Betriebskraft*, I, bl. 188 en volg.

[2]) BÜCHER, t. z. p. bl. 194 en LEXIS in zijn zooeven aangehaald artikel *Grossbetrieb und Kleinbetrieb*, wijzen ook op andere economische voordeelen van het grootbedrijf, bestaande in grootere credietwaardigheid, betere in- en verkoopsgelegenheden. Die voordeelen zijn onmiskenbaar, maar door toepassing van de zich snel uitbreidende idee der coöperatie kan ook het kleinbedrijf ze deelachtig worden.

Ik waag het deze meening uit te spreken niettegenstaande SOMBART, *Der Moderne Kapitalismus* II bl. 544, haar „zu den grandiosesten Irrtümern der modernen Nationalökonomie" heeft gerangschikt. SOMBART komt hiertoe langs een wat al te gemakkelijken weg. Eerst betoogt hij in het eerste deel van zijn werk, veel te algemeen, dat het handwerk in alle bedrijfstakken ten doode is opgeschreven (zie beneden bl. 81). In het tweede bepaalt hij zich er nu toe, te verklaren, dat het handwerk, dat ten doode is opgeschreven, door het crediet geen nieuw leven kan krijgen. Dit laatste zal wel niemand aan SOMBART tegenspreken. Maar er zijn — n'en déplaise SOMBART — nog wel terreinen, waarop het handwerk nog een langen tijd te leven heeft en daar kan het zoowel door credietcoöperatie als door in- en verkoopscoöperatie zijn levenskracht versterken (Vgl. ZOEPFL, t. a. p. bl. 186). SOMBART'S voorstelling is eene overdrijving; dat zij eene grandiose overdrijving is, zal ik niet beweren.

dezelfde fout bij hunne voorspellingen omtrent de economische ontwikkeling. Beiden generaliseerden zij, en dat wel in lijnrecht tegenovergestelde richting. De waarheid ligt in het midden. De duitsche bedrijfsstatistiek stelt gegevens genoeg beschikbaar om het te voorspellen. Er zijn bedrijfstakken waarin de kleinindustrie den concurrentiestrijd met goed gevolg zal kunnen volhouden, [1]) maar niet minder zeker is, dat er nog meer en nog belangrijkere bedrijfstakken zijn, waarin de grootindustrie in toenemende mate de heerschappij gaat voeren.

Van beide eenzijdigheden was die van MARX verreweg de minst bedenkelijke.

PAUL VOIGT, die in het negende deel der bij uitstek leerzame „*Untersuchungen über die Lage des Handwerks in Deutschland*" een overzicht van de resultaten dier onderzoekingen geeft in verband met de uitkomsten der bedrijfstellingen, verdeelt de handwerken in vier groepen.[2]) In de eerste groep vat hij samen, die welke door de mededinging der groot-industrie reddeloos verloren zijn; in de tweede stelt hij die waarin die mededinging van jongere dagteekening is, zich nog niet met al haar kracht doet gevoelen en waarin ook andere, voor het handwerk gunstige, omstandigheden medewerken; bij de derde groep zijn de ontwikkelingstendenzen niet duidelijk herkenbaar; in de vierde groep, die ongeveer een vijfde van het geheel omvat, „heeft het kleine handwerksbedrijf niet alleen in hoofdzaak stand gehouden, maar zich ook krachtig ontwikkeld."

KARL BÜCHER, onder wiens leiding de zoo even genoemde onderzoekingen plaats vonden, vat zijn indrukken van het resultaat daarvan samen in een der monographieën die hij onder den gemeenschappelijken naam „*Entstehung der Volkswirthschaft*" uitgaf en die zich zulk een welverdienden naam verworven hebben. [1]) Ook hij maakt daarin onder-

[1]) Men zie hierover ook het interessante artikel van H. ALBRECHT, *Die Volkswirthschaftliche Bedeutung der Kleinkraftmachinen*, in *Schmoller's Jahrbuch f. Gesetzg., Verw.. u. Volksw*, XIII, 2, bl. 1. Het in den tekst voorkomende citaat uit de rede van SIEMENS, gehouden in de 59e vergadering der Vereeniging van duitsche natuuronderzoekers en geneesheeren, is aan dit artikel ontleend.

[2]) t. a. p. bl. 665 en volg.

[3]) t. a. p. 2e dr. IV *Der Niedergang des Handwerks*.

scheid tusschen de handwerken in de verschillende takken van bedrijf. Toch meent hij dat, als algemeene ontwikkelingstendens ten aanzien van het handwerk, een wegdringen daarvan uit de steden is te constateeren. Een verschijnsel dat door hem volstrekt niet alleen aan de technische, maar ook aan verschillende economische voordeelen van het fabriekmatig bedrijf wordt toegeschreven. „Op het land — zoo zegt BÜCHER verder — liggen de zaken heel wat anders. Hier werken die oorzaken der terugdringing van het handwerk, welke uit den veranderden aard der behoeften en uit de stedelijke woningtoestanden af te leiden zijn, slechts met verminderde kracht.... Ik houd de meeste handwerken, die in 't algemeen op het land wortel geschoten hebben, nog voor afzienbaren tijd gewaarborgd." [1])

SOMBART ziet de toekomst van het handwerk nog duisterder in dan BÜCHER. Volgens hem zal het niet alleen in de steden, maar ook op het land verdrongen worden door het krachtiger kapitalistische bedrijf. Overal is het bezig een eigen en voor de kapitalistische mededinging veilig terrein te verliezen. Het handwerk wijst in de verschillende bedrijfstakken alleen verschillen aan in het tempo van verkwijning. Slechts het reparatiewerk kan het handwerk nog een tijdlang, maar toch ook slechts tijdelijk in stand houden. [2])

Zoowel tegen BÜCHER's als vooral tegen SOMBART's voorstelling geldt, hoewel, vooral wat BÜCHER betreft, in veel mindere mate dan tegen die van MARX en zijne volgelingen, dat daarin te veel gegeneraliseerd wordt en ten onrechte gepoogd wordt aan de in hare bewegingen uiterst ingewikkelde werkelijkheid algemeene bewegingstendenzen op te leggen [3]). Maar ook BÜCHER ontkent

---

1) t. a. p. bl. 191/2. BIERMER, *Mittelstandsbewegung*, *Hwb. d. Stw. V*, bl. 822/3 is met BÜCHER van oordeel dat het handwerk op het land toeneemt, maar meent dat dit samengaat met een achteruitgang van den welstand der handwerkers.

2) *Der Moderne Kapitalismus. I.* bl. 585 en 615 en volg.

3) Ik grond dit oordeel o. a. op de tabel betreffende de „Selbständige, Angestellte und Arbeiter der Berufsgruppen in Stadt und Land im Jahre 1895 und 1882", *Berufsstatistik* bl. 184*.

Aangezien volgens die tabel 1°. het aantal „zelfstandigen" op het platteland in de meerderheid der industrieele bedrijfsgroepen afnam en die afneming veelal

niet, dat het handwerk nog wel terrein vindt, waarop het zich staande kan houden. VOIGT, met wiens verdeeling der handwerken in groepen men m. i. de werkelijkheid meer nabij komt, voorspelt aan een deel der handwerken ondergang of verkwijning, maar schrijft daartegenover aan een ander deel niet slechts levensvatbaarheid maar levenskracht toe, en ZOEPFL komt in zijn „*National-ökonomie der technischen Betriebskraft*" tot een gelijksoortig resultaat. [1])

Natuurlijk wil dit niet zeggen, dat het handwerk een eeuwigdurende bedrijfsvorm wezen zal, maar wél dat het in verschillende bedrijfstakken zich in afzienbaren tijd, zal in stand houden, zij het allengs bescheidener op den achtergrond tredend.

Wordt de algemeene ontwikkelingswet van MARX alzoo ten aanzien van het kleinbedrijf, inzonderheid ten aanzien van het handwerk, door de feiten niet geheel, ten aanzien van het klein-kapitalistische bedrijf, dat eveneens door het groot-kapitalistische zou worden verpletterd, wordt zij in het geheel niet bevestigd. Slechts bij uitzondering moet het klein-kapitalistische bedrijf het veld ruimen. In de overgroote meerderheid der bedrijfsgroepen ontwikkelt het zich naast het grootbedrijf, in sommige daarvan zelfs sneller en krachtiger dan dit laatste. [2])

§ 4. DE GECOMBINEERDE BEDRIJVEN.

Bij onze tot dusver omtrent Duitschland medegedeelde cijfers werd, in gedwongen navolging van de officieele cijfers, de fout verwaarloosd dat de gecombineerde bedrijven van ééne onderneming als afzonderlijke ondernemingen werden geteld.

Door die fout komt het concentratieverschijnsel in de tot nu toe medegedeelde statistieken niet geheel tot zijn

gepaard ging met toeneming der plattelandsarbeiders in die groepen en 2°. de beweging der „zelfstandigen" in de verschillende grootteklassen der steden en in de verschillende bedrijfsgroepen eene groote verscheidenheid vertoont, liggen de zaken toch wel minder eenvoudig en scherp afgeteekend voor ons, dan ze volgens BÜCHER's voorstelling zouden moeten wezen.

[1]) t. a. p. bl. 181 en volg.

[2]) Ook LABRIOLA aarzelt niet dat te erkennen. Zie boven, bl. 52, nt. 4.

recht. Voor 1882 is de fout niet te herstellen; voor 1895 worden in een afzonderlijk hoofdstuk van het officieele rapport de hoofdresultaten der statistiek medegedeeld, wanneer de gecombineerde bedrijven van éene onderneming bijeengevoegd worden.

1. Aantal en beteekenis der gecombineerde bedrijven

Wij willen thans kortelijk nagaan, of bij herstel van de fout — voor zoover dit mogelijk is — onze uit de voorafgaande statistieken getrokken conclusies wijziging behoeven.

Het aantal en vooral de economische beteekenis van de in éene onderneming gecombineerde bedrijven is niet gering. In 1895 bedroeg hun aantal 2.9 pCt. van het geheele aantal der hoofdbedrijven, het getal der daarin werkzame personen een zesde van het totaal der in eenig bedrijf werkzame personen en het aantal paardenkrachten ongeveer een derde van de geheele motorische kracht der bedrijven. Deze weinige gegevens zijn reeds voldoende om te doen zien, dat de gecombineerde bedrijven in den regel tot de zeer geconcentreerde behooren. Dit blijkt nog duidelijker hieruit, dat in de industrie op één hoofdbedrijf gemiddeld komen 3.8 personen en 1.6 paardenkrachten, op één gecombineerd bedrijf 25.5 personen en 20.5 paardenkrachten.

De belgische statistiek heeft ten aanzien van de gecombineerde bedrijven vrijwel hetzelfde aan het licht gebracht. Zij vormden in 1896 2 pct. der ondernemingen, maar hadden in hun dienst 36 pct. van de geheele arbeidersbevolking en 62 pct. der stoom-paardenkrachten. „Dit komt — voegt het belgische verzamelrapport aan deze mededeeling toe — omdat de verhouding der gecombineerde ondernemingen aanmerkelijk hooger is in de groot- dan in de middelmatige of de kleinindustrie. [1])

2. Beteekenis der bij de splitsing gemaakte fout

Toch blijkt de fout, welke in Duitschland door de splitsing der gecombineerde bedrijven gemaakt werd, niet zoo groot te zijn, als men, door alleen te letten op de beteekenis dier bedrijven, vermoeden zou.

Dit volgt reeds eenigszins uit de volgende vergelijking: [2])

---

[1]) *Belgische bedrijfsstatistiek* I/II bl. 10.
[2]) *Gewerbestatistik* bl. 153.

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	Aantal bedrijven zonder splitsing der gecombineerde bedrijven.	Aantal bedrijven met splitsing der gecombineerde bedrijven.	Aantal personen zonder splitsing.	Aantal personen met splitsing	Aantal paardenkrachten zonder splitsing	Aantal paardenkrachten met splitsing.
	pCt.	pCt.	pCt.	pCt		
„Alleinbetriebe" . .	55.9	54.5	16.7	16.7	—	—
„Gehülfenbetriebe"						
1—5 Pers.	37.3	38.8	28.7	29.8	11.5	13.0
6—20 „	5.3	5.1	14.7	14.8	10.5	11.1
meer dan 20 „	1.5	1.6	39.9	38.7	78.0	75.9
21—100 „	1.2	1.3	15.8	16.2		
101—1000 „	0.3	0.3	18.6	18.1		
meer dan 1000 „	0.0	0.0	5.5	4.4		

De verschillen tusschen de verhoudingsgetallen met en zonder de splitsing zijn niet van overwegende beteekenis. Bedenkt men nu daarbij nog, dat bij de telling van 1882 de gecombineerde bedrijven eveneens gesplitst werden en derhalve dezelfde fout werd begaan, dan is het wel zeker dat het beeld der toeneming van de concentratie tusschen beide jaren, bij de herhaling der fout, slechts onzuiverheden doch geen van de werkelijkheid afwijkende groote lijnen vertoonen kan.

3. Invloed der gecombineerde bedrijven in de verschillende bedrijfsgroepen.

Intusschen is het ook hier weer voorzichtig, wat dieper op de zaak in te gaan. Ook al maakt de splitsing der gecombineerde bedrijven de globale vergelijking tusschen de toestanden in 1882 en 1895 slechts weinig onzuiver, zij zou een geheel verkeerd licht kunnen werpen op de concentratie in elke der verschillende bedrijfsgroepen. Ten einde hieromtrent zekerheid te verkrijgen, laat ik onderstaande vergelijking volgen van de verhoudingsgetallen voor het aantal ondernemingen, het aantal daarin werkzame personen en het aantal daarin gebruikte paardenkrachten voor elke bedrijfsgroep afzonderlijk. [1]) Het bovenste cijfer geeft voor elke groep de verhoudingsgetallen aan zonder-, het onderste met splitsing der gecombineerde ondernemingen:

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 155.

BEDRIJFS-GROEPEN.	Van 100 bedrijven vallen in de grootteklassen met personen:					Van 100 personen vallen in de grootteklassen der bedrijven met personen:					Van 100 P.K. vallen in de grootteklassen d. bedr. met pers.:		
	1—5	6—20	21—100	101—1000	Meer dan 1000	1—5	6—20	21—100	101—1000	Meer dan 1000	1—5	6—20	Meer dan 20
Tuinderij	90.1	9.1	0.7	0.1	0.0	59.5	25.6	9.4	3.6	1.9	17.5	28.6	53.9
	90.3	8.9	0.8	0.0	0.0	60.2	25.3	9.2	3.4	1.9	20.3	30.2	49.5
Dierenfokkerij	98.7	1.1	0.2	0.0	—	88.1	6.0	3.1	2.8	—	4.3	77.7	18.0
en visscherij	98.8	1.1	0.1	0.0	—	88.8	5.5	2.9	2.8	—	8.8	72.3	18,9
Mijnwezen enz.	46 3	15.7	16.3	17.6	4.1	0.6	1.1	5.4	41.0	51.9	0.4	0.5	99.1
	44.2	17.0	17.6	17.7	3.5	0.7	1.5	7.0	45.6	45.2	0.4	0.8	98.8
Steengroev. enz.	65.2	22.1	11.0	1.7	0.0	11.9	18 8	36.9	29.4	3.0	3.5	11.1	85.4
	65.3	22.4	10.8	1.5	0.0	12.8	20.2	37.1	27.2	2.7	4.7	12.3	83.0
Metaalbewerking	91.6	6.4	1.6	0.4	0.0	45.3	14.8	17.1	20 4	2.4	8.0	11.4	80.6
	91.4	6.4	1.8	0.4	0.0	44.9	14.7	18.9	19.6	1.9	8.0	12.6	79.4
Machine-industr.	90.5	5.7	2.8	0.9	0.1	21.0	8.4	17.6	35.1	17.9	4.4	13.8	81.8
	90.3	5.8	2.9	0.9	0.1	22.1	9.1	19.5	35.4	13.9	6.3	17.1	76.6
Chemische „	79.1	13.5	5.4	1.9	0.1	15.2	11.3	20.8	38.9	13.8	3.6	9.5	86.9
	79.2	13 4	5 5	1.8	0.1	15.7	11.6	21.4	38.7	12.6	4 4	10.4	85.2
Lichtstoffen „	66.8	23.1	8.5	1.6	0.0	13.2	22.5	31.6	29.0	3.7	9.5	19.3	71.2
	69.0	21.5	8.2	1.3	—	15.2	24.3	34.4	26.1	—	16.2	22.7	61.1
Textiel „	94.9	2.6	1.7	0.8	0.0	25.6	5.4	16.2	44.3	8.5	1.2	3.1	95.7
	94.2	2.9	2.0	0.9	0.0	26.0	6.5	18.8	44.4	4.3	1.6	5.2	93.2
Papier „	80.0	12.3	6.1	1.6	0.0	17.1	14.4	29.6	37.0	1.9	2.7	19.2	78.1
	79.5	12.7	6.3	1.5	0.0	17.7	15.5	31.5	33.4	1.9	4.1	23.9	72.0
Leder „	92.6	5.9	1.3	0.2	0.0	50.1	15 9	14.6	15.3	4.1	11 5	15.9	72.6
	92.7	5.9	1.1	0.3	0.0	50.6	16.1	14.6	14.6	4.1	14.1	15.3	70.6
Hout- en snijwa-	93.2	5.6	1.1	0.1	—	57.4	18,7	16.4	7.5	—	26.4	28.0	45.6
ren-industrie	93.1	5.7	1.1	0.1	—	57.8	19.4	16.4	6.4	—	35.8	27.9	36.3
Voedings- en ge-	89.9	8.4	1.4	0.3	0.0	49.7	18.1	14.3	17.4	0.5	40.2	19.5	40.3
notsm.-industr.	91.3	7.1	1.3	0.3	0.0	51.9	16.2	14.2	17.3	0.4	42.1	18.0	39.5
Bekleeding en	97.8	1.9	0.2	0.1	0.0	80.2	9.9	5.6	4.2	0.1	5,4	15.5	79.1
reiniging	97.9	1.8	0.3	0.0	0.0	80.4	9.9	5.8	3.8	0.1	8.1	15.3	76.6
Bouwbedrijven	84.3	10.8	4.3	0.6	0.0	26.4	20.4	33.2	19.6	0.4	1.9	11.2	86.9
	84.3	10 9	4.3	0.5	0.0	27.0	21.1	33.0	18.4	0.5	2.8	9.8	87.4
Polygraph. bedr.	66.8	23.5	8.5	1.2	0.0	14.8	24.6	36.0	23.5	1.1	3.8	16.9	79.3
	67.4	23.5	8.1	1.0	0.0	16.4	26.6	36.8	19.1	1.1	5.1	20.5	74.4
Kunst en kunst-	94.0	5.0	0.9	0.1	—	56.9	22 3	14.3	6.5	—	13.0	17.9	69.1
nijverheid	94.0	5.0	1.0	0.0	—	58.4	23.1	14.5	4.0	—	12.5	19.1	68.4
Handels-	94.6	4.9	0 5	0.0	0.0	68.5	20.4	8.2	2.8	0.1	36.6	29.8	33.6
bedrijven	94.9	4.6	0.5	0.0	—	70.8	19.6	7.5	2.1	—	48.2	27.6	24.2
Verzekerings-	90.8	7.2	1.8	0.2	—	39.0	22.6	24.0	14.4	—	—	—	100.0
bedrijven	90.8	7.2	1.8	0.2	—	39.7	22.6	24.0	13.7	—	—	—	100.0
Verkeers-	95.1	4.0	0.7	0.2	0.0	52.9	12.4	10.1	16.4	8.2	2.4	13.4	84.2
bedrijven	95.2	3.9	0.7	0.2	0.0	54.0	12.3	10.2	16.1	7.4	1.0	14.5	84.5
Hotels- en koffie-	93.2	6 3	0.5	0.0	—	72.2	21.3	6.1	0.4	—	19.4	29.6	51.0
huizen	94.1	5.5	0.4	0 0	—	74.6	19.4	5.6	0.4	—	3.8	24.7	71.5

De vergelijking der verhoudingscijfers voor de grootteklassen met en zonder de splitsing der gecombineerde bedrijven doet duidelijk zien, dat de fout, welke door de splitsing werd gemaakt, voor geen enkele bedrijfsgroep zóó groot is, dat zij de door ons tot nu toe getrokken conclusies omverwerpt. Integendeel geeft de vergelijkende staat een nieuw voorbeeld van de omstandigheid waarop ik reeds herhaaldelijk den nadruk legde: de bewegingen in de economische ontwikkeling zijn niet naar één model af te beelden; zij zijn uiterst verschillend zoowel van aard als van snelheid. In de eene bedrijfsgroep verplaatsten zich, door de gecombineerde bedrijven bijeen te nemen, de verhoudingsgetallen bijv. ten gunste van de middelgroote bedrijven van 6 tot 20 personen, in de andere is de verplaatsing ten nadeele van die grootteklasse.

Opmerkelijk is het ook, dat door de verwaarloozing van de eenheid der gecombineerde bedrijven, het concentratieverschijnsel het meest verflauwd wordt in die bedrijfsgroepen, welke bij die verwaarloozing toch reeds de grootste concentratie vertoonden. Men lette op de verhoudingsgetallen voor de personen in de grootteklasse der bedrijven van meer dan 1000 personen; de grootste verschillen in de verhoudingsgetallen met en zonder de splitsing der gecombineerde bedrijven vindt men in de groepen mijnbouw, machine-industrie, textiel-industrie.

Zonder de splitsing der gecombineerde bedrijven zou de verscheidenheid in het concentratieverschijnsel bij de verschillende bedrijfsgroepen nog scherper zijn uitgekomen, dan zij reeds deed. Het herstel van de gemaakte fout, voor zoover dat mogelijk is, verzwakt de gemaakte gevolgtrekkingen niet, het versterkt deze.

Zoo werd — om één sprekend voorbeeld te nemen — reeds gewezen op het eigenaardige concentratie-verschijnsel bij den mijnbouw, waar inderdaad het grootbedrijf het klein- en het middelgroot bedrijf verdringt. Welnu, uit den bovenstaanden vergelijkenden staat volgt, dat bij de samenvoeging der in werkelijkheid gecombineerde bedrijven het verhoudingsgetal voor de grootteklasse van 101—1000 personen, wat het aantal daarin werkzame personen aangaat, in alle bedrijfsgroepen klimt (in de

groep textielnijverheid blijft het nagenoeg onveranderd); alleen in de groep mijnbouw daalt het van 45.6 op 41 pCt. Zonder de splitsing van de gecombineerde bedrijven zou nog duidelijker zijn gebleken, dat de echt marxistische concentratie zich in den mijnbouw inderdaad voordoet, maar in de andere bedrijfsgroepen alleen bij enkele soorten van bedrijven valt te constateeren, die niet den regel maar sporadische uitzonderingen op den regel vormen.

§ 5. BEDRIJFSZAMENTREKKING IN DEN LANDBOUW.

1. Marx' bewegingswet.

De stelling van Marx betreffende de samentrekking der bedrijven, is algemeen; zij geldt niet slechts voor de nijverheid, maar ook voor den landbouw.

In den landbouw gaat de concentratie echter op ingewikkelder wijze te werk dan in de industrie. De samentrekking van vele kleine in weinige groote landbouwbedrijven leidt tot ontvolking van het platteland; deze ontvolking gaat, als het grootbedrijf een zeker ontwikkelingsstadium heeft bereikt, zóóver dat het de arbeidskrachten niet meer vindt, die het noodig heeft. De loonen stijgen dan zoodanig en de bedrijfsvoorwaarden worden over het algemeen zooveel ongunstiger voor het grootbedrijf, dat het zich weer in kleinere bedrijven verdeelen moet. Vandaar „dat de landbouw zich voortdurend in dezen kringloop van samentrekking en splitsing van den grond bewegen moet, zoolang de burgerlijke verhoudingen in het algemeen voortbestaan." Aldus schreef Marx in 1850 in de „*Neue Rheinische Zeitung*" [1]).

Bij deze schommelende beweging gaat het niettemin in de richting der concentratie. Dit volgt duidelijk uit hetgeen „*Das Kapital*" over de ontwikkeling van het landbouwbedrijf zegt. Daar vinden wij van den kringloop, als van ondergeschikte beteekenis, geen melding meer gemaakt; de voorstelling dat ook in den landbouw het grootbedrijf het kleine bedrijf vervangen zal, vormt daar de slotsom van Marx' beschouwingen over de grondrente.

---

[1]) Zie Kautsky, *Die Agrarfrage*, bl. 61.

„Groot-industrie en industrieel gedreven groote landbouw werken samen. Als zij zich oorspronkelijk daardoor scheiden, dat de eerste meer de arbeidskracht, en derhalve de natuurkracht van den mensch, de laatste meer rechtstreeks de natuurkracht van den bodem verwoest en ruïneert, dan reiken zij elkander later op den weg de hand; terwijl het industrieele stelsel op het land ook de arbeiders verzwakt, verschaffen industrie en handel van hun kant aan den landbouw de middelen tot uitmergeling van den grond." [1])

Uit deze aanhaling — die, zooals ik zeide, niet terloops ergens werd neergeschreven, maar die de slotsom vormt van het uitvoerig gedeelte van „*Das Kapital*", handelende over „Verwandlung von Surplusprofit in Grundrente" — volgt dat KAUTSKY, voor zoover hij de indringing van de kapitalistische productiewijze in den landbouw zoekt in de toeneming van de hypotheken op het land der kleine eigengeërfde landbouwers, een nieuw element in de voorstelling brengt, dat ons hier nog niet behoeft bezig te houden. [2])

Binnen de perken der oorspronkelijke leer, zooals MARX ze gaf, en zooals ze uit diens geheele stelsel voortvloeide, bleef KAUTSKY daarentegen, toen hij eene concentratie van den landbouw in grootere bedrijven aannam,[3]) hoewel deze „statistisch moeilijk aan te toonen" is. [4])

„De oudere socialistische theorie — zoo zegt de neomarxist HERTZ te recht — verklaart eenvoudig: evenals in de industrie, zoo is ook in den landbouw het grootbedrijf krachtiger en concurreert het kleine bedrijf te gronde;

[1]) *Kapital III*, 2, bl. 348. Zie ook bl. 356, waar aan het grondeigendom een rol in het kapitalistische productieproces wordt toebedacht „nicht blos dadurch, dass grosses Grundeigenthum eine Voraussetzung und Bedingung der kapitalistischen Produktion, weil der Expropriation des Arbeiters von den Arbeitsbedingungen ist. sondern speciell dadurch, dass es als Personifikation einer der wesentlichsten Produktionsbedingungen erscheint."

Hier wordt, gelijk doorloopend door MARX geschiedt, bedrijfs- en bezitsconcentratie vereenzelvigd, maar dit verandert niets aan de duidelijke bedoeling dat de indringing van het kapitalisme in den landbouw zich zal verpersoonlijken in grootgrondbezit en daarmede verbonden groot-landbouwbedrijf.

[2]) Zie daarover beneden hfdst. III, § 2, no. 13.

[3]) t. z. p. bl. 92 en volg.

[4]) *Agrarfrage*, bl. 88.

thesis, antithesis, synthesis: onteigening, opeenhooping, nieuwe onteigening en gemeenschappelijkmaking, — klaar is Kees." [1])

2. Verande ring in d quantitatieve verhouding d. Landbouw bedrijven. a. Duitschland.

De verschijnselen nu welke de landbouwstatistiek aan het licht heeft gebracht, zijn van dien aard, dat zelfs al kon de wet der samentrekking ten koste van klein- en middelgrootbedrijf voor de nijverheid worden staande gehouden — en dat zij dit als algemeene regel niet kan, is ons thans wel voldoende gebleken, — zij voor den landbouw in geen geval zou kunnen gelden. De in de nijverheid over het algemeen duidelijk uitkomende neiging naar het grootbedrijf is in den landbouw niet slecht „moeilijk statistisch aan te wijzen," zij doet zich daar niet voor.[2]) In Duitschland nam, volgens het statistisch onderzoek, dat in 1882 en in 1895 tegelijk met de bedrijfs- en beroepsstatistiek werd ingesteld, het grootbedrijf in den landbouw zelfs in beteekenis af in vergelijking met het middelgroot bedrijf. Volgens de genoemde onderzoekingen vormden de landbouwbedrijven: [3])

VAN ONDERSTAANDE GROOTTEKLASSEN.	Pct. van het geheele aantal landbouwbedrijven.		Pct. van de geheele in den landbouw gebruikte oppervlakte.	
	1882	1895	1882	1895
beneden 2 H. A.	58.03	58.23	5.73	5.56
2—5 H. A.	18.60	18.28	10.01	10.11
5—20 „	17.56	17.97	28.74	29.90
20—100 „ . . .	5.34	5.07	31.09	30.35
100 en meer „	0.47	0.45	24.43	24.08

Men leide hieruit echter niet af, dat die toeneming van het aandeel van het middelgroot bedrijf is gegaan ten koste van het klein- of het grootbedrijf. Alleen het zeer kleine landbouwbedrijf en het bedrijf tusschen 20 en

---

[1]) F. O. Hertz, *Die agrarische Frage im Verhältniss zum Socialismus*, bl. 60.
[2]) Zie ook Nossig, *Die moderne Agrarfrage*, vooral bl. 13/292/449.
[3]) *Die Landwirthschaft im Deutschen Reich. Stat. d. D. R.*; N. F. 112, bl. 11*. (Verder te citeeren als: *Duitsche landbouwstatistiek.*)

100 H. A. hadden in 1895 eene kleinere oppervlakte in exploitatie dan in 1882; overigens was zoowel bij het klein- als bij het grootbedrijf wel toeneming, doch in mindere mate dan bij het middelgroot bedrijf. Dit kan blijken uit onderstaande absolute getallen:

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	AANTAL BEDRIJVEN (in duizendtallen).		AANTAL H.A. in exploitatie (in duizendtallen).		Toe- of afneming in pCt.
	1882	1895	1882	1895	
beneden 2 H.A. . .	3.062	3.236 [1]	1.826	1.808	— 1
2—5 „ . .	981	1.016	3.190	3.286	3
5—20 „ . .	927	999	9.158	9.722	6.2
20—100 „ . .	281.5	281.7	9.908	9.870	— 0.4
100 en meer „ . .	25	25	7.786	7.832	0,6

Het landbouwbedrijf boven 20 H. A. is derhalve in Duitschland, wat de bebouwde oppervlakte betreft, tusschen 1882 en 1895 vrijwel stationair gebleven; het dwergbedrijf is in oppervlakte met 1 pCt. afgenomen; het bedrijf van 2—5 H. A., met 3 [1]), dat van 5 tot 20 H. A. met meer dan 6 pCt. toegenomen. Niemand kan loochenen, dat deze opvallende beweging de gedecreteerde algemeenheid der wet van de bedrijfsconcentratie in het aangezicht slaat, en dat niettegenstaande ook de landbouw allengs meer volgens kapitalistische beginselen en overwegingen gedreven wordt, zoo goed als de nijverheid.

b. Engeland.

Eene overeenkomstige beweging als in Duitschland

1) KAUTSKY heeft zeker gelijk, als hij (*Agrarfrage* bl. 173 en volg. en *Anti-Bernstein*, bl. 73 en volg.) deze kleine landbouwers voor het grooter deel met de arbeidende klasse gelijkstelt. Vooral in deze laagste klasse zijn er velen, die het bebouwen van hun lapje grond combineeren met den eenen of anderen loonarbeid. Daarentegen maakt hij eene even onjuiste als ongeoorloofde gevolgtrekking, wanneer hij uit het feit van de toeneming dezer kleine bedrijven concludeert tot eene toenemende proletariseering van den boerenstand. De toeneming der dwergbedrijfjes is veeleer te verklaren, hieruit dat arbeiders in toenemende mate uit de bebouwing van een stukje grond een bijverdienste trekken. KAUTSKY zelf wijst er op, dat de combinatie van klein-landbouwbedrijf en loonarbeid het meest voorkomt in industrieele streken. Voor zoover de oorzaak van de toeneming van het dwergbedrijf in den landbouw, gepaard met loonarbeid, hierin is gelegen, bewijst het geen proletariseering van den boerenstand, maar ontproletariseering van de arbeidende klasse.

vertoont zich in Engeland, waar — gelijk bekend genoeg is — het grootbedrijf in den landbouw, in verband met bijzondere historische en erfrechtstoestanden, veel meer beteekenis heeft dan op het west-europeesche vasteland. Bij vergelijking van 1885 en 1895 blijkt ook in Engeland de beteekenis van het middelgrootbedrijf in vergelijking met het klein- en grootbedrijf te zijn toegenomen. [1])

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	Pct. v. h. geheele aantal landbouwbedrijven.		Pct. van de geheele in den landbouw gebruikte oppervlakte.	
	1885	1895	1885	1895
Meer dan 1 acre [2])	4.23	—.—	0.03	—.—
1—5 „	24.42	22.68	1.20	1.13
5—20 „	26.77	28.80	5.09	5.12
20—50 „	15.14	16.47	8.67	8.79
50—100 „	11.64	12.81	14.58	15.00
100—300 „	14.31	15.62	41.95	42.59
300—500 „	2.50	2.61	16.10	15.70
500—1000 „	0.87	0.89	9.67	9.21
meerdan 1000 „	0.12	0.12	2.71	2.46

Hoewel deze vergelijking niet geheel zuiver is, aangezien voor 1895 de kleine bedrijfjes van minder dan 1 acre zijn buiten rekening gelaten, blijkt toch duidelijk dat de bedrijven tusschen 5 en 300 acres (2 en 75 H.-A.), terrein wonnen, die beneden 5 en boven 300 acres terrein verloren. [3]) Nog beter komt dit uit door vergelijking van de absolute cijfers:

---

[1]) *Duitsche landbouwstat.* bl. 62*.

[2]) 1 acre = 0.40 H.A.

[3]) Aan den anderen kant blijkt uit deze cijfers niet minder duidelijk, hoezeer MARX zich alweer vergiste, toen hij in 1850 voorspelde: „in England geht das grosse Grundeigenthum mit Riesenschritten seiner abermaligen Zerschlagung entgegen." KAUTSKY merkt vergoelijkend op, dat dit zich niet „so rasch und so schroff" heeft voorgedaan, als MARX voorspelde, inplaats van openlijk te erkennen, dat van deze voorspelling al evenmin iets is terecht gekomen als van de concentratie-voorspelling. (Zie *Agrarfrage*, bl. 161).

GROOTTE DER BEDRIJVEN.	GETAL (in duizendtallen).		Toe- of afneming in pCt.	OPPERVLAKTE (in duizend acres).		Toe- of afneming in pCt.
	1885	1895		1895	1895	
1—5 acres	136.0	118.0	— 14.0	390	367	— 6.0
5—20 „	149.0	150.0	0.7	1.657	1.668	0.7
20—50 „	8[illegible].0	86.0	2.0	2.825	2.865	1.4
50—100 „	65.0	67.0	3.0	4.747	4.885	3.0
100—300 „	79 5	81.0	2.0	13.658	13.876	1.6
300—500 „	14.0	13.5	— 2.2	5.241	5.114	— 2.4
500—1000 „	4.8	4.6	— 4.3	3.147	3.001	— 4.7
meerdan 1000 „	0.7	0,6	— 5.0	883	802	— 9.2

De tegen de bedrijfsconcentratie ingaande beweging, welke de duitsche en de engelsche landbouw te zien geven, vindt men evenwel niet in alle west-europeesche landen terug.

e. Frankrijk. In Frankrijk geeft de vergelijking van den toestand in 1892 met dien van 1882 de volgende resultaten: [1])

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	Pct. v. h. geheele aantal landbouwbedrijven.		Pct. van de geheele in den landbouw gebruikte oppervlakte.	
	1882	1892	1882	1892
minder dan 1 H. A.	38.22	39.20	2.18	2.69
1—10 H. A.	46.46	45.90	22.92	22.77
10—40 „	12.82	12.47	29.94	28.99
meer dan 40 H. A.	2.50	2.43	44.96	45.55

De verhouding hier dus, omgekeerd dan in Duitschland en in Engeland, ongunstiger geworden voor het middelgroot, gunstiger voor het dwerg- en het grootbedrijf.

De absolute cijfers toonen deze beweging nog duidelijker aan.

[1]) *Duitsche Landbouwstat.* bl. 58*.

GROOTTE DER BEDRIJVEN.	GETAL (in duizendtallen.)		Toe- of afneming in pct.	OPPERVLAKTE (in duizend H.A.)		Toe- of afneming in pct.
	1882	1892		1882	1892	
minder dan 1 H.A.	2.168	2.235	3.0	1.084	1.327	22.5
1—10 H.A. . .	2.635	2.618	— 0.6	11.366	11.244	— 1.0
10—40 „ . . .	727	711	— 2.2	14.846	14.313	— 3.6
meer dan 40 H.A.	142	139	— 2.1	22.296	22 493	0.9

De beweging is zoo weinig geaccentueerd dat van bedrijfsconcentratie van eenige beteekenis ook in den franschen landbouw niet of nauwlijks sprake kan zijn.

d. België.

Over den landbouw in België zijn tellingen van 1846, 1866 en 1880, die voor vergelijking vatbaar zijn. Zij betreffen evenwel alleen het aantal bedrijven:

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	AANTAL BEDRIJVEN (in duizendtallen)			Toe- of afneming tusschen 1846 en 1880 in pCt.
	1846	1866	1880	
minder dan 2 H.A.	401	528	710	77.5
2—5 „	83	112	110	32.5
5—20 „	69	83	74	7.3
20—50 „	15	15	12	—20.0
meer dan 50 „	4.3	5.5	3.4	—21.0

Deze tabel wijst op eene aanmerkelijke afneming van het grootbedrijf tusschen 1846 (en vooral tusschen 1866) en 1880. Sedert 1880 zijn de grootbedrijven in België echter weer toegenomen. Het *Annuaire Statistique*, uitgeven door het belgische ministerie van binnenlandsche zaken, jaargang 1899, zegt:

„Het zijn uitsluitend de bedrijven van minder dan 5 H.A., en inzonderheid die van minder dan 2 H.A., waarvan het aantal is verminderd. Daarentegen zijn de bedrijven van meer dan 10 H.A. met 3789 vermeerderd. De concentratie van den grondeigendom, die samengaat met de ontwikkeling van het groote landbouwbedrijf en van de veeteelt, blijkt hieruit duidelijk. Sedert 1880 is een beweging begonnen in omgekeerde richting van die welke

tusschen 1866 en 1880 was waargenomen, toen het aantal kleine bedrijven aanmerkelijk was vermeerderd, terwijl het aantal grootbedrijven veel was verminderd. Thans trekt het kleine landbouwbedrijf zich terug voor het grootbedrijf."

Em. Vandervelde, aan wien ik deze aanhaling ontleen, voegt er de niet-onbeteekenende opmerking aan toe: „Deze vooruitgang van het grootbedrijf zou nog veel belangrijker blijken, indien hij niet ten deele verborgen bleef door bewegingen in tegengestelde richting, die in sommige streken aanhouden."

Wat Vandervelde met zijne opmerking ook moge bedoelen, er blijkt uit, dat zelfs in het kleine België de beweging in het landbouwbedrijf niet in alle streken in gelijke richting gaat. Eene waarschuwing derhalve van onverdachte zijde tegen het trekken van algemeene conclusies uit de gegevens die de belgische landbouw voor het tijdperk 1880—1895 biedt.

Van eene belangrijke toeneming van het grootbedrijf — niet alle bedrijven die meer dan 10 H.A. oppervlakte beslaan, behooren daartoe [2]) — is trouwens, alle deelen bijeengenomen, ook in België geen sprake. Vandervelde zelf geeft daarvoor de volgende cijfers.

Bedrijven met meer dan 50 H.A.: 1846: 4333; 1866: 5627; 1880: 3403; 1895: 3584.

Waar het aantal groote landbouwbedrijven van 1866 tot 1880 met niet minder dan bijna 40 pCt. daalde en sedert dat jaar met nog geen 5½ pCt. toenam, zoodat het grootbedrijf niet alleen in aantal nog belangrijk achter is bij 1866, maar ook bij 1846, daar is van een sterk concentratieverschijnsel toch wel geen sprake. Het is trouwens duidelijk, dat de daling van het grootlandbouwbedrijf tusschen 1866 en 1880 verband houdt met de stijging der graanprijzen en den daarmede samenhangenden overgang van veeteelt tot landbouw; op de stijging tusschen 1880 en 1895 is de in omgekeerde richting werkende daling in die prijzen van overwegenden invloed geweest.

---

[1]) Emile Vandervelde, *La propriété foncière en Belgique*, bl. 291/2.

[2]) Ook Vandervelde rangschikt alleen de bedrijven met meer dan 50 H. A. onder de grootbedrijven. t. z. p. bl. 279.

In Nederland werd geteld het volgende aantal landbouwers: [1]) e. Nederland.

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	AANTAL.		Toe- en afneming in pCt.
	1881	1900	
1— 5 H.A.	59622	80777	35
5— 10 „	28795	34540	20
10— 20 „	25403	29444	16
20— 50 „	19866	22044	11
50—100 „	3054	3400	11
meer dan 100 „	262	187	—28

Deze cijfers wijzen zeker niet op eene samentrekking der bedrijven. [2])

In het Landbouwverslag over 1898 worden nog verschillende meer gedetailleerde vergelijkingen gemaakt, vooral tusschen de jaren 1888, 1893 en 1898.

Naar aanleiding daarvan zegt het verslag: „Het schijnt... dat de kleine middenbedrijven van 10 tot 20 H.A. in de laatste 10 jaren, de minste kans van welslagen opleverden, terwijl in de laatste 5 jaren de middenbedrijven (van 20 tot 40 H.A.) weer beter kansen hebben aangeboden om daarop een bestaan te vinden. De grootere bedrijven — van 75 H.A. en meer — blijken weder minder gunstige kansen op te leveren, daar ook van deze een steeds afnemend aantal te constateeren valt." [3])

De hier medegedeelde cijfers voor de beweging van het landbouwbedrijf in verschillende west-europeesche landen zijn wel voldoende, om te doen zien, dat de waarschuwing tegen voorbarig generaliseeren, welke ik bij de behandeling van de nijverheidsstatistiek herhaaldelijk gaf, ook hier niet overbodig is. Allerlei omstandigheden doen hier het klein-, ginds het middelgroot-,

1) *Jaarcijfers.* De bron waaruit de jaarcijfers putten, het Landbouwverslag, is zeker niet volkomen vertrouwbaar, maar voor eene vergelijking zijn de gegevens welke het bevat, toch wel ongeveer bruikbaar. Men bouwe er echter niet te veel op.

2) Werkelijk groot-kapitalistisch landbouwbedrijf komt hier te lande ongeveer niet voor. Zie MR. J. P. MOLTZER, *Landbouw en Kapitaalbelegging*, bl. 50 en volg.

3) *Verslag van den Landbouw in Nederland over 1898*, I, bl. 4.

elders het grootbedrijf in beteekenis toenemen. [1]) En juist thans, nu de west-europeesche landbouw een tijdperk van nieuwe krachtsinspanning is ingetreden, waarvan de gevolgen voor den omvang der bedrijven nog niet zijn te overzien, is het onmogelijk van die elkander kruisende bewegingen eene constant naar één richting wijzende resultante op te maken. Alleen dit staat voor het oogenblik vast: op landbouwgebied zien wij evenveel decentraliseerende als concentreerende bewegingen. De feiten zijn hier met de ontwikkelingswet van MARX al op bijzonder gespannen voet.

3. Verandering in de verhouding van pacht en eigen exploitatie.

Min of meer analoog aan het concentratie-verschijnsel in de nijverheid is de toeneming van het pachtwezen in den landbouw. Alvorens kortelijk na te gaan in hoever die verschijnselen vergelijkbaar zijn, laat ik ook hier eenige cijfers volgen, opdat wij bij de behandeling van deze vraag vasten grond onder de voeten krijgen.

a. Duitschland.

In de eerste plaats grijpen wij weer naar de uitkomsten van de duitsche landbouwstatistieken van 1882 en 1895. Die statistieken geven voor ons onderwerp de volgende cijfers:

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	AANTAL BEDRIJVEN met gepacht land (in duizendtallen).		zonder gepacht land (in duizendtallen).	
	1882	1895	1882	1895
minder dan 2 H.A.	1.529	1.672	1533	1565
2— 5 „	440	504	542	513
5— 20 „	291	359	635	640
20—100 „	54	54	228	218
meer dan 100 „	9.2	9.4	15.8	15.6

1) Zie hierover vooral HERTZ, t. a. p. bl. 61 en volg., die tal van tendentieuse beschouwingen en mededeelingen van KAUTSKY over de grootere economische kracht van het grootbedrijf op de kaak stelt. Op blz. 80 schrijft HERTZ: „Die Statistik aller Länder zeigt uns, dass die mannigfältigsten Bewegungen sich kreuzen, im Allgemeinen aber der Mittelbetrieb und Kleinbetrieb sich weit besser halten als der Grossbetrieb."

In zijn *Anti-Bernstein* (bl. 73) schrijft KAUTSKY zelf: „Nichts weist darauf hin, dass wir dem Untergang des Grossbetriebs, aber auch nichts, dass wir einer Aufsaugung der Kleinbetriebe entgegengehen. Keine der einzelnen Betriebsgrössen gewinnt entschieden und allgemein an Boden. Ein Rückgang hier wird paralysirt durch ein Fortschreiten dort."

Hieruit blijkt de toeneming van het aantal pachters in alle grootteklassen der bedrijven grooter te zijn dan die van het aantal eigengeërfde boeren. Dit laatste aantal ging zelfs in bijna alle grootteklassen boven de dwergbedrijfjes van minder dan 2 H. A. achteruit. Van meer belang nog is de vergelijking tusschen beide jaren ten aanzien van de oppervlakte van het gepacht en in eigen beheer geëxploiteerd land.

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	AANTAL H.A. GROND			
	gepacht (in duizendtallen)		niet gepacht (in duizendtallen)	
	1882	1895	1882	1895
minder dan 2 H.A.	598	599	1.561	1.817
2— 5 „	560	660	3.273	3.482
5—20 „	833	1025	10.659	11.513
20—100 „	881	960	11.535	12.197
meer dan 100 „	2301	2116	7.978	8.916

Hieruit blijkt in alle grootteklassen van bedrijven eene toeneming zoowel van het in eigen beheer geëxploiteerde als van het gepachte land; alleen de pachtboerderijen in de hoogste grootteklasse verloren terrein. Van verdringing van het bedrijf van den eigengeërfden boer door den pachtboer is derhalve in Duitschland geen sprake; wèl krijgt het bedrijf van den pachtboer in vergelijking met dat van den eigengeërfden boer eene relatief grootere beteekenis. Dit kan blijken uit onderstaande verhoudingsgetallen:

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	Van 100 bedrijven van elke grootteklasse zijn:				Van 100 H.A. bebouwde oppervlakte van elke grootteklasse zijn:			
	met gepacht land.		zonder gepacht land.		met gepacht land.		zonder gepacht land.	
	1882	1895	1882	1895	1882	1995	1882	1995
minder dan 2 H.A.	49.94	51.66	50.06	48.34	27.71	24.79	72.29	75.21
2— 5 „	44.79	49.55	55.21	50.45	14.61	15.93	85.39	84.07
5— 20 „	31.44	35.91	68.56	64.09	7.25	8.17	92.75	91.83
20—100 „	19.08	22.62	80.92	77.38	7.09	7.30	92.91	92.70
meer dan 100 „	36.77	37.56	63.23	62.44	22.39	19.18	77.61	80.82

„Volgens deze cijfers — zoo zegt het officieele rapport — heeft de pachtboerderij, wat het getal der bedrijven aangaat, vooral bij de boerderijen tusschen 2 en 100 H.-A. aan beteekenis gewonnen. Zoowel de vraag der boeren naar pachthoeven als de geneigdheid der eigenaars tot verpachten is toegenomen. Bij de boerderijen (van 2—100 H.-A) is ook de gepachte oppervlakte grooter dan in het jaar 1881 en wel niet alleen absoluut, maar ook in verhouding tot de geheele oppervlakte van die boerderijen. Daarentegen is bij de kleine stukjes (van minder dan 2 H.-A.) de oppervlakte alleen absoluut en dan nog slechts onbeteekenend gestegen, bij de grootbedrijven is zij absoluut en relatief achteruitgaan." [1])

b. Engeland. In Engeland is tusschen 1885 en 1895 geen verandering van beteekenis gekomen tusschen pacht- en eigengeërfde hoeven. [2]) Dat in Engeland, in verband met het grootgrondbezit, het pachtstelsel overweegt, is algemeen bekend.

c. Frankrijk. Aangaande de verhouding tusschen het gepachte, het in deelbouw en het in eigen exploitatie gebruikte land werden in Frankrijk in 1882 en 1892 tellingen gedaan. Daar de opneming der oppervlakten in beide jaren niet op gelijke wijze plaats had, zijn de absolute cijfers niet te vergelijken. Bij de verhoudingsgetallen doet zich dat bezwaar niet, of althans in veel mindere mate, gevoelen. De vergelijking nu dier verhoudingscijfers toont voor Frankrijk, veel beslister dan in Duitschland, een toenemende beteekenis van de pachtboeren in vergelijking met de eigengeërfde landbouwers. [3])

WIJZE VAN EXPLOITATIE.	Van 100 bedrijven zijn:		Van 100 H.A. zijn:	
	1882	1892	1882	1892
Eigen exploitatie	79.76	74.59	58.97	52.78
Pacht	13.82	19.19	27.23	36.57
Deelbouw	6.42	6.22	13.80	10.65

1) *Duitsche Landbouwstatistiek* bl. 18*/19*.
2) t. z. p. bl. 63*.
3) t. z. p. bl. 59*.

Zoowel in aantal bedrijven als in oppervlakte van het geëxploiteerde land eene duidelijk afgeteekende toeneming van het pachtstelsel, waartegenover zoowel de eigen exploitatie als de deelbouw terugtrad.

In België doet zich hetzelfde verschijnsel voor. Het aantal bedrijven in eigen exploitatie vermeerderde aldaar van 1846 tot 1866, maar ging van toen af achteruit, eene beweging, die zich bij alle grootteklassen der bedrijven doet gevoelen; alleen de bedrijven in eigen exploitatie van 10 tot 50 H.-A. namen sedert 1880 weer eenigszins toe. [1]) Men hechte echter niet te veel waarde aan die cijfers, daar men bij de verschillende tellingen niet op gelijke wijze te werk ging en zoodoende in 1880 bijv. op het papier een veel grooter aantal bedrijven kreeg dan in de werkelijkheid. [2]) Men vergete niet dit in het oog te houden bij de volgende vergelijkingen. Door daarbij de absolute getallen tot verhoudingsgetallen terug te brengen, heb ik de fout zooveel mogelijk geëlimineerd. d. België.

Verhouding van de bedrijven in eigen exploitatie en de pachtbedrijven in verschillende grootteklassen: [3])

Jaren.	BEDRIJVEN PER HONDERD:							
	beneden 2 H.A.		van 2—10 H.A.		van 10—50 H.A.		boven 50 H.A.	
	Eigen exploitatie.	Pacht.	Eigen exploitatie.	Pacht.	Eigen exploitatie.	Pacht.	Eigen exploitatie.	Pacht.
1846	31.8	68.2	45	55	40	60	33	67
1866	43.5	56.5	42	58	41	59	50	50
1880	30.8	69.2	38.1	61.9	36	64	30	70
1895			34	66	34.6	65.4	25.6	74.4

Zonder nu over het hoofd te zien, dat deze cijfers met niet al te veel vertrouwen mogen worden bejegend, moet men er toch wel de gevolgtrekking uit maken, dat ook in België het pachtstelsel in alle grootteklassen der

1) Ik ontleen deze en de volgende gegevens aan het boven aangehaalde werk van VANDERVELDE, bl. 280.

2) t. z. p. bl. 284.

3) Zie t. z. p. bl. 283/286/288/291.

bedrijven aan de winnende hand is, en dat de eigengeërfde boerenstand bezig is af te nemen, althans in verhouding tot de pachters, zoo al niet absoluut.

e. Nederland. In Nederland is de toestand niet anders. Volgens de gegevens welke de landbouwverslagen verstrekken, was de verhouding tusschen het aantal pachters en eigengeërfde boeren in 1881 en 1900 als volgt: [1])

GROOTTEKLASSE DER BEDRIJVEN.	PER HONDERD LANDGEBRUIKERS WAREN:			
	EIGENAARS.		PACHTERS.	
	1881	1900	1881	1900
1— 5 H.A.	60.5	56.8	39.5	43.2
5— 10 „	63.7	60.2	36.3	39.8
10— 20 „	63	58.1	37	41.9
20— 50 „	55	48.8	45	51.2
50—100 „	48	42	52	58
meer dan 100 „	66.5	50.3	33.5	49.7

Ook al heeft men deze cijfers met niet minder achterdocht te behandelen, dan de belgische, geven zij toch wel recht om ook in ons land voor alle grootteklassen der landbouwbedrijven een toeneming van het pachtstelsel aan te nemen.

4. Beteekenis d. toeneming van het pachtstelsel. Te zamen genomen moet voor West-Europa, over het algemeen, als vaststaande worden aangenomen, dat het pachtstelsel in beteekenis wint op het landgebruik door eigengeërfde boeren en dat dit laatste relatief, zoo al niet absoluut, achteruit gaat.

Hieruit volgt, dat eene goede wettelijke regeling van het pachtstelsel in toenemende mate noodig is. Dat vraagstuk ligt echter buiten ons bestek. Voor ons is het alleen van belang, in verband met die beweging, een oogenblik stil te staan bij de vraag of de toeneming van het pachtstelsel in den landbouw op ongeveer gelijke lijn is te stellen met de toeneming van den omvang der bedrijven in de nijverheid, gelijk o. a. KAUTSKY meent.[2])

[1]) *Jaarcijfers.*
[2]) *Agrarfrage*, bl. 88.

Dit nu zou alleen dan eenigermate het geval zijn, indien de toeneming van het pachtstelsel toeneming van den omvang der bedrijven als onafscheidelijk gevolg bleek met zich te brengen. Wij zagen echter dat de toestanden, voor zoover de statistiek ons daaromtrent inlicht, te dien aanzien geene regelmaat vertoonen. In het eene land gaat de toeneming van het pachtstelsel gepaard met eene versterking van het middelgroot bedrijf; in het andere gaat daarmede eene toeneming van het klein- en het grootbedrijf samen. Duitschland vertoont zelfs het opmerkelijke verschijnsel, dat juist in het grootbedrijf het pachtstelsel tegenover dat van eigen exploitatie terrein verliest. Nederland en België doen eene beweging in tegengestelde richting zien; maar in deze landen, met eene duidelijk toenemende beteekenis van het pachtstelsel, wint dit stelsel niet alleen bij het groot-, maar ook bij het klein- en het middelgroot bedrijf.

Uit de toeneming van het pachtstelsel tot de samentrekking der landbouwbedrijven te concludeeren, is derhalve te eenenmale ongeoorloofd. Toeneming van het pachtstelsel en samentrekking der landbouwbedrijven zijn verschijnselen die met elkander in verband staan *kunnen*, maar alleen onder bepaalde omstandigheden met elkander in verband staan *zullen*.

5. Invloed d graanprijz op de lan bouwbedri ven.

Bij dalende graanprijzen, waarbij omlegging van bouwland in grasland wordt aangemoedigd, is zoowel toeneming van het pachtstelsel als toeneming van den omvang der landbouwbedrijven te verwachten. Stijgende graanprijzen geven een drang in tegengestelde richting. Waar het laatste vierendeel der eeuw zich door eene zeer scherpe prijsverlaging der graanvruchten heeft gekenmerkt, heeft men zich derhalve over eene toeneming van het pachtstelsel niet te verwonderen. Veeleer opmerkelijk is het, dat onder die omstandigheden het grootbedrijf over het algemeen niet meer veld gewonnen heeft. Het (quantitatief) zoo goed als onverzwakt standhouden van het middelgrootbedrijf in den landbouw wijst op eene van het grootbedrijf eer afkeerige dan daarheen trekkende neiging bij dezen — ook in West-Europa — zoo belangrijken tak van volksbestaan.

Het zal wel niet aan toeval mogen worden toegeschreven, dat in het land dat, door zijn sterk protectionistisch tarief, de krachtigste pogingen deed om de daling der graanprijzen tegen te gaan, het pachtstelsel het minst veld won en het middelgroot-bedrijf vooruitging. Toch heeft Duitschland met zijn protectionistisch tarief de daling der graanprijzen niet kunnen tegenhouden; het heeft die daling alleen kunnen verlangzamen.

De overweging van een en ander wijst stellig niet op eene neiging naar groot-kapitalistisch bedrijf in den landbouw. Veeleer is te verwachten, dat bij gelijkblijvende of stijgende prijzen het middelgrootbedrijf, voor zoover het terrein verloor, dit zal terugwinnen. De zoo opmerkelijke uitbreiding der coöperatie op landbouwgebied, welke zoo goed als geheel aan het klein- en middelgroot-bedrijf ten goede komt [1]), is een reden te meer voor deze verwachting.

6. Kautsky's meening. Kautsky troost zich er mede, dat, al toont de landbouw niet de gewone concentratie-verschijnselen, hij zich niettemin in toenemende mate socialiseert. „Inderdaad — zoo schrijft hij [2]) — de verwachting die Marx bij de stichting der „Internationale" uitte, is niet vervuld; de vereenvoudiging van het landbouwvraagstuk door concentratie van de geheele grondoppervlakte in weinig handen heeft niet plaats gehad. Maar toch werkt de samentrekking van het kapitaal naar de inlijving van den landbouw in het gemeenschappelijk productieproces toe, deels door vervorming der kleine boeren in loonarbeiders, door toenemende ineenstrengeling van landbouw en nijverheid, deels door toeneming van het pachtstelsel en de hypo-

---

[1]) Vgl. Hertz, t. a. p. bl. 111 en volg.; Nossig, *Die moderne Agrarfrage*, bl. 455 en volg.

[2]) *Anti-Bernstein* bl. 78. Enkele bladzijden vroeger had hij een anderen, veel eenvoudigeren troostgrond gevonden: „Wie immer die agrarischen Verhältnisse sich entwickeln mögen, die Landbevölkerung wird immer weniger die gesammte sociale Entwicklung beeinflussen, schon deswegen, weil sie an Zahl relativ, hin und wieder sogar absolut, zurückgeht." bi. (68/9).

Kautsky heeft hier in zoover gelijk, dat bij den economischen vooruitgang de relatieve beteekenis van den landbouw in vergelijking met die van de industrie afneemt. Maar dit neemt niet weg, dat het toch wel wat kras geprocedeerd is, de landbevolking, die het waagt zich anders te bewegen dan Marx' wetten voorschrijven, tot eene *quantité négligeable* te degradeeren.

thecaire schulden, die steeds meer in groote maatschappelijke instellingen gecentraliseerd worden".

Wat KAUTSKY hier zegt, kan men hem in zooverre toegeven, dat de maatschappelijke ontwikkeling eene toenemende onderlinge afhankelijkheid van hare leden en groepen met zich brengt. Zeker wordt dus ook de band tusschen landbouw, handel en industrie allengs nauwer. Maar men moet een sterk geloof in de onfeilbaarheid van het marxistische dogma hebben om hieruit — tegen de zoo duidelijk sprekende verschijnselen in, welke de statistiek aan het licht brengt, — klakkeloos af te leiden, dat de landbouw bezig is zich te voegen in het keurslijf van de marxistische bewegingswetten.

Over de beteekenis van de toeneming van het pachtstelsel, voor zoover het betrekking heeft op het landbouwbedrijf, sprak ik reeds. Voor zoover het betrekking heeft op het vraagstuk der bezitssamentrekking wordt het later behandeld, in hetzelfde verband waarin ook de toeneming der hypotheken zal besproken worden.[1]) Alleen dit moet ik reeds hier ervan zeggen, dat KAUTSKY's voorstelling van de concentratie der hypothecaire vorderingen zóó beslist in strijd is met de feiten, dat zij alleen te verklaren is uit dogmatische verblindheid. Zijne bewering op het punt der hypotheken is nog stelliger onjuist, dan de bewering welke in het bovenstaand citaat is te vinden omtrent de vervorming van de kleine boeren tot loonarbeiders, als gevolg van de combinatie van loonarbeid met klein-landbouwbedrijf. Ook dit punt werd echter reeds behandeld.[2])

Als eenig argument voor KAUTSKY's beweren blijft dan over dat de landbouw zich *moet* socialiseeren, omdat de nijverheid zich socialiseert en de band tusschen beide allengs nauwer wordt.[3])

Het is duidelijk dat dit nood-argument op ons niet

---

1) Zie beneden, hfdst. III, § 2 no. 13.

2) Zie boven, bl. 90, nt. 1.

3) In zijne *Agrarfrage*, bl. 295, formuleert hij dit argument aldus: „Die menschliche Gesellschaft ist ein Organismus..... und als ein Organismus muss sie einheitlich organisirt sein. Es ist eine Absurdität, zu glauben, in einer Gesellschaft könne ein

veel indruk maken kan. Waar wij tot de conclusie kwamen, dat er wel enkele bedrijfstakken in de nijverheid zijn, die zich socialiseeren, maar de feiten geen recht geven om die socialiseering als een karaktertrek van de geheele nijverheidsontwikkeling voor te stellen, daar behoeft het geen betoog, dat wij aan de redeneering dat de landbouw zich *moet* socialiseeren wegens de nauwere aanraking waarin zij met de nijverheid komt, niet de geringste kracht kunnen toekennen.

In zijne „*Agrarfrage*", een werk dat groote verdienste zou hebben, indien het zijne waarde niet bijna geheel inboette door zijn bij uitstek tendentieus karakter [1]), geeft KAUTSKY eene tweeledige opmerking ten beste die ik volmondig beaam: 1e wijst hij er op, dat er bij de economische ontwikkeling heel wat veranderingen en verschuivingen plaats hebben, waarvan de statistiek niets te zien geeft [2]), en 2e zegt hij, dat men de ontwikkelingsverschijnselen van den landbouw zich niet mag voorstellen als van eenvoudigen aard [3]). De laatste opmerking slaat echter niemand meer in den wind dan hij zelf, waar hij zich bladzijden achtereen moeite geeft om — tegen de feiten in — te betoogen, dat het grootbedrijf in den landbouw altijd en overal sterker is dan het kleinbedrijf en dat derhalve ook de landbouw over het grootbedrijf heen in het socialisme belanden zal [4]). En de eerste opmerking dient bij hem alleen, om waar hij de socialiseerende beweging in den landbouw niet in de weerbarstige statistiek leggen kan, haar daaronder te schuiven.

Theil sich in der einen Richtung entwickeln und ein anderer, ebenso wichtiger, in entgegengesetzter Richtung."

Ik geef dit aan KAUTSKY grif toe. Maar de „einheitliche" organisatie van het geheel wordt juist verkregen door tal van variaties in de deelen.

[1]) Naar aanleiding van één van KAUTSKY's eigenaardige bewijsvoeringen, die ten doel hebben te bewijzen, dat het kleine landbouwbedrijf niet anders dan een ellendig bestaan opleveren kan, schrijft HERTZ, t. a. p., bl. 71: „Ich habe es mir abgewöhnt, mich über nationalökonomische „Beweisführungen" zu ärgern, aber bei solcher „Methode" wird meine Milch der frommen Denkungsart zur kritischen Galläpfeltinte. Wenn das nicht tendenziös im höchsten Grad ist, will ich gerne im Fegefeuer die Rolle eines Kautsky'schen Elendsbauern spielen."

[2]) t. a. p. bl. 192/3.

[3]) t. a. p. bl. 137.

[4]) t. a. p. bl. 92 en volg. en bl. 296 en volg.

Al die wanhoopspogingen kunnen echter het feit niet ongedaan maken, dat de ontwikkeling in den landbouw heel anders in haar werk gaat dan de marxistische bewegingswet had voorgeschreven.

7. Vergelijking der ontwikkelingsverschijnselen bij landbouw en industrie.

Zoozeer is dit het geval, dat sommigen, die wat de bedrijfszamentrekking in de nijverheid betreft, niet dieper doordrongen dan tot de globale cijfers voor alle bedrijfsgroepen te zamen, één scherpe grenslijn meenden te kunnen trekken tusschen de ontwikkelingstendenzen van den landbouw en die van de nijverheid. Bij de laatste zou de ontwikkeling toenemende samentrekking van kapitaal en arbeid met absolute of althans relatieve afneming van klein en middelgroot bedrijf te zien geven; bij den landbouw daarentegen zou het middelgroot bedrijf bij de toenemende ontwikkeling de overwinning behalen. Na onze dieper gaande analyse van de ontwikkelingsverschijnselen in de verschillende bedrijfsgroepen, behoeft het geen nader betoog dat die scherpe grenslijn niet is te vinden. Onder de bedrijfsgroepen in de nijverheid vertoont wel de meerderheid geheel andere ontwikkelingsverschijnselen dan het landbouwbedrijf, maar zijn er toch ook die eene met de bewegingslijn van den landbouw overeenkomstige ontwikkelingsrichting volgen.

De uitkomsten van de landbouwstatistiek versterken de resultaten, waartoe het onderzoek van de ontwikkeling der nijverheidstoestanden reeds leidde. Van den aard der bedrijven hangt het af, of zij bij hunne ontwikkeling al dan niet samentrekkingsneigingen vertoonen en zoo ja, in welke mate. Bij het meerendeel der bedrijven is de samentrekkingsneiging onmiskenbaar, maar in de meeste gevallen gaat zij niet zoover van het kleinbedrijf te verdringen, en slechts bij hooge uitzondering is die neiging zoo sterk dat zij ook het middelgroot bedrijf in gevaar brengt. Bij andere bedrijven, en daaronder neemt het zoo belangrijke landbouwbedrijf een eerste plaats in, is de ontwikkeling daarentegen het gunstigst voor het middelgroot bedrijf. In enkele wint zelfs het kleinbedrijf.

Het is hier niet de vraag of die gecompliceerde ontwikkelingsverschijnselen onze sympathie hebben of onze antipathie opwekken. Wij constateeren hier slechts; de

ethische waardeering der geconstateerde verschijnselen ligt voor het oogenblik buiten ons bestek. Dit bloote constateeren is voldoende om de onhoudbaarheid te doen blijken van MARX' natuurwet der economische ontwikkeling, volgens welke over heel de linie het klein- door het middelgroot bedrijf en dit laatste weer door het grootbedrijf vernietigd worden zou.

§ 6. DE JURIDISCHE ONDERNEMINGSVORMEN.

A. HET OPENBAAR BEDRIJF.

Wat MARX aanzag voor eene algemeene ontwikkelingswet van de kapitalistische productiewijze, is een verschijnsel dat zich slechts bij eenige bedrijfsgroepen of onderdeelen van bedrijfsgroepen voordoet. Voorloopig in Duitschland, behalve bij het mijnwezen, slechts bij enkele bedrijfssoorten van andere groepen. De sterke — werkelijk marxistische — samentrekking bij het mijnwezen is geen speciaal duitsch verschijnsel. Het mijnwezen is wel de algemeen sterkst concentreerende tak van nijverheid. In België wordt het alleen overtroffen door de glasindustrie. Behalve het mijnwezen zijn er nog wel andere bedrijven die overeenkomstige ontwikkelingsverschijnselen vertoonen als dit zich karakteristiek marxistisch samentrekkend bedrijf. Welke dat zijn, kan alleen een nauwkeurig feitelijk onderzoek voor de verschillende landen leeren. [1]) De bedrijven, die bij zulk een onderzoek, als op dit punt met het mijnwezen gelijkwaardig te voorschijn komen, zijn bestemd binnen langeren of korteren tijd in handen van de gemeenschap, d. w. z. van den staat of zijne onderdeelen, over te gaan.

---

[1]) In Duitschland was in 1895 in drie bedrijfsklassen reeds meer dan 50 pct. der in die klassen werkzame personen in ondernemingen met meer dan 1000 personen samengedrongen.

Van 100 personen werken in die reuzen-ondernemingen:

In de geschutgieterijen	78.1
Steen- en bruinkoolmijnen	58.9
Bewerking van spinstoffen	53.5

In 15 andere bedrijfsklassen werkte meer dan 50 pct. van het *personeel* in bedrijven met meer dan 100 personen. *Gewerbestatistik*, bl. 156.

In België waren er in 1896 16 bedrijfsklassen waarin meer dan 50 pct. der *arbeiders* werken in bedrijven met meer dan 500 werklieden. *Belgische bedrijfsstatistiek*, IV/V, bl. 20/21.

1. Het openbaar bedrijf geen nieuwe ondernemingsvorm.

Zulk een overgang beteekent echter allerminst eene economische revolutie. Hij zou dat wezen, als daardoor een nieuw beginsel in het economisch leven zijn intrede deed. Maar dat is in geenen deele het geval. Verschillende functies in het maatschappelijk economisch leven zijn door den staat van oudsher vervuld. Daarbij gold als de natuurlijke ontwikkelingsgang dat de staat bij het vervullen van zulk eene functie begon te werk te gaan naar soortgelijke overwegingen als de particuliere ondernemer. Men denke aan de reeds eeuwenoude zorg van stad of staat voor markten, wagen, wegen, kanalen, vaarten, havens. En men herinnere zich tevens hoe, vooral voorheen, marktgelden, weegloonen, tollen vaak inkomsten afwierpen, die een winst overlieten na aftrek van alle kosten der werken of inrichtingen voor welker gebruik zij geheven werden. Doch langzamerhand verlaten staat en stad het standpunt, dat die werken en inrichtingen als winstbronnen moeten worden geëxploiteerd. De stadsstraten werden al spoedig kosteloos beschikbaar gesteld en ten aanzien van de andere werken en inrichtingen kregen de heffingen, voor zoover zij bestaan bleven, meer en meer het karakter van *bijdragen* in de kosten en verloren zij allengs het karakter van winstbronnen.

2. Toeneming van het openbaar bedrijf.

In de negentiende eeuw is het aantal openbare economische functies belangrijk toegenomen. Alle moderne staten hebben het brievenvervoer aan zich getrokken; het meerendeel deed hetzelfde met het telegrafisch verkeer; zeer vele volgden met de spoorwegen en ook andere bedrijven komen in toenemende mate in staatsexploitatie. Een toenemend aantal steden neemt straatreiniging, gasfabrieken, waterleidingen, tramwegen, telefoonnetten, electrische inrichtingen in eigen beheer.

Op dit terrein laten zoowel de duitsche als de belgische bedrijfsstatistieken ons grootendeels in den steek, omdat — gelijk ik boven mededeelde — de meest belangrijke der openbare bedrijven (in België zelfs alle) buiten de telling bleven. De duitsche statistiek geeft toch omtrent den omvang en de economische beteekenis van het openbare bedrijf enkele gegevens.

In 1895 exploiteerde de rijksfiscus 4 machinefabrieken

3. De rijksbedrijven (in Duitschland). met 1585 personen, vier scheepswerven, met 13035 personen, een geschutgieterij met 1522 personen, vier fabrieken van explosiestoffen met 5962 personen, een boekdrukkerij met 1341 personen en verschillende kleinere bedrijven, alles te zamen ten getale van 40 met 25.499 personen.

De rijkslandsfiscus van Elzas-Lotharingen exploiteerde bovendien 42 bedrijven met 2855 personen, van welke sommige echter gevangenisinstellingen zijn.

De rijksbank, die niet geheel eene rijksinstelling is, doch die een juridisch zelfstandig bestaan heeft, had in haar verschillende hoofd- en nevenbanken in 1876: 1094, in 1895: 1819, in 1898: 2074 personen in dienst. [1])

Voorts waren in dienst der rijksposterij en telegrafie werkzaam in 1889: 107.283, in 1894: 148.035, in 1898: 173.976 personen [2]) In de verschillende bedrijven van het rijk of met het rijk in nauwe betrekking staande corporaties bedroeg het personeel in 1895 alzoo omstreeks 180.000.

4. De staatsbedrijven (in Duitschland). Het aantal der bedrijven van de afzonderlijke staten die in de bedrijfsstatistiek opgenomen werden, bedroeg 763 met 134.654 personen. „De bedrijfsgroep waarin het staatsbedrijf de grootste rol speelt, is het mijnwezen. Hier zijn een twintigste der „Gehülfenbetriebe" en een achtste van het daarin werkzame personeel onder staatsbeheer. Onder de bedrijfsklassen met de meeste staatsbedrijven komen verder voor veenderijen, kolen-, zout- en ertsgroeven, voorts ijzer en staal". 3)

Daarbij komen, als buiten de bedrijfsstatistiek vallende, nog de beiersche en de wurtembergsche post en telegrafie met resp. 8432 en 4374 personen in 1889; 12856 en 6102 in 1894, en 16.568 en 7.028 in 1898 en de verschillende staatsspoorwegbedrijven met een personeel van gemiddeld 388.828 in het dienstjaar 1897/8.4)

In de bedrijven van rijk en staten in Duitschland

---

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 178.

[2]) *Die deutsche Volkswirthschaft am Schlusse des 19 Jahrhunderts, bearbeitet im K. Stat. Amt*, bl. 132,

[3]) *Gewerbestatistik*, bl. 179.

[4]) *Uebersichtliche Zusammenstellung der wichtigsten Angaben der Deutschen Eisenbahn-Statistik*, bearbeitet *im Reichs-Eisenbahn Amt*, Betriebsjahr 1897/98.

waren derhalve in het einde der 19e eeuw niet minder dan 700 à 750.000 personen werkzaam. [1])

5. De gemeente-bedrijven (in Duitschland).

Voor de gemeente-bedrijven meldt de bedrijfsstatistiek een aantal van 1642 met een personeel van 20.992. [2]) Daar echter de waterleidingen en andere niet-commercieele bedrijven buiten de bedrijfsstatistiek bleven, zijn die cijfers veel te laag.

Van de gasfabrieken waren 363 of 49.9 pct. in handen der gemeenten. „Vele bedrijven, die door naamlooze vennootschappen of andere particuliere ondernemingen werden gesticht, gaan, nadat zij levensvatbaar zijn gebleken, in de handen der gemeenten over, inzonderheid is dat het geval met water-, gas- en electriciteitswerken." [3])

Men overdrijft zeker niet, wanneer men voor Duitschland op het eind der 19de eeuw het personeel der gemeente-bedrijven op ten minste 50.000 en dat van alle openbare bedrijven op 800.000 stelt. En deze getallen worden gestadig grooter zoowel door de toeneming van het aantal als door de uitbreiding van den omvang der openbare bedrijven. [4])

6. Karakterverandering der openbare bedrijven.

Bij de vervulling dezer moderne economische functies is over het algemeen het principe van den particulieren ondernemer, hoewel minder sterk overheerschend, nog in zwang. Doch bij de verschillende openbare takken van bedrijf begint het reeds plaats te maken voor de gemeenschapsoverweging, dat bevordering van het algemeen belang bij de exploitatie veeleer voorop moet staan dan winstbejag. Bij de straatreiniging is het element van winstbejag reeds geheel verdwenen; bij post en telegraaf is het van bijkomstige beteekenis; bij de andere openbare bedrijfstakken, waarbij het winstelement nog overwegend is, zal het stellig geleidelijk in beteekenis afnemen. Staat en gemeente kunnen nu eenmaal — ook bij de exploitatie van bedrijven — hun karakter als vertegenwoordigers van het algemeen belang niet verloochenen. Op den duur

---

[1]) De administratieve ambtenaren zijn hierbij niet medegerekend.
[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 182.
[3]) t. z. p. bl. 182.
[4]) In Frankrijk is het openbare bedrijf veel minder ontwikkeld. Het personeel der staats- en gemeentebedrijven bedroeg daar in 1896: 56.482. (*Fransche telling*, bl. 204.)

neemt bij de exploitatie van openbare bedrijven het commercieele element van het winstbejag ten hoogste een bijkomende plaats in.

7. Beteekenis van den overgang van particulier in openbaar bedrijf.

Waarlijk, als nieuwe takken van bedrijf in handen van staat of stad zullen overgaan, zal daarmede niets revolutionairs geschieden. Daarmede zal telkens slechts een nieuwe schrede worden gezet op een reeds eeuwenouden ontwikkelingsweg.

Wanneer in landen, waar dit nog niet het geval is, de spoorwegen door den staat zullen worden geëxploiteerd, buskruitfabrieken en geschutgieterijen zullen worden genaast, mijnen van staatswege zullen worden ontgonnen enz., zal bij elk van die overgangen het socialistisch element in de maatschappelijke organisatie worden versterkt. Dat zonder twijfel. Maar iets revolutionairs zal daarmede niet geschieden. Uit die te verwachten economische ontwikkelingsverschijnselen de nadering van de sociaaldemocratische toekomstmaatschappij af te leiden, waarin geen privaateigendom en geen privaatbedrijf meer zijn zullen, is eene illusie welke door de werkelijke ontwikkelingsverschijnselen meedoogenloos wordt omvergeblazen.

Onze uiteenzetting van de belangrijkste uitkomsten der duitsche bedrijfsstatistiek toont dit onwederlegbaar aan. Er zijn inderdaad bedrijfstakken, die zich in de richting van het openbare bedrijf ontwikkelen. Doch dit geeft geen recht tot de conclusie dat alle bedrijfstakken die neiging vertoonen. De niet weg te redeneeren feiten werpen de aprioristische theorie van de algemeene natuurwet der maatschappelijke ontwikkeling omver.

Niet de socialiseerende richting der economische ontwikkeling echter wordt door de statistiek als illusoir gebrandmerkt; doch wel de verwachting eener fundamenteele omwenteling in de productiewijze, de verwachting eener economische en in hare gevolgen sociale revolutie. [1])

De maatschappij der toekomst zal in haar economische structuur andere en ten deele nieuwe karaktertrekken vertoonen, een principieel verschillend economisch fundament zal zij niet te zien geven.

---

[1]) Vgl. SARRAUTE, *Socialisme d'opposition etc.*, bl. 32 en volg.; NOSSIG, *Revision des Socialismus*, bl. XXVII.

B. DE NAAMLOOZE VENNOOTSCHAP.

De socialiseerende richting van de economische ontwikkeling in de moderne maatschappij vertoont zich niet alleen in de toeneming van het openbaar bedrijf, m.a.w. in de toeneming van het bedrijf in handen van de „Zwangsgemeinschaften", de openbare corporaties. Zij uit zich ook in de toeneming der ondernemingen van de vennootschappen op aandeelen, onze naamlooze vennootschappen en vooral in de toeneming van het coöperatief bedrijf, het bedrijf van de vereeniging waar men naar vrije keuze in- en uittreedt.[1])

1. Het karakter der naamlooze vennootschap.

De naamlooze vennootschap is — gelijk FOURIER reeds opmerkte — tegelijk een vorm van kapitaal-concentratie en van maatschappelijke samenwerking, hoewel zij, zeker niet geheel ten onrechte, door hem „une branche subalterne d'association" wordt genoemd „qui se recommande par de grandes et utiles entreprises", maar die het groote gevaar met zich brengt van de maatschappij uit de feodaliteit der edellieden over te voeren in de feodaliteit der „chefs de compagnies actionnaires."[2])

De naamlooze vennootschap is kapitalistische coöperatie. De aandeelhouders werken met elkander samen door hunne kapitaaldeelen op één hoop te dragen, opdat zij van daar uit vruchtdragend zullen worden gemaakt. Hunne coöperatie is niet van hooge orde, omdat zij zich vrijwel bepaalt tot het aandragen van het kapitaal en met het vruchtdragend maken daarvan zich weinig of niet inlaat, maar dit neemt niet weg, dat zij eene, zij het lagere, vorm van associatie of coöperatie is.

2. De toeneming der naamlooze vennootschappen.

Deze kapitalistische associatie was eene onmisbare voorwaarde om bij de technische concentratie de benoodigde kapitaalmassa's in de groote bedrijven te vereenigen. Vandaar dat de toeneming der naamlooze vennootschappen in omvang en aantal met de technische ontwikkeling in de 19e eeuw hand aan hand gaat. Deze beteekenis der

---

[1]) Zie hieromtrent ook *Das Kapital*, III, 1, bl. 427/8.
[2]) Zie boven Dl. I, bl. 65.

naamlooze vennootschap voor de bedrijfscentralisatie werd ook door MARX niet over het hoofd gezien. [1])

a. Pruisen.

Volgens berekeningen van ENGEL, CHRISTIANS en VAN DER BORGHT werden in Pruisen opgericht: [2])

vóór 1800	:	5 N. V. met	1.40 mill. M. Kap.	
van 1801—	1824 :	16 „ „	34.36	„ „ „
„ 1825—	1850 :	102 „ „	637.49	„ „ „
„ 1851—	1870 :	336 „ „	2581.83	„ „ „
„ 1871—	1880 :	1343 „ „	3154 [3])	„ „ „
„ 1881—	1890 :	1681 „ „	1695	„ „ „
„ 1891—1 Juli	1897 :	923 „ „	1041.88	„ „ „

b. Groot-Brittannië en Ierland.

In Groot-Brittannië en Ierland werden opgericht van 1844 tot 1855 : 4049 naamlooze vennootschappen, werden ontbonden 3084 en bleven bestaan 965; van 1856 tot 1862 waren deze cijfers respectievelijk: 2549, 734 en 1815.

Er werden vennootschappen opgericht in:

	Aantal.	Kapitaal in mill. £.
1862	165	57.0
1870	595	38.3
1875	1172	82.4
1880	1302	168.5
1885	1482	119.2
1890	2789	238.76
1896	4735	288.01

Natuurlijk ging van die maatschappijen een deel weer te niet. In werking waren in:

	Aantal.	Kapitaal in mill. £.
1884	8692	475.0
1888	11001	611.0
1892	16173	989.0 [4])
1896	21233	1.145.0

1) *Kapital* I, bl. 592. „Die Centralisation hat diess (den Bau von Eisenbahnen), *vermittelst der Aktiengesellschaften*, im Handumdrehn fertig gebracht."

2) Zie VON JURASCHEK, *Aktiengesellschaften (Statistik)*, *Hwb. d. Staatsw.*

3) In dit tijdperk valt de groote „Gründerei" na den fransch-duitschen oorlog.

4) *Statistical abstract for the United Kingdom*, *from 1878 to 1892*, bl. 193.

In Frankrijk werden opgericht in:
1841—'65 : 25; 1866—'85 : 339; 1886—'90 : 327; 1890—'94 : 419 naamlooze vennootschappen. Van alle soorten van maat- of vennootschappen, die in Frankrijk werden opgericht, bedroegen de maatschappijen op aandeelen van 1841—'65: 0.9; 1866—'85: 8.0; 1886—'90: 7.6; 1891—'94 : 9 pct.

d. Nederland.

Hier te lande werden in 1849 opgericht 6, in 1896 : 311 naaml. vennootschappen. Het gestorte aandeelenkapitaal onzer naaml. vennootschappen bedroeg in 1861/2 : 149.5 mill.; in 1899/1900 : 952 mill.[1])

In Saksen beliep het aantal der belastingplichtige naamlooze vennootschappen in 1880: 627, in 1900: 1157; de winsten in 1880: 21 millioen, in 1900: 71 millioen mark.[2])

Deze gegevens zullen wel voldoende zijn om elken twijfel over de sterke ontwikkeling der naamlooze vennootschappen weg te nemen. De duitsche en belgische bedrijfsstatistieken stellen ons in staat, ons ook eenig denkbeeld te vormen aangaande de beteekenis der ontwikkeling van de naamlooze vennootschappen in verband met het verschijnsel der bedrijfszamentrekking.

3. De bedrijven der naaml. vennootschappen in vergelijking met de aan anderen toebehoorende bedrijven in Duitschland.

In alle takken van bedrijf, door elkander genomen, kwamen in Duitschland in 1895 per „Gehülfenbetrieb" van:[3])

een individueel eigenaar	4.5	personen
„ vennootschap onder firma	26.7	„
„ commanditaire vennootschap . . .	80.7	„
;. comm. venn. op aandeelen	128.6	„
„ naamlooze vennootschap	168.7	„

In verhouding tot het totaal getal bedrijven en daarin werkzame personen was het aandeel der naamlooze vennootschappen in Duitschland in 1895 nog niet groot. Per duizend „Gehülfenbetriebe" was het aantal toebehoo-

[1]) De cijfers voor de verschillende landen (met uitzondering van Pruisen) zijn ontleend aan de artikelen van VON JURASCHEK, in het *Hwb. d. Stw.* over *Aktiengesellschaften* (*Statistik*). Zie voor ons land ook de *Jaarcijfers* 1900, bl. 144/5.
[2]) *Zeitschr. d. Sächs. Stat. Bureaus,* 1901, bl. 97.
[3]) *Gewerbestatistik*, bl. 183.

rende aan naamlooze vennootschappen 3,5; per duizend in de „Gehülfenbetriebe" werkzame personen was het aandeel der naamlooze vennootschappen 93.7. [1]) Maar de toeneming van het aantal personen, werkzaam in de naamlooze en andere vennootschappen en vereenigingen (met uitzondering van die werkzaam in vennootschappen onder firma), was bijna 20 pct. van de totale toeneming der in bedrijven werkzame personen. Hoeveel sterker de naamlooze en andere vennootschappen in beteekenis toenemen dan de bedrijven in handen van particuliere personen of firmanten, blijkt ook hieruit, dat het aantal personen werkzaam in: bedrijven van één individueelen ondernemer

	toenam met	50.5 pct.
„	„ venn. o. firma met	52.9 „
„	„ naaml. en andere venn. met .	104.7 „

Van 1000 personen, werkzaam in bedrijven, kwamen: [2])

	in 1882	1895
op de bedr. van één ondernemer . . .	696.3	669.0
„ „ „ „ vennootsch. o. firma . .	176.6	172.4
„ „ „ „ naaml. en andere venn.	104.4	136.5
„ „ „ „ gemeenten [3])	2.7	3.0
„ „ „ „ staat of rijk	20.0	19.1

Uit deze cijfers blijkt duidelijk, dat niet alleen het aantal maar ook de absolute en relatieve beteekenis van de naamlooze vennootschappen in het bedrijfsleven sterk toenemende is.

4. De naamlooze vennootschap in de verschillende bedrijfsgroepen in Duitschland.

Van belang is in verband hiermede ook, dat de naamlooze vennootschappen in de industrie over het algemeen het meest van beteekenis zijn in de sterkst geconcentreerde takken van bedrijf.

Volgens een statistiek van Prof. VAN DER BORGHT, welke voor het onderwerp, dat ons hier bezighoudt, als genoegzaam vertrouwbaar werd aangehaald in het eindrapport

[1]) t. z. p. bl. 172.
[2]) t. z. p. bl. 184.
[3]) Men herinnere zich hierbij dat de duitsche bedrijfsstatistiek slechts een deel der bedrijven van gemeente, staat en rijk omvat.

over de duitsche bedrijfsstatistiek, waren in 1896 de industrieele naamlooze vennootschappen als volgt over de bedrijfsgroepen verdeeld: [1])

	Op 1 N. V. komt kapitaal in mill. M.	Op 1 N. V. komen personen:	Op 100 personen komt kap. mill. M.	Op 1 mill. M. kap. komen personen:
Mijnbouw	7.81	478.6	1.63	61.28
Chemische industrie .	3.08	174.3	1.77	56.59
Textielindustrie . . .	2.22	446.7	0.50	201.22
Lichtstoff. enz. industrie	2.03	76.8	2.64	37.83
Metaal „	1.92	352.6	0.54	183.65
Glas „	1.78	348.6	0.52	195.84
Machine „	1.78	296.4	0.60	166.52
Papier „	1.32	193.7	0.68	146.74
Steengroeven enz. . .	1.14	168.6	0.68	147.89

De quantitatieve verhouding tusschen kapitaal en arbeid in de verschillende takken van bedrijf is natuurlijk, behalve van den concentratiegraad der bedrijven, afhankelijk van den aard daarvan. De verschillen te dien aanzien bij ongeveer gelijken concentratiegraad zijn uit het onderscheid in den aard der bedrijven te verklaren. Opmerkelijk echter is het, dat in de drie meest geconcentreerde takken van bedrijven: mijnwezen, chemische en textielindustrie[2]) het kapitaal per vennootschap het grootst is.

In het rapport over de bedrijfsstatistiek wordt voor de verschillende bedrijfsgroepen afzonderlijk geen procentsgewijze vergelijking gemaakt tusschen de naamlooze vennootschappen en andere ondernemingsvormen, maar wel wordt een overzicht gegeven van het procent der collectieve ondernemingen[3]) in de verschillende bedrijfsgroepen.

Dat overzicht geeft voor de industrieele bedrijfsgroepen de volgende cijfers:[4])

---

1) *Gewerbestatistik*, bl. 41.

2) Zie bl. 54.

3) Onder collectieve ondernemingen worden hier verstaan die van eenigerlei soort van vennoot of maatschap, van vereenigingen en publiekrechtelijke corporaties, tezamen genomen.

4) *Gewerbestatistik*, bl. 172. Voor de eerste kolom, zie boven, bl. 20.

BEDRIJFSGROEPEN.	Per hoofdbedrijf komen personen:	Van de „Gehülfenbetriebe" en de daarin werkzame personen komen procentsgewijze voor de collect. ondernemingen	
		Ondernemingen.	Personen:
Mijnbouw	139.8	42.6	90.3
Lichtstoffen-industrie . .	9.4	29.9	67.5
Polygr. bedrijven . . .	9.0	14.0	41.4
Chemische industrie . .	11.1	13.9	64.7
Steengroeven enz. . . .	11.6	11.1	39.9
Papierindustrie	8.7	10.3	47.1
Kunstnijverheid . . .	2.1	8.4	18.2
Textielindustrie	4.8	7.4	59.4
Machine-industrie . . .	6.6	7.2	53.5
Leder „ . . .	3.4	4.5	29.3
Voedings- en genotmiddelen	3.8	3.9	26.9
Bouwbedrijven	5.3	3 8	12.6
Metaalbewerking . . .	4.0	3.6	29.9
Hout- en snijwaren-industrie	2.7	3.5	17.0
Bekleeding en reiniging.	1.6	2.2	12.7

Vergelijkt men de eerste kolom met de tweede en derde, dan toont ook deze tabel een onmiskenbaar verband tusschen de algemeene concentratie in de verschillende bedrijfsgroepen en de beteekenis der daarin voorkomende collectieve ondernemingen.

5. Aantal en beteekenis der industrieele vennootschappen in België.

In België waren, volgens de opgaaf van VON JURASCHEK [1]) in 1878: 161 naaml. vennootschappen met 337.1 millioen frs. kapitaal: in 1895: 952 met 2113.3 mill. frs.

De bedrijfsstatistiek van 1896 komt voor de maatschappijen op aandeelen tot een heel wat hooger cijfer, namelijk 1854 in de nijverheid — met uitsluiting van de huisindustrie. In dat cijfer zijn echter ook de commanditaire vennootschappen op aandeelen begrepen.

De quantitatieve verhouding tusschen de verschillende ondernemingsvormen in de nijverheid was: [2])

---

1) *Hwb. d. Staatsw.*, *Aktiengesellschaften* (*Statistik*).
2) *Belgische bedrijfsstatistiek*, IV/V bl. 6

Ondernemingen van individueele personen	95.91	pct.
„ „ vennooten o. firma .	3.09	„
„ „ comm. venn. (niet op aandeelen)	0.13	„
Ondernemingen van vennootschappen op aandeelen	0.80	„
Ondernemingen van coöp. vereenigingen	0.07	„

„De zaak komt in een geheel ander licht, als men de aantallen arbeiders in dienst van de verschillende ondernemingsvormen vergelijkt.

„Het aantal arbeiders in dienst van maatschappijen op aandeelen is 278.237 op de 664.035 of bijna de helft (41.90 pct.) van het totaal der arbeiders in de nijverheid in engeren zin. Dit getal wordt teruggebracht tot 164.879 op 347.761 (of 30 pct.) als men de kolenmijnen buiten rekening laat, in welken tak van nijverheid bijna alle arbeiders in dienst van maatschappijen op aandeelen werken.

„Deze resultaten toonen tevens, gelijk gemakkelijk te voorzien was, dat de maatschappijen op aandeelen vooral in de grootindustrie voorkomen: terwijl men voor de ondernemingen en afdeelingen van ondernemingen, toebehoorende aan bijzondere personen, gemiddeld 1 arbeider per onderneming vindt, stijgt die verhouding tot 149 voor de ondernemingen van maatschappijen op aandeelen." [1])

Deze cijfers spreken boekdeelen. Zij laten geen twijfel over aan den regel, dat het grootbedrijf en de vennootschap op aandeelen hand aan hand gaan, al is ook deze regel niet zonder uitzonderingen. De groote beteekenis van dezen ondernemingsvorm voor den tegenwoordigen tijd blijkt uit de uitkomsten van de belgische bedrijfsstatistiek nog duidelijker, dan uit die van de duitsche statistiek. Het is geen toeval, dat dit samengaat met de ons bekende grootere bedrijfsconcentratie in België dan in Duitschland.

Op de maatschappelijke beteekenis der sterke uitbreiding van de naamlooze vennootschap kom ik later terug.[2])

---

[1]) t. z. p. bl. 8.
[2]) Zie beneden hfdst. III § 3, no. 2.

G. DE COÖPERATIEVE VEREENIGING.

1. Karakter der coöperat. vereeniging.

De socialiseerende richting der ontwikkeling van de hedendaagsche maatschappij blijkt nog veel duidelijker, wanneer men den groei der coöperatieve vereenigingen nagaat. De coöperatieve vereeniging is de ondernemingsvorm, die meer dan eenige andere geschikt is voor- en in practijk gebracht wordt om arbeiders, handwerkers en boeren in de voordeelen van den economischen vooruitgang te doen deelen. Zij is een hoogere vorm van associatie dan de naamlooze vennootschap, deels omdat zij de voordeelen der economische samenwerking binnen het bereik brengt der „kleine luyden" en dezen steun geeft in hun streven naar stoffelijken vooruitgang, deels omdat zij een veel meer regelmatige en veel inniger samenwerking van hare leden verlangt en daardoor een krachtig werkend middel is, of althans zijn kan, tot aankweeking van gemeenschapszin.

2. De coöperatieve beweging. a. Duitschland.

De duitsche bedrijfsstatistiek is op het stuk der ontwikkeling van de coöperatie, gelijk het officieele rapport zelf erkent, weinig volledig. Volgens het „*Jahresbericht für 1894 über die auf Selbsthülfe gegründeten deutschen Erwerbs- und Wirthschaftsgenossenschaften*" waren er op 31 Mei 1895 10.357 coöperatieve vereenigingen; de „*Gewerbestatistik*" telde er slechts 2.212 met een personeel van 17.952 personen. Dit zeer groote verschil wordt aan een tweetal oorzaken toegeschreven: deels hieraan dat de vragenlijsten verkeerd werden ingevuld en coöperatieve vereenigingen dientengevolge onder andere vormen van maatschap werden gerangschikt, deels aan de omstandigheid dat verschillende der coöperatieve vereenigingen voor de leiders zulke onbeteekenende „Alleinbetriebe" zouden zijn, dat zij vergaten ze te vermelden. Wat hiervan zij, in elk geval is wel zeker dat de „*Gewerbestatistik*" van de coöperatieve beweging in Duitschland een veel te gering beeld geeft.

Volgens het *Jahrbuch*[1]) voor 1901 waren er op 31 Maart 1902 niet minder dan 21.127 coöperatieve vereeni-

[1]) Vervolg op het *Jahresbericht*.

gingen, waarvan 12.779 credietvereenigingen, 1712 inkoopsvereenigingen van grondstoffen (waarvan 1524 landbouwvereenigingen), 292 verkoopsvereenigingen (waarvan 201 landbouwvereenigingen), 3791 productieve- en „werk"-vereenigingen (waarvan 3410 landbouwvereenigingen), 1683 verbruiksvereenigingen, 466 bouwvereenigingen, 414 vereenigingen van verschillenden aard.

Van de credietvereenigingen waren 904 met een ledental van 526.874 bij het „Allgemeine Verband" aangesloten. Deze verleenden in 1901 2.526 millioen Mark crediet of gemiddeld 2.794000 Mark per vereeniging.

De bij het „Allgemeine Verband" aangesloten verbruiksvereenigingen waren in 1901 ten getale van 638 met een ledental van 630.785 en een omzet van 155.684.000 Mark of 244.000 Mark per vereeniging. [1])

Bij de „Raiffeisen-Organisation" waren op 31 December

---

[1]) De strijd welke in September 1902 in het „Allgem. Verband" gestreden werd, en eindigde met de uitwerping van een aantal verbruiksvereenigingen, is niet als een voorbode te beschouwen van eene oplossing der coöperatieve federatie. Integendeel, hij was een noodzakelijke en gezonde zuiveringsstrijd. Zoowel de credietcoöperatie, welke den kleinen handwerker en den kleinen handelaar versterkt, als de verbruikscoöperatie, die zoo niet ten doel dan toch ten gevolge heeft de overbodige tusschenpersonen in den handel uit te stooten, hebben beide behoefte aan federatie, aan hoogere samenwerking. Maar het was onnatuurlijk die beide groepen van elkander op zeer cardinale punten bestrijdende coöperators in één bond te vereenigen. Dat dit in Duitschland toch geschiedde, is wel historisch te verklaren, maar het was er niet minder onnatuurlijk om. Aan dien onnatuurlijken toestand is nu een einde gekomen. Wèl zijn er nog een aantal verbruiksvereenigingen in den bond der crediet-coöperators gebleven, maar nu zoo duidelijk is uitgesproken dat die bond tegen de federatie der verbruikscoöperators vijandig gezind is en dat hij den kleinhandel wil beschermen tegen deze federatie, is de uitstooting of het vrijwillig heengaan van alle verbruiksvereenigingen uit het niet meer „*allgemeine* Verband" slechts een vraag van tijd.

De uitgesloten verbruiksvereenigingen richtten terstond na hare uitwerping eene eigene federatie op. Dat was gezond, en zonder profeet te spelen, kan men deze federatie eene groote toekomst voorspellen. Of de bloei dezer federatie echter den ondergang van den bond van credietvereenigingen moet en zal ten gevolge hebben, zooals enkele verbruikscoöperators voorspelden, betwijfel ik sterk. Er is plaats voor beide federaties, mits elk haars weegs gaat.

Bij den strijd speelden ook politieke partijoverwegingen mede, maar deze konden de kern daarvan toch niet bemantelen. De verbruikscoöperators waren ook als sociaal-democraten verdacht; maar toch liep daarover de eigenlijke strijd niet. Hij liep over het verschil in economisch standpunt, het verschil ook in hetgeen van de coöperatie verwacht wordt, tusschen de coöpereerende verbruikers en de coöpereerende kleinhandelaars en handwerkers.

Voor ons Nederlanders is het bijzonder belangwekkend op te merken, hoe de sociaaldemocratische verbruikscoöperators in Duitschland het voor de neutrale

1901 aangesloten 3713 vereenigingen, waarvan 3379 credietvereenigingen. [1])

De meest beteekenende coöperatieve vereenigingen staan in Duitschland niet op zich zelf, doch maken deel uit van grootere organisaties, die de coöperatie toepassen tusschen gelijksoortige coöperatieve vereenigingen onderling. Neemt men dit in aanmerking, dan blijkt de socialiseerende trek der coöperatie nog meer dan uit de bovenstaande cijfers. De beteekenis der coöperatie wordt dan ook door de volgende, aan het officiëele rapport over de „*Gewerbestatistik*" ontleende woorden evenzeer onderschat als de cijfers dier statistiek op dit punt beneden de werkelijkheid blijven. „De coöperatieve vereeniging is een beslist kleinkapitalistische [2]) ondernemingsvorm. Het hoofddoel der coöperatieve vereeniging, aan kleine handwerkers, boeren, arbeiders door aaneensluiting hunner arbeidskrachten en verzameling van een kapitaal de voordeelen van het grootbedrijf te verschaffen, wordt weliswaar vervuld, maar de coöperatieve bedrijven zijn in den regel grootbedrijven van de kleinste soort, omdat hun kapitaal zelden groot en hun leiding niet de vrijheid en bewegelijkheid noch het belang heeft, welke voor de leiding van een zeer groot bedrijf noodig zijn." [3])

De onderschatting van de beteekenis der coöperatie en haar socialiseerende werking, welke in deze voorstelling ligt opgesloten, is tweeërlei. In de eerste plaats is het zeker niet voor alle coöperatieve vereenigingen waar, dat zij grootbedrijven van de kleinste soort zouden zijn. De verbruikscoöperatie, die zich in Duitschland evenals elders

---

coöperatie opnamen, die niet vraagt naar het religieuse of politieke geloof van hare beoefenaars. De nederlandsche sociaaldemocratische coöperators zouden wèl doen op dit punt, gelijk op zoo vele andere, ook bij hunne oostelijke, in plaats van bij hunne zuidelijke partijgenooten in de leer te gaan.

Zie over dezen gewichtigen strijd de nummers van de *Blätter für Genossenschaftswesen* en van het *Wochen-Bericht der Grosseinkaufs-Geselschaft Deutscher Consumvereine* van September 1902.

[1]) *Landwirthschaftliches Genossenschaftsblatt*, *Central Organ der Raiffeisen-Organisation*, 1902, no. 3.

[2]) Deze uitdrukking is minder gelukkig. De coöperatieve vereeniging kan van grooter of kleiner omvang zijn, met meer of minder kapitaal gedreven worden; kapitalistisch is zij door haar aard en doel in het geheel niet.

[3]) t. a. p. bl. 175.

krachtig begint te ontwikkelen, heeft er nog niet de beteekenis van haar oudere zuster, de crediet-coöperatie, maar dat zij toch reeds wezenlijke grootbedrijven telt, moge het volgende staatje buiten twijfel stellen: [1])

RESULTATEN VAN DE ELF GROOTSTE VERBRUIKS-VEREENIGINGEN IN 1900.

VEREENIGINGEN.	LEDEN.	OMZET IN MARKEN.	WINST IN MARKEN.
Breslau	76.548	12.474.000	1.586.000
Leipzig—Plagwitz. .	29.358	9.729.000	1.021.000
Stuttgart.	18.471	5.570.000	428.000
Dresden	21.033	5.411.000	469.000
Magdeburg	17.614	5.387.000	537.000
Görlitz	15.419	4.423.000	497.000
Halle	8.982	4.118.000	517.000
Chemnitz	12.146	2.895.000	409.000
Hamburg	15.400	2.724.000	151.000
Stettin	20.104	2.535.000	274.000
Schedewitz	6.021	2.495.000	448.000

In de tweede plaats wordt er in de „*Gewerbestatistik*" geen rekening mede gehouden, dat de coöperatieve vereenigingen door de onderlinge aaneensluiting — b.v. van credietvereenigingen bij eene centrale federatieve bankinstelling, van verbruiksvereenigingen bij een centrale federatieve inkoopsvereeniging, — ook in Duitschland, onderdeelen worden van een grooter bedrijf, van een grootbedrijf niet op de kleinste, maar vaak op reusachtige schaal. [2])

Eenig denkbeeld aangaande den omvang dien deze centraliseerende en socialiseerende beweging in Duitschland reeds genomen heeft, mogen de volgende cijfers geven.

In 1898 werd door 16 centrale coöperatieve landbouw-

[1]) Ontleend aan R. Riehn, *Das Konsumvereinswesen in Deutschland*, bl. 120.

[2]) Vgl. R. E. May, *Die Wirthschaft in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, bl. 493 en volg.

credietinstellingen aan de daarbij aangesloten vereenigingen een bedrag van ruim 28 millioen Mark uitgeleend. [1])

Alleen de *Landwirthschaftliche Central-Darlehnskasse für Deutschland* van de *Raiffeisen-Organisation*, welke haar hoofdzetel te Neuwied heeft en 12 filialen in verschillende hoofdplaatsen van Duitschland telt, bij welke te zamen 3713 vereenigingen zijn aangesloten, had in 1901 een omzet, in haar geldafdeeling, van 452.777.000 Mark, in haar warenafdeeling van 38.681.000 Mark. [2])

De grootste centrale inkoopsvereeniging van duitsche coöperatieve verbruiksvereenigingen, *Die Grosseinkaufs-Gesellschaft Deutscher Consumvereine* te Hamburg, welke in 1894 werd opgericht en in dat jaar een omzet had van 541.471 Mark, zag haar omzet stijgen tot 15.317.761 Mark in 1901. [3])

De centrale inkoopsvereeniging voor coöp. vereenigingen tot aankoop van voeder, zaden, mest enz., in Oost-Pruisen, gevestigd te Insterburg, welke in 1872 begon met een omzet van 93.000 Mark, had in 1898 een omzet van 1.418.000 Mark. [4])

b. Engeland. Kenmerkender nog dan de vooruitgang der duitsche coöperatie is die der engelsche, deels omdat deze, in tegenstelling met de duitsche, zoo goed als alleen arbeiderscoöperatie is; deels omdat zij nog duidelijker bewijst hoezeer de coöperatieve ondernemingsvorm zich ook voor zeer geconcentreerde bedrijven leent. In het jaarverslag voor 1902 van de „Co-operative Union" worden voor het Vereenigd Koninkrijk vermeld voor 1900: 1817 vereenigingen met 1.778.401 leden, 23.255.837 pd. st. aandeelenkapitaal, 10.962.283 pd. st. obligatiekapitaal, een omzet van 77.529.915 pd. st. en een winst van 8.059.350 pd. st. [5])

Omtrent de coöperatie in 1901 geeft hetzelfde rapport nog de volgende mededeelingen: aantal vereenigingen

---

[1]) FR. MÜLLER, *Die geschichtliche Entwicklung des landwirthschaftl. Genossenschaftswesen in Deutschland*, Leipzig, 1901, *Blatt* 347.

[2]) *Landw. Genossensch.* bl. 1902, no, 3.

[3]) *Die Gr. Eink. Ges. D. Cons. Ver. im Jahre 1901*, bl. 18.

[4]) MÜLLER, t. a. p. bl. 186/301.

[5]) Thirty-fourth Annual Co-operative Congress, 1902, bl. 275.

die inlichtingen gaven: 1604, ledental 1.919.555, aandeelenkapitaal 24.595.706 pd. st., obligatiekapitaal 6.888.526 pd. st., reserve 1.817.007 pd. st., verkoop 81.782.949 pd. st., waarvan voor 20.827.913 pd. st. producten van coöperatieve vereenigingen. Deze vereenigingen hadden een personeel van 87.705, waarvan 48.578 in de winkelafdeelingen en 39.127 in de productie-afdeelingen. [1])

Van de engelsche coöperatieve vereenigingen zijn de overgroote meerderheid verbruiksvereenigingen: 1462 van de 1648 bij de „Coöperative Union" aangesloten vereenigingen. Doch de grootere dier vereenigingen hebben eigen fabrieken van verschillende goederen, hetgeen o.a. kan blijken uit de omstandigheid, dat deze verbruiksvereenigingen (zonder de „Wholesale Societies") een „productive" personeel hadden van 16.689 personen. Verschillende van de engelsche verbruiksvereenigingen beschikken over een grooten staf en groote kapitalen. En wel niemand zal het karakter van reuzenbedrijf ontzeggen aan de engelsche en schotsche inkoopsvereenigingen der gezamenlijke verbruiksvereenigingen: de engelsche „Wholesale Society" met haar „distributive" personeel van 2033, haar „productive" personeel van 9244 personen, met haar aandeelenkapitaal van 948.945 pd. st., haar reservefonds van 246.790 pd. st. en haar verkoop in 1901 van 17.642.083 pd. st.; de schotsche met 1204 „distributive", 4988 „productive" personeel, en met een aandeelenkapitaal van 274.137 pd. st., een reservefonds van 263.048 pd. st. en een verkoop in 1901 van 5.700.743 pd. st. [2])

Zeker tot het grootbedrijf zal ook wel gerekend worden de bankafdeeling van de engelsche Wholesale Society, welke in 1900 zaken deed met 621 coöperatieve vereenigingen en een totale bruto-ontvangst had van bijna 63 millioen pond sterling.

Het rapport van het engelsche Labour Department, waaraan ik de laatste mededeeling ontleen, [3]) zegt nog omtrent de kapitalen der engelsche coöperatieve vereenigingen

---

[1]) t. z. p, bl, 254/5.
[2]) t. z. p. bl. 255.
[3]) *Report on Workmen's co-operative societies in the United Kingdom*, bl. XXV.

en de wijze van belegging daarvan, voor zoover zij niet in eigen zaak worden gebruikt: „De vereenigingen bezitten over het algemeen belangrijk meer kapitaal dan noodig is voor haar tegenwoordig bedrijf; en herhaalde vergaderingen hebben plaats in verschillende deelen van het land ter bespreking van de beste wijze om het surplus vruchtdragend te maken. Aan het eind van 1899 was door de verbruiksvereenigingen in totaal een som van 9.850.140 pd. st. buiten haar eigen zaken belegd. Hiervan was 3.816.087 pd. st. belegd in andere coöperatieve vereenigingen, met inbegrip van de Wholesales, de meelfabrieken en andere productie-vereenigingen; 4.465.041 pd. st. was belegd in woningen, die ten deele aan leden werden verhuurd, ten deele behoorden aan leden, en waarop geld geschoten was onder hypothecair verband der woning; het overschot was belegd in verschillende katoenspinnerijen, spoorweg- en kanaalmaatschappijen en andere ondernemingen." [1])

De engelsche coöperatie stelt buiten twijfel, dat de coöp. vereenigingen eene sterke neiging vertoonen naar technisch-commercieele kapitaalconcentratie, gepaard met eene wijde verspreiding van het kapitaalbezit. Zij leert ook, dat de coöperatie de neiging heeft zich te ontwikkelen niet slechts tot het „grootbedrijf van de allerkleinste soort," maar tot het grootbedrijf van den grootsten omvang. Men vergete toch niet, dat de coöperatieve beweging, ook in Engeland, van betrekkelijk nog jonge dagteekening is. Eerst door eene wet van het jaar 1862 werden voor de britsche coöperatie de hinderpalen weggenomen, die aan hare volle ontplooiing in den weg stonden. De engelsche inkoopsvereeniging dagteekent van hetzelfde jaar; de schotsche van 1869. In 1862 was het aantal bekende coöp. vereenigingen in het Vereenigd Koninkrijk 450 met een ledental van 91.502; een aandeelen-kapitaal van 310.731 pd. st.; een obligatie-kapitaal van 54.452 pd. st. en een verkoop van 2.349.055 pd. st. Vergelijkt men hiermede de zooeven medegedeelde cijfers voor 1901,

---

[1]) t. z. p. bl. XVI.

dan krijgt men eenigen indruk van den kolossalen vooruitgang van de britsche coöperatie in de tweede helft der 19de eeuw.

Toch is het, hoewel beslissende gegevens aangaande die vraag ontbreken, hoogst waarschijnlijk dat de bedrijfsconcentratie als gevolg van de coöperatie, ook zelfs in Engeland nog langen tijd niet zóó sterk zijn zal, dat zij het kleinere-, laat staan het grootere niet-coöperatieve bedrijf zou kunnen verdringen. Te verwachten is, dat de statistiek, wanneer zij genoegzaam licht verspreiden zal, ook hier vooreerst, als regel, niet een achteruitgang, maar een minder snellen vooruitgang aan het particulier klein- en middelgrootbedrijf, in vergelijking met de snel opschietende coöperatie, toonen zal.

c. België.

Na Engeland is België misschien wel het meest belangrijke land voor de coöperatie. Het belangwekkende van de belgische coöperatie ligt minder in haar omvang, die zich ook in verhouding tot de bevolking, met de engelsche coöperatie niet meten kan, dan in haar eigenaardig politiek karakter. Eene behandeling daarvan ligt evenwel buiten mijn bestek. Over de quantitatieve beteekenis der belgische coöperatie verspreidt de bedrijfsstatistiek van 1896 weinig licht. Die statistiek vermeldt namelijk alleen de coöp. productievereenigingen, waarvan er 167 werden geteld met een getal van 2113 loonarbeiders.[1]

Het officieele Arbeidsblad geeft voor het eind van 1901 op: 1706 coöperatieve vereenigingen; in 1901 werden 203 nieuwe vereenigingen gesticht, waarvan 76 op landbouwgebied[2]. Het aantal vereenigingen tot gezamenlijken aankoop van landbouwbenoodigdheden bedroeg in België in 1899: 623 met een ledental van 50.357 en een omzet van bijna 13 millioen franken; de coöperatieve boter- en kaasmakerijen bedroegen in hetzelfde jaar 298 met een ledental van 34.205 en een omzet van bijna 18 millioen franken.[3] Behalve deze was er nog een aantal min of meer coöperatieve landbouwvereenigingen, en ver-

---

[1] *Belgische bedrijfsstatistik*, IV/V, bl. 11.
[2] *Arbeidsblad*, 1902 bl. 55/6.
[3] *Les coopérateurs Belges*, jaarg. 1901, bl. 33/4.

scheidene daarvan staan niet op zich zelf, doch maken deel uit van grootere bonden.

De belgische verbruiksvereenigingen, in engeren zin, zijn in den regel van minder grooten omvang dan de engelsche vereenigingen; volgens een in 1896 door den Internationalen Coöperatieven Bond opgemaakte statistiek waren zij 79 in aantal met een ledental van 84.555 en een omzet van frs. 17.825000.[1]) De belangrijkste onder de belgische verbruiksvereenigingen zijn wel „La Maison du Peuple" te Brussel, die in 1901 een ledental had van 17.000 en een winst van frs. 330.000[2]) en „Vooruit" te Gent met een ledental in 1901 van 7.176, een omzet van 2.828.000 franken, waarvan 1.102.667 in de bakkerij.[3]) Deze vereenigingen hebben een grootbedrijf, waarin verschillende afdeelingen (bakkerij, kleedermakerij, kruidenierswinkel, vleeschhouwerij, brandstoffenverkoop, volkskoffiehuizen, volksapotheken enz.) zijn vereenigd.

En ook in België heeft de coöperatie haar aard niet verloochend. Evenals de landbouwvereenigingen zijn de socialistische coöperatieve vereenigingen tot federatie overgegaan. Den 6den November 1898 kwam tot stand de „Fédération des coopératives socialistes". In de tweede helft van 1899 werd door dezen bond met inkoop voor de bij hem aangesloten vereenigingen begonnen. Het aantal aangesloten vereenigingen bedroeg bij de oprichting 66.[4])

d. Zwitserland. In Zwitserland, dat in zijne gemeenschappelijke kaasmakerijen de coöperatieve *daad* lang gekend heeft vóór het *woord*, en dat over het algemeen door zijn ingeboren afkeer van het individualisme een voorbeeld voor Europa is geworden op velerlei sociaal gebied, is de coöperatieve beweging in het laatste vierendeel der 19e eeuw hand over hand toegenomen. In 1898 telde men in Zwitserland 3112 coöperatieve vereenigingen; het aantal

---

1) *Statistics of Co-operative Societies in various Countries* (prepared by the statistical Committee of the International Alliance) bl. 295.

2) *Almanach des Coopérateurs Belges*, jaarg. 1902.

3) L. Bertrand, *Histoire de la Coopération en Belgique*, II, bl. 84.

4) *Almanach des Coopérateurs Belges*, 1900. Zie ook: Zéo, *La Coopération Ouvrière Socialiste*.

winkelvereenigingen bedroeg op 1 Januari 1901: 347; 345 daarvan hadden een ledental van 124.536, een kapitaal van 4.729000 en een omzet van ruim 50 millioen franken. En ook daar heeft de coöperatie van personen tot federatie van de coöperatieve vereenigingen geleid.

Aan de spits der coöp. verbruiksvereenigingen staat de Allgemeine Konsumverein te Baselstadt, die in 1896 een ledental had van bijna 16000 en een omzet van meer dan 7 millioen franken. De coöp. verbruiksvereeniging te Zürich had in hetzelfde jaar een ledental van ruim 5000 en een omzet van meer dan 2 millioen franken; die te Genève telde in dat jaar bijna 4300 leden en een omzet van omstreeks 1.650.000 franken.

Een deel der zwitsersche coöperatieve verbruiksvereenigingen begreep reeds in 1892 het belang van aaneensluiting tot gezamenlijken inkoop. Bij de inkoopsvereeniging, welke toen werd gesticht, een afdeeling van het in 1890 tot stand gekomen „Verband Schweizerischer Konsumvereine" gevestigd te Bazel, waren in 1896: 71 vereenigingen aangesloten, die in dat jaar voor fr. 1.800.000 door haar tusschenkomst betrokken. Het ledental van deze inkoopsvereeniging was in 1900 gestegen tot 116 vereenigingen met 83.549 leden; de omzet tot frs. 3.660.000, eene vermeerdering derhalve, welke van de levenskracht dezer inkoopsfederatie luide getuigt.

Ook de coöp. landbouwvereenigingen in Zwitserland zijn met de federatie niet achtergebleven. Door haar werd gesticht het „Verband Ost-Schweizerischer landwirtschaftlichen Genossenschaften". De daarmede verbonden inkoopsvereeniging had in 1900 een omzet van 3.269.000 franken.[1])

De centraliseerende beweging in de zwitsersche coöperatie is van nog jonge dagteekening, maar de medegedeelde cijfers doen toch duidelijk genoeg zien, dat zij zich met een, in verhouding tot haar jeugd, buitengemeene kracht doet gelden.

Voor Denemarken blijkt de groote beteekenis der coöperatie uit de volgende cijfers.[2]) e. Denemarken.

[1]) Zie *Statistisches Jahrbuch des Verbands Schweizer Konsumvereine für 1901.*

[2]) Ontleend aan het *Second Abstract of foreign Labour Statistics* (Labour Department) bl. 219/20.

In 1900 telde men 1029 coöp. zuivelfabrieken met 162.000 leden en een verkoop aan boter (in 1899) van meer dan 80 millioen gulden. De deensche eieren-vereenigingen hadden een ledental van 32000 en een omzet (in 1899) van *f* 2 millioen. Het aantal verbruiks-vereenigingen bedroeg in 1898: 970 met een ledental van 130.331; van welke vereenigingen 837 een gezamenlijken omzet hadden van omstreeks *f* 13½ millioen.

In 1896 werd in Denemarken een Wholesale Society opgericht. Op 1 Januari 1900 waren 523 vereenigingen daarbij aangesloten. Zij had op dat tijdstip een aandeelen-kapitaal van ruim *f* 180.000, een reservefonds van ruim *f* 275.000, een obligatiekapitaal van ruim *f* 570.000. Haar omzet in 1899 bedroeg bijna 6 millioen.

Volgens rapport van het vijfde congres van den Intern. Coöp. Bond bedroeg het aantal aangesloten vereenigingen in 1901: 675, de omzet ongeveer *f* 9 millioen.

Cijfers als deze getuigen luide, hoe groot in het kleine Denemarken, met zijn 2½ millioen inwoners, de kracht der coöperatieve beweging is en hoezeer zij hare neiging tot bedrijfsconcentratie en tot verspreiding van de voordeelen dier concentratie ten toon spreidt.

f. Frankrijk

Uit Frankrijk zijn de gegevens omtrent de beteekenis der coöperatieve beweging schaarsch. Volgens het *Bulletin du Travail* van 1901 [1]) waren er aldaar op 1 Januari 1901: 294 productievereenigingen, 695 bakkerijen en 864 winkelvereenigingen; 588 dier bakkerijen hadden een ledental opgegeven van 128.854; 700 der winkel-vereenigingen telden 325.865 leden. Volgens eene mededeeling in het *Bulletin du Travail* van 1900 [2]) hadden op een vraag om meer bijzonderheden 91 vereenigingen geantwoord. Die 91 vereenigingen hadden in het tijdperk 1 Juli 1897 tot 30 Juni 1898 een ledental van 38.669 en een omzet van 10.846.905 franken. Volgens een schatting van A. D. Bancel omspande de fransche verbruiks-coöperatie omstreeks 600.000 huisgezinnen, 3) het rapport

1) t. a. p. bl. 573—576.
2) t. a. p. bl. 173/4.
3) *Almanach de la Coopération française 1902*, bl. 20.

van het vijfde congres van den Internationalen Coöperatieven Bond stelt het aantal verbruiksvereenigingen op 1600, het aantal industrieele productievereenigingen op 250, het aantal landbouwbanken op 840 en het aantal productievereenigingen in den landbouw op 2200.

Evenals elders heeft zich ook in Frankrijk de behoefte doen gevoelen aan aaneensluiting der verbruiksvereenigingen. Met dat doel werd in 1885 gesticht het „*Comité Coopératif Central*" met een „Magasin de gros." De omzet van deze laatste instelling was in 1892 omstreeks 2.400.000 francs. [1]) Volgens rapport van het vijfde congres van den Int. Coöp. Bond is dit magazijn echter te niet gegaan. Dit neemt evenwel niet weg, dat de centraliseerende neiging der coöperatie, met hare gewichtige gevolgen voor de bedrijfsconcentratie en de bezitsverdeeling van het daarin gebruikt wordende kapitaal, zich ook in Frankrijk begint te doen gevoelen en zeker ook daar niet zal nalaten dieper door te werken.

De socialistische verbruiksvereenigingen hebben zich voor eenige jaren met elkander verbonden en den 1sten December 1895 gesticht de „Bourse coöpérative des sociétés ouvrières de consommation." Deze instelling heeft ten doel de propaganda voor de socialistische coöperatie te bevorderen en voor de aangesloten vereenigingen te fungeeren als kamer van raad en bijstand, ook wat aangaat de beste kanalen voor aankoop der producten. Zij wenscht door de verbruiks-coöperatie te komen tot de productie door en voor de arbeidende klasse. In Juli 1900 had zij 73 aangesloten vereenigingen met 30.000 leden.[2])

Zeer sterk is de economische samenwerking in den franschen landbouw toegenomen, deels door middel van de „syndicats agricoles", deels door middel van de aan deze vereenigingen nauw verwante „coopératives agricoles". Een der beste kenners van de fransche landbouwtoestanden, Le Comte de Rocquigny, schatte het aantal „syndicats agricoles" in 1900 op 2500 met een ledental van 800.000 landbouwers,[3]) het rapport voor het vijfde Congres van

---

1) *Les Syndicats Agricoles et leur Oeuvre (Bibliothèque du Musée Social)* bl. 50.
2) Charles Gide, *La Coopération, Conférences de Propagande*, bl. 114—116.
3) *Premier Congrès Ntional et International de la Coopération socialiste*, bl. 195 en volg.

den Internat. Coöp. Bond stelt het aantal voor 1902 op 3000. Een groot deel dezer vereenigingen, nam. 615 met 224.000 leden, waren vereenigd in 10 „Unions régionales de syndicats agricoles."[1]) Deze unions régionales en verschillende andere landbouwsyndicaten, te zamen ten getale van 936, hebben zich weer vereenigd tot een centralen bond, „l'Union des syndicats des agriculteurs de France."[2]) Naast en in verband met dezen bond, die meer als kamer van raad en bijstand fungeert, werd in 1886 opgericht „le Syndicat central des agriculteurs de France," welke als centrale in- en verkoops-vereeniging werkt. Haar omzet bedroeg in 1899 omstreeks 6 millioen franken.[3])

De fransche landbouwsyndicaten werken hoe langer hoe meer als vereenigingen tot gezamenlijken aankoop van grondstoffen en landbouwbenoodigdheden. In 1899 was de omzet van de 25 grootste vereenigingen niet minder dan omstreeks 23 millioen franken.[4])

Verschillende syndicaten maken deel uit van grootere „coopératives" agricoles. De oudste, die van la Charente-Inférieure, opgericht in 1886, had in 1899: 32 succursalen en een omzet van 2.400.000 francs.[5]) Een andere, „la Coopérative agricole du Sud-Est", telde op 1 Januari 1900: 198 syndicaten als leden, vertegenwoordigende 42000 aangesloten personen. De omzet in het vereenigingsjaar 1898/9 bedroeg ruim 1.800.000 franken.[6]) En Frankrijk telt nog meer van die centrale coöperatieve vereenigingen ten dienste van den landbouw.[7])

Het weinige dat ik hier over de zeer belangwekkende coöperatieve beweging op landbouwgebied in Frankrijk geven kon, stelt wel buiten twijfel welk een sterk centraliseerende kracht de coöperatie daar ontwikkelt.

De fransche productieve arbeidersvereenigingen vinden, voor zoover haar credietbehoefte betreft, hare centralisatie

---

1) t. z. p. bl. 103.
2) t. z. p. bl. 72.
3) t. z. p. bl. 118.
4) t. z. p. bl. 171.
5) t. z. p. bl. 276.
6) t. z. p. bl. 282.
7) Zie over dit onderwerp ook Mr. R. J. G. BOISSEVAIN, *Landbouwcoöperatie in Frankrijk.*

in de „Banque coopérative des associations ouvrières de production de France", welke in 1893 werd opgericht. In 1897 waren 67 vereenigingen bij haar aangesloten en had de bank een totalen omzet van frs. 606.000. [1]) Een vereenigingspunt ten behoeve van hare propaganda en voor oplossing van eventueele moeilijkheden vinden de fransche productie-vereenigingen voorts in de „Chambre Consultative des Associations ouvrières de production" [2]) welke in 1884 werd opgericht en waarbij op 1 Januari 1900: 126 vereenigingen waren aangesloten. [3])

Hier te lande neemt, evenals in Denemarken, de landbouwcoöperatie — hoewel zij van betrekkelijk jonge dagteekening is — de eerste plaats in. In 1898 waren er 575 coöperatieve zuivelfabrieken (onder welke echter vele die meer op naamlooze vennootschappen gelijken). Die fabrieken verwerkten bijna 665 millioen liters melk. g. Nederland.

In 1901 was het meerendeel dier fabrieken vereenigd in 7 gewestelijke zuivelbonden. De meerderheid dezer gewestelijke bonden werd weer vereenigd in den Algemeenen Nederlandschen Zuivelbond, die in Februari 1901 als rechtspersoon werd erkend. Deze algemeene zuivelbond omvatte in Augustus 1901 omstreeks 375 zuivelfabrieken; de boterproductie van die fabrieken werd door het bestuur van den Bond gesteld op ongeveer 14½ millioen K. G. [4]) Wel een bewijs, hoe sterk de centraliseerende neiging zich ook in de nederlandsche landbouwcoöperatie openbaart.

In 1898 waren er voorts 544 vereenigingen tot aankoop van meststoffen, zaaizaden enz., waarvan 517 een omzet hadden van ƒ5.130.597; en 57 vereenigingen tot verkoop van land- en tuinbouwproducten, met een omzet van ƒ9.872.833. Ook voor den aankoop van landbouwbenoodigdheden deed de behoefte aan centralisatie zich ge-

---

1) *Bulletin de l'Office du Travail*, 1898, bl. 510.

2) Zie over het doel dezer instelling het rapport van *l'Off. d. Trav.* „*Les associations ouvrières de production*". bl. 114 en volg.

3) *Bull. de l'Off. d. Trav.*, 1900, bl. 167.

4) *De coöperatieve Zuivelbereiding en hare organisatie in Nederland.* Propagandaschrift van den Bond.

voelen. In 1901 werd daartoe te Enschedé eene centrale aankoopsvereeniging gevestigd.

In 1901 waren hier te lande bekend 78 winkelvereenigingen, 48 coöperatieve bakkerijen, 2 vleeschhouwerijen, 12 brandstoffenvereenigingen, 91 bouwvereenigingen. Ten bate der winkelvereenigingen werd in 1889 opgericht de Nederlandsche Coöperatieve Bond. In 1901 waren 66 vereenigingen bij dezen bond aangesloten. Door tusschenkomst van zijn handelskamer werd in 1901/2 voor *f* 1.010.724 ten behoeve der aangesloten vereenigingen ingekocht. [1]) In 1900 ging de Coöperatieve Bond over tot een bescheiden stap op het gebied der productie door de oprichting van een kleine zeepfabriek.

Het aantal credietvereenigingen, dat voor 1901 wordt opgegeven, bedraagt 142. Voor zoover deze volgens het stelsel van RAIFFEISEN werken, vinden zij eene centrale vereeniging te Utrecht. [2]).

Resultaten der gegevens. verbruikscoöperatie.

Uit deze gegevens blijkt eensdeels hoezeer ook ten aanzien van de coöperatie de landen met elkaar verschillen en hoezeer ook op dit gebied met verschil van toestanden rekening moet worden gehouden. In Engeland de verbruikscoöperatie verreweg de eerste; in Duitschland en Italië de credietcoöperatie vooralsnog als eerste in de rij; in Denemarken en Nederland de coöperatieve zuivelfabrieken op den voorgrond tredend. In Frankrijk en Zwitserland vooral de vereenigingen tot gezamenlijken inkoop van landbouwproducten bloeiend. Anderdeels blijkt er de overwegende beteekenis uit van de verbruikscoöperatie. Overal waar de verbruikscoöperatie niet als eerste in het gelid staat, komt zij allengs meer naar voren en toont zij eene bij uitstek groote levenskracht. [3]) In vergelijking daarmede leidt de productieve coöperatie in engeren zin een kwijnend leven. Het een of ander onderdeel van een bedrijf daaruit af te scheiden en voor

---

[1]) Zie *Verslag v. d. Ned. Coöp. Bond over 1901/1902*, bl. 36.

[2]) Zie voor Nederland de laatst verschenen *Jaarboeken van den Coöperatieven Bond*, de *Verslagen van den Bondsraad.* en de *Verslagen van den Landbouw.*

[3]) Voor Duitschland vestigt hierop het reeds aangehaalde werk van RIEHN zeer de aandacht.

een groep ondernemers gezamenlijk op coöperatieven grondslag uit te oefenen, blijkt practisch uitvoerbaar en winstgevend, getuige de snel toenemende zuivelcoöperatie; maar overigens zijn het alleen de coöperatieve verbruikers- of liever koopers-vereenigingen, die zich in toenemenden bloei verheugen: de vereenigingen van koopers van benoodigdheden voor huiselijk gebruik (de coöperatieve bakkerijen en winkels); die van koopers van bedrijfsbenoodigdheden (de coöperatieve inkoopsvereenigingen voor de kleine handwerksbazen en vooral voor de boeren); die van koopers van crediet (de volksbanken, boerenleenbanken, die in verschillende landen onder verschillende namen en met meer of minder ondergeschikte verschilpunten werken en haar veld van werkzaamheid uitbreiden).

b. productieve coöperatie.

De productieve coöperatie daarentegen, de coöperatie die de arbeiders aan hun eigen, voor gezamenlijke rekening, uitgeoefende zaak zou helpen en die de leuze: „de werkplaats voor de werklieden" in vervulling zou brengen; — zij is gebleken niet in staat te zijn, de hooge verwachtingen te vervullen, welke een dertig- of veertigtal jaren geleden van haar werden gekoesterd. Vooral de geschiedenis der productieve coöperatie in Frankrijk is leerzaam; wat al illusies ten aanzien van de productieve coöperatie zijn daar sedert 1848 in rook vervlogen! [1]) Welk een opoffering van geld en kracht hebben ze gekost, de in aantal betrekkelijk geringe, in omvang slechts bij uitzondering eenigszins beteekenende productieve associaties, waarvan het meerendeel nog met jaarlijksche regeeringssubsidies en dergelijke ondersteuningen moet worden op de been gehouden. [2])

4. Overspannen verwachtingen van de productieve coöperatie.

De productieve coöperatie, die de wereld uit de banden van het loonstelsel verlossen zou [3]) en de kroon zou zetten

[1]) Zie daarover vooral S. ENGLÄNDER, *Geschichte der französischen Arbeiter-Associationen* en voor de latere geschiedenis het boven aangehaalde rapport van het „*Office du Travail*".

[2]) Men zie de jaarlijksche opgaven dier subsidies in het *Bulletin de l'Office du Travail.*

[3]) „The relation of master and workpeople will be gradually superseded by partnership in one of two forms: in some cases, association of the labourer with the capitalist; in others, perhaps finally in all, association of labourers amongst themselves". JOHN ST. MILL, *Principles of Political Economy*, Bk. IV, ch. VII, § 4, i. f.

op de coöperatieve beweging; voor welke de andere takken daarvan slechts als treden zouden dienst doen, ten einde haar te helpen bij het omhoog stijgen; [1]) zij is in de koude werkelijkheid een nauwlijks levensvatbare stumper gebleken, die met strompelende schreden achter hare krachtige en levensvolle zusters blijft sukkelen. [2])

In het practische Engeland, dat de coöperatie zoo bij ervaring kent, heeft men de productieve associatie omgezet in het copartnership, een tusschenvorm tusschen de productieve-, de verbruiks- en de credietcoöperatie, en ook elders wordt deze gedaantewisseling nagevolgd.

Of die gewijzigde — en stellig verbeterde — vorm van coöperatie zich eenigszins in gelijk tempo zal kunnen ontwikkelen als de verschillende vormen van zuivere koopers-coöperatie, zal nog moeten blijken. Het zou ons alweer buiten ons bestek voeren, indien wij op de kansen daarvan dieper ingingen.

Voor ons is van beteekenis, dat ook hier de aprioristische verwachting, de deductie uit algemeene stellingen door de practijk is gelogenstraft en vooral ook, dat deze logenstraffing zelfs MARX treft. Er rust een waar fatum op MARX' voorspellingen; overal zag hij één kant van het werkelijk gebeuren, terwijl velen er niets van zagen; maar hij zag toch slechts één kant, en wat hij zag voor het geheel nemende, kwam hij er telkens toe eenzijdige en daardoor onjuiste conclusies te trekken en gewaagde voorspellingen te doen.

5. MARX' voorspelling over de productieve coöperatie.

Zoo ook op het gebied der coöperatie. Natuurlijk sloot MARX zich niet aan bij hen, die in de productieve coöperatie de reddingsplank zagen van de moderne maatschappij; maar van de verschillende vormen van coöperatie kwam alleen de productieve associatie binnen zijn gezichtskring en alleen aan de productieve associatie werd door hem een rol toegekend bij den overgang van de kapitalistische maatschappij in de socialistische.

Daarbij wordt de beteekenis der productieve coöperatie

---

[1]) SCHULZE-DELITSCH, *Associationsbuch für deutsche Handwerker und Arbeiter, 1853.*

[2]) Zie over de innerlijke verschillen in ontwikkelingskracht tusschen productieve en verbruiks- of liever tusschen verkoopers- en koopers-coöperatie: FRANZ OPPENHEIMER, *Die Siedlungsgenossenschaft*, Ies Buch.

door MARX ver overschat. „De coöperatieve fabrieken leveren het bewijs — zoo schrijft hij — dat de kapitalist als functionaris van de productie even overbodig geworden is, als hij zelf, in zijn hoogste ontwikkeling, den grooten grondbezitter overbodig vindt." [1]) Voor zoover MARX hierin gelijk heeft, keert deze bewering zich tegen zijn eigen leer. Immers de feiten hebben thans genoegzaam bewezen dat de productieve coöperatie — wel te onderscheiden van de fabrieken en werkplaatsen van coöperatieve verbruiksvereenigingen, waarin de arbeiders principieel geen andere positie innemen dan in gewone kapitalistische fabrieken — slechts onder buitengewone, bijzonder gunstige omstandigheden wortel schieten kan. Volgens de zoo even aangehaalde redeneering zou daaruit vooralsnog de *noodzakelijkheid* van den kapitalist „als functionaris van de productie" volgen.

MARX laat het bij die overschatting evenwel niet, maar kent enkele bladzijden verder aan de productieve coöperatie — gelijk ik reeds zeide — een rol toe bij den overgang van de oude in de nieuwe maatschappij: „De coöperatieve fabrieken der arbeiders zelven zijn, binnen den ouden vorm, het eerste doorbreken van den ouden vorm, hoewel zij natuurlijk overal, in hare werkelijke organisatie, alle gebreken van het bestaande stelsel produceeren en reproduceeren moeten. Maar de tegenstelling tusschen kapitaal en arbeid is in die fabrieken opgeheven, zij het ook vooreerst slechts in dezen vorm, dat de arbeiders als associatie hun eigen kapitalist zijn, d. w. z. de productiemiddelen tot „Verwerthung" van hun eigen arbeid gebruiken. Zij toonen, dat op een zekeren trap van ontwikkeling der materieele productiekrachten en van de aan haar beantwoordende maatschappelijke productievormen, zich natuurlijkerwijze uit eene productiewijze een nieuwe productiewijze ontwikkelt en vormt. Zonder het uit de kapitalistische productiewijze voortspruitende fabriekstelsel kan zich de coöperatieve fabriek niet ontwikkelen, en evenmin zonder het uit dezelfde productiewijze voortspruitende credietstelsel. Evenals dit laatste de hoofdbasis vormt voor

[1]) *Kapital*, III, 1, bl. 373.

de geleidelijke omzetting van de kapitalistische particuliere ondernemingen in kapitalistische vennootschappen op aandeelen, biedt het ook de middelen tot geleidelijke uitzetting van de coöperatieve onderneming op meer of minder nationale schaal. De kapitalistische vennootschappen zijn evenals de coöperatieve fabrieken, als overgangsvormen uit de kapitalistische productiewijze in de geassocieerde aan te merken, met dit verschil, dat in de eene de tegenstelling negatief, en in de andere positief opgeheven is." [1])

Met deze profetie was MARX in tweeërlei opzicht ongelukkig. [2]) Indien de productieve coöperatie zich werkelijk uit het kapitalistische stelsel had ontwikkeld, op de wijze waarop dat volgens hem zou geschieden, zou daarmede tegelijk verspreiding van het maatschappelijk kapitaal over de arbeidende klasse hebben plaats gehad. Zeker te recht had men daarin eene beweging naar eene nieuwe maatschappelijke organisatie kunnen zien; maar eene beweging, welke tegelijk eene negatie zou zijn geweest van MARX' crisis- en omslag-theorie. De voorstelling uit MARX' latere dagen klopt al zeer slecht met die uit het tijdperk van zijne volle kracht. Tegen zijne oudere voorstellingen kan en moet men bezwaar hebben, maar men kan niet loochenen dat zij een ineensluitend geheel vormen. Wat hij hier van de productieve coöperatie verwachtte, past daarentegen in dat geheel niet.

Maar de werkelijkheid heeft MARX ook op het stuk

---

[1]) t. z. p. III, 1, bl. 427/8. Geheel in overeenstemming hiermede is de door MARX opgestelde resolutie van het congres der „Internationale" te Genève van 1866, luidende: „Wir empfehlen den Arbeitern, sich viel mehr auf Kooperativproduktion als auf Kooperativläden einzulassen. Die letzteren berühren nur die Oberfläche des heutigen ökonomischen Wesens, die ersteren greifen es in seinen Grundfesten an"..... (Zie BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 95.)

[2]) Hoeveel beter zag VICTOR AIMÉ HUBER de zaken in, toen hij — in de coöperatie een krachtig middel begroetend tot verheffing der arbeidende klasse en tot maatschappelijken vooruitgang — reeds in 1850 aan de productieve coöperatie een belangrijke rol in het maatschappelijk ontwikkelingsproces ontzegde. „Nach alledem können wir..... der industriellen Association nur das Prognostikon stellen, dass sie in den meisten und bedeutendsten Erwerbszweigen entweder keinen geschäftlichen Erfolg haben oder in dem Erfolg selbst aufgehen, das Wesen der Arbeiterassociation, die Eigenschaft verlieren wird, um derentwillen sie doch hauptsächlich jetzt als Heilmittel der socialen Missverhältnisse empfohlen wird." „*Ausgewählte Schriften über Sozialreform und Genossenschaftswesen*, bl. 829.

van deze verwachting in den steek gelaten. Wèl is de coöperatieve beweging machtig opgebloeid; wèl heeft het kapitalisme de coöperatie voortgebracht; wèl leidt deze tot federatie en grootbedrijf; wèl is zij bezig er toe mede te werken om de maatschappij naar eene organisatie van hoogere orde op te voeren; — maar het is niet de soort van coöperatie, van welke MARX den overgang tot het socialisme mede verwachtte, welke deze taak volbrengt; niet de coöperatie der vervaardigers, maar de coöperatie der verbruikers van de producten der nijverheid, [1]) de coöperatie die „slechts de oppervlakte van het huidige economische leven raken" zou.

De werkelijkheid heeft aan MARX' voorspellingen omtrent de productieve coöperatie den bodem ingeslagen, gelijk zij deed met de hooggestemde illusies daaromtrent van Buchezisten en volgelingen van LOUIS BLANC in Frankrijk en met de beredeneerde verwachtingen van een STUART MILL en andere liberale economisten [2]) uit het land, dat thans de grootere kracht der verbruiks- boven de productieve coöperatie zoo treffend te zien geeft. De ongeleerde wevers van Rochdale zijn op het stuk der coöperatie zoowel tegenover de sociale illusionisten als tegenover de sociale denkers — MARX incluis — door de ontwikkelingsgeschiedenis van West-Europa in de laatste halve eeuw in het gelijk gesteld.

Onder den invloed van ROBERT OWEN's socialisme zagen ook zij een nieuwe, geheel op samenwerking gegronde, maatschappij in het verschiet, doch zij meenden dat die nieuwe maatschappij en de coöperatieve productie in die maatschappij zouden moeten komen door de samenwerking van de verbruikers en over deze samenwerking heen. Of het ooit zoover komen zal als de Rochdale Pioneers zich voorstelden, zal de toekomst moeten leeren; doch het heden leert reeds dat de coöperatieve beweging de richting volgt welke *zij* voorzagen, niet die welke door MARX en Engelands liberale economisten werd verwacht en aangemoedigd.

---

[1]) Vgl. RIEHN, t. a. p., vooral bl. 48/64 en 92 en volg.

[2]) Bijv. CAIRNES, *Some leading principles of political economy newly expounded*, Part. II, ch. V, § 9. „Cooperation offers the sole escape from a hopeless position." Zie ook THORNTON, *On Labour*, bl. 333 en volg.

§ 7. DE ONDERNEMERSBONDEN.

Alvorens dit hoofdstuk te besluiten, hebben wij nog een oogenblik stil te staan bij een concentratieverschijnsel dat in toenemende mate de aandacht trekt, doch waarover bedrijfsstatistieken weinig of geen licht verspreiden. Ik bedoel de ondernemersbonden, bekend onder den naam van kartellen, trusts enz.

1. Verschillende soorten van ondernemersbonden. Een onoverkomelijke moeilijkheid voor statistisch onderzoek van dit concentratieverschijnsel is al aanstonds, dat men bij den ondernemersbond niet met een scherp belijnd begrip te doen heeft. De ondernemersbond kan zich bepalen tot een gemeenschappelijke prijsregeling. Vele bonden zijn daarmede begonnen; maar zij hebben, dusdoende, bemerkt dat hun prijsregeling in de practijk niet uitvoerbaar was, tenzij eene regeling der productie van de aangesloten ondernemingen daarmede gepaard ging. Een bond, die deze laatste regeling omspant, grijpt in het beheer van elke der aangesloten ondernemingen veel dieper in, dan een bond die zich bepaalt tot eene prijsconventie. Maar in vele gevallen is zulk een dieper ingrijpende bond nog niet krachtig genoeg gebleken om het doel: de centrale regeling van goederenprijzen en goederenproductie in den bepaalden tak van bedrijf, te volvoeren. Onderlinge verschillen tusschen de half-zelfstandig gebleven, half-afhankelijk geworden aangeslotenen leidden vaak tot ontijdige ontbinding.

Vandaar dat vele der meest moderne ondernemersbonden nog verder gaan, zoóver zelfs dat zij ophouden ondernemersbonden te zijn. Hoe langer hoe meer toch komt het in zwang, om daar waar eene combinatie van tòt dusver zelfstandig werkende ondernemingen beoogd wordt, deze als zoodanig geheel op te heffen en de verschillende fabrieken en werkplaatsen in te brengen in eene naamlooze vennootschap. [1]) Men heeft dan niet meer met een bond van ondernemers te maken; zij die

---

1) *Preliminary Report on trusts and industrials combinations.* Industrial Commission's Report I, bl. 10: „The form of organisation that seems most common at the present time is that of the single large corporation, which owns outright the different plants." Zie ook het tweede rapport van dezelfde commissie over dit onderwerp,

voorheen ondernemers waren, zijn nu vrijwillig in de rijen der beambten getreden. Toch staat eene dergelijke vennootschap economisch met de werkelijke ondernemersbonden op gelijke lijn.

Naast deze moeilijkheid voor de verkrijging van statistische gegevens is er nog een tweede van niet geringe beteekenis. „De samenstelling van eene vertrouwbare statistiek der ondernemersbonden stuit af — zoo zegt het officieele rapport over de duitsche bedrijfstelling — op de omstandigheid, dat vele overeenkomsten geheim gehouden worden." [1])

In de Vereenigde Staten, die naast Duitschland den voor de vorming van ondernemersbonden meest geschikten bodem opleveren, heeft men langs den weg der enquête het inzicht in dit belangrijke verschijnsel der moderne bedrijfsontwikkeling trachten te verkrijgen, dat langs den weg der statistiek niet te verkrijgen is. [2])

2. De amerikaansche trusts.

Men zij echter zoo voorzichtig aan de amerikaansche trusts geen te hooge beteekenis toe te kennen. Zeker zijn er ook onder die trusts wel, die als een normaal gevolg van de kapitalistische ontwikkeling zijn aan te merken. Vele daarentegen zijn producten van de kunstmatige overheersching, welke in Amerika van de zijde der particuliere spoorwegmaatschappijen wordt geduld.

Door geheime vrachtreducties en dergelijke voorrechten maken de amerikaansche spoorwegkoningen de bedrijfsvoorwaarden kunstmatig ongelijk, en wel kunstmatig gunstig voor bedrijfscombinaties, welke zij om de eene of andere reden wenschen te steunen. [3])

---

vol. XIII of the Commission's reports, bl. VII; alsook G. M. BOISSEVAIN, *De industrieele „trusts" der Vereenigde Staten van Noord-Amerika*, *De Economist*, jg. 1901, bl. 896 en volg.

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 184.

[2]) De bedoelde enquête werd gehouden door de Industrial Commission, ingesteld bij besluit van het Congres van 18 Juni 1898 met het doel „to investigate questions pertaining to immigration, to labor, to agriculture, to manufacturing and to business". Het resultaat harer enquêtes over de trusts is neergelegd in vier deelen van haar rapporten. Daarvan zijn de twee zooeven geciteerde de belangrijkste. Zie in verband daarmede het rapport van Prof. JEREMIAH W. JENKS, over *Trusts and industrial combinations*, vooral wat betreft hun invloed op loonen en prijzen, in het *Bulletin of the Department of Labor* no. 29, *Juli 1900*.

[3]) Zie Industrial Commission I, bl. 24: „One of the chief causes, in the opinion of some of the witnesses, of industrial combinations, and at any rate one of the

Vele der amerikaansche trusts danken hun ontstaan en bestaan aan- of zijn althans nauw verwant met allerlei soorten van „bribery." Vandaar dat SOREL niet geheel ten onrechte opmerkt, dat ondernemersbonden als de amerikaansche niet een hoogere phase van industrieele ontwikkeling beteekenen, maar veeleer kenmerken zijn, dat de kapitalistische ontwikkeling der Vereenigde Staten op dit punt zich nog veeleer in het stadium der kindsheid bevindt.[1]) Vandaar ook dat men weinig leering kan putten uit het meer of minder voorkomen van trusts in de verschillende takken van bedrijf in Amerika.

Een lijst van trusts, die op 1 Juli 1899 bekend waren, geeft W. MILLER COLLIER, *The Trusts*, op bl. 8—11. Uit die lijst blijkt, dat er in Amerika bedrijfscombinaties voorkwamen in vrijwel alle groote bedrijfsgroepen. Vooral de petroleumindustrie, het mijnwezen, de ijzer- en staalindustrie, de chemische industrie, het machinevak, de textiel-industrie, de industrie van voedings- en genotmiddelen en de lederindustrie hebben volgens die lijst groote ondernemersbonden. Sedert 1899 heeft de trustvorming in Amerika niet stilgezeten.[2]) Naast verschillende nieuwe industrieele trusts heeft vooral de groote stoomvaarttrust, die door PIERPONT MORGAN gevormd werd, in de laatste maanden zooveel van zich doen spreken, dat wel niemand met haar bestaan onbekend is. Het aantal trusts in de Vereenigde Staten werd op 1 Juli 1899 geschat op 500 met een kapitaal van 6 à 8 milliard dollars[3]); thans zijn deze cijfers zeker nog heel wat hooger. Hoeveel van deze combinaties ook zonder den invloed der spoorwegmaatschappijen zouden zijn tot stand gekomen en in stand gebleven, is moeilijk te zeggen.

---

greatest evils in connection with them, is the discriminations which it is claimed they have received in the freight rates given by the railroads." Zie ook JEREMIAH W. JENKS, *The Trust problem*, bl. 49 en volg.

[1]) „Plus on examine la question de près, moins on est conduit à considérer les trusts américains comme des formes supérieures du capitalisme; on est plutôt conduit à les rapprocher de l'histoire de l'accumulation primitive." G. SOREL, *Les syndicats industriels et leur signification*, *Revue socialiste*, XXXVI, bl. 44.

[2]) Vgl. de reeds aangehaalde artikelen van G. M. BOISSEVAIN, in *de Economist* van 1901.

[3]) Zie COLLIER, t. a. p. bl. 7.

De groote trustvorming in Amerika wordt door velen nog aan een tweede uitwendige oorzaak toegeschreven, en wel aan een oorzaak die in den regel optreedt in het aanvangsstadium der industrieele ontwikkeling van een land, maar welke weer terugtreedt, wanneer de industrie in een land tot volle krachtsontwikkeling is gekomen. Ik bedoel het tarief van beschermende rechten, dat — gelijk bekend is — in de Vereenigde Staten zeer hoog is. Velen zien in dat tarief de hoofdoorzaak der trustvorming in Amerika; vele anderen erkennen, dat het, zoo het al niet de hoofdoorzaak der amerikaansche bedrijfscombinaties is, daartoe in elk geval krachtig heeft bijgedragen en bijdraagt.[1])

3. De duitsche kartellen.

Deze laatste oorzaak werkt ook in Duitschland, hoewel misschien in mindere mate, bevorderend ten aanzien van de vorming van ondernemersbonden.[2])

Hoe het met de feiten op het gebied der ondernemersbonden gesteld is, laat — gelijk reeds werd gezegd — de duitsche bedrijfsstatistiek in het midden. Het officieele duitsche rapport bepaalt zich er toe, eenige mededeelingen te doen uit de resultaten, waartoe LIEFMANN's onderzoek der duitsche ondernemersbonden [3]) leidde. LIEFMANN ging bij zijn onderzoek zoo nauwkeurig te werk als op dit niet geheel doordringbare terrein mogelijk is. Ware dit niet het geval, dan zou aan zijne resultaten zeker niet de officieele sanctie zijn gegeven, welke daaraan verleend werd door het gebruik, dat in het officieele duitsche eindrapport over de bedrijfsstatistiek daarvan werd gemaakt.

In het geheel werden aan LIEFMANN in 1897 345 duitsche kartellen bekend.

Daarvan behoorden tot de bedrijfsgroepen:

mijnwezen, metaalbewerking, machine-industrie	112
chemische industrie, lichtstoffen	82
steengroeven	59
texielindustrie	38

---

[1]) Zie Industrial Commission, I, bl. 23/4; XIII, bl. V/VI en XXVII en volg.
[2]) Industrial Commission, XVIII, bl. 163.
[3]) R. LIEFMANN, *Die Unternehmerverbände*.

papierindustrie	19
industrie van hout- en snijwaren	18
„ „ voedings- en genotmiddelen . .	12
lederindustrie	5

Bovendien telde LIEFMANN nog 41 internationale kartellen, waaraan Duitschland deel had. In de chemische industrie 21, metaalindustrie 8, mijnwezen enz. 6, steengroeven enz. 3, textielindustrie, papierindustrie en houtindustrie telkens één. [1])

Het is bekend genoeg, dat het verschijnsel der vorming van ondernemersbonden van betrekkelijk jongen datum is en dat het snel in beteekenis toeneemt. Hoezeer dit laatste het geval is, moge blijken uit de volgende getallen die LIEFMANN geeft, zonder te beweren dat zij volkomen nauwkeurig zijn. Volgens hem bestonden in Duitschland vóór het jaar:

1865,	1870,	1875,	1879,	1885,	1890,	1866	
4,	6,	8,	14,	90,	210,	260	kartellen.

4. De ondernemersbond als overgang tot het openbaar bedrijf.

De vraag ligt nu voor de hand, of dit zoo snel opbloeiende verschijnsel der kartelvorming met de marxistische verwachtingen overeenstemt en deze ten slotte toch bevestigt? Bij oppervlakkige beschouwing schijnt het antwoord hierop niet anders dan bevestigend te kunnen luiden. Van sociaal-democratische zijde is dan ook het verschijnsel der trust- en kartelvorming, niettegenstaande de groote nadeelen voor het publiek, welke ook van die zijde niet worden over het hoofd gezien, met vreugde verwelkomd. De trusts en kartellen zijn in de oogen van ENGELS en vele jongere sociaaldemocraten de voorloopers van de door MARX als noodzakelijk eindpunt der kapitalistische ontwikkeling aangewezen socialistische maatschappij met gemeenschappelijk eigendom en gemeenschappelijk bedrijf. [2])

---

[1]) *Gewerbestatistik*, bl. 185.

[2]) Aan het slot zijner brochure over „*Die Entwicklung des Socialismus v. d. Utopie z. Wissensch.*", resumeert ENGELS den maatschappelijken ontwikkelingsgang op dit punt aldus: „Enteignung der grossen Produktions- und Verkehrsorganismen, erst durch Aktiengesellschaften, später durch Trusts, sodann durch den Staat".

In de partijvergadering van de sociaaldemocratische partij in Duitschland van October 1894 werd hieromtrent de volgende resolutie van SCHIPPEL aangenomen:

Deze opvatting is niet alleen verklaarbaar, maar tot zekere hoogte aannemelijk; tot zekere hoogte, namelijk voor die bedrijfstakken voor welke de voorwaarden voor trust- of kartelvorming door den aard van het bedrijf zelf gegeven worden. Voor die bedrijfstakken zien niet alleen sociaaldemocraten in de trusts en kartellen, niettegenstaande hun groote schaduwzijden voor het publiek, overgangsvormen tot eene hoogere en betere bedrijfsorganisatie. Zoo denkt bijv. ook LIEFMANN er over [1]) en ik sluit mij bij die meening aan. Ik hel zelfs sterk over naar de meening, dat die hoogere en betere bedrijfsorganisatie in de gekartelleerde bedrijfstakken zal uitloopen op het openbaar bedrijf. En dat wel om deze reden. Welke wettelijke maatregelen men ook treffe om de monopolistische trusts en kartellen binnen zekere perken te houden en hen te onderwerpen aan de contrôle van de publieke opinie, — één nadeel der ondernemersbonden, en wel het bedenkelijkste uit het oogpunt van het algemeen belang, kunnen die maatregelen niet tegengaan. Het nadeel namelijk dat door den ondernemersbond een deel van de beschikbare productiekracht wordt ongebruikt gelaten, ten einde door kunstmatig hoog gehouden prijzen en klein gehouden hoeveelheden van

---

„Die Kartelle (Trusts, Ringe) sind *die natürliche Folge der Entwicklung unserer kapitalistischen Produktionsweise*, die mit stetig sich beschleunigender Schnelligkeit ihrem Höhepunkt entgegeneilt. Der Zweck dieser grosskapitalistischen Produktions-Vereinigungen ist, im Interesse der betheiligten *Kapitalisten die Produktion zu regulieren*......

„Der immer raschere Untergang des konkurrenzunfähig gewordenen mittleren und kleineren Unternehmerthums ist die nothwendige Wirkung dieser Kapitalisten-Organisationen.....

„....Jeder Fortschritt der Kapitalskoncentration (löst) fortgesetzt grössere Massen ehemals Besitzender von den Interessen des Bezitzes los und die unwiderstehliche *Ueberlegenheit* der national und international *organisirten*, einheitlich geleiteten *Produktion* über die zersplitterte Produktion der freien Konkurrenz ist somit *ein Schritt zur Verwirklichung des Sozialismus*".

Protokoll über die Verhandlungen des Parteitages der S. D. P. Deutschlands, abgehalten zu Frankfort a. M. 21—27 Oct. 1894, bl. 160/1.

Zie ook AD. BRAUN, *Die Kartelle*; DR. B. SCHOENLANK, *Die Kartelle*, *Arch. f. Soc. Ges. t. Stat.* III. bl. 498 en volg.; DR. OFNER, *Schr. d. Ver. f. Soc. Pol.* LXI, bl. 186; H. W. MACROSTY, *Trusts and the State*, bl. 318; KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, 79, 80; CHR. CORNELISSEN, *L'origine des Trusts. Revue Soc.* XXXV, bl. 688/9.

[1]) Zie het 10de hoofdstuk van zijn aangehaald werk „*Die Weiterbildung der Unternehmerverbände.*"

het product, hoogere winsten te behalen dan bij afzet van eene grootere hoeveelheid tegen lageren prijs behaald zouden worden.

Hiermede bedoel ik niet, dat wettelijke maatregelen tot breideling der nadeelen en gevaren van de ondernemersbonden en tot zooveel mogelijk stellen van die bonden onder de contrôle van het publiek, van geen beteekenis zijn zouden, maar wèl dat zij in den regel niet afdoende zullen blijken en dat alleen door overgang tot het openbaar bedrijf het aangewezen kwaad der ondernemersbonden afdoende is te bestrijden.

Dit sluit evenwel niet in zich, dat ik den overgang van heele bedrijfsgroepen of bedrijfstakken naar het openbaar bedrijf over den ondernemersbond heen, waarschijnlijk acht. Bijna zonder uitzondering hebben de ondernemersbonden geen werkelijk monopolie, maar een meer of minder sterk overwicht in den tak van bedrijf waartoe zij behooren. [1]) Ware dit niet het geval, dan zou het gevaar der kunstmatige stilzetting van een deel der productiekracht nog grooter zijn. De concurrentie met de niet-verbonden mededingers dwingt de verbondenen nu van het overwicht waarover zij beschikken, een zoo groot gebruik te maken, als zij doen kunnen zonder de prijzen daardoor al te zeer te drukken.

Het gevaar der prijsopdrijving door kunstmatig stilzetten van een deel der productiekracht is daar het grootst, waar het overwicht van den ondernemersbond het sterkst is. Dáár is dus ook de naasting der verbonden ondernemingen en de overgang tot het openbaar bedrijf het eerst te verwachten. Bij dien overgang zal de staat de zelfstandige kleine ondernemingen in denzelfden bedrijfstak, welke niet hetzelfde maatschappelijk gevaar opleveren als de ondernemersbond, in den regel wel ongemoeid laten. Zoodra de staat een zoodanig deel van een bedrijfstak

---

[1]) Volgens de enquête van de amerikaansche Industrial Commission beheerschten de sterkste combinaties aldaar niet meer dan 60 à 75 pct. van de productie in haar bedrijfstak. *Report* XIII, bl. XVII/XVIII.

Zie ook RICHARD T. ELY, *Monopolies and Trusts*, bl. 169; LEXIS, *Grossbetrieb und Kleinbetrieb*, *Hwb. d. Stw.* IV, bl. 792; JENKS, *The trust problem*, bl. 56 en volg.

in eigen handen heeft, dat aan de private ondernemersbonden de macht is ontnomen om de hoeveelheid product kunstmatig klein en den prijs kunstmatig hoog te houden, is — zooal niet de aanleiding tot kartelvorming — het grootste gevaar daarvan voor het verbruikende publiek geweken.

Evenals de staatsspoorweg particuliere, doch voor personen- of goederenvervoer ten dienste van derden bestemde, stoom- en zeilschepen, tramwegen, omnibussen en rijtuigen naast zich duldt, zal na de naasting van het gekartelleerde grootbedrijf in de bedrijfstakken, waarin dit geschiedt, plaats blijven voor tal van verwante kleinere ondernemingen, die met voordeel, ook voor het publiek, door particuliere personen of maat- of vennootschappen gedreven kunnen worden. Gesteld bijv. dat de vorming van overheerschende ondernemersbonden in de machine-industrie in de toekomst tot overgang daarvan in het openbaar bedrijf voerde, dan zou daarnaast toch nog wel ruimte blijven voor tal van particuliere instrumentmakers, om van de huissmeden niet eens te spreken.

Wie in de ondernemersbonden overgangen ziet tot het openbare bedrijf, kan, als hij geen vreemdeling is in de economische geschiedenis, zelfs voor die takken van bedrijf, waarin de beweging naar kartelvorming zich het duidelijkst uitspreekt, het monopolie van het openbaar bedrijf als regel niet verwachten. Zelfs voor die bedrijfstakken zal het voor een onafzienbare toekomst geen regel maar uitzondering zijn, dat het openbare bedrijf den ganschen bedrijfstak tot zich trekt en het particuliere bedrijf van de baan schuift.

5. Voorwaarden voor kartelvorming.

Doch bovendien zijn in vele en groote bedrijfstakken de voorwaarden, welke voor kartelvorming onmisbaar zijn, niet aanwezig. Allen die zich bezig houden met het onderzoek van de trust- en kartelvorming komen tot het resultaat, dat voor de vorming van zulke ondernemersbonden eene eerste voorwaarde is de concentratie van een bedrijfstak in betrekkelijk weinige groote ondernemingen. Zoo zegt een onverdacht schijver, een Fabian socialist: „De reductie van het getal mededingers tot een handelbaar aantal is een noodzakelijke voorwaarde

voor de vorming van eene monopolistische combinatie. Waar een groot getal ondernemers zijn verspreid over een uitgestrekt gebied, die het bedrijf tamelijk gelijk onder elkander verdeelen, is combinatie veel moeilijker, en als zij plaats heeft, is zij in den regel weinig hecht." [1]) Geheel in overeenstemming daarmede schrijft LIEFMANN: „Het tot stand komen van een kartel is aan een geheele reeks voorwaarden gebonden, die bewerken, dat eenige bedrijfstakken, waarin die voorwaarden voorhanden zijn, zich goed, andere, waarin zij ontbreken, zich weinig tot kartelvorming leenen.... De algemeenste van deze voorwaarden is wel deze, dat het getal der in aanmerking komende ondernemers een zekere maat niet overschrijdt. Want hoe grooter het getal der ondernemers in een bedrijf is, des te moeilijker zal het zijn, hen in een bond samen te brengen. Herhaaldelijk zijn dan ook pogingen tot kartelvorming zonder gevolg gebleven, omdat een te groot getal der in aanmerking komende ondernemers verhinderde dat zij het met elkander eens werden." [2]) In een der rapporten van de amerikaansche „Industrial Commission" wordt er voorts op gewezen, dat trustvorming is uitgesloten in al die takken van bedrijf, in welke met betrekkelijk weinig kapitaal concurreerende ondernemingen zijn in het leven te roepen. [3])

Vandaar dat alleen de bedrijfstakken, die sterke concentratieneigingen vertoonen, een geschikt veld voor kartelvorming opleveren. Volgens de zooeven medegedeelde statistiek van LIEFMANN, in verband met de uitkomsten der duitsche beroepsstatistiek, komt kartelvorming van eenige beteekenis in Duitschland alleen voor in die bedrijfsgroepen, waarin de statistiek eene afneming van het aantal zelfstandigen aanwijst. De bedrijfstakken daarentegen, die zeer weinig concentratieneiging hebben of bij

---

[1]) H. W. MACROSTY, t. a. p. bl. 153. „La concentration parait être un élément nécessaire du Trust", zegt PAUL DE ROUSIERS, *Les industries monopolisées aux États-Unis*, bl. 320. Zie ook Dr. L. POHLE, *Die Kartelle der gewerblichen Unternehmer*, bl. 69 en volg.

[2]) t. a. p. bl. 57. Zie ook GEORGE L. BOLEN, *The plain facts as to the trusts and the tariff*, bl. 118.

[3]) *Report* XIII, bl. XXXII.

welke die neiging reeds bij het middelgroot bedrijf verflauwt of zelfs geheel ophoudt, zijn voor kartelvorming ongeschikt. En dat er zulke bedrijfstakken nog in grooten getale zijn, behoeft na al onze statistische mededeelingen geen nadrukkelijke verzekering.

Bovendien komt de vorming van ondernemersbonden, zelfs in geconcentreerde bedrijfstakken, in den regel niet tot stand, zoolang niet ook uitwendige oorzaken daarop inwerken, zooals de heffing van beschermende rechten, waardoor de buitenlandsche mededinging afgesneden of belemmerd wordt[1]) en de invloed van oppermachtige spoorwegmaatschappijen, waarvan in het bijzonder Amerika weet mede te spreken.[2])

Natuurlijk kan het ook in de gedecentraliseerde bedrijfstakken wel voorkomen, dat enkele groote ondernemers zich combineeren, maar dan zullen zij wegens de vele buiten de combinatie staande concurrenten het bedrijf niet beheerschen kunnen en zal dus het eigenaardige maatschappelijke gevaar van de monopolistische kartellen en trusts, het buiten werking stellen van een deel der maatschappelijke productiekracht, zich niet doen gevoelen. Bij zulke zeer partieele combinaties zal derhalve ook de hoofdreden om het gecombineerde bedrijf in staatshanden te doen overgaan, ontbreken.

6. De ondernemersbonden en MARX concentratiewet.

Deze korte beschouwing van de kartel- en trustvorming versterkt alzoo, wat ik reeds meermalen opmerkte. De verschijnselen der economische ontwikkeling onzer hedendaagsche maatschappij zijn veel te ingewikkeld, dan dat

---

[1]) Dit wil niet zeggen, dat er naar mijne meening zonder beschermende rechten ook geen trusts zouden zijn. De trustvorming wordt door de beschermende rechten bevorderd; zij vindt daarin echter niet haar oorsprong. Daarentegen gaan SCHOENLANK en CORNELISSEN te ver, waar zij den invloed van de beschermende rechten op de trustvorming zoo goed als geheel wegcijferen (zie hunne boven, op bl. 142 nt. 2, aangehaalde geschriften). Prof. JEREMIAH W. JENKS, *The Trust Problem*, bl. 44 en volg., schijnt mij het juiste midden te houden, waar hij aan het beschermende tarief invloed toekent bij het ontstaan van verscheidene der grootste amerikaansche trusts, maar van oordeel is, dat afschaffing van de beschermende rechten in vele gevallen de trust niet zou doen vallen, maar haar een internationaal karakter geven zou.

[2]) Zie boven, bl. 139; ELY, t. a. p. bl. 174 gaat zelfs zoover van te schrijven: „that no one has yet adduced an instance of an important monopoly resting upon mere mass of capital or upon mere combination without external aid."

men — zonder den feiten geweld aan te doen — van eene algemeene ontwikkelingsrichting zou kunnen spreken. Er zijn bedrijfstakken, die neiging tot monopolistische kartelvorming hebben; er zijn er andere bij welke dit niet geval is, en deze meerdere of mindere neiging hangt ten nauwste samen met de sterkere of zwakkere concentratie-tendens, waarvan de kartelvorming eene uiting is. In de zich sterk concentreerende bedrijfstakken zal de monopolistische kartelvorming waarschijnlijk den overgang dezer bedrijfstakken tot openbaar bedrijf bespoedigen; in een groot aantal bedrijfstakken daarentegen is zelfs de overgangsvorm naar het openbaar bedrijf niet te verwachten. [1])

Had MARX voorspeld, dat de economische ontwikkeling waarschijnlijk leiden zou tot eene toeneming van het openbare in vergelijking met het particuliere bedrijf, — zijne voorspelling zou door de feiten der economische ontwikkeling zijn bewaarheid. Zij zou dan ook niets revolutionairs behelsd hebben.

Zijne profetie luidde echter geheel anders. De dialectische ontwikkeling zou de geheele productie in weinige handen concentreeren en als gevolg van die concentratie het gansche particuliere bedrijf als zoodanig doen verdwijnen en in het gemeenschapsbedrijf doen omslaan. Deze voorspelling was wèl revolutionair, maar zij houdt tegenover de feiten, welke de economische ontwikkeling te zien geeft, geen stand.

---

[1]) ELY, t. a. p. bl. 179: „so far as we now see, we have a large field belonging to monopoly; but outside of this field we have another in which, under right conditions, competition is a permanent social force".

BOLEN, t. a. p. bl. 208 en volg. gaat nog verder. Hij meent, dat „it is the monopolic trust that can easily be made to surrender". Het wil mij toeschijnen dat bij BOLEN — evenals bij vele volgelingen van MARX, maar dan in tegengestelden zin — de wensch de vader der gedachte is geweest.

HOOFDSTUK II.

DE SAMENSTELLING DER ARBEIDENDE KLASSE EN HARE VERANDERING.

Volgens MARX zou de kapitalistische ontwikkeling, in verband met de samentrekking der bedrijven, belangrijke veranderingen brengen in de samenstelling der arbeidende klasse. De gegevens daaromtrent, welke de duitsche beroepsstatistiek en enkele statistieken uit andere landen verschaffen, zijn derhalve van belang ter toetsing van MARX' verwachtingen op dit punt. En ook afgezien hiervan verrijken zij in hooge mate onze kennis omtrent den invloed van den technischen vooruitgang op de quantitatieve verhouding tusschen opgeleide en niet-opgeleide arbeiders, tusschen arbeid van kinderen en volwassenen, tusschen mannen- en vrouwenarbeid, en tusschen werkvindenden en werkloozen.

§ 1. OPGELEIDE EN NIET-OPGELEIDE ARBEIDERS.

Ik begin met de verhouding tusschen „skilled" en „unskilled" arbeiders. Hieromtrent werd reeds in zijne vroegste sociaal-economische geschriften door MARX een ontwikkelingswet opgesteld, welke in de latere — met name in „*Das Kapital*" — meermalen wordt herhaald.

1. Arbeidverdeeling e technische ontwikkelin

Die „wet" is een van de meest typische voorbeelden zoowel van de kracht als van de zwakheid van MARX' dialectiek. Als rechtstreeksch uitvloeisel zijner geschied-beschouwing hangt bij MARX de mate waarin en de wijze waarop de arbeid verdeeld wordt, af van de technische

ontwikkeling van het productieproces. De moderne arbeidsverdeeling is volgens hem een product van het machinewezen en niet omgekeerd. [1])

„De samentrekking van werktuigen en arbeiders in de werkplaats ging aan de inwendige arbeidsverdeeling aldaar vooraf." [2]) Deze arbeidsverdeeling wordt door MARX echter minder verheerlijkt, dan door SMITH en zijn volgelingen Tegenover hunne loftuitingen, stelt MARX — ook op dit stuk PROUDHON [3]) volgend — dat de moderne arbeidsverdeeling „de specialiteiten, de vaklieden en met dezen het vakidiotisme in het leven roept." [4])

Hiermede legde MARX den vinger op de thans algemeen erkende schaduwzijde van de arbeidsverdeeling. Tegenover de voordeelen, die zij afwerpt voor het productieproces, brouwt zij schade voor den daaraan deelnemenden arbeider; zij vernauwt zijn gezichtskring en heeft de strekking zijn geestkracht te verlammen.

Volgens MARX zal de vooruitgang der maatschappij redding brengen uit dezen nood. Niet echter op maatregelen tot verkorting van den arbeidsduur of op instellingen en maatregelen ter ontwikkeling van den arbeider in zijn

---

[1]) „Die Arbeit organisirt und theilt sich verschieden, je nach den Werkzeugen über die sie verfügt. Die Handmühle setzt eine andere Arbeitstheilung voraus als die Dampfmühle. Es heisst somit die Geschichte ins Gesicht schlagen, wenn man mit der Arbeitstheilung im Allgemeinen beginnt, um in der Folge zu einem speciellen Produktionsinstrument, den Maschinen, zu gelangen". *Misère de Philosophie.* blz. 117.

[2]) t. z. p. blz. 122. Toch ontkent MARX niet dat er wisselwerking is tusschen arbeidsverdeeling en vooruitgang van de industrieele techniek: „In dem Masse, als die Konzentrirung der Werkzeuge sich entwickelt, entwickelt sich auch die Arbeitstheiling und umgekehrt. Dies die Ursache, weshalb jede grosse Erfindung in der mechanischen Technik eine grössere Arbeitstheilung zur Folge hat, und jede Steigerung der Arbeitstheilung ihrerseits neue mechanische Erfindung hervorruft". t. z. p. bl. 124.

[3]) „Le travail, qui devait donner l'essor à la conscience et la rendre de plus en plus digne de bonheur, amenant par la division parcellaire l'affaissement de l'esprit, diminue l'homme de la plus noble partie de lui même, *minorat capitis*, et le rejette dans l'animalité. Dès ce moment, l'homme déchu travaille en brute, conséquemment il doit être traité en brute. Ce jugement de la nature et de la nécessité, la société l'exécutera". *Contrad. Écon.* Chap III § 1.

[4]) t. z. p. 129. „Alles in Allem hat die Einführung der Maschinen die Theilung der Arbeit innerhalb der Gesellschaft gesteigert, das Werk des Arbeiters innerhalb der Werkstatt vereinfacht, das Kapital konzentrirt und den Menschen zerstückelt." t. z. p. bl. 126.

grooter wordenden vrijen tijd bouwt MARX zijn vertrouwen. De dialectische ontwikkeling der maatschappij is het, welke uitkomst geven zal.

2. De technische ontwikkeling schaft de arbeidsverdeeling weer af.

De voortgaande ontwikkeling van het machinewezen zal haar eigen product, de arbeidsverdeeling van het moderne productieproces, weer doen verdwijnen. Naarmate die ontwikkeling voortschrijdt, wordt de arbeid meer automatisch; het werk wordt meer en meer door de machine gedaan; de taak des arbeiders bepaalt zich allengs meer tot het bloote toezien, dat de machine behoorlijk blijft loopen. Speciale kennis van het werk is voor zulk een toezicht onnoodig; het toezicht op de eene soort van machine wijkt niet zooveel af van dat op eene machine van eene andere soort, dat daartoe speciale vakkennis noodig zijn zou. Zoo roept het machinewezen, in stede van vakkennis, algemeene geschiktheid voor industrieelen arbeid in het leven. „Wat de verdeeling van den arbeid in de mechanische fabriek kenmerkt, is dat deze elk bijzonder karakter verloren heeft. Maar van het oogenblik af, waarop elke bijzondere ontwikkeling ophoudt, doet zich de behoefte aan universaliteit, het streven naar eene alzijdige ontwikkeling der individuen gevoelen." [1])

Deze voorstelling dat de moderne techniek van de speciale ontwikkeling af- en naar de algeheele ontwikkeling toevoert, komt in „*Das Kapital*" — zoo als ik reeds zeide — meermalen terug. Zoo schrijft MARX aldaar: „Met de arbeidsmachine gaat ook de virtuositeit van den arbeider op de machine over. De „Leistungsfähigkeit" der machine is onafhankelijk gemaakt van de persoonlijke grenzen der menschelijke arbeidskracht. Daarmede is de technische grondslag opgeheven, waarop de verdeeling van den arbeid in de manufactuur rust. In de plaats van de haar karakteriseerende hiërarchie der gespecialiseerde arbeiders, treedt derhalve in de automatische fabriek de tendens der gelijkmaking of nivelleering der werkzaamheden, welke de bedienaars der

1) t. z. p. bl. 129.

machinerie te verrichten hebben, in de plaats der kunstmatig te voorschijn geroepen verschillen der deelarbeiders treden hoofdzakelijk de natuurlijke verschillen van ouderdom en geslacht."[1]) Het duidelijkst spreekt hij deze gedachte wel in de volgende gedeelten van zijn hoofdwerk uit: „De groot-industrie heft de verdeeling van arbeid met haar levenslange annexatie van een geheelen mensch aan een detailoperatie, gelijk zij in de manufactuur plaats heeft, technisch op, terwijl tegelijk de kapitalistische vorm der groot-industrie de verdeeling van arbeid nog monsterachtiger reproduceert, in de eigenlijke fabriek door omzetting van den arbeider in het zelfbewuste toebehooren van een deel der gezamenlijke machinerie... Zoolang handwerk en manufactuur den algemeenen grondslag van de maatschappelijke voortbrenging vormen, is de vastketening van den producent aan één uitsluitenden tak van nijverheid, de uiteenrafeling van de oorspronkelijke veelzijdigheid van zijne werkzaamheden, een noodzakelijke ontwikkelingstoestand.... De moderne industrie beschouwt en behandelt een voorhanden vorm van een productieproces nooit als definitief. Haar technische grondslag is derhalve revolutionair, terwijl die van alle vroegere productiewijzen in zijn wezen conservatief was. Door machinerie, chemische processen en andere methoden zet zij voortdurend, met den technischen grondslag der productie, de functies der arbeiders en de maatschappelijke combinaties van het arbeidsproces om. Zij revolutioneert daarmede evenzoo voortdurend de verdeeling van arbeid in het binnenste der maatschappij en slingert onophoudelijk kapitaalmassa's en arbeidersmassa's uit den eenen tak van nijverheid in den anderen. De aard van de grootindustrie stelt daarom de wisseling van den arbeid, verandering van werkzaamheid, alzijdige bewegelijkheid des arbeiders tot voorwaarde. Aan den anderen kant reproduceert zij in haar kapitalistischen vorm de oude deeling van den arbeid met haar verstijfde (verknöcherten) particulariteiten. Men heeft gezien, hoe deze absolute tegenspraak aan den levenstoestand des arbeiders alle

[1]) t. a. p. I, bl. 385.

rust en zekerheid ontneemt, hem voortdurend dreigt met het arbeidsmiddel ook het levensmiddel uit de hand te slaan en met zijne deel-werkzaamheid hemzelf overbodig te maken; hoe deze tegenspraak zich uitraast in een onafgebroken offerfeest der arbeidersklasse, in de meest toomlooze verkwisting van arbeidskrachten en in de verwoestingen eener maatschappelijke anarchie. Dit is de negatieve zijde. Wanneer echter de wisseling van den arbeid zich thans slechts als overweldigende natuurwet en met de blind vernietigende werkingen van een natuurwet doorzet, welke overal op hindernissen stoot, maakt de groot-industrie het tot een vraag van leven en dood, de wisseling van werkzaamheden en derhalve de grootstmogelijke veelzijdigheid des arbeiders als algemeene maatschappelijke productiewet te erkennen en de productieverhoudingen aan de verwezenlijking van die wet aan te passen. Zij maakt het tot een vraag van leven en dood den afschuwelijken toestand van eene ellendige, voor de wisselende exploitatiebehoefte van het kapitaal in reserve gehouden beschikbare arbeidersbevolking te vervangen door de absolute beschikbaarheid van den mensch voor wisselende arbeidseischen; den gedeelden individu, den blooten drager van eene maatschappelijke detailfunctie, te vervangen door den totaal ontwikkelden individu, voor wien verschillende maatschappelijke functies elkander aflossende bezigheden zijn." [1])

In deze voorstelling ligt een kern van waarheid. De voortgang van de machinetechniek doet de oude vakontwikkeling van den handwerker binnen haar terrein verdwijnen en vraagt van een toenemend deel der arbeiders de vervulling van werkzaamheden, voor welke eene opleiding van eenige beteekenis niet noodig is; de statistiek bevestigt in dit opzicht de voorstelling van Marx. Maar ook hier heeft Marx daarnaast voor een onafscheidelijk gevolg van de ontwikkeling der machinerie aangezien, wat een kenmerk was van hare kindsheid.

3. Opgeleide en niet opgeleide arbeiders (in Duitschland)

De duitsche beroepsstatistiek onderscheidt de „gelernte",

[1]) *Das Kapital* I, bl. 449—453.

opgeleide arbeiders, „voor wie in den regel eene opleiding noodig is" en de „ungelernte", niet-opgeleide arbeiders, „voor wie in den regel eene opleiding niet noodig is." [1]) Het behoeft nauwlijks vermelding, dat deze onderscheiding niet alleen niet scherp is, maar bovendien de klassificeering van bepaalde groepen van arbeiders in een van beide categorieën in veel gevallen al te zeer afhangt van persoonlijke opvattingen. Zoo brengt de duitsche statistiek de machinisten en de huisbedienden tot de „ungelernte" arbeiders — eene toewijzing waartegen nog wel het een en ander zou zijn aan te voeren. Dit gebrek aan objectief vaststaande kenmerken bij de onderscheiding maakt, dat men de hoofduitkomsten van de duitsche statistiek op dit punt met eenige terughouding heeft te bejegenen. Maar — al erkent men dat de cijfers niet meer dan ten naastenbij juist kunnen zijn — toch geven zij iets meer feitelijke kennis omtrent den invloed van den vooruitgang der techniek op de verhouding tusschen de opgeleide en de niet-opgeleide arbeiders.

Het aantal niet-opgeleide arbeiders was in 1895 in verhouding tot de opgeleiden verreweg het grootst in de afdeeling handel en verkeer (op 100 opgeleide arbeiders 189,13 niet-opgeleide); het kleinst in de afdeeling nijverheid (op 100 opgeleide arbeiders 53,16 niet-opgeleide); de landbouw houdt het midden met 106,36 niet-opgeleide arbeiders op 100 wel-opgeleiden. [2]) Bij nadere ontleding van de afdeeling nijverheid blijken de opgeleide arbeiders het meest voor te komen in de beroepen, die als handwerk uitgeoefend worden. In sommige takken van bedrijf komen bijna uitsluitend niet-opgeleide arbeiders voor; de beroepsstatistiek noemt als zoodanig: ondernemingen van grondwerken, veenderijen, afvoer- en mestfabrieken, beetwortelsuikerfabrieken, gasfabrieken, steenfabrieken, leem- en kleigraverijen en waterwerken. Voorts noemt de beroepsstatistiek nog eenige, meest zeer geconcentreerde, takken van bedrijf, waarin op 100 opgeleide meer dan 400 nietopgeleide arbeiders voorkomen. In de machine-industrie,

1) *Berufsstatistik*, bl. 73.
2) t. z. p. bl. 80.

de verwerij van geweven stoffen, de vervaardiging van kunstbloemen, de brouwerijen, de gas- en waterleidingen, den scheepsbouw, de ijzerdraadtrekkerij, de vervaardiging van wandelstokken en paraplules, de bleekerij en drukkerij van geweven stoffen en de wagenmakerij, zijn ongeveer evenveel opgeleide als niet-opgeleide arbeiders. Behalve in het kleermakers- en naaistersvak zijn de vrouwelijke arbeiders grootendeels niet-opgeleid. [1])

4. Het leerlingwezen (in Duitschland).

In aansluiting hieraan leert de bedrijfsstatistiek dat het leerlingwezen verreweg het meest voorkomt in het kleinbedrijf. „Het in verhouding geringe getal leerlingen in de grootere bedrijven — zoo zegt het eindrapport — is hieruit te verklaren, dat daar eene ver doorgevoerde arbeidsdeeling bestaat en technisch ontwikkelden („gewerblich durchgebildete") derhalve weinig gebezigd worden; daarentegen bieden de kleinere handwerksmeesters in den regel meer gelegenheid om een bedrijf met zijne eigenaardigheden en in al zijne deelen grondig te leeren." [2])

In zoover bevestigden de duitsche bedrijfs- en beroepsstatistiek van 1895 MARX' ontwikkelingswet. Maar de conclusie welke MARX trekt, de tendens der groot-industrie tot despecialisatie van den arbeid, tot tewerkstelling van den onopgeleiden arbeider nu in deze dan in gene fabriek, en, in verband daarmede, tot alzijdige of althans veelzijdige bruikbaarheid van den arbeider voor de productie, gaat heel wat verder.

5. Algemeene vakkennis en gespecialiseerde technische bedrevenheid.

Bij de opstelling zijner ontwikkelingswet zag MARX alweer slechts één kant van de kwestie. De technische ontwikkeling maakt wel een algeheele vakkennis voor een toenemend aantal arbeiders overbodig, maar zij verhoogt tevens de eischen die aan den arbeider worden gesteld ten aanzien van het onderdeel dat hem wordt toevertrouwd. Vandaar een toenemend aantal beroepen, waarvan elk zijn eigenaardigheden heeft en zijne bijzondere eischen stelt. Bij de duitsche beroepstelling van 1882 werden 6179 beroepen onderscheiden; bij de telling van 1895 werd de onderscheiding tot een getal van 10.397 opge-

---

1) t. z. p. bl. 80/1.
2) *Gewerbestatistik* bl. 69.

voerd.[1]) Onder die beroepen zijn er zeker vele zoo nauw aan elkander verwant, dat overgang van het eene naar het andere zonder groote bezwaren mogelijk is; maar de kring waarbinnen de onopgeleide arbeider kiezen kan, is toch zeer beperkt. Elk beroep eischt eene speciale bedrevenheid; die bedrevenheid moge in verschillende gevallen gemakkelijk verkregen kunnen worden, dit neemt niet weg dat de onopgeleide arbeider het ten hoogste in *enkele* beroepen tot de vereischte mate van bedrevenheid brengt.

6. Geen toenemende veelzijdigheid.

Aan de voorstelling, dat het toezicht op de eene machine en dat op de andere vrijwel overeenkomt, hapert nog al wat. De behandeling van machines van verschillende soort is van zeer onderscheiden aard. De bedienaar van een stoomhamer kan zich bezwaarlijk aanbieden ter behandeling van een zetmachine. Door de ontwikkeling van het machinewezen ontstaat in vele gevallen behoefte aan *andere*, *niet* aan *mindere* speciale kennis. Geregelde instellingen ter verkrijging van die *andere* kennis ontbreken in den regel nog; de opleiding daartoe bestaat grootendeels in de opvolging van het recept: al doende leert men. Vandaar dat het den schijn heeft, als zou speciale bedrevenheid voor die veelheid van nieuwe beroepen onnoodig zijn. Onder „skilled labour" wordt veelal alleen verstaan de arbeid van den handwerksman; ook hier — gelijk overal in het maatschappelijk leven — doet de traditie zich gelden. Bij de duitsche bedrijfsstatistiek is men op dit punt aan de traditie ook niet ontkomen en heeft men, door het begrip „gelernte Arbeit" vast te knoopen aan den arbeid van den vak-handwerker, het resultaat waartoe men kwam — het overwicht van de „gelernte Arbeit" bij het handwerk — van het begin af er onwillekeurig ingelegd.

7. Toenemende behoefte aan voorbereidend technisch onderwijs.

Al is de opleiding voor vele takken van beroep, die door de groot-industrie worden in het leven geroepen, nog bij uitstek gebrekkig of zelfs geheel niet te vinden,

---

[1]) Dit grootere cijfer is niet geheel toe te schrijven aan het ontstaan van nieuwe beroepen, als gevolg van den industrieelen vooruitgang. Voor een deel is het een gevolg van een in 1895 verder dan in 1882 doorgevoerde splitsing der ook in 1882 reeds bekende beroepen. Zie *Berufsstatistik*, bl. 21/22 en 26.

mag daaruit niet worden afgeleid, dat zij onnoodig wezen zou. Wordt het lagere polytechnisch onderwijs eenmaal goed ter hand genomen, dan zal het, evenals het lagere ambachtsonderwijs, voorbereidend kunnen en moeten zijn voor een aantal technische werkzaamheden,[1]) maar op die algemeene voorbereiding zal, ook in de toekomst, althans voor een groot deel der nieuwe beroepen, welke de technische vooruitgang in het leven roept, eene practische vorming moeten volgen. Waarlijk, waar men de specialisatie in de beroepen zich in betrekkelijk korten tijd zoo sterk ziet ontwikkelen, als in Duitschland tusschen 1882 en 1895, daar is van een tendens naar individueele alzijdigheid al uiterst weinig sprake. Gesteld een onopgeleide arbeider kon zich in Duitschland in 1895 gemiddeld voor tien of zelfs twintig beroepen aanbieden en daarin bij afwisseling werkzaam zijn — een getal dat wel niet te laag gegrepen zijn zal — dan bleven er nog 10377 à 10387 over, waartoe hij niet geschikt was. Dat schijnt mij van alzijdigheid nog wel een stukje verwijderd. Voor zoover de technische ontwikkeling het verrichten van afwisselende bezigheden aan de leden der arbeidende klasse toelaat, geschiedt dat toch alleen binnen een kring welke ten gevolge van de maatschappelijke ontwikkeling — waarvan de technische een onderdeel is — in verhouding tot het geheel der menschelijke bezigheden allengs enger wordt.

Zooals ik reeds zeide, heeft MARX wel een deel van de werkelijkheid ten aanzien van het onderhavige punt gezien, doch hij nam dat deel voor het geheel en verviel daardoor in de bij hem zoo vaak voorkomende overdrijving, welke hem phantastische uitkomsten deed verkondigen, als waren zij met de grootste objectiviteit van de werkelijkheid afgelezen.

---

[1]) Op dit punt is de opmerking van MARX zeer behartigingswaard: „Ein auf Grundlage der grossen Industrie naturwüchsig entwickeltes Moment dieses Umwalzungsprocesses (d. w. z. van het „Theilindividuum" in het „total entwickelte Individuum) sind polytechnische und agronomische Schulen, ein andres sind die „écoles d'enseignement professionel", worin die Kinder der Arbeiter einigen Unterricht in der Technologie und praktischen Handhabe der verschiednen Produktionsinstrumente erhalten". *Kapital*, I 453. De overdrijving ten aanzien van het te verwachten „Umwalzungsprocess" vermindert de waarde dezer opmerking niet.

§ 2. JEUGDIGE EN VOLWASSEN ARBEIDERS.

1. Marx' wet der relatieve toeneming van kinder- en vrouwenarbeid.

Onder de secundaire ontwikkelingswetten, welke Marx als gevolg van zijne concentratiewet opstelde, is die van de toenemende verdringing van den arbeid van volwassen mannen door vrouwen- en kinderarbeid, stellig van niet minder beteekenis, dan die van de despecialiseerende strekking der technische ontwikkeling.

Ook op dit punt heeft het Marx aan voorgangers niet ontbroken. [1]) Inderdaad scheen het in de eerste helft der 19[e] eeuw als ware die verdringing met de toeneming van het machinewezen onafscheidelijk verbonden. Geen wonder dat Marx aan deze beschouwing, welke in zijn stelsel zoo wonderwel paste, eene belangrijke plaats inruimde.

Op verschillende plaatsen in „*Das Kapital*" wordt op de toeneming van vrouwen- en kinderarbeid als een direct gevolg van de ontwikkeling van het machinewezen de nadruk gelegd. „Voor zoover de machine spierkracht overbodig maakt, wordt zij een middel om arbeiders zonder spierkracht of van onrijpe lichaamsontwikkeling maar van grootere lenigheid te gebruiken. Vrouwen- en kinderarbeid was derhalve het eerste woord van de kapitalistische aanwending der machine!" [2]) — „De arbeider verkocht vroeger zijn eigen arbeidskracht, waarover hij als formeel vrij persoon beschikte. Thans verkoopt hij vrouw en kind." [3]) — „Door de overwegende toevoeging van kinderen en vrouwen aan het gecombineerde arbeidspersoneel breekt de machinerie eindelijk den tegenstand, dien de mannelijke arbeiders in de manufactuur nog aan de heerschappij van het kapitaal boden." [4]) „In tegenstelling tot het manufactuurtijdperk is het plan der arbeidsdeeling

---

[1]) Zie bijv. de Sismondi, *Nouveaux principes d'Econ. Pol.* livre IV, chap. V, en *Etudes sur l'Econ. Pol.* XIIIe Essai: „*De l'organisation économique de la société humaine.*" „Les machines à vapeur remplacent les hommes avec un singulier avantage. Par leur aide un seul ouvrier, un enfant, fait un ouvrage que cent hommes n'auraient pu accomplir autrefois; pourquoi n'espérerions nous pas que ce seul ouvrier pourra suffire, et qu'entre trente et quarante ans tout homme fait sera congédié de toute manufacture, comme il l'est déjà aujourd'hui de la manufacture de coton?"

[2]) *Das Kapital* I bl. 358/9.

[3]) t. z. p. bl. 360.

[4]) t. z. p. bl. 367.

tegenwoordig gebouwd op gebruik van vrouwenarbeid, van arbeid van kinderen van elken leeftijd, van ongeoefende arbeiders, waar het maar doenlijk is, kortom van „cheap labour", goedkoopen arbeid, gelijk de Engelschen het karakteristiek uitdrukken." [1])

Op een andere plaats maakt MARX de volgende woorden van Dr. URE (wiens in 1835 verschenen cynische verheerlijking van de financieele voordeelen van het kapitalisme door MARX elders te recht gehekeld wordt) [2]) tot de zijne: „De verbetering van de machine eischt niet alleen vermindering in het getal te werk gestelde volwassen arbeiders, maar zij vervangt ook eene klasse van individuen door eene andere klasse; zij substitueert eene minder bedrevene aan (een) meer bedreven klasse, kinderen aan volwassenen, vrouwen aan mannen." — „De machinerie werpt onophoudelijk volwassenen uit de fabrieken." [3])

In aansluiting hieraan schrijft hij in een volgend hoofdstuk: „Men heeft gezien dat (de kapitalist) met dezelfde kapitaalwaarde meer arbeidskrachten koopt, doordien hij progressief meer bedreven door minder bedreven arbeiders, rijpe door onrijpe, mannelijke door vrouwelijke, volwassen door jeugdige of kinderlijke arbeidskracht vervangt." [4])

Deze toenemende verdringing van den arbeid der volwassen mannen door dien van vrouwen en kinderen zal eerst ophouden met het verdwijnen der kapitalistische exploitatie zelve: „De goedkoopermaking der arbeidskracht door bloot misbruiken van vrouwelijke en onrijpe arbeidskrachten, blooten roof van normale arbeids- en levensvoorwaarden en bloote brutaliteit van den over- en nachtarbeid stoot ten slotte op zekere niet te overschrijden natuurlijke grenzen, en met haar ook de op deze grondslagen rustende goedkoopermaking der waren en de kapitalistische exploitatie zelve." [5])

Meer aanhalingen zullen wel niet noodig zijn.

---

1) t. z. p. bl. 427.
2) t. z. p. bl. 402.
3) t. z. p. bl. 398. Zie ook nt. 15, bl. 491/2.
4) t. z. p. bl. 600.
5) t. z. p. bl. 434.

MARX' ontwikkelingswet op dit punt is duidelijk. Totdat het uur der vernietiging van het kapitalisme slaat, gaan vrouwen- en kinderarbeid, als gevolg van de ontwikkeling van het machinewezen, steeds verder in het verdringen van den arbeid der volwassen mannen.

Het behoeft wel geen betoog, dat het van groote beteekenis is of deze, in het marxistische stelsel zoo gewichtige, secundaire ontwikkelingswet door de feiten wordt bevestigd.

2. Toeneming v. d. arbeid van jeugdige personen (in Duitschland).

Ook hier wordt de hoofdstof weer geleverd door de duitsche beroeps- en bedrijfsstatistieken; toch ontbreken over dit deel van ons onderwerp ook uit andere landen de gegevens niet geheel. Wat de gegevens uit Duitschland betreft, is het te betreuren dat de statistiek van 1882 de arbeiders beneden 20 jaren niet nader in leeftijdsklassen splitst.

De verhoudingsgetallen der leeftijdsklassen in Duitschland in 1882 en 1895 waren voor de personen met een beroep als volgt:

	MANNEN.		VROUWEN.		TE ZAMEN.	
	1882	1895	1882	1895	1882	1895
Beneden 20 jaar .	16.40	17.68	26.79	26.97	18.91	20.04
Van 20—30 „ .	25.35	26.07	27.49	27.92	25.86	26.54
„ 30—40 „ .	20.90	20.90	13.06	13.58	19.01	19.04
„ 40—50 „ .	16.88	15.81	12.60	12.12	15.85	14.87
„ 50—60 „ .	11.70	11.56	11.14	10.98	11.56	11.42
„ 60—70 „ .	6.88	6.02	6.92	6.28	6.89	6.08
70 jaar en hooger	1.89	1.96	2.00	2.15	1.92	2.01

3. Toeneming bij landbouw, handel en industrie afzonderlijk.

Eene toeneming dus van de jeugdige arbeiders beneden 20 jaar tusschen 1882 en 1895 van 18.91 tot 20.04 pCt. van de personen met een beroep of van 7.37 tot 8.04 pCt. van de geheele bevolking. In het rapport wordt er op gewezen dat dit niet aan andere dan economische oorzaken is toe te schrijven en er uit volgt, dat in 1895 beroepsuitoefening door jeugdige personen op vroegeren leeftijd begon dan dertien jaren te voren. [1]

1) *Berufsstatistik* 142/3.

Dat verschijnsel doet zich voor zoowel bij landbouw, als bij industrie en handel:

Van 100 personen met een beroep vielen in de leeftijdsklasse: [1])

LEEFTIJDS-KLASSEN.	LANDBOUW.		INDUSTRIE.		HANDEL.	
	1882	1895	1882	1895	1882	1895
Beneden 20 jaar .	21.84	22.29	19.66	21.84	11.66	14.96
Van 20—30 „ .	22.25	21.24	27.57	28.03	22.69	25.02
„ 30—40 „ .	16.18	16.24	21.74	21.14	24.22	22.76
„ 40—50 „ .	15.75	15.87	15.34	14.57	20.26	17.87
„ 50—60 „ .	13.11	13.86	9.41	9.17	12.88	12.35
„ 60—70 „ .	8.45	8.47	4.99	4.06	6.68	5.48
70 en meer „ .	2.42	3.03	1.29	1.19	1.81	1.56

Deze verhoudingsgetallen doen in de eerste plaats zien, dat de arbeid van jeugdige personen in den landbouw relatief het meest, in den handel het minst voorkomt. Voorts leeren zij dat de toeneming van den arbeid der jeugdige personen het sterkst was in den handel, de afdeeling waarin de jeugdige personen het zwakst vertegenwoordigd zijn.

De jeugdige personen zijn in den landbouw en de industrie zoo goed als uitsluitend arbeiders, in den landbouw vertegenwoordigen de jeugdige arbeiders 99.31 pCt. van de jeugdige personen die daarin werkzaam zijn, in de industrie 94.83 pCt. In den handel zijn van de daarin werkzame jeugdige personen 10.76 pCt. beambten, 88.30 pCt. arbeiders. [2])

In de hoogere leeftijdsklassen is de verhouding voor de zelfstandigen en de beambten veel gunstiger. Vandaar ook dat, indien niet op alle personen met een beroep maar alleen op de arbeiders gelet wordt, de lagere leeftijdsklassen veel sterker bezet zijn.

Van 100 *arbeiders* vielen in de leeftijdsklasse: [3])

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 145.
[2]) t. z. p. bl. 147.
[3]) t. z. p. bl. 148.

LEEFTIJDSKLASSEN.	LANDBOUW.		INDUSTRIE.		HANDEL.	
	1882	1895	1882	1895	1882	1895
Beneden 20 jaar .	30.51	32.61	28.41	28.80	23.09	25.03
Van 20—30 „ .	28.35	27.99	32.42	31.51	31.35	33.21
„ 30—40 „ .	13.86	13.69	19.02	18.98	21.20	19.99
„ 40—50 „ .	11.33	9.91	11.39	11.41	13.97	12.01
„ 50—60 „ .	8.78	8.49	5.77	6.37	7.06	6.98
„ 60—70 „ .	5.62	5.37	2.50	2.40	2.78	2.33
70 en meer „ .	1.55	1.94	0.49	0.53	0.55	0.45

Uit deze tabel blijkt het verschijnsel, dat wij zooeven voor alle personen met een beroep zagen, niet minder duidelijk: de jongste leeftijdsklasse neemt tegenover de hoogere leeftijdsklassen toe. Intusschen werpt een wat nadere beschouwing der tabel op het verschijnsel een nieuw en met de voorspelling van MARX weinig strookend licht.

De sterkste verschuiving ten nadeele van de volslagen arbeidskrachten tusschen 20 en 70 jaar doet zich voor bij den landbouw, waar die verschuiving geen gevolg zijn kan van de — aldaar niet bestaande — bedrijfsconcentratie, doch toegeschreven moet worden aan de omstandigheid dat een zoo groot getal volwassen arbeiders uit den landbouw en naar de stedelijke bedrijven trekt. De industrie daarentegen, die het concentratie-verschijnsel het sterkst vertoont, wijst de kleinste verschuiving ten nadeele van de volwassen arbeiders aan. Ware die verschuiving een gevolg van de toenemende ontwikkeling van het machinewezen en van de daarmede in verband staande bedrijfszamentrekking, dan zou zij zich in de industrie juist het sterkst hebben moeten doen gevoelen.

4. Toe- of afneming bij de verschillende bedrijfsgroepen.

Ook hier weer loont het de moeite wat dieper op de zaak in te gaan en de verhoudingscijfers te beschouwen voor de personen, die een beroep uitoefenen, dat zijn hier — gelijk wij zagen — bijna uitsluitend arbeiders beneden 20 jaar in de verschillende bedrijfsgroepen: [1])

[1]) t. z. p. bl. 151.

BEDRIJFSGROEPEN.	1882	1895
Landbouw.	22.03 pCt.	22.51 pCt.
Boschbouw & visscherij .	8.72 „	8.70 „
Mijnwezen enz.	15.86 „	15.31 „
Steengroeven enz. . . .	19.02 „	20.96 „
Metaalbewerking . . .	24.51 „	28.90 „
Machine-industrie . . .	17.08 „	20.19 „
Chemische industrie . .	13.03 „	14.88 „
Lichtstoffen enz. . . .	10.19 „	11.28 „
Textiel-industrie. . . .	22.87 „	23.94 „
Papier-industrie	28.58 „	26.70 „
Leder-industrie	22.73 „	23.55 „
Hout- en snijwaren-indust.	18.27 „	21.48 „
Voedings- en genotm.-ind.	22.10 „	24.77 „
Bekleeding & reiniging .	21.55 „	22.20 „
Bouwbedrijven	11.16 „	16.47 „
Polygraphische bedrijven.	32.48 „	32.11 „
Kunst en kunstnijverheid	25.12 „	24.12 „
Pers. zonder nadere aand.	24.07 „	22.26 „
Handelsbedrijven . . .	13.64 „	16.87 „
Verzekeringsbedrijven. .	9.71 „	13.16 „
Verkeersbedrijven . . .	6.01 „	5.62 „
Hotels en koffiehuizen .	14.63 „	22.63 „

Deze tabel is bijzonder leerzaam. Zij toont in de eerste plaats weer eene groote verscheidenheid tusschen de verschillende bedrijfsgroepen, ook in het gebruik van jeugdige arbeidskrachten; eene verscheidenheid te verklaren uit den verschillenden aard der bedrijven. Voorts versterkt zij het vermoeden, waartoe onze vroegere tabellen reeds leidden, dat het niet de sterkst geconcentreerde en meest kapitalistisch ontwikkelde bedrijven zijn die — ceteris paribus — relatief het meest van jeugdige krachten gebruik maken. De meest kapitalistisch ontwikkelde bedrijfsgroep, die van het mijnwezen, vertoont zelfs een relatieven achteruitgang van de jeugdige arbeidskrachten. Nog waarschijnlijker wordt het relatief uitgebreidere gebruik van jeugdige arbeidskracht niet in de groote, maar in de kleinere bedrijven, uit de tabellen, welke het officieele rapport geeft voor de leeftijdsklassen

5. De arbeid van jeugdige personen in de verschillende grootteklassen der bedrijven.

der personen, werkzaam in de onderdeelen der bedrijfsgroepen.[1]) En de waarschijnlijkheid welke de beroepsstatistiek te dezen aanzien geeft, wordt door de bedrijfsstatistiek buiten twijfel gesteld. In deze statistiek wordt het begrip „jeugdig persoon" beperkt tot hen die jonger zijn dan 16 jaar.

Voor het jaar 1895 werd nu het volgend resultaat verkregen:

BEDRIJFS-AFDEELINGEN.	GROOTTE-KLASSE.	VAN 100 ARBEIDERS ZIJN Volwassenen M.	Vr.	te zamen	Jeugdig M.	Vr.	te zamen
Tuinderij, Dierenfokkerij en Visscherij.	1—5 pers.	84.1	92.4	85.3	15.9	7.6	14.7
	6—20 „	84.8	93.9	87.1	15.2	6.1	12.9
	21 en meer „	91.9	90.8	91.6	8.1	9.2	8.4
Industrie met inbegrip van Mijnbouw.	1—5 pers.	82.5	83.4	82.6	17.5	16.6	17.4
	6—20 „	89.4	87.3	89.1	10.6	12.7	10.9
	21 en meer „	94.9	90.0	93.9	5.1	10.0	6.1
Handel, verkeer m. inbeg. hotels, koffieh.	1—5 pers.	89.5	92.4	90.8	10.5	7.6	9.2
	6—20 „	91.9	93.8	92.5	8.1	6.2	7.5
	21 en meer „	96.6	96.5	96.5	3.4	4.2	3.5
Alle bedrijven te zamen.	1—5 pers.	83.8	89.0	84.8	16.2	11.0	15.2
	6—20 „	89.8	89.9	89.8	10.2	10.1	10.2
	21 en meer „	95.0	90.3	94.1	5 0	9.7	5.9

6. De arbeid van jeugdige personen neemt relatief af bij het grooter worden der bedrijven.

Deze gegevens brengen het rapport tot de conclusie: „Met de grootte der bedrijven neemt in het algemeen het getal der jeugdige arbeiders, zoo niet absoluut, dan toch in verhouding tot het getal der in het bedrijf werkzame volwassen arbeiders af." [2])

Ook het groote onderscheid tusschen de bedrijfsgroepen ten aanzien van het gebruik van jeugdige arbeidskrachten wordt door de bedrijfsstatistiek bevestigd. Bijna drie vierden van alle jeugdige arbeiders vallen binnen de volgende bedrijfsgroepen:

[1]) Zie *Berufsstatistik*, 151/4.
[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 78.

BEDRIJFSGROEPEN.	Pct. van alle jeugdige arbeiders.	Pct. van alle arbeiders in de bedrijfsgroep.
Bekleeding & Reiniging .	14.0	16.1
Metaalbewerking	11.9	15.0
Voedings- & genotmiddelen	11.4	9.7
Textielindustrie	10.8	8.7
Bouwbedrijven	9.5	6.8
Hout- en snijwaren . . .	7.6	12.1
Handelsbedrijven. . . .	7.4	9.4
Te zamen	72.6	10.5

„Met name zijn het de kleermakers-, kastenmakers-, schoenmakers-, bakkers-, huissmeden-, vleeschhouwers- en metselaarsbedrijven die groote aantallen jeugdige arbeiders gebruiken."

Jeugdige arbeiders komen het meest voor in de volgende grootbedrijven: goud- en zilverwaren 13.7 pCt. van alle in het grootbedrijf werkende arbeiders; katoenspinnerij 12.8 pCt.; tabaksfabrieken en glasblazerijen 12 pCt.; huissmederij 11.6 pCt.; wolspinnerij 10.9 pCt.; „Strickereien" 10.6 pCt., blikslagerijen 10.0 pCt.

Intusschen komt het alleen in het bouwbedrijf voor, dat de groote ondernemingen naar verhouding meer jeugdige arbeidskrachten gebruiken dan de kleine. „Men ziet hieruit, — zoo voegt het rapport aan deze mededeeling toe — dat de groot-onderneming in het bouwbedrijf zich in technisch opzicht zeer weinig van het kleinbedrijf onderscheidt en derhalve ook aan het arbeidspersoneel geene andere eischen stelt." [1])

De duitsche beroeps- en bedrijfsstatistieken laten geen twijfel over. De „wet" dat bij de toeneming der grootindustrie de volwassen arbeiders meer en meer door jeugdige arbeidskrachten zouden worden verdrongen, is averechts uitgekomen. De grootindustrie verdringt veeleer de jeugdige arbeidskrachten. Indien de kinderarbeid in de klein- en speciaal in de huisindustrie, zooals deze in de

1) t. z. p. bl. 79.

statistiek voorkomt, niet beneden de werkelijkheid bleef, [1]) zou dit verschijnsel nog scherper zijn uitgekomen.

7. Toenemend gebruik van jeugdige arbeidskrachten i. h. kleinbedrijf.

Maar hoe dan te verklaren dat toch toenemende bedrijfsconcentratie gepaard is gegaan met toeneming van den arbeid der jeugdige personen? Hieruit dat tegenover de betere technische toerusting der grootere bedrijven vele kleine bedrijven, om de concurrentie te kunnen volhouden, hun toevlucht nemen tot het gebruik van jonge en slecht betaalde arbeidskrachten. [2]) De statistiek bevestigt te dezen aanzien de ervaring van elken dag. Dit is slechts één van de uitingen van een veel verder reikend verschijnsel; de slechtste arbeidstoestanden zijn in den regel niet te vinden in de grootere bedrijven, maar in het kleinbedrijf, dat moeite heeft het hoofd boven water te houden.

Eigenaardig is de poging van KAUTSKY, om naast de erkenning dat de kinderarbeid in hoofdzaak in het kleinbedrijf voorkomt, dezen maatschappelijken misstand toch op rekening van het kapitalisme te stellen, dat nu eenmaal bij hem, als goed dogmatisch marxist, alles ontgelden moet. „De vrouwen- en kinderarbeid is eene uitvinding van het grootkapitaal — zoo schrijft hij — hij wordt echter tegenwoordig het meest geëxploiteerd door de verzinkende kleine bedrijven, die door de uitpersing van onrijpe en weerstandslooze elementen zich trachten boven water te houden." [3])

De historische enormiteit, dat de kinderarbeid [4]) een uitvinding van het groot-kapitaal zou wezen, bewijst afdoende hoezeer KAUTSKY zich door partijzucht liet vervoeren. Iemand als KAUTSKY is waarlijk in de geschiedenis der economische toestanden niet zulk een vreemdeling dat hij niet weet, dat handwerk en leerlingwezen bij elkaar behooren, dat de leerlingen in het handwerk van oudsher gebruikt werden als goedkoope arbeidskrachten en dat mede daarom, in verband met het streven naar gelijkheid in den concurrentiestrijd onder de gildebroeders, het aantal

---

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 155.
[2]) Ook BEBEL wijst hierop in zijne rede in den S. D. partijdag te Hannover (bl. 99). KAUTSKY eveneens, *Anti-Bernstein*, bl. 59/60.
[3]) t. z. p. bl. 59.
[4]) Van den vrouwenarbeid spreek ik in de volgende paragraaf.

leerlingen door de gildereglementen binnen zekere grenzen gehouden moest worden.

Doch afgescheiden van deze historische ketterij, is de geheele poging om, vierkant in strijd met de feiten, MARX' theorie omtrent de toeneming van den kinderarbeid bij de ontwikkeling van het kapitalisme toch nog te redden, waarlijk geen bewijs van objectiviteit. Immers, men kan KAUTSKY in zekere mate toegeven, dat de toeneming van den arbeid van jeugdige arbeidskrachten in het kleinbedrijf een gevolg is van den druk der grootbedrijven; -- maar zóó luidde de voorspelling niet. De kinderarbeid zou niet in de kleinere werkplaatsen, maar in de groote fabrieken toenemen en dat wel omdat in deze groote werkplaatsen de machines het zwaardere werk meer en meer zouden overnemen en daardoor de menschelijke arbeid in de fabriek zóó licht en eenvoudig worden zou, dat onrijpe en onervaren arbeidskrachten allengs meer de plaats der volwassen en bedreven arbeiders zouden innemen. Welnu, zelfs met de fijnste redeneerkunst kan men het feit niet ongedaan maken, dat de werkelijke ontwikkeling van het kapitalisme deze voorspelde beweging niet heeft te zien gegeven.

Onze maatschappij, de kapitalistische maatschappij, welke die beweging zou te zien geven, heeft daartegen, voor zoover zij zich voordeed, bewust gereageerd. Door arbeidswetten is de kinderexploitatie en de verdringing der volwassen arbeiders tegengegaan. De uitkomst toont dat men hiermede nog wel lang niet bereikte, wat bereikt had moeten worden, maar niettemin op den goeden weg is.

Dit blijkt nog duidelijker uit de industrieele ontwikkeling in Amerika met zijne kortere industrieele geschiedenis en zijn uit dien hoofde vrijere industrieele ontwikkeling. De kinderarbeid is daar sedert 1880 niet slechts relatief maar zelfs absoluut achteruitgaande.

8. Afneming kinderarbeid in de Vereenigde Staten

Volgens het rapport van den amerikaanschen Commissioner of Labor over „*Work and wages of men, women and children*"[1]), was het aantal kinderen van 10 tot 15 jaar, werkzaam in eenigen tak van bedrijf in de Vereenigde

[1]) *Eleventh annual report*, bl. 25/6.

Staten in 1870: 739.164 of 5.9 pCt. van het totaal aantal werklieden; in 1880: 1.118.350 of 6.4 pCt. van het totaal aantal werklieden; in 1890: 860.786 of 3.8 pCt. van het totaal aantal werklieden. Gerekend over het totaal aantal kinderen in de Vereenigde Staten van 10 tot 15 jaar bedroeg het aantal in eenig bedrijf werkzame kinderen van dien leeftijd in 1870: 13.19 pct., in 1880: 16.82 pct., in 1890: omstreeks 10.34 pct. In een particulier werk schrijft CARROLL D. WRIGHT: „Het getal kinderen in de nijverheid werd voor het eerst opgenomen in 1870, toen 114.628 arbeidende kinderen van beide geslachten werden gevonden. Dit was 5.58 pct. van het geheele in de nijverheid werkzame personeel. Evenals met de vrouwen het geval is, is de verhouding van den kinderarbeid steeds verminderd, tot hij in 1890 slechts 2.57 percent van het totaal uitmaakte; de vermindering in het aantal in fabrieken en werkplaatsen arbeidende kinderen is niet alleen relatief, maar absoluut geweest". [1])

Volgens de uitkomsten van de twaalfde volkstelling in de Vereenigde Staten nam de geheele bevolking van 1870 tot 1900 toe met 94 pct., het aantal volwassen arbeiders in de nijverheid met 155 pct. en het aantal arbeiders beneden 16 jaar in de nijverheid met 47 pct. De absolute vermindering van het aantal in de nijverheid werkzame kinderen beneden 16 jaar, waarop CARROLL WRIGHT zich voor 1890 beriep, geeft de telling van 1900 echter nog wel te zien in vergelijking met 1880 maar niet in vergelijking met 1890. Mocht men de officieele telling gelooven, dan zou tusschen 1890 en 1900, — bij een toeneming der bevolking met 20 pct. en van het aantal in de nijverheid werkzame volwassen mannelijke arbeiders met 23.9 pct. — het aantal nijverheids-arbeiders beneden 16 jaar zelfs met bijna 40 pct. zijn toegenomen. De getallen voor de in de nijverheid werkzame kinderen, die de opvolgende volkstellingen geven, zijn echter zoo grillig, dat het moeilijk is aan te nemen dat zij een getrouw beeld van de werkelijkheid zouden geven. Volgens die

---

[1]) *The industrial evolution of the United States*, bl. 205.

tellingen toch zou het getal dier kinderen hebben bedragen:

1870	1880	1890	1900
114.628	181.921	120.885	168.623

Toe- of afneming: 58.7 pCt.; —33.5 pCt.; 40 pCt.

Het heeft den schijn alsof men om beurte wat ruim en wat krap geteld heeft. Men doet dan ook beter zich aan het speciale rapport over het onderwerp te houden, dat eene relatieve vermindering van het aantal arbeidende kinderen constateert.

9. Toeneming jeugdige arbeiders in Nederland.

In Nederland nam de arbeid der jeugdige personen tusschen 1849 en 1889 in vergelijking tot dien der volwassenen over het algemeen toe, zooals blijkt uit onderstaande tabel:

	BEROEPSTAKKEN.	Personen beneden 16-jarigen leeftijd op 100 van elk geslacht: 1849 M.	1849 V.	1889 M.	1889 V.
	Landbouw en veeteelt	5.87	6.93	3.90	8.29
	Delfstoffen	4.32	7.74	3.06	6.—
Nijverheid.	Voeding	4.58	0.25	5.95	5.49
Nijverheid.	Kleeding	6.64	7.25	8.56	4.98
Nijverheid.	Gebouwen en scheepsbouw	5.67	13.37	4.36	13.16
Nijverheid.	Huisraad	7.96	5.06	10.03	18.69
Nijverheid.	Leder en tuigwerk	7.95	1.41	8.89	10.68
Nijverheid.	Manufacturen	10.46	12.30	11.33	20.76
Nijverheid.	Papierbereiding, boekdrukkerij	10.58	6.72	17.25	22.86
Nijverheid.	Scheik. voortbrengselen	4.45	2.54	3.72	9.96
Nijverheid.	Metalen (gewone)	7.—	—.—	9.42	17.13
Nijverheid.	„ (edele)	7.74	2.88	15.84	28.63
Nijverheid.	Houtbewerking	0.89	4.61	6.—	18.—
Nijverheid.	Versch. takken v. nijverheid.	12.35	16.04	13.87	15.07
Handel.	Eet- en drinkwaren	0.57	0.37	1.54	0.42
Handel.	Kleedingstukken	4.82	—.—	2.73	1.06
Handel.	Metalen	0.65	—.—	1.35	—.—
Handel.	Tusschenhandel	0.06	—.—	0.13	—.—
Handel.	Vervoer	3.09	2.10	3.71	17.77
Handel.	Handel v. verschillenden aard	1.48	0.71	2.53	1.28

[1]) *Nederlandsche Beroepsstatistiek* van 1889, bl. 234/5.

Uit deze tabel blijkt vooreerst weer de groote verscheidenheid in het percentage van den arbeid der jeugdige personen bij de verschillende bedrijfsgroepen. Voorts blijkt de relatieve toeneming der jeugdige arbeiders bij de vrouwen haast zonder uitzondering. Bij de mannen daarentegen zijn er verschillende bedrijfsgroepen, waarin het percentage der jeugdige arbeiders afnam. Dit was het geval in den landbouw, de delfstoffen-industrie, het bouw- en het scheepsbouwbedrijf, de chemische industrie en den handel in kleedingstukken. Bij de meerderheid der bedrijfsgroepen hier te lande echter relatieve toeneming van den arbeid ook der jeugdige mannelijke personen.

Hetgeen zooeven omtrent Duitschland en Amerika werd medegedeeld, wettigt het vermoeden, dat deze vrij algemeene toeneming verband houdt juist met de betrekkelijk geringe ontwikkeling van het grootbedrijf hier te lande.

Ook ontbrak hier tusschen 1849 en 1889 een op het gebruik van jeugdige arbeidskrachten belemmerend inwerkende oorzaak, die op het verloop van den arbeid der jeugdige arbeidskrachten in Duitschland en de Vereenigde Staten in de tijdperken waarover onze gegevens loopen, zeker niet zonder invloed gebleven is: ik bedoel de wettelijke beperking van den arbeid der jeugdige personen. Vóór 1889 werd door de „wet-Van Houten" van 19 September 1874 alleen de arbeid van kinderen beneden 12 jaren verboden.

10. Invloed der arbeidswetgeving. Hoever de invloed van wetgevingen ter beperking van de arbeidstijden van jeugdige personen in werkplaatsen en fabrieken op de quantitatieve verhouding tusschen jeugdige en volwassen arbeiders reikt, is niet onder cijfers te brengen, daar de veranderingen in die verhouding, evenals alle maatschappelijke verschijnselen, aan eene combinatie van oorzaken zijn toe te schrijven. Dàt die wetgevingen een drukkenden invloed hebben op het verhoudingscijfer der jeugdige arbeiders, is echter aan geen twijfel onderhevig. Mede daaraan zal zeker moeten worden toegeschreven, dat in Duitschland tusschen 1882 en 1895 de jeugdige arbeid in de industrie zooveel minder toenam dan in handel en landbouw, voor welke de

beperkende bepalingen der Gewerbe-ordnung niet gelden.[1]) En voor zoo ver zij dien hebben, geven zij een voorbeeld, hoe de kapitalistische maatschappij naast verschillende onbewuste tegenstroomingen tegen de bewegingen, die zich volgens MARX met de noodzakelijkheid van natuurwetten zouden doorzetten, ook bewuste tegenstroomingen daartegen weet op te wekken, voor zoover deze „natuurwetten" in botsing komen met het ethisch gevoel der volken, die er aan onderworpen zijn. Een nieuw bewijs alzoo dat recht en moraal niet bloot door de economie worden geleid, maar daaraan van hun kant ook leiding geven en dat — ook in laatste ontleding — in eene maatschappij slechts zoodanige productietoestanden gedoogd worden als met het heerschende rechts- en zedelijkheidsgevoel strooken.

Doch welk ook het aandeel der arbeidswetgevingen daarbij moge wezen, het staat thans wel vast, dat de relatieve toeneming van den kinderarbeid in vergelijking tot den arbeid van volwassenen, welke de kindsheid van het kapitalisme kenmerkt, bij verdere ontwikkeling voor eene beweging in tegengestelde richting plaats maakt.

MARX' voorspelling, dat aan de relatieve toeneming van den kinderarbeid en de verdringing van den arbeid der volwassenen eerst met en door den omslag van de kapitalistische maatschappij in de socialistische een einde zou worden gemaakt, blijkt, in het licht der feiten, een booze droom te zijn geweest.

Evenmin echter geven die feiten recht tot de meening, dat waar de kinder-exploitatie bij de ontwikkeling der groot-industrie niet erger wordt, de behoefte aan eene afdoende wettelijke beperking van den arbeidsduur van jeugdige personen en aan het stellen van een minimale leeftijdgrens voor de jeugdige arbeiders, alsmede aan strenge handhaving dier wetten minder groot zijn zou. 1°. Zou die conclusie al heel zonderling zijn, voor zoover de relatieve afneming van den arbeid van onvolwassenen in de grootindustrie juist een gevolg is van de wettelijke

[1]) CARROLL D. WRIGHT schrijft de afneming van den kinderarbeid in de Vereenigde Staten aan den invloed der arbeidswetten toe. *Industrial Evolution*. bl, 206.

bescherming dier onvolwassenen; 2°. kan relatieve afneming van de onvolwassen arbeiders in verhouding tot de volwassenen nog zeer wel gepaard gaan met absolute toeneming ook van eerstgenoemden, en zál dit veelal het geval zijn, en 3°. wordt bescherming der jeugdige arbeiders in het kleinbedrijf meer noodig naarmate dit sterker op de jeugdige en goedkoopere arbeidskrachten gaat steunen.

De onhoudbaarheid van MARX' wet van den relatief toenemenden kinderarbeid mag geen aanleiding zijn om te vervallen in het tegenovergestelde uiterste en zich over te geven aan een even onhoudbaar en in zijn gevolgen nog schadelijker optimisme, dat er toe leiden zou de beschermende hand des wetgevers van de voor de stoffelijke voortbrenging arbeidende kinderen af te trekken.

§ 3. VROUWELIJKE ARBEIDERS.

1. Toeneming van den vrouwenarbeid in Duitschland.

De uitkomsten der duitsche statistiek zijn minder ongunstig voor MARX' voorspelling ten aanzien van den vrouwenarbeid. Het verschijnsel van de absolute en relatieve toeneming van den vrouwenarbeid is in Duitschland algemeen. „Sedert het jaar 1882 zijn de vrouwen en meisjes met een beroep met ruim 1 millioen of 18.71 pCt. toegenomen. Er werden rond 900.000 arbeidsters meer geteld, waarvan kwamen 400.000 voor de industrie, ruim 200.000 voor den handel en ruim 100.000 voor den landbouw. Weliswaar is het aandeel van de vrouwen met een beroep in de geheele vrouwelijke bevolking slechts weinig verschoven; het steeg van 24.02 pCt. op 24.96 pCt. (bij de mannelijke bevolking steeg het aandeel van 60.57 op 61.13 pCt.). Toch toonen deze, trouwens ook formeel (door de meer nauwkeurige opneming van 1895 van de medehulp der gezinsleden) ietwat geïnfluenceerde getallen, dat de vrouw aan het bedrijf buitenshuis thans wezenlijk sterker deel neemt." [1])

Deze toeneming is echter niet in alle takken van bedrijf even sterk; het minst sterk is zij bij de industrie, het sterkst bij handel en landbouw.

---

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 205.

	Van 100 arbeiders zijn vrouwelijk:	
	1882	1895
in den landbouw	38.29	42.43
in de industrie	13.31	16.66
in den handel	19.85	29.60

„In de industrie — zoo voegt het rapport aan deze cijfers toe — is de gelegenheid voor het uitoefenen van een beroep voor beide geslachten belangrijk grooter geworden; in den landbouw moeten vrouwelijke arbeiders tegenwoordig de plaatsen aanvullen, welke opengelaten werden door de tot andere beroepen overgeloopen mannen; in handel en verkeer zijn het de talrijke winkeljuffrouwen, alsmede de bij posterij en spoorwegen, in hotels en koffiehuizen in dienst zijnde vrouwelijke arbeidskrachten, welke het getal sedert 1882 zoo zeer ten gunste der vrouwen met een beroep verschoven hebben." [1])

De bedrijfsstatistiek vult deze gegevens in zoover aan, dat zij voor 1895 de verhoudingscijfers geeft voor de vrouwelijke arbeiders per 100 van het totaal der arbeiders in de verschillende grootteklassen der bedrijven. [2])

BEDRIJFS-AFDEELINGEN.	Verhoudingscijfers voor de vrouwelijke arbeiders per 100 arbeiders in bedrijven met:		
	1—5 personen.	6—20 personen.	meer dan 20 pers.
Landbouw . . .	14.3	25.6	29.9
Nijverheid . . .	9.8	15.2	19.9
Handel	44.0	34.0	20.2
Te zamen	18.9	19.5	20.0

Alweer eene opmerkelijke verscheidenheid, die ook op dit punt bij een afdalen tot de verschillende bedrijfsgroepen stellig nog heel wat scherper uitkomen zou. In landbouw en nijverheid het percentage van den vrouwenarbeid toenemend naar gelang de omvang der bedrijven grooter is; in den handel, juist omgekeerd, het grootste percentage voor den vrouwenarbeid in de kleinste

[1]) t. z. p. bl. 205/6.
[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 84.

bedrijven. Alles bijeengenomen neemt het percentage van den vrouwenarbeid toe met den omvang der bedrijven. [1])

2. Toestand in Vereenigde Staten overeenkomend met Duitschland.

In Amerika schijnt de ontwikkelingsgang van den vrouwenarbeid parallel te zijn aan dien van den duitschen vrouwenarbeid. In de Vereenigde Staten, met hun zeer ontwikkelde groot-industrie was de verhouding van mannen- en vrouwenarbeid als volgt: [2])

BEDRIJFS-AFDEELINGEN.	1870		1880		1890		1900 [3])	
	M.	V.	M.	V.	M.	V.	M.	V.
Landbouw, visscherij en mijnbouw. . . .	93.53	6.47	92.57	7.43	92.46	7.54		
Handel & vervoer	98.39	1.61	96.63	3.37	93.13	6.87		
Nijverheid. . .	85,56	14.44	81.52	18.48	79.82	20.18	79.97	20.03

Het uit deze verhoudingscijfers blijkende verschijnsel van de relatieve toeneming van den vrouwenarbeid in de Vereenigde Staten wordt nog bevestigd door een tweetal meer gedetailleerde tabellen, welke het amerikaansche rapport op de saamgevatte vergelijking laat volgen. [4])

3. Aandeel van den vrouwenarbeid in Nederland niet toenemend.

Hier te lande schijnt de vrouwenarbeid, alles bijeengenomen, niet toe te nemen. Volgens het eindrapport over de beroepstelling van 1889 waren er in vergelijking met de tellingen van 1849 en 1859 zeer groote veranderingen in den vrouwenarbeid in de verschillende beroeps-

---

[1]) KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 59, beweert daarentegen, met een beroep op cijfers die ik in de *Gewerbestatistik* te vergeefs gezocht heb, dat „die Frauenarbeit. . . . heute am meisten ausgebeutet wird von den versinkenden Kleinbetrieben." Voor landbouw en industrie is dit, dooreengenomen, eene vergissing. Alleen voor den handel gaat KAUTSKY's opmerking op.

[2]) *Eleventh annual report*, bl. 21.

[3]) De verhoudingsgetallen voor 1900 zijn ontleend aan het eindrapport over den *Twelfth Census*, Vol. VIII, *Manufactures*.

[4]) *Eleventh report* bl. 22/3. Daarentegen schrijft CARROLL D. WRIGHT, de directeur van het amerikaansche Bureau voor Arbeidsstatistiek: „Women formed 23.30 per cent of all employees engaged in manufacturing etablishments in 1850. *The proportionate number, however, has been constantly decreasing*, women furnishing

groepen; veranderingen zóó groot en zóó grillig, dat ik sterk betwijfel of aan die vergelijking wel veel waarde is toe te kennen. Wanneer ik de vergelijking niettemin mededeel, is het vooral omdat er althans uit blijkt hoezeer de beteekenis van den vrouwenarbeid in de verschillende beroepsgroepen uiteenloopt en ook dat in sommige beroepsgroepen de vrouwenarbeid sterk toe-, in andere afneemt. Ook al beschouwt men de cijfers, welke het eindrapport onzer beroepstelling van 1889 op dit punt mededeelt, met eenig wantrouwen, toch wettigen zij wel de zoo even gemaakte algemeene gevolgtrekkingen.

	BEROEPSGROEPEN.	Aantal vrouwen op 100 in het beroep werkzaam: [1]) 1849	1859	1889
Nijverheid.	Landbouw en veeteelt	29.37	14.08	13.76
	Delfstoffen	7.69	1.96	13.89
	Voeding	3.60	2.19	2.26
	Kleeding	62.69	62.96	58.27
	Gebouwen en scheepsbouw. . .	2.88	0.78	1.03
	Huisraad	2.11	4.25	6.73
	Leder en tuigwerk	0.82	0.92	15.82
	Manufacturen	32.34	28.55	27.24
	Papierbereiding, boek- en steendruk	4.78	4.77	4.75
	Scheikundige voortbrengselen . .	2.61	0.74	10.97
	Metalen (gewone)	1.35	0.61	1.07
	id (edele)	2.52	9.03	4.—
	Houtbewerking . . . . . , . .	0.55	0.43	0.51
	Verschillende takken v. nijverheid	10.25	5.52	12.08

but 17.21 per cent of the total number of employees in manufacturing industries in 1890." *The Industrial Evolution*, bl. 205.

Daar ik in de onmogelijkheid ben te beslissen welke opgaaf het meeste geloof verdient, volg ik in den tekst die welke voor de voorspelling van MARX het meest gunstig is.

CARROLL WRIGHT's bewering wordt door de telling van 1900, indien men de cijfers van het officieele eindrapport daarvan gelooven mag, trouwens ook niet bevestigd. Volgens dat rapport namen tusschen 1890 en 1900 de mannelijke arbeiders in de nijverheid toe met 23.9 pct., de vrouwelijke met 28.3 pct.; tusschen 1870 en 1900 was, volgens dezelfde bron, de toeneming der volwassen mannelijke arbeiders 15.5 pct., die der vrouwelijke 21.8 pct.

[1]) *Ned. Beroepstelling*, 1889, bl. 200.

BEROEPSGROEPEN.	Aantal vrouwen op 100 in het beroep werkzaam: [1] 1849	1859	1889
Handel. Eet- en drinkwaren	31.36	27.24	27.21
Handel. Kleedingstukken	48.45	24.88	32.80
Handel. Metalen	21.72	3.01	4.14
Handel. Tusschenhandel	3.25	1.13	1.35
Handel. Vervoer	2.26	1.—	2.05
Handel. Handel van verschillenden aard	29.25	26.16	14.49
Algemeen bestuur	0.99	0.58	1.47
Rechts- en politiewezen	0.08	0.20	0.45
Eerediensten	28.54	25.36	38.44
Onderwijs	19.64	21.24	35.91
Kunsten en wetenschappen	3.77	1.97	2.25
Geneeskundige dienst	18.55	18.11	43.50
Grondeigenaars, renteniers	10.77	4.51	0.70
Huisdienst	84.11	81.15	94.48
Verschillende beroepen	27.53	19.92	5.97
Zonder beroep & onbekenden	65.92	66.82	67.64
Totaal	50.97	50.77	50.60

Uit deze tabel — voor zoover daaruit gevolgtrekkingen mogen worden gemaakt — schijnt te blijken dat de vrouwenarbeid vooral in de liberale beroepen en in enkele takken van nijverheid toeneemt; in den landbouw, den handel, en enkele andere takken van nijverheid daarentegen afneemt. Eene algemeene toeneming van den vrouwenarbeid in de nijverheid, sterker dan die der bevolking, welke volgens de wet van MARX zou hebben moeten plaats vinden, wordt door de medegedeelde tabel voor Nederland op zijn minst onwaarschijnlijk gemaakt.

De absolute cijfers voor den vrouwenarbeid in alle takken van Nijverheid te zamen, met inbegrip der delfstof-nijverheid, waren voor 1849: 71.530; 1859: 54.745; 1889: 65.465 [2]). Mocht men deze cijfers ten volle kunnen vertrouwen, dan zou daaruit volgen dat de vrouwen-

[1]) *Ned. Beroepstelling* 1889, bl. 200.
[2]) t. z. p. bl. 96/7.

arbeid in de industrie hier te lande sedert 1849 absoluut en sedert 1859 in verhouding tot de bevolking is afgenomen.

Een overeenkomstig resultaat levert de vergelijking van de belgische bedrijfsstatistieken voor 1846 en 1896. „Het is niet zonder belang — zoo luidt het in het eindrapport — de relatieve vermindering te constateeren van de vrouwen, die als arbeidsters in fabrieken, werkplaatsen enz. werken. Op 300.000 arbeiders van beide geslachten waren in 1846: 70.000 vrouwen, of 1 vrouw per 3.3 mannen; in 1896 men 115.000 vrouwelijke op 700.000 mannelijke arbeiders, of 1 vrouw op 5 mannen." [1]) In verhouding tot de bevolking nam de vrouwenarbeid in fabrieken en werkplaatsen in België slechts zeer weinig toe. De bevolking toch vermeerderde van 1846 tot 1896 met 50 pCt., het aantal arbeidsters in fabrieken en werkplaatsen met 64 pCt. **4. Evenzoo in België.**

De relatieve achteruitgang van den vrouwenarbeid in fabrieken en werkplaatsen in België in vergelijking met den mannenarbeid, is daarom zoo opmerkelijk, omdat de bedrijfsconcentratie in België, zooals wij zagen, [2]) nog grooter is dan in Duitschland en zich in laatstgenoemd land bij de nijverheid eene duidelijke relatieve toeneming van den vrouwenarbeid vertoont bij het grooter worden der bedrijven.

Het door Miss Collet bewerkt rapport van het *Labour Department* over vrouwen- en meisjes-arbeid kwam voor Engeland tot eenzelfde resultaat als voor Nederland en België aangegeven werd. De conclusie van dit rapport luidt aldus: [3]) „De algemeene opvatting dat de vrouwenarbeid snel vooruitgaat en dat vrouwen de mannen in belangrijke mate uit de nijverheid verdringen, wordt niet bevestigd. Over het algemeen bleef de verhouding van het getal vrouwen, die als arbeidsters werden opgegeven, in het tienjarig tijdvak 1881—'91 vrijwel onveranderd. **5. Alsook in Engeland.**

[1]) *Belgische Bedrijfsstatistiek*, I/II, bl. 43.
[2]) Zie boven bl. 21.
[3]) *Report* by Miss Collet *on the statistics of employment of women and girls.* (Labour Department), bl. 71.

De arbeid van gehuwde en van andere vrouwen is, over het geheel, verminderd en de arbeid van vrouwen in tijdelijke bezigheden is eveneens achteruitgegaan. De arbeid van vrouwen en meisjes onder 25 jaar is vooruitgegaan, maar deze vooruitgang loopt samen met een overeenkomstige toeneming van den arbeid van jeugdige mannen en jongens."

Vrouwen- en kinderarbeid in Frankrijk stationair.

Bij de fransche enquêtes naar de loonen in 1840, 1860 en 1891 werden ook onderzoekingen ingesteld naar de verhouding van den vrouwen- en kinderarbeid tot dien van de volwassen mannen in de verschillende takken van industrie, zonder dat vrouwen- en kinderarbeid daarbij uit elkander gehouden werd. De enquêtes over 1860 en 1891 gaven op dit punt het volgende resultaat:[1])

BEROEPSGROEPEN.	Vrouwen en kinderen op 100 arbeiders.	
	1860—'65	1891—'93
Extractieve industrie (mijnen en steengroeven)	10	14
Voedings- en genotmiddelen	18	22
Chemische industrie	23	11
Papier- en boek-industrie	42	42
Leder-industrie	9	26
Textiel „	55	56
Kleeding „	65	58
Grove hout-industrie	12	10
Meubelmakerij	38	36
Metaalbewerking	10	19
Bouwvak (steenconstructie)	19	5
Porselein, aarde-, glaswerk	25	27

Op deze vergelijking en de nog meer gedetailleerde vergelijking tusschen 1840 en 1891, welke laatste ik, om niet al te veel ruimte in beslag te nemen, voorbij ga, doet het fransche rapport volgen: „Uit de voorgaande

[1]) *Salaires et durée du Travail dans l'industrie française.* (Uitgaaf van het *Office du Travail).* IV, bl. 267.

cijfers, bijeengenomen, moet men de conclusie trekken, dat het verhoudingscijfer van vrouwen en kinderen werkzaam in de industrie, alles bij elkaar genomen, sedert 50 jaren blijkbaar een weinig veranderd is, maar dat het zeer waarschijnlijk niet is toegenomen." [1])

Dit resultaat komt weder meer overeen met de uitkomsten van de nederlandsche, belgische en engelsche statistieken. Het verschil in ontwikkelingsverschijnselen op het stuk van den vrouwenarbeid in de verschillende landen is eene nieuwe waarschuwing tegen voorbarige algemeene ontwikkelingswetten op het zoo ingewikkelde en zoo moeilijk te doorgronden gebied van het maatschappelijke leven.

7. Gehuwde arbeidsters. a. Duitschland.

Op zich zelf is het de vraag of de toeneming van den vrouwenarbeid bij het grooter worden der nijverheidsondernemingen — voor zoover zij te constateeren is — een heuchelijk dan wel een bedroevend verschijnsel is. Weinig bemoedigend echter is zeker, dat in Duitschland ook het aantal gehuwde fabrieksarbeidsters bij het grooter worden der bedrijven toeneemt.

De gehuwde vrouwen maakten uit: [2])

IN DE BEDRIJVEN MET:	Van alle gehuwde arbeidsters.	Van de arbeiders:			Van de arbeidsters:			Van de volwassen arbeidsters:		
		in elke bedrijfsafdeeling (*A*: Landbouw; *B*: Industrie; *C*: Handel)								
		A	B	C	A	B	C	A	B	C
1—5 personen.	10.9	2.4	0.5	2.6	16.7	5.1	5.8	18.1	6.1	6.3
6—20 „	9.5	5.9	1.2	1.1	23.1	8.1	3.3	24.6	9.3	3.6
meer dan 20 pers.	79.6	10.0	3.6	1.7	33.6	17.9	8.3	37.0	19.9	8.6

In hoever men hieruit mag afleiden of de arbeid van gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen bezig is grootere verhoudingen aan te nemen, in hoever m. a. w. de vooruitgang der industrie bezig is de arbeidersgezinnen

[1]) t. z. p. bl. 268.
[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 87.

allengs meer uiteen te rafelen, de arbeiderskinderen meer van hunne natuurlijke verzorgsters te berooven, kan eenigszins blijken uit de volgende cijfers. Hoewel geheel vergelijkbare gegevens uit vroegere jaren niet aanwezig zijn, kan, volgens het officieele duitsche rapport, het aantal gehuwde vrouwen voor de bedrijven met meer dan vijf hulpkrachten aangenomen worden:

		Gehuwde vrouwen	Pct. van de volwassen arbeidsters.
in het jaar	1875	81.233	21.7
„ „ „	1895	134.917	16.3

„Volgens deze cijfers zijn de in de industrie werkzame gehuwde vrouwen in getal toegenomen, maar in verhouding tot het geheele getal vrouwelijke arbeiders in de industrie afgenomen." [1])

Dit afnemend percentage beteekent intusschen heel weinig. Uit de medegedeelde cijfers toch blijkt eveneens — en dat is van veel meer gewicht — dat terwijl de bevolking van het Duitsche Rijk van 1875 tot 1895 met ongeveer 22.5 pct. steeg, het aantal in de industrie werkzame gehuwde vrouwen in hetzelfde tijdperk met 66 pct. klom.

b. Nederland. Hier te lande schijnt de toestand op dit punt gunstiger te zijn. Uit de niet-toeneming van den vrouwenarbeid in het algemeen, gepaard met een sterke toeneming van het percentage der jeugdige personen onder de arbeidsters in Nederland, is af te leiden, dat niet alleen het aandeel der gehuwde vrouwen in den vrouwenarbeid, maar ook het absoluut getal vrouwelijke arbeidsters afnemende is.

c. Engeland. Voor Engeland kan dit met eenige grootere beslistheid worden gezegd. In het zoo even aangehaalde rapport van het *Labour Department* over den arbeid van vrouwen en meisjes werd ook het resultaat medegedeeld van een onderzoek naar het percentage der gehuwden onder de arbeidsters in 18 van de grootste fabrieksplaatsen in Engeland. Het resultaat luidt aldus: „Met uitzondering

1) t. z. p., bl. 87

van Burnley toont elke van deze steden een verlaagd minimum percentage van gehuwde fabrieksarbeidsters tusschen 25 en 45 jaren. Dezelfde beweging is merkbaar voor de arbeidsters tusschen 20 en 25 jaren in elke stad, in welke er, hetzij in 1891 of in 1881, een surplus was van arbeidende vrouwen boven de ongehuwde vrouwen van dien leeftijd, hoewel te Blackburn en te Burnley de vermindering zeer gering is. Te Huddersfield, Leeds en Ipswich is de beweging in tegengestelde richting; plaatselijke kennis zou noodig zijn om vast te stellen of het verminderd overschot van ongehuwde boven arbeidende vrouwen in deze steden toe te schrijven was aan de toenemende tewerkstelling van ongehuwde of van gehuwde vrouwen. Alles bijeengenomen schijnt de conclusie gerechtvaardigd dat in deze steden, die het meest onderhevig zijn aan arbeid van gehuwde vrouwen, het percentage der gehuwde arbeidsters afnemend is." [1])

In aansluiting hieraan schreef de stelster van het officieele rapport, Miss Collet, eenige jaren later in een tweede studie over hetzelfde onderwerp: [2]) „In het rapport van het Labour Department over de statistieken betreffende vrouwen- en meisjes-arbeid, werd aangetoond dat in 18 steden, welke een hoog percentage van vrouwen hebben, werkzaam in de textiel- en kleedingindustrieën, het minimum percentage van de arbeidende gehuwde vrouwen en weduwen van 25 tot 45 jaar, tusschen 1881 en 1891 overal, behalve in Burnley, was gevallen. Sedert heb ik de vermindering van den arbeid van gehuwde vrouwen in drie van de Rochdale districten nagegaan. Tevens heb ik gevonden het percentage van jonge kinderen in deze drie districten, wier moeders waren opgegeven als gehuwde arbeidsters.

„Tabel van het percentage van vrouwelijke arbeidsters en van hare jonge kinderen, in 1881 en 1891, in Whitworth, Wardleworth en Bletchinworth, districten van Rochdale:

---

[1]) t. a. p. bl. 27.

[2]) *The collection and utilisation of official statistics bearing on the extent and effects of the industrial employment of women. Journal of the Statistical Society*, jg. 1898, bl. 219 en volg.

DISTRICTEN VAN ROCHDALE.		Aantal gehuwde vrouwen.	Percentage daarvan, opgegeven als arbeidsters.	Getal jonge kinderen.	Percentage opgegeven als kinderen van arbeidsters.
Whitworth	1881	3704	33.5	544	27.6
	1891	3297	28.2	408	15.7
Wardleworth	1881	3532	33.5	515	28.3
	1891	3441	26.7	437	20.4
Bletchinworth	1881	1390	26.7	206	16.5
	1891	1442	23.4	146	8.2

„Het percentage der jonge kinderen, opgegeven als kinderen van gehuwde arbeidsters, is in elk geval belangrijk lager dan het percentage van de gehuwde vrouwen, opgegeven als arbeidsters en het is bovendien in veel sterkere mate verminderd gedurende het tienjarig tijdperk." (bl. 239.)

De bovenstaande gegevens over het geheele verloop van den vrouwenarbeid in ons land, België, Frankrijk en Engeland maken het waarschijnlijk, dat de ontwikkelingsverschijnselen ten aanzien van den arbeid van gehuwde vrouwen in fabrieken en werkplaatsen in deze landen minder ongunstig zijn dan in Duitschland. Volkomen zekerheid geven de bronnen daaromtrent evenwel niet.

De bewering van KAUTSKY, dat „de vooruitgang van het machinewezen en de toeneming van den vrouwenarbeid onbeperkt blijven moeten, wil men niet de economische ontwikkeling verlammen",[1]) is in het licht der thans bekende gegevens, op zijn minst genomen, gewaagd. Veeleer mag uit het verschil van invloed, welken de industrieele ontwikkeling op den vrouwenarbeid heeft, worden afgeleid, dat

[1]) t. a. p. bl. 121. Zijne historische ketterij dat de vrouwenarbeid eene uitvinding van het grootkapitaal is (zie boven bl. 166) behoeft geene uitvoerige bestrijding. Natuurlijk is er geen vrouwenarbeid in fabrieken geweest, zoolang er geen fabrieken waren, maar dat arbeid van de vrouwen in dienst van de goederenproductie niet eerst met het kapitalistische tijdperk is begonnen, weet ieder die geen vreemdeling is in de economische geschiedenis.

vooruitgang van het machinewezen zonder toeneming van den vrouwenarbeid zeer wel mogelijk is.

Niet minder gewaagd is dan ook KAUTSKY's conclusie: „Zoo lost de kapitalistische productiewijze de oude burgerlijke familie op, zonder een anderen familievorm daarvoor in de plaats te stellen en schept zij daardoor een der voornaamste bronnen van verarming en ontaarding." En nog erger dan gewaagd is, wat hij daarop onmiddellijk laat volgen, namelijk, dat het huwelijkscijfer, met schommelingen naar gunstigen en ongunstigen stand der economische toestanden, in het algemeen afneemt.[1]) Erger dan gewaagd, omdat hij die conclusie tracht te staven door een tendentieus opgemaakt[2]) staatje van huwelijkscijfers over verschillende jaren.

8. Schom- melingen i de huwelijks- cijfers.

De werkelijkheid is, dat de daling van het huwelijkscijfer tot voor een tien- of vijftiental jaren, voornamelijk gevolg was van de afneming der tweede huwelijken[3]) en dat het huwelijkscijfer met eenige schommelingen stijgende is in Duitschland sedert 1881, Oostenrijk sedert 1890, Zwitserland sedert 1881, Frankrijk sedert 1889, Groot-Brittannië sedert 1886, Belgie sedert 1878, Nederland sedert 1885.[4])

KAUTSKY beging derhalve de dubbele fout van eene verkeerde voorstelling te geven van den loop der

---

1) t. z. p. bl. 122.

2) Tendentieus opgemaakt, omdat 1872 en 1873, de jaren waarmede hij begint, twee van de vier landen die hij noemt, (Frankrijk en Duitschland) abnormaal hooge huwelijkscijfers hadden tengevolge van de op den oorlog gevolgde reactie, en ook omdat hij zulke cijfers geeft, dat van de stijging van het huwelijkscijfer in de laatste 10 of 15 jaren niets blijkt.

3) Zie LEXIS, in het *Handwörterbuch der Staatsw.* 1e druk, 2e Supplement *Bevölkerungsstat.*

4) Zie FRIEDRICH ZAHN, *Hwb. d. Stw. Heirathsstatistik.* Voor Nederland: *Jaarcijfers,* 1901. bl. 8. Zie ook R. MAYO-SMITH, *Statistics and Sociology*, bl. 96.

In Duitschland was het gemiddelde huwelijkscijfer per 1000 inwoners in 1876/80: 7.84; 1881/5: 7.70; 1886/90: 7.90; 1891/95: 7.96; 1895/99: 8.39. In de andere genoemde landen is het verloop overeenkomstig. Dat noemt KAUTSKY eene geleidelijke daling van het huwelijkscijfer. Niet overeenkomstig KAUTSKY's beweren is ook, dat de meest industrieele staat van het Duitsche Rijk, nam. Saksen, het hoogste huwelijkscijfer heeft van alle duitsche bondsstaten, (met uitzondering van de stadstaten Hamburg en Bremen). In het tijdperk 1890/99 bedroeg het gemiddelde huwelijkscijfer voor het geheele Duitsche Rijk 8.1, voor Pruisen 8.2, voor Saksen 9.1, en dat ook in Saksen het huwelijkscijfer duidelijk vooruitgaande is, blijkt uit *Vierteljahschr. d. Stat. d. Deutschen Reichs,* 1901, I, bl. 195 en volg.

huwelijkscijfers in de laatste tien of vijftien jaren en de door hem beweerde afneming der huwelijkscijfers toe te schrijven aan een oorzaak, welker algemeene werking door hem niet was onderzocht, maar ondersteld. Zoowel ten aanzien van oorzaak als van gevolg kwam hij daardoor met de bekende gegevens over de werkelijke beweging van vrouwenarbeid en huwelijksfrequentie op gespannen voet.

). Verdringen le vrouwelijke de mannelijke arbeiders?

Met een en ander is echter de vraag nog niet beantwoord welke voor ons de hoofdvraag is, namelijk deze, of — gelijk MARX voorspelde — door de toeneming van den vrouwenarbeid de mannen allengs meer uit hun beroep en in het leger der werkloozen, het reserveleger der industrie, gestooten worden.

Die vraag nu wordt door de statistiek met de meeste beslistheid ontkennend beantwoord. „Bij deze ontwikkeling (van den vrouwenarbeid) is niet te vergeten, dat ook de mannelijke „Erwerbsthätigen," die meer dan drie vijfde van de mannelijke bevolking uitmaken, belangrijk toegenomen zijn en wel meer dan 2 millioen of 15.78 pct. (bij eene geheele bevolkingstoeneming van 14.48 pct.,) zoodat de mannenarbeid nauwelijks een verdere uitbreiding had kunnen krijgen en *van eene verdringing van den mannenarbeid door de vrouwen geen sprake zijn kan.* Veeleer heeft zich de arbeidsgelegenheid, dank zij de moderne ontwikkeling van handel en bedrijven, over het algemeen vermeerderd en hiervan profiteeren naast de mannelijke ook die vrouwelijke personen, die in het tegenwoordige huishouden niet meer genoeg werk vinden en wegens den hoogeren levensstandaard en het duurder geworden onderhoud gedwongen zijn mede te verdienen; de mannen wijden zich daarbij aan de nieuwe, door de techniek ontsloten en de meer loonende arbeidsterreinen, terwijl de vrouwen, in het algemeen ten minste, de door de mannen verlaten, minderwaardige arbeidsplaatsen en de voor haar van nature meer dan voor de mannen geschikte arbeidsverrichtingen (met name in de textielnijverheid, in conserven-, in tabaksfabrieken enz.) overnemen." [1])

[1]) *Berufsstatistik*, 205.
[2]) t. z. p. 149.

10. Volwassen mannelijke arbeiders in landbouw, industrie en handel (in Duitschland).

Wegens het belang der zaak laat ik nog eenige cijfers ter staving van deze uitspraak volgen. Het aantal mannelijke arbeiders bedroeg in duizendtallen:

IN DE LEEFTIJDSKLASSE.	LANDBOUW.			INDUSTRIE.			HANDEL.		
	1882	1895	meer of minder	1882	1895	meer	1882	1885	meer
beneden 20 jaar	1033	1037	4	932	1339	407	127	188	61
20—30 „	998	884	— 114	1139	1530	391	169	270	101
30—40 „	553	478	— 75	720	1009	289	135	198	63
40—50 „	435	318	— 117	431	602	171	90	118	28
50—60 „	327	268	— 59	217	332	115	44	69	25
60 —70 „	220	183	— 37	94	124	30	16	22	6
70 en meer „	64	71	7	18	27	9	3	4	1
Totaal. . .	3630	3240	— 390	3551	4963	1412	583	868	285

Een stelliger bewijs dat de vrouwen- en kinderarbeid den arbeid van de volwassen mannelijke arbeiders bij toeneming van het grootbedrijf niet verdringt, is niet wel mogelijk. In den landbouw, die zich niet samentrekt, verminderde het aantal volwassen mannelijke arbeiders door den bekenden trek van het platteland naar de steden. In de industrie daarentegen, de tak van voortbrenging waarin het samentrekkingsverschijnsel zich het sterkst vertoont, was de toeneming van het aantal volwassen mannelijke arbeiders verreweg het grootst: 1.005.000 tegen 224.000 in den handel. Percentsgewijze nam de volwassen mannelijke arbeidersbevolking in de industrie toe met 38.4, bij eene toeneming van de geheele mannelijke bevolking met 14.71 pct.

11. Toeneming volwassen mannelijke arbeiders in andere landen.

De uitkomsten der duitsche beroepsstatistiek worden op dit punt geheel bevestigd door de vergelijking der nederlandsche beroepstelling van 1849 met die van 1889. Ook hier te lande nam het aantal mannelijke arbeiders, boven 16 jaar die in de industrie werkzaam waren, gedurende die 40 jaren sterker toe, dan het totaal aantal mannelijke personen boven dien leeftijd. Het totaal der mannen boven 16 jaar klom van 954.162 in 1849 tot

1.384.281 in 1889, dus met 45 pCt.; het totaal der mannelijke industrieele arbeiders boven 16 jaar — met inbegrip der delfstoffen-industrie — klom van 255.751 in 1849 tot 440.414 in 1889, dus met 72.70 pCt.[1]) Ook in Nederland dus grooter toeneming van het aantal volwassen mannelijke arbeiders in de industrie, dan van de geheele volwassen mannelijke bevolking; in Duitschland echter, waar de groot-industrie zich veel sterker ontwikkelde dan hier, was het relatieve verschil tusschen de toeneming der industrieele en der geheele volwassen mannelijke bevolking veel grooter dan hier.

Volgens de opgaaf van CAROLL D. WRIGHT was de verhouding van de arbeiders, werkzaam in de nijverheid in de Vereenigde Staten, tot de geheele bevolking: in 1850: 4.13 pct.; in 1860: 4.17 pct.; 1870: 5.33 pct.: 1880: 5.45 pct., en 1890: 7.53 pct. „De cijfers voor 1870, 1880 en 1890 sluiten de arbeiders werkzaam in mijnen, steengroeven en visscherij buiten, maar desniettemin is de verhouding voortdurend gestegen."[2]) Volgens het rapport over „manufactures" bij de telling van 1900 klom de geheele bevolking in de Vereenigde Staten tusschen 1870 en 1900 met 94 pct. en het aantal mannelijke arbeiders boven 16 jaar, werkzaam in de industrie, met 155 pct.[3])

In België nam de geheele bevolking van 1846 tot 1896 toe met 50 pct.; het aantal mannelijke arbeiders, werkzaam in fabrieken en werkplaatsen, nam toe van 230.000 tot 585.000, of met 154 pct.[4])

12. Conclusie aangaande deze ontwikkelingswet.

Deze gegevens laten geen twijfel over. Vrouwenarbeid en arbeid van jeugdige personen zijn in de laatste helft der 19de eeuw in verhouding tot den arbeid van volwassen mannen volstrekt niet algemeen toegenomen. Noch België, noch Frankrijk, noch Engeland, noch Nederland geven

---

1) *Ned. Beroepsstatistiek*, 1889, bl. 96/97.

2) *Industrial Evolution*, bl. 190.

3) t. a. p. bl. 982/3.

4) *Belgische bedrijfsstatistiek*, I/II, bl. 43. De toeneming der *volwassen* mannelijke arbeidersbevolking in fabrieken en werkplaatsen wordt niet opgegeven, maar hetgeen ons van den kinderarbeid uit andere landen bekend is, stelt buiten twijfel dat de toeneming van het aantal der *volwassen* mannelijke arbeiders misschien nog iets sterker maar zeker niet veel zwakker was.

zulk eene relatieve toeneming van vrouwen- en kinderarbeid te zien. En voor zoover die toeneming wel plaats had, heeft zij den arbeid der volwassen mannen niet verdrongen, maar is zij gepaard gegaan met eene, overal te constateeren, kolossale vermeerdering van de volwassen mannelijke arbeidersbevolking.

Van de kapitalistische ontwikkelingswet, volgens welke vrouwen en kinderen de volwassen mannelijke arbeiders in allengs stijgende mate zouden verdringen, laten de onverbiddelijke feiten geen stuk heel.

§ 4. WERKLOOSHEID.

De voorgaande twee paragrafen hebben de voorspellingen van MARX omtrent de veranderingen welke de kapitalistische ontwikkeling, met de noodzakelijkheid van natuurwetten, in de samenstelling der arbeidende klasse brengen zou, nog niet geheel afgehandeld. Wel is ons gebleken, dat vrouwen en kinderen de volwassen mannelijke arbeiders niet verdringen uit fabrieken en werkplaatsen. De mogelijkheid is echter niet uitgesloten, dat de gevonden toeneming der volwassen mannelijke arbeiders slechts in schijn bestaat, m. a. w. dat wel in naam de volwassen arbeidersbevolking in de kapitalistische maatschappij toeneemt in aantal, maar dat die toeneming opgewogen wordt door een (met schommelingen, in verband met tijden van industrieelen bloei en industrieele crises) steeds hooger stijgend percentage van werkloozen. Is dat zoo, dan stijgt wel het aantal van hen die den naam arbeiders dragen, maar worden niettemin de werkelijk arbeidenden in toenemende mate uit fabriek en werkplaats gestooten; dan neemt m. a. w. wel het proletariaat in aantal toe — gelijk MARX voorspelde — maar wordt met die toeneming de kans om aan het werk te komen en aan het werk te blijven voor een stijgend percentage der proletariërs geringer. [1])

1) Sprekende van proletariërs gebruik ik de uitdrukking van MARX zelf, hoewel die uitdrukking m. i. van den aanvang af minder juist was en steeds onjuister wordt.

1. De wet der toenemende werkloosheid.

Alvorens na te gaan, of de statistiek ons ook aangaande deze ontwikkelingswet inlichten kan, begin ik weer met enkele aanhalingen, ten einde duidelijk te maken, hoe de ontwikkelingswet der stijgende werkloosheid bij MARX eigenlijk luidt.

Daarbij moet worden in het oog gehouden, dat het MARX ook hier aan voorgangers niet heeft ontbroken. Dit behoeft te minder te verwonderen, omdat het in de eerste helft der 19e eeuw werkelijk scheen, als zouden de arbeiders bij de ontwikkeling van het machinewezen in stijgende mate worden op straat gezet.

Vooral SIMONDE DE SISMONDI heeft op dit punt, gelijk op zooveel andere, van de toekomst der kapitalistische productiewijze voor de arbeiders donkere tafereelen opgehangen. 1)

Volgens MARX „produceert de kapitalistische accumulatie, en wel in verhouding tot haar energie en haar omvang, voortdurend eene relatieve, d. w. z. voor de gemiddelde „Verwerthungs"behoefte van het kapitaal overbodige, derhalve overcompleete arbeidersbevolking." 2) Dit proces speelt zich bij den vooruitgang van het kapitalisme in stijgende mate af.

„Met de door haar zelve geproduceerde accumulatie van het kapitaal produceert de arbeidersbevolking derhalve in wassende hoeveelheid de middelen tot haar eigen relatieve overtolligmaking." 3) „De geheele bewegingsvorm van de moderne industrie ontstaat derhalve uit de voortdurende omzetting van een deel der arbeidersbe-

---

1) Zie vooral zijn essai: „Comment les manufactures contribuent-elles au bonheur national?" in zijne *Études sur l'Écon. Pol.*; en voorts de aanhaling in noot 1, boven bl. 8. In de „Introduction" zijner „*Études*" schrijft DE SISMONDI nog: „Cette société qui prête tout son appui aux riches ne permet point au prolétaire de travailler à la terre si le propriétaire ou son fermier ne l'y appellent pas. Elle ne lui permet point de travailler aux métiers si le fabricant ou son facteur ne l'appellent pas. Or les uns et les autres s'étudient à épargner sur le travail humain, à le rendre inutile; les uns et les autres, en raison de chaque progrès qu'ils font faire à l'agriculture ou à l'industrie, congédient un certain nombre de prolétaires, et les condamnent à une oisiveté qui serait la mort pour eux, si la société ne les assistait pas."

2) *Das Kapital*, I, bl. 594.

3) t. z. p. bl. 596,

volking in heel of half werklooze handen." [1]) „De overmatige arbeid van het werkende deel der arbeidende klasse doet de rijen harer reserve zwellen, terwijl omgekeerd de grootere druk, dien deze laatste door hare concurrentie op de eerste uitoefent, deze tot overmatigen arbeid en onderwerping aan de bevelen van het kapitaal dwingt. De verdoeming van een deel der arbeidende klasse tot gedwongen lediggang door overmatigen arbeid van het andere deel, en omgekeerd, wordt verrijkingsmiddel van den individueelen kapitalist en versnelt tegelijk de productie van het industrieele reserveleger in een mate die overeenkomt met den vooruitgang van de maatschappelijke accumulatie." [2])

Deze beschouwingen voerden MARX eindelijk tot de volgende slotsom: „Hoe grooter de maatschappelijke rijkdom, het functioneerende kapitaal, en de omvang en kracht van zijn wasdom, hoe grooter derhalve ook de absolute quantiteit van het proletariaat en van de productieve kracht van zijn arbeid, des te grooter het industrieele reserve-leger. De beschikbare arbeidskracht wordt door dezelfde oorzaken voortgebracht als de uitzettingskracht van het kapitaal. De relatieve grootte van het reserveleger neemt derhalve toe met de vermogens van den rijkdom. Hoe grooter echter dit reserveleger in verhouding tot het actief arbeidersleger, des te „massenhafter" de geconsolideerde overbevolking, welker ellende in omgekeerde evenredigheid staat tot haar afmatting door den arbeid. Hoe grooter eindelijk de Lazarusgeschiedenis van de arbeidende klasse en het industrieele reserveleger, des te grooter het officieele pauperisme. *Dit is de absolute, algemeene wet van de kapitalistische accumulatie.*" [3])

In hoever — zoo hebben wij ons thans af te vragen — wordt deze wet der kapitalistische accumulatie, welke niet slechts absolute, maar ook relatieve toeneming der werkloosheid dicteert, door de werkelijkheid bevestigd?

---

[1]) t. z. p. bl. 598.
[2]) t. z. p. bl. 601.
[3]) t. z. p. bl. 609.

2. Moeilijkheden van de statistiek der werkloosheid

Bij het zoeken van een antwoord op die vraag moet aanstonds gewaarschuwd worden, *alle* statistieken over werkloosheid met eenig wantrouwen te bejegenen. Het begip werkloosheid is voor eene goede statistische behandeling te weinig streng omlijnd. Niet ieder die op een gegeven dag geen werk heeft te verrichten, wordt onder de werkloozen gerekend. In de eerste plaats denkt men bij de behandeling der werkloosheid alleen aan leden der arbeidende klasse. Personen uit hoogere maatschappelijke klassen, die tijdelijk geen beroep of betrekking hebben, worden bij een werkloozentelling in den regel niet medegerekend. Daar nu de maatschappelijke klassen niet scherp van elkander zijn gescheiden, maar geleidelijk in elkander overgaan, ligt reeds hierin een bron van fouten.

Maar ook al gelukt het de groep, waarvoor men de werkloosheid onderzoekt, behoorlijk af te bakenen, hoe weinig scherp belijnd is het begrip werkloosheid dan nog. Niet ieder die op den dag der telling geen arbeid verricht, is werkloos in de beteekenis, waarin wij met het woord hier te maken hebben.

Tot het reserveleger van MARX behooren niet de arbeiders die wegens ziekte, ouderdom of invaliditeit buiten werk zijn; deze oorzaken van werkloosheid staan ten hoogste in een verwijderd verband met de kapitalistische productiewijze. Voorts zijn losse werklieden, bijv. bootwerkers, niet werkloos als zij toevallig op den dag der telling niets te doen hebben, maar met kleine tusschenpoozen geregeld aan het werk zijn; worden die tusschenpoozen langer, dan vallen dergelijke werklieden wel in de rubriek der werkloozen. Niet werkloos, in den hier gebruikten zin van het woord, zijn ook de bedelaars en andere arbeidschuwe personen. Of men de seizoenarbeiders in het seizoen, waarin zij hun arbeid niet uitoefenen kunnen, onder de werkloozen wil rangschikken, hangt af van het standpunt waarop men zich stelt; tot de werkloosheid als gevolg van de kapitalistische accumulatie, waarvoor MARX zijne wet opstelde, behoort deze werkloosheid niet.

Zoo stuit men zelfs bij de meest zorgvuldige en onpar-

tijdige statistiek der werkloosheid op tal van moeilijkheden, die niet geheel te ondervangen zijn, omdat verschillende der omstandigheden, die bepalen of de feitelijk buiten werk zijnde arbeiders al dan niet behooren tot de werkloozen in engeren zin, niet alleen niet voor uiterlijke en objectieve waarneming vatbaar zijn, maar — wat nog erger is — dikwijls alleen zijn te kennen uit de niet-onverdachte mededeelingen van de personen, die men telt, zelven. [1])

Dit maakt het verschijnsel der werkloosheid zeer weinig geschikt voor statistisch onderzoek. Toch zijn de statistische onderzoekingen op dit gebied niet van alle waarde ontbloot. Den absoluten omvang der werkloosheid zal men er niet door leeren kennen, maar wel kunnen werkloozen-tellingen op hetzelfde oogenblik in verschillende vakken of in hetzelfde vak, maar op gelijke tijdstippen in opvolgende jaren, bruikbare resultaten ter vergelijking geven. Waar de fouten bij elke dier tellingen weerkeeren, heffen zij elkander grootendeels op en beletten zij niet, dat de uitkomsten een voldoend inzicht geven in de verhouding der werkloosheid in verschillende vakken op hetzelfde oogenblik of in de schommeling der werkloosheid in hetzelfde vak in verschillende jaren.

3. De duitsche statistiek van 1895.

Tot zulk eene vergelijking der werkloosheid op hetzelfde oogenblik in verschillende vakken, stelt de duitsche telling in staat, welke in Juni 1895 tegelijk met de beroepstelling werd gedaan en in December van hetzelfde jaar tegelijk met de volkstelling werd herhaald, dit laatste ten einde eenig licht te krijgen omtrent den invloed van zomer- en winterseizoen. Het is duidelijk, dat voor ons doel de telling van Juni veel belangrijker is dan die van December. De telling van Juni 1895 nu gaf voor de verschillende beroepsgroepen de volgende uitkomsten: [2])

---

1) Zie over de moeilijkheden die zich bij het opmaken van eene statistiek der werkloosheid voordoen, het praeadvies van Dr. HIRSCHBERG, adj. dir. van het statistisch bureau te Berlijn, in het „*Bericht*" over het Sociale Congres van October 1893 van het *Freie Deutsche Hochstift. Arbeitslosigkeit und Arbeitsvermittlung*, bl. 44.

2) *Vierteljahrshefte z. Stat. d. D. R. 1896. Ergänzung z. 4ten Heft.* bl. 5* en 11*. De tweede kolom werd verkregen door eene combinatie der verhoudingsgetallen voorkomende in de tabellen van het officieele rapport.

BEROEPSGROEPEN.	Werkloosheid op 14 Juni 1895 in pct. van het aantal arbeiders. Alle oorzaken te zamen.	Ongeschiktheid tot werken uitgezonderd.
Polygraphische bedrijven	4.18	2.67
Handelsbedrijven	3.52	2.53
Kunstnijverheid	3.59	2.48
Leder-industrie	3.46	2.30
Voedings- en genotmiddelen . . .	3.27	2.18
Kleeding en reiniging	3.13	2.10
Hotel- en koffiehuiswezen	2.54	1.87
Hout- en snijwaren	2.93	1.77
Metaalbewerking	2.89	1.76
Bouwbedrijven	2.87	1.69
Machine-industrie	2.57	1.52
Papier „	2.60	1.46
Verzekeringsbedrijven	1.50	1.11
Oliën, vetten enz	2.09	1.06
Chemische industrie	1.94	0.97
Verkeersbedrijven	1.30	0.78
Textiel-industrie	1.64	0.74
Boschwezen en Visscherij	1.19	0.65
Steengroeven enz.	1.47	0.65
Mijnbouw	1.47	0.46
Landbouw	0.66	0.35

Deze tabel klopt al aanstonds weinig met de kapitalistische ontwikkelingswet van MARX. Werd deze wet door de ervaring bevestigd, dan zouden de hoogste verhoudingscijfers voor de werkloosheid moeten voorkomen in de meest gecentraliseerde, op den weg der kapitalistische ontwikkeling verst gevorderde bedrijven. De tabel toont juist het tegendeel, en dat wel zoo beslist, dat men niet aan toeval denken kan. Van de verschillende bedrijven uit de afdeeling nijverheid staan die, welke wij als de meest geconcentreerde leerden kennen,[1]) niet boven- maar onderaan.

[1]) Zie boven bl. 20.

Een geheel analoog resultaat werd opgeleverd door de werkloozentelling bij de belgische bedrijfstelling op 31 December 1896. Dit blijkt duidelijk, wanneer men voor de verschillende bedrijfsgroepen het gemiddeld aantal personen per bedrijf vergelijkt met het percentage der werkloosheid.

4. De belgische statistiek van October 1896.

BEDRIJFSGROEPEN.	Aantal personen per bedrijf.[1])	Werkloozen per 100 arbeiders in elke groep.[2])	
		M.	Vr.
Glasindustrie	465.2	0.67—1.68	—
Mijnwezen	193.0	1.15—2.33	0.0—0.48
Porselein en aardewerk	26.6	2.45[a]	—
Papier-industrie	21.2	1.29	—
Steengroeven	18.1	0.99—1.05	—
Chemische industrie	17.6	0.19—1.43	—
Tabaks- „	7.0	3.90	2.53
Metaal- „	6.3	0.53[b]—6.15	0.0—6.49
Boek- en plaat „	6.1	4.40	—
Kunstnijverheid	5.6	8.35	—
Voedings- en genotm.	3.9	0.37—5.29[c]	—
Bouwbedrijven	3.7	9.69	—
Bijzondere bedrijven	2.9	4.38	—
Textielnijverheid	2.8	0.35 —4.88[d]	0.77—3.23[d]
Verkeersbedrijven	2.3	6.94—7.73[e]	—
Hout- en meubel-industrie	2.3	1.92— 9.04	0.0—8.00
Leder- „	1.7	4.18—12.37	11.07—11.32
Kleeding- „	1.6	9.35—27.43	1.46—12.30

a. in de steen-, potten- en pannenbakkerijen was het percentage der werkloozen 32.77 pct. voor de mannen en 33.23 pct. voor de vrouwen. Dit staat in verband hiermede, dat men hier met seizoenbedrijven te doen heeft;

b. in de zeer geconcentreerde metallurgie was het percentage 0.53 à 0.82. In de meer kleine bedrijven omvattende onderdeelen van de groep kwamen aanmerkelijk hoogere percentages voor. De 6.49 pct. werklooze arbeidsters kwamen voor in de fabricatie van draagbare vuurwapenen, welke in België voor een groot deel in handen van het kleinbedrijf is;

1) Zie boven, bl. 21.

2) *Recensement Général des Industries et des Métiers*, vol. XVIII, bl. 422/3. Dit deel, dat de algemeene resultaten van de belgische bedrijfstelling behelst, omvat ook de kleinere rapporten, waaruit ik in de vorige bladzijden citeerde.

c. het laagste percentage geldt voor de suikerfabrieken, het hoogste voor de brood- en banketbakkerijen;
d. hierbij rekende ik niet mee de bonneterie met 14.32 pct. werkloozen onder de mannelijke arbeiders, de kant- en borduurwerkerij met 36.36 werklooze mannen en 26.62 pct. werklooze vrouwen;
e. met uitzondering van de spoorwegen, met een werkloosheid van 0 44 pct.

Hoewel in deze tabel ook de werkloosheid wegens ziekte is begrepen en zij daardoor, afgezien nog van de technische gebreken van elke werkloozentelling, onzuiver is, schijnt het mij toch wel niet twijfelachtig, dat zij de meest geconcentreerde bedrijven aanwijst als het minst lijdende aan het zoo ernstige kwaad der werkloosheid.

5. De fransche statistiek van Maart 1896.

Ook in Frankrijk werd bij de beroeps- en bedrijfstelling van 29 Maart 1896 gepoogd gegevens te verzamelen omtrent den omvang der werkloosheid. Bij de mededeeling der uitkomsten daarvan voor de verschillende bedrijfsgroepen in verhouding tot het totaal der in elk dier groepen werkzame loontrekkenden werden evenwel, evenals in België geschiedde, geen andere verhoudingsgetallen opgegeven dan zoodanige die alle werkloozen, dus ook de door ziekte of invaliditeit tot werken verhinderden, omvatten. Daardoor, en vooral ook omdat het concentratieverschijnsel in Frankrijk minder tot in bijzonderheden werd nagegaan dan in Duitschland en België, zijn de uitkomsten der fransche werkloozentelling voor ons van minder beteekenis dan die van de duitsche en ook van de belgische statistiek. Voor zoover de fransche werkloozentelling iets aangaande de werkloosheid in verband met de bedrijfszamentrekking leert, wijst zij te dezen aanzien in dezelfde richting als de duitsche en belgische onderzoekingen.

Gaan wij na, wat de fransche werkloozentelling leert over de percentsgewijze werkloosheid in de bedrijfsgroepen, waarvoor boven, op bl. 22, het gemiddeld aantal loontrekkenden per bedrijf kon worden medegedeeld, dan levert dat het volgende resultaat op:[1])

---

[1]) *Fransche telling*, IV., bl. CXVII en volg

BEDRIJFSGROEPEN.	Gemiddeld aantal loontrekkenden per onderneming.	Aantal werkloozen per 100 loontrekkenden in elke groep.
Winnen van ijzer en staal . .	467	0.16
Mijnwezen	414	0.86
Winnen v. verschillende metalen	126	0.33
Glasindustrie	124	1.16
Katoenindustrie	54	0.34
Papier „	54	1.19
Wol „	46	0.79
Porcelein en faience	42	2.26
Alcohol en suiker	53	0.97
Caoutchouc, lichtstoffen enz. .	28 à 30	0.89—3.22
Linnenindustrie, chemische ind.	19 à 23	0.52—0.63
Zijde-industrie, Explosiestoffen .	15 à 16	1.49—2.99
Aardappelmeelfabrieken enz. .	12 à 14	0.23—4.59
Kalkovens enz.	9 à 11	0.18—5.75

Deze cijfers zijn wel is waar niet zoo duidelijk sprekend als de duitsche en de belgische, en bovendien nog onzuiverder dan de eerstgenoemde, omdat zij ook zieken en invaliden omvatten, maar zeker kan men er met den besten wil niet eene toeneming der werkloosheid bij toeneming van den gemiddelden omvang der bedrijven uit lezen, veeleer — gelijk in Duitschland en België — het tegendeel.

Uit de hier medegedeelde tabellen reeds tot eene tegenovergestelde wet als die van MARX te besluiten, gaat natuurlijk niet aan; maar wel moeten zij het geloof ook aan deze wet uit het marxistische stelsel aan het wankelen brengen. En er zijn andere verhoudingscijfers die tot eene gelijke slotsom voeren. In het belgische *Arbeidsblad*, uitgegeven door het *Arbeidsambt* van België, komt geregeld eene statistische mededeeling voor over de „verhouding der werkloozen in de gentsche beroepsvereenigingen." **6. Gentsche gegevens.**

Het *Arbeidsblad* van 1902 geeft de volgende:

[1]) t. z. p. bl. 75.

Samenvatting der werkloosheid per nijverheid 1895—1901.

	1895/6	1896/7	1897/8	1898/9	1899/1900	1900/1
Beambten, reizigers en meestergasten . . .	1.2	0.9	0.8	0.7	0.8	0.8
Boeknijverheid. . . .	4.5	2.7	0.8	2.5	3.3	4.4
Weefstofnijverheid . .	1.9	2.3	2.8	1.8	1.4	1.6
Bouwnijverheid . . .	19.8	11.4	8.1	9.5	15.7	9.8
Hout „ . . .	4.4	1.8	2.2	1.6	2.7	4.5
Metaal „ . . .	1.5	2.0	3.3	1.9	1.7	3.7
Voedsel „ . . .	8.2	8.4	6.8	6.8	7.6	7.9
Kleer „ . . .	8.5	10.8	19.6	18.6	14.3	14.3
Vervoer „ . . .	5.2	12.0	14.3	3.2	14.5	2.6
Allerhande nijverheidstakken	15.2	8.0	6.8	3.7	3.4	2.4
	3.9	3.2	3.5	2.6	2.4	2.5

Voor onderlinge vergelijking der bedrijven is deze tabel niet zeer geschikt, daar zij ook de seizoenwerkloosheid omvat, welke bijv. bij de bouwbedrijven van grooten invloed is, maar zij is toch om een dubbele reden de aandacht waard: 1°. omdat zij, alles bijeengenomen, eer eene geleidelijke daling dan eene geleidelijke stijging der werkloosheid vertoont; 2°. omdat zij doet zien dat de schommelingen in de werkloosheid bij de verschillende vakken volstrekt niet parallel loopen. Uit het eerste resultaat van de tabel valt niet veel af te leiden; zij loopt daarvoor over te weinig jaren. Het tweede resultaat daarentegen is niet zonder beteekenis, daar het een bewijs levert tegen de marxistische voorstelling, als hadde men bij productie-crises en -depressies in den regel met *algemeene* verschijnselen te doen. [1]) De door het Arbeidsambt medegedeelde tabel leert dat een tijdperk van slapte en groote werkloosheid in het eene bedrijf kan en vaak zal samenvallen met een tijdperk van bloei en geringe werkloosheid in het andere.

7. De gegevens der engelsche trade-unions.

Het dubbele verschijnsel dat het belgische *Arbeidsblad* aan het licht brengt, wordt bevestigd door de geregelde mededeelingen van het engelsche *Labour-department* over

[1]) Zie hierover beneden hfdst. IV.

de werkloosheid, welke ontleend worden aan gegevens van trade-unions en welke het voordeel hebben over een langeren termijn te loopen dan die van de gentsche vakvereenigingen.

Volgens het *Eighth annual abstract of Labour Statistics of the United Kingdom*, 1900/1901, werden als werkloos opgegeven van de leden der gegevens verstrekkende trade-unions, per honderd:

	1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899	1900	1901
Bouwbedrijven (alleen timmerlieden en loodgieters)	5.5	3.3	2.2	2.5	3.0	3.8	4.1	3.8	1.8	1.6	1.3	1.5	2.5	3.7
Metaalbewerkers, scheepsbouwwerklieden	6.0	2.3	2.2	4.1	7.7	11.4	11.2	8.2	4.2	4.8	4.0	2.4	2.6	3.8
Boekdrukkers en -binders	2.4	2.5	2.2	4.0	4.3	4.1	5.7	4.9	4.3	3.9	3.7	3.9	4.2	4.5
Alle trade-unions, die mededeelingen doen, te zamen genomen	4.9	2.1	2.1	3.5	6.3	7.5	6.9	5.8	3.4	3.5	3.0	2.4	2.9	3.8

Ook hier vrij groote schommelingen, maar die noch parallel met elkander loopen noch in eene opwaartsche richting gaan. Wel toonen ook deze cijfers afwisselende tijdperken van drukte en slapte, maar een geleidelijk — zij het met schommelingen — toenemende werkloosheid toonen zij niet.

8. Die van de fransche vakvereenigingen.

Niet anders zijn de uitkomsten van de gegevens welke geregeld door het fransche „*Office du Travail*" bij de „syndicats d'ouvriers et d'employés de l'industrie et du commerce" verzameld worden. Volgens die gegevens waren in Frankrijk van het totaal aantal werklieden, waarover de berichten liepen, werkloos per honderd in de maanden: [1])

[1]) Genomen uit de graphische voorstellingeu van het *Bulletin de l'Office du Travail* 1898, bl. 538; 1902, bl. 450.

	APRIL	JUNI.	OCTOBER.	DECEMBER.
1894		12.0	11.0	12.5
1895	8.3	5.0	4.0	5.0
1896	5.2	4.8	7.0	8.5
1897	6.0	5.0	7.2	8.0
1898	6.4	6.5	6.5	8.0
1899	7.5	5.5	5.5	8.0
1900	6.4	4.8	7.2	9.2
1901	6.2	7.0	6.9	8.0

Ook hier schommelingen zonder eenige duidelijk blijkende bewegingsrichting. En dat ook in Frankrijk de schommelingen in de verschillende bedrijven niet parallel loopen, blijkt uit de volgende officieele mededeelingen :

„(1898). Onder de 530 vakvereenigingen, die berichten over de werkloosheid op 15 Juni inzonden, meenen 13 pCt. der vereenigingen met 11 pCt. der werklieden dat het werk overvloediger was dan het vorig jaar op hetzelfde tijdstip, 52 pCt. der vereenigingen met 57 pCt. der werklieden oordeelen dat het onveranderd is en 35 pCt. der vereenigingen met 32 pCt. der werklieden dat het minder overvloedig is." [1])

„(1899) 16 pCt. der vereenigingen met 17 pCt. der werklieden meenen dat er meer werk is dan verleden jaar in denzelfden tijd, 20 pCt. der vereenigingen met 27 pCt. der werklieden oordeelen dat er minder werk is en 64 pCt. der vereenigingen met 56 pCt. der werklieden deelen mede dat er geen verschil is."

„(1900) 22 pCt. der vereenigingen met 26 pCt. der werklieden meenen dat er meer werk was dan het vorig jaar in denzelfden tijd; 58 pCt. met 47 pCt. der werklieden meenen dat er geen verschil was; 20 pCt. met 27 pCt. der werklieden, zijn van oordeel dat er minder werk was." 3)

1) *Bull. de l'Off. d. Tr.* 1898, bl. 537.
2) t. z. p. 1899, bl. 543.
3) t. z. p. 1900, bl. 673.

In het eind van Juni 1901 waren er 8 pCt. der vereenigingen met 4 pCt. der werklieden, die het werk overvloediger achtten dan op hetzelfde tijdstip in het vorig jaar, 41 pCt. der vereenigingen met 10 pCt. der werklieden die geen verandering constateerden en 51 pCt. der vereenigingen met 86 pCt. der werklieden die minder arbeidsgelegenheid aanwezig achtten. [1])

Voor Juni 1902 in vergelijking met Juni 1901 gaven het werk op als: drukker 8 pCt. der vereenigingen, 11,5 pCt. der ondernemingen, 24,8 pCt. der werklieden; onveranderd resp. 50, 51,2 en 53,3 pCt.; slapper resp. 42, 37,3 en 21,9 pCt. [2])

9. De werkloosheid in Massachusetts.

Een overeenkomstig beeld geeft de statistiek der werkloosheid, opgemaakt in Massachusetts voor de jaren 1889—1895: [3])

Per 100 arbeiders in elke industrie waren werkloos in de jaren: (gemiddeld)	Schoenindustrie.	Tapijtindustrie.	Katoenindustrie.	Lederindustrie.	Machine-industrie.	Metaalindustrie.	Papierindustrie.	Wolindustrie.	Kamgaren-industrie.	Alle industrieën.
1889	4.8	3.9	1.1	2.8	2.3	5.1	1.7	2.0	2.8	1.4
1890	5.9	1.3	1.4	4.6	5 7	3.4	3 0	2.1	5.0	2.3
1891	2.4	3.1	1.0	5.0	1.5	3.9	1.5	1.0	1.9	0.9
1892	2.8	3.2	0.9	5.9	5.2	4.2	2.2	2.0	4.8	1.6
1893	10.6	13 1	5.0	16.0	11.0	7.8	6.0	11.7	9.4	8.5
1894	3.6	18.5	6.3	7.8	4.3	5.7	6.2	6.7	14.9	4.5
1895	3.7	2.3	1.1	7.5	11.9	5.5	1.6	3.0	4.7	1.6

Uit deze cijfers blijkt welk een zware en algemeene crisis de nijverheid in Massachusetts in het jaar 1893 had te doorstaan. Overigens geven zij niets nieuws; schommelingen in de verschillende industrieën, welke niet parallel aan elkander loopen en geene opwaartsche beweging vertoonen.

10. De statistiek van M. Hirsch.

Volgens eene statistiek van Dr. M. Hirsch betreffende

[1]) t. z. p. 1901, bl. 689.
[2]) t. z. p. 1902, bl. 669.
[3]) Ontleend aan het *Bericht* over *Arbeitslosen-Unterstützung an das Schweiz. Industriedepartement vom Schweiz. Arbeitersekretariat.*

ondersteuningen in verband met werkloosheid, gedaan door een 19-tal duitsche vakvereenigingen [1]), hadden deze vereenigingen:

in	1893	1896
een ledental van.	61.153	71.767
en gaven zij in	1892—94	1895—97
een totaal aan ondersteuningen van	198.929	249.793
of per lid	3.22	3.48

Hier dus werkelijk absoluut en relatief vermeerdering. Ik zal echter wel niet behoeven te betoogen dat uit de cijfers omtrent zoo dicht bij elkander gelegen tijdperken geene algemeene gevolgtrekkingen zijn te maken. En ook uit deze statistiek blijkt al weer niets van eene *algemeene* geleidelijke toeneming der werkloosheid.

Minder waren de ondersteuningen in het latere tijdvak bij:

BEROEPSGROEPEN:	LEDENTAL.		ONDER-STEUNINGEN.	
	1893.	1896.	1892/4	1895/7
Machine- en metaalbewerkers	24.163	28.127	116.888	113.544
Sigaren- en tabakarbeiders	1.121	1.344	2.368	2.292
Beeldhouwers en verwante beroepen.	194	299	786	712
Mijnarbeiders en verw. ber.	554	182	460	8

Bij de andere vakvereenigingen, waarover de tabel van Hirsch loopt, waren de ondersteuningen in het latere tijdvak grooter, doch met zeer afwisselende verhouding. Voor zoover uit die tabel voor ons onderwerp iets mag worden afgeleid, is het weer dat de werkloosheid niet in alle bedrijven geleidelijk toeneemt, maar afhankelijk is van tijdperken van drukte of slapte van werk, die voor de verschillende bedrijven in den regel niet samenvallen. [2])

1) Medegedeeld door Paul Berndt, *Die Arbeitslosigkeit, ihre Bekämpfung und Statistik*, bl. 94/5.

2) Ik maak in den tekst geen melding van de statistiek der vrijwillige verzekeringskas tegen werkloosheid te Bern, medegedeeld door Prof. G. Schanz, *Dritter Beitrag z. Frage der Arbeitslosen-Versicherung*, bl. 17. Volgens die stati-

11. Onvolkomenheid der gegevens.

Ten overvloede herhaal ik nog eens, dat de verschillende hier medegedeelde statistische gegevens omtrent de werkloosheid geheel onvoldoende zijn tot het zich vormen van een beeld van den omvang der werkloosheid in een gegeven jaar of een gegeven maand. De werkloosheid is, zonder twijfel, in den regel onder de ongeorganiseerde arbeiders grooter dan onder de georganiseerde werklieden. Statistieken, samengesteld uit gegevens van vakvereenigingen — aangenomen dat deze gegevens juist zijn — geven derhalve een resultaat, dat beneden de werkelijkheid blijft. Hoe het met den omvang der werkloosheid staat, kan op zijn best alleen plaatselijk bij benadering worden vastgesteld door periodiek-herhaalde enquêtes.

12. Conclusie.

De medegedeelde cijfers zijn echter voldoende om daaruit de negatieve conclusie te trekken, dat van eene wet van toenemende werkloosheid — zooals MARX haar decreteerde — niets gebleken is,[1]) en dat, afgezien van

stiek meldden zich van de bij de kas aangesloten werklieden als werkloos aan in 1893/4: 61; 1894/5: 55; 1895/6: 60; 1896/7: 50; 1897/8: 68; 1898/9: 69; 1899/1900; 51; 1900/1: 64; 1901/2: 39 pCt. (De laatste twee cijfers werden getrokken uit de jaarverslagen der verzekeringskas). Uit deze abnormaal hooge percentages blijkt — gelijk SCHANZ opmerkt — dat zich alleen die arbeiders bij de bernsche kas verzekeren, die aan het gevaar van werkloosheid in hooge mate bloot staan, en wel voornamelijk de seizoenarbeiders. De schommelingen in de percentages duiden dus voornamelijk op meerdere of mindere gestrengheid der verschillende winters; over ons onderwerp kunnen zij niets leeren.

Hoezeer men ook bij de werkloozenstatistiek van Zürich met seizoenwerkloosheid te doen heeft, blijkt duidelijk uit het rapport van het „*Schweizerische Arbeitersekretariat* (H. GREULICH) over *Arbeitslosen-Unterstützung und Arbeitsnachweis.* Op bl. 50/1 wordt daar, na mededeeling van eenige cijfers gezegd: „Wie man sieht, wechseln die Gesammtzahlen von Jahr zu Jahr. Die grösste Zahl weist der Winter von 1892/3 auf, dann erfolgt eine Abnahme und zwei Winter ohne verzeichnete Arbeitslosigkeit, dann der Winter von 1897/8 mit schwacher Arbeitslosigkeit, im nächstfolgenden milden Winter konnte fast ununterbrochen gemauert werden, es erfolgte daher keine Aufschreibung zu Anmeldungen. Dagegen setzt im Winter von 1899/1900 eine stärkere Arbeitslosigkeit ein, und sie steigt bedeutend im letzten Winter. *Aber auch die Zahlen der Einzelnen Berufs- oder Erwerbsgruppen wechseln von Jahr zu Jahr bedeutend, bald is die eine, bald die andere stärker vertreten*". (Ik cursiveer). Ook de uitkomsten der verplichte verzekering in St. Gallen betreffen hoofdzakelijk de winterwerkeloosheid. Zie t. z. p. bl. 52.

1) Voor KAUTSKY staat de geldigheid dezer wet van MARX niettemin vast. Echter blijkt de toeneming van industrieele reservelegers, volgens hem, slechts voor een deel uit de werkloosheid. „Die kapitalistische Entwicklung führt zu steter Vermehrung der industriellen Reservearmee, wie MARX dargethan . . . . Ein Theil dieser Reservearmee tritt zu Tage als Arbeitslose; ein anderer in der Form aller

den seizoenarbeid, slapte en drukte van werk in den regel wel in verwante bedrijven maar niet op het geheele veld van arbeid gelijkmatig schommelen. In dit laatste ligt eenigermate een correctief tegen het kwaad. Voor zoover MARX gelijk had, dat de kapitalistische productiewijze bij hoogere ontwikkeling de strekking heeft den handenarbeid te despecialiseeren, maken de ongelijkheden in de schommelingen bij de verschillende bedrijven, het voor de aanbieders van zulken niet gespecialiseerden arbeid mogelijk, hun aanbod uit het slappe in het drukke bedrijf over te brengen en wordt voor hen het gevaar van tengevolge van die slapte in werkloosheid te vervallen, althans eenigszins verminderd. Ook in dit opzicht dus geeft het kapitalisme bij hoogere ontwikkeling, zoo geen geneesmiddel dan toch een verzachtingsmiddel tegen de wonden die het zelf staat.

Men zou evenwel verkeerd doen zich overdreven voorstellingen te maken omtrent de werking van dit verzachtingsmiddel. De despecialisatie geldt lang niet voor alle arbeiders, die met werkloosheid worden bedreigd; zij gaat — gelijk wij zagen — veel minder ver dan MARX voorspelde, en in tijden van min of meer algemeene depressie biedt zij bovendien geen hulp.

Het vraagstuk der werkloosheid blijft een der moeilijkste en dringendste onder de arbeidsvraagstukken van onzen tijd. Het is mijn taak niet hier de verschillende pogingen tot oplossing daarvan te bespreken. Voor mijn doel is het genoeg, op de onhoudbaarheid te hebben gewezen

---

möglichen parasitischen Existenzen, von denen der kleine Zwischenhandel die verbreiteste ist". *Anti-Bernstein*, bl. 109. Ook in deze poging om het wankele gebouw van het marxisme te schragen, is KAUTSKY niet gelukkig. Ik zal de laatste zijn om te ontkennen, dat er in onze hedendaagsche maatschappij heel wat van die „parasitische Existenzen" zijn en dat zij vooral in den kleinen tusschenhandel een toevluchtsoord zoeken. Doch waar het aantal „Alleinbetriebe" in den handel tusschen 1881 en 1895 toenam met nog geen 25000 of 5.8 pCt. (*Gewerbestat.* bl. 35), het geheele aantal zelfstandigen in den handel met 142.049 of 20 pCt. (*Berufsst.* bl. 61) en het aantal arbeiders in de industrie met 1.859.468 of 45.3 pCt. (t. z. p.), daar is het toch wel wat al te kras in tegenspraak met de gegevens van beroeps- en bedrijfsstatistiek, te spreken van een in verhouding tot de arbeidenden toenemend getal „parasitischen Existenzen". Deze voorstelling zou nog onjuist zijn, zelfs als alle bijgekomen zelfstandigen in den handel beschouwd moesten worden een „parasitische Existenz" te leiden.

ook van MARX' aprioristische wet van de (met schommelingen) toenemende werkloosheid.

Wij zijn hiermede aan het einde gekomen van MARX' natuurwetten omtrent den invloed der kapitalistische ontwikkeling op de samenstelling der arbeidende klasse. Bij onze behandeling is ons voor elke daarvan duidelijk geworden, dat haar kracht niet te zoeken is in hare innerlijke sterkte, maar in de onwrikbare overtuiging, waarmede zij door MARX werden voorgedragen en als het ware opgedrongen. Doch de werkelijkheid stoort zich niet aan subjectieve overtuigingen, al komen zij van eene nog zoo sterke persoonlijkheid. Zij heeft ook met dit deel van het marxistische stelsel voor goed afgerekend.

HOOFDSTUK III.

DE TOENEMENDE ONGELIJKHEID EN DE VERDEELING VAN HET MAATSCHAPPELIJK INKOMEN EN VERMOGEN.

§ 1. VERANDERINGEN IN DE ARBEIDSLOONEN.

Wij komen nu tot het tweede der maatschappelijke samentrekkingsverschijnselen, of — om in de marxistische voorstellingswijze te blijven — tot de tweede zijde van een en hetzelfde verschijnsel: de samentrekking der inkomens en vermogens. Deze kapitalistische samentrekking uit zich op twee wijzen, die afzonderlijke behandeling behoeven, namelijk primo door de verkleining van het aandeel per hoofd van de bezitloozen in het maatschappelijk inkomen en secundo door eene voortdurende uitstooting van leden uit de vermogende klasse, waardoor deze in aantal steeds afneemt en het gemiddeld vermogen en inkomen der overblijvenden steeds stijgt.

Deze beide uitingswijzen van de samentrekking van het maatschappelijk inkomen en vermogen staan — begrijpelijkerwijze — in de voorstelling van MARX niet onafhankelijk naast elkaar. Zij vullen elkaar aan en versterken wederkeerig elkanders werking. Dit neemt evenwel niet weg dat zij, om tot een klare voorstelling van de zaak te komen, in de theorie uit elkaar gehouden moeten worden en ieder op zich zelf worden geanalyseerd.

1. De wet der daling van het arbeidsloon.

Daarbij ligt het voor de hand, te beginnen met de eerstgenoemde samentrekking, die welke bestaat in het steeds armer worden der bezitloozen, m. a. w. in het allengs dalen van het arbeidsloon.

Reeds in de vroegste geschriften van MARX wordt de tendens van het arbeidsloon om te dalen tot het minimum dat voor het onderhoud der arbeiders noodzakelijk is, als een der verschijnselen van de kapitalistische maatschappij aangewezen. In „*la Misère de la Philosophie*" schrijft MARX: „Wat is voor de voortbrenging van de waar arbeid noodig? Juist de arbeidstijd, die noodzakelijk is ter voortbrenging van de voorwerpen, die onontbeerlijk zijn voor het voortdurend onderhoud van den arbeid, d. w. z. om den arbeider in staat te stellen in het leven te blijven en zijn ras voort te planten. De natuurlijke prijs van den arbeid is niets anders dan het minimum van het loon." [1]) In het „*Communistische Manifest*" heet het eerst bijna woordelijk gelijkluidend: „De kosten die de arbeider veroorzaakt, bepalen zich bijna alleen tot de levensmiddelen, die hij voor zijn onderhoud en voor de voortplanting van zijn ras noodig heeft. De prijs van eene waar, derhalve ook van den arbeid, is echter gelijk aan hare productiekosten. In dezelfde mate waarin het terugstootende van den arbeid toeneemt, neemt derhalve het loon af." En een weinig verder wordt daaraan toegevoegd: „De moderne arbeider, in stede van zich met den vooruitgang der industrie te verheffen, zinkt steeds dieper onder de levensvoorwaarden van zijne eigene klasse. De arbeider wordt pauper en het pauperisme ontwikkelt zich nog sneller dan bevolking en rijkdom .... De bourgeoisie is buiten staat aan haar slaven het bestaan zelfs binnen de grenzen der slavernij te verzekeren, daar zij gedwongen is hen in een toestand terneer te drukken, waarin zij hen onderhouden moet, in plaats van door hen onderhouden te worden."

a. la Misère de la Philosophie.

b. het Communistisch Manifest.

Uitvoeriger wordt de kapitalistische bewegingswet, welke de loonen op allengs lager peil brengt, door MARX behandeld in zijn artikel „*Lohnarbeit und Kapital,*" dat in 1849 in de „*Neue Rheinische Zeitung*" verscheen. Dit artikel, dat — vooral in het eerste gedeelte — geheel van didactischen aard is, onderscheidt de relatieve en

c. „Lohnarbeit und Kapital".

---

[1]) t. a. p. bl. 24.

de absolute loondaling. Het loon kan relatief minder worden, niettegenstaande het absoluut stijgt, m. a. w. niettegenstaande de arbeider met het loon dat hij ontvangt, zich allengs meer levens- en genotmiddelen verschaffen kan. Deze relatieve loondaling heeft plaats, wanneer het *aandeel* des arbeiders in het product allengs kleiner wordt, wanneer m. a. w. de afstand tusschen de levensgenietingen die de arbeider en die welke de kapitalist zich verschaffen kan, toeneemt.

Dit gedeelte -- waaruit blijkt 1e. dat MARX het loon dalend zou noemen in den zin van een allengs verminderend aandeel in het maatschappelijk product vertegenwoordigend, ook al mocht het absoluut stijgen, indien maar deze stijging minder groot was, dan die van het aandeel van den kapitalist en 2e. dat die betrekkelijke loondaling volgens hem een noodzakelijk verschijnsel van de kapitalistische ontwikkeling is — is zuiver ricardiaansch. MARX volgt daarbij het betoog van dezen grootmeester der liberale school op den voet. Zoowel de voorstelling dat het bij de vraag naar loondaling of rijzing niet aankomt op de absolute veranderingen, maar op de veranderingen in de verhouding tusschen de aandeelen van arbeiders, kapitalisten en grondeigenaars[1]) als de wet der daling van het aandeel van den arbeid in het product van grond, kapitaal en arbeid[2]), zijn van RICARDO afkomstig.

---

[1]) It is not by the absolute quantity of produce obtained by either class, that we can correctly judge of the rate of profit, rent and wages, but by the quantity of labour required to obtain that produce. By improvements in machinery and agriculture the whole produce may be doubled, ... but if wages partook not of the whole of this increase, if they, instead of being doubled, were only increased one-half, ... it would, I apprehend, be correct for me to say, that .... wages had fallen ...; for if we had an invariable standard by which to measure the value of this produce, we should find that a less value had fallen to the class of labourers .... Wages are to be estimated by their real value, viz. by the quantity of labour and capital employed in producing them, and not by their nominal value either in coats, hats, money, or corn. If .... the wages of the labourer should be found to have fallen, it (would) not the less be a real fall, because they might furnish him with a greater quantity of cheap commodities than his former wages". RICARDO *Principles of Pol.* Ec. Ch. I. Sect. VII.

[2]) „In the natural advance of society, the wages of labour will have a tendency to fall, as far as they are regulated by supply and demand; for the supply of

MARX blijft evenwel in dit artikel bij de betrekkelijke loondaling niet staan, hij vraagt zich in de laatste bladzijden daarvan af, of het wel waar is, dat de toeneming van het kapitaal eene absolute loonsverhooging brengt. Dit onderzoek brengt hem tot de conclusie, die hij reeds in zijne vroegere geschriften over dit onderwerp had uitgesproken: „Hoe meer het productieve kapitaal toeneemt, des te meer breiden zich de verdeeling van den arbeid en de aanwending van de machinerie uit. Hoe meer zich de verdeeling van den arbeid en de aanwending der machinerie uitbreiden, des te meer breidt zich de concurrentie onder de arbeiders uit, des te meer trekt zich hun loon te zamen." [1])

d. Rede van 1849 over den vrijhandel.

Nog duidelijker drukt MARX zijne meening uit in eene rede, op 9 Januari 1849 gehouden over den vrijhandel.[2]) Daarin wijst hij eerst er op „dat de concurrentie den prijs van elke waar tot het minimum harer productiekosten reduceert. Derhalve is het loonminimum de natuurlijke

---

labourers will continue to increase at the same rate, whilst the demand for them will increase at a slower rate.... (The labourer) will receive more money wages, (with the progress of wealth and population), it is true, but his corne wages will be reduced; and not only his command of corn, but his general condition will be deteriorated, by his finding it more difficult to maintain the market rate of wages above their natural rate". T. z. p. Ch. V.

[1]) t. a. p. bl. 35. De voorstelling der neiging van het arbeidsloon naar absolute daling was trouwens vóór en omstreeks het midden der 19e eeuw bij hen die voor de schaduwzijden van de kapitalistische ontwikkeling niet blind waren, zeer gewoon. „La dépendance des ouvriers et l'état de misère de ceux qui créent la richesse nationale, n'ont cessé de s'accroitre avec le progrès de la population", zoo schreef DE SISMONDI in zijne *Nouveaux Principes d'Ec. Pol.*, livre II, ch. IV. En in zijne „*Etudes sur l'Economie Pol.* schrijft dezelfde auteur in het XIVe Essai „Comment les manufactures contribuent-elles au bonheur national"?: „Voit on la maison du pauvre mieux garnie, sa garde-robe plus étoffée, les provisions de tout genre plus abondantes sous son toit, à proportion de ce que la nation à laquelle il appartient produit davantage? . . . nous pouvons voyager chez nos voisins, moins industrieux, ou, comme on dit, moins avancés que nous: et si, dans quelques contrées de l'Europe nous retrouvons cette abondance de toutes les choses usuelles sous le toit le plus rustique . . . . certes, ce n'est pas dans les pays qui passent pour les plus industrieux."

PROUDHON in zijne *Contradictions Econ.*, chap. III § 1, schrijft: „Il y a necessité de réduction de prix de la journée: en sorte que le travailleur, après avoir été affligé dans son âme par une fonction dégradante, ne peut manquer d'être frappé aussi dans son corps par la modicité de la récompense. C'est l'application littérale de cette parole de l'Evangile: *A celui qui a peu, j'ôterai encore le peu qu'il a.*"

[2]) Opgenomen achter de duitsche uitgaaf van *la Misère de la Philosophie*

prijs van den arbeid. En wat is dat loonminimum? Juist datgene wat noodig is, om de voorwerpen te produceeren die voor het onderhoud van den arbeider onontbeerlijk zijn, om hem in staat te stellen zich er doorheen te slaan en zijne klasse, zooveel als noodig is, voort te planten. — Wij moeten daarom echter niet gelooven dat de arbeider slechts dit minimum ontvangen zal, en nog minder, dat hij dit minimum steeds ontvangen zal. — Neen, naar deze wet zal de arbeider tijdelijk gelukkiger zijn. Hij zal somtijds meer dan het minimum ontvangen, maar dit meer zal slechts de compensatie zijn van hetgeen hij in tijden van industrieelen stilstand minder dan het minimum ontvangen zal. Dat wil zeggen: Als men in een zeker periodiek weerkeerend tijdsverloop in den kringloop dien de industrie beschrijft, terwijl zij achtereenvolgens de phasen van bloei, overproductie, stilstand, crisis doorloopt, alles samenrekent, wat de arbeidende klasse boven of beneden het noodzakelijke ontvangen heeft, dan zal men zien, dat zij, alles bij elkaar, noch meer noch minder dan het minimum ontvangen heeft. Dit wil zeggen: de arbeidende klasse zal als klasse behouden zijn, nadat zij zoo en zoo veel ellende, zoo en zoo veel lijden doorgemaakt, zoo en zoo veel lijken op het slagveld der industrie achtergelaten heeft.... Maar dat is nog niet alles. De vooruitgang der industrie levert minder kostbare bestaansmiddelen. Zoo heeft de jenever het bier, het katoen de wol en het linnen, de aardappel het brood vervangen. — Daar men steeds middelen vindt om den arbeid met goedkoopere en meer erbarmelijke zaken te voeden, is het loonminimum steeds dalende." [1])

---

[1]) t. a. p. bl. 184/5. Dit gevolg van den vooruitgang der industrie werd vóór MARX door DE SISMONDI in haast dezelfde woorden aangewezen: „La société... a marché d'économie en économie; elle s'est efforcée de produire tous les objets destinés au commerce avec le moins de travail possible; elle a retranché en conséquence à toutes les professions autant d'hommes qu'il était possible de leur en épargner; elle a forcé en même temps ceux qu'elle leur laissait à donner plus de labeur pour moins de récompense. Elle a travaillé à nourrir l'homme de la manière la plus économique, ainsi elle a substitué d'abord le pain à la viande, plus tard la pomme de terre au pain; de même elle a retranché sur les habillements, et le bas prix des étoffes de coton permet à l'homme et surtout à la femme du peuple de s'habiller avec dix fois moins de dépenses qu'ils ne faisaient autrefois.

Vijftien jaren later toont MARX in zijne rede in de „Internationale" over „loon, prijs en winst" zijn standpunt ten aanzien van de loonkwestie niet te hebben veranderd. Na eerst van de loonvraag te hebben gezegd dat zij een vraag is betreffende „de relatieve krachten der strijdenden", [1]) nam. der arbeiders en der kapitalisten; gaat hij een weinig later aldus voort: „Juist de ontwikkeling der moderne industrie (moet) allengs de weegschaal ten gunste van den kapitalist tegen den arbeider doen dalen en dientengevolge (gaat) de algemeene tendens der kapitalistische productie niet daarheen, het gemiddelde normale loon te verhoogen, maar het te doen dalen, d. w. z. de waarde van den arbeid meer of minder op haar minimumgrens te drukken." Daarop vermaant hij de arbeiders, hieruit niet af te leiden, dat zij zich tegen die neerdrukkende tendens niet hebben te verzetten. Integendeel, alleen door dat verzet kunnen zij verhinderen tot „eene onderscheidslooze menigte reddeloos gebroken hongerlijders terneergedrukt te worden." Maar toch moeten zij begrijpen dat zij bij dat verzet „met werkingen en niet met de oorzaken dezer werkingen strijden, dat zij de neergaande beweging stremmen, maar haar richting niet veranderen, dat zij palliatieven aanwenden, maar de ziekte niet genezen." [2]) Werkelijke verbetering is niet te bereiken binnen de grenzen van het loonstelsel, doch alleen door opheffing daarvan.

e. Rede van 26 Juni 1865 in de „Internationale".

In „*Das Kapital*" handhaaft MARX niet alleen dezelfde bewegingswet van het arbeidsloon, maar krijgt deze haar plaats in het economisch stelsel, dat daar op den grondslag der meerwaarde-theorie wordt opgebouwd.

f. „Das Kapital".

Door de verbetering der productiemiddelen neemt de

On a persuadé au pauvre que les trousseaux, les grands approvisionnements de linge, les ustensiles de cuivre, les ameublements de quelque prix, les joyaux, étaient des avances ruineuses, des capitaux qu'il laissait oisifs sans profit, et on lui a fait porter si loin l'économie, que tout son ameublement et sa garde-robe, tout ce qu'il possède au monde, ne vaut pas trois mois de son travail. Le temps a été épargné comme la dépense." *Etudes sur l'Economie Pol.* VIIIe essai „De l'organisation économique de la société humaine."

[1]) *N. Z.* XVI. 2, bl. 137.

[2]) t. z. p. bl. 139.

waarde van de arbeidskracht allengs af. M. a. w. de arbeider kan, met behulp der verbeterde machines, de waarde van zijn arbeidskracht in allengs korteren tijd reproduceeren[1]). Het deel van zijn dagtaak, bestemd ter reproductie van zijn arbeidskracht, krimpt allengs in, dat bestemd ter reproductie van meerwaarde voor den kapitalist neemt allengs toe. Vandaar dat onder het kapitalisme de verbetering der productiemiddelen leidt en leiden moet tot accumulatie van kapitaal. Accumulatie van kapitaal en verkleining van het aandeel van den arbeid in het maatschappelijk product is een en hetzelfde verschijnsel, eerst bekeken van het standpunt van den kapitalist, daarna van dat des arbeiders.[2])

De verbetering der productiemiddelen voert in het kapitalistische stelsel niet alleen tot stijgende kapitaalaccumulatie, maar ook tot wijziging in de samenstelling van het kapitaal. Een allengs kleiner deel daarvan wordt bestemd voor koop van arbeidskracht, voor loonbetaling, een allengs grooter deel voor aanschaffing van productiemiddelen. Dientengevolge houdt de vraag naar arbeid geen gelijken tred met de toeneming van het kapitaal.[3]) Daartegenover vermeerdert de verbetering der productiemiddelen het aanbod van arbeid boven de natuurlijke vermeerdering daarvan door aanwas van bevolking.

De machinerie brengt den arbeid van vrouwen en kinderen met den mannenarbeid in concurrentie. Daardoor wordt niet alleen de prijs van dezen laatste gedrukt, maar ook de waarde. Zoolang de opbrengst van den arbeid van den man voldoende zijn moet voor de blijvende reproductie van de arbeidskracht van hemzelven en zijn nakomelingschap, m. a. w. voor het onderhoud van zijn gezin, wordt de waarde van zijn arbeidskracht door de onderhoudskrachten van het gezin bepaald. Als man, vrouw en kinderen te zamen door hun arbeid de

---

[1]) *Das Kapital* I, bl. 133, 279 en volg.
[2]) t. z. p. bl. 576 en volg.
[3]) t. z. p. bl. 594.

onderhoudskosten van het gezin dekken, bestaat de waarde van zijn arbeidskracht slechts in een deel dier onderhoudskosten. Vandaar dat de machinerie de arbeidskracht in waarde doet dalen. [1])

En nog op andere wijze brengt de verbetering der machine eene verhooging van het aanbod van arbeidskrachten boven den natuurlijken aanwas daarvan. De wedijver der kapitalistische producenten, bestaande in wedijver in het gebruik van telkens nieuwe en verbeterde productiemiddelen, is wedijver tevens in het ontslaan van een — in verhouding tot de productie — zoo groot mogelijk aantal werklieden. [2])

Hierin ligt een nieuwe oorzaak van speciaal kapitalistische toeneming der mededinging onder de leden der arbeidende klasse. „Hoe hooger de productieve kracht van den arbeid, des te hooger de druk der arbeiders op hun „Beschäftigungsmittel", des te onzekerder derhalve hun bestaansvoorwaarden." [3])

„Eenerzijds trekt het bij den voortgang der accumulatie gevormde bijkomstige kapitaal, in verhouding tot zijn grootte, allengs minder arbeiders aan. Anderzijds stoot het periodiek in nieuwe samenstelling gereproduceerde oude kapitaal meer en meer de vroeger door dit kapitaal te werk gestelde arbeiders uit." [4]) Deze kunstmatige maar aan het kapitalistische stelsel inhaerente verhooging van het aanbod van arbeidskracht boven de vraag heeft ten gevolge dat de arbeiders gedwongen worden hun waar arbeidskracht onder allengs slechtere voorwaarden van de hand te zetten en dat zij deze zelfs onder de waarde moeten verkoopen. [5]) In tijden van opbloei der industrie kan en zal er wel een tijdelijk verhoogde vraag naar arbeidskracht komen

---

[1]) t. z. p. I, bl. 359. Ook dit denkbeeld werd reeds door DE SISMONDI uitgesproken: „Si les enfants ne travaillaient point, il faudrait que leurs pères gagnassent assez pour les entretenir, jusqu' à ce que leurs forces fussent développées; sans cela les enfants mourraient en bas age et le travail cesserait bientôt. Mais depuis que les enfants gagnent une partie de leur vie, le salaire des pères a pu être réduit". *Nouveaux Principes d'Econ. Pol.*, livre IV, ch. V.

[2]) *Das Kapital* I, bl. 595 en volg.

[3]) t. z. p. bl. 610.

[4]) t. z. p. bl. 593.

[5]) t. z. p. bl. 407, 563.

en zullen de arbeiders daarvan profiteeren, maar blijvend kan die verbetering niet zijn; zij vindt haar grens, zoodra de verhooging van het aandeel der arbeidende klasse aan het kapitaal niet de normale, voor nieuwe accumulatie noodzakelijke, meerwaarde laten zou.[1]) De nieuwe accumulatie van kapitaal en de nieuwe uitstooting van arbeiders door nieuwe verbeteringen in de productiemiddelen verminderen weer het aandeel der arbeidende klasse en verhoogen de onderlinge mededinging in deze klasse.[2]). Zoo is de prijsbeweging der arbeidskracht, m. a. w. de loonbeweging, schommelende, maar met dalend niet met stijgend gemiddelde.[3]) De waarde der arbeidskracht gaat in het kapitalistische stelsel achteruit, en de arbeider loopt allengs meer gevaar in zijn loon die verminderende waarde van zijn arbeidskracht niet eens te ontvangen.[4])

Zoo komt het dat het kapitalistische stelsel onvermijdelijk uitloopt op een accumulatie van kapitaal; en dat deze accumulatie even onvermijdelijk accumulatie van armoede en ellende voor de arbeidende klasse met zich brengt.[5])[6])

---

[1]) t. z. p. bl. 585.

[2]) t. a. p. bl. 602 en volg. Zie ook III, 1, bl. 232.

[3]) „Indess hat der Lohn die Tendenz zu fallen, selbst im Verhältniss zur Durchschnittsarbeit, im Fortschritt der kapitalistischen Produktionsweise, III, 1. bl. 185.

[4]) t. a. p. III, I bl. 61. „Ihrer widersprechenden, gegensätzlichen Natur nach geht die kapitalistische Produktionsweise dazu fort, die Verschwendung am Leben und der Gesundheit des Arbeiters, die Herabdrückung seiner Existenzbedingungen selbst zur Oekonomie in der Anwendung des konstanten Kapitals zu zählen."

[5]) t. a. p. bl. 611. Zie ook ENGELS, *Anti-Dühring* bl. 154.

[6]) Teekenend maar getuigend noch van het inzicht van sommigen zijner volgelingen in de consequenties van zijn stelsel, noch van hun kennis van de consequenties door MARX zelf daaruit getrokken, noch van de levenskracht van het stelsel, is het, dat zelfs volgelingen als BEBEL en KAUTSKY kunnen beweren, dat MARX de absolute verarming der arbeidende klasse niet als noodzakelijk gevolg van de ontwikkeling van het kapitalisme zou hebben aangewezen. Zoo zeide BEBEL in den Hannoverschen partijdag: „Da muss ich zunächst bemerken, dass man bei MARX, ENGELS, LASSALLE, selbst bei RODBERTUS vergeblich nach der sogenannten Verelendungstheorie sucht, wonach mit der zunehmenden Entwickelung der kapitalistischen Produktionsweise auch das Elend der breiten Masse zunimmt". (bl. 112). Zie ook KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 114 en volg. Van deze en dergelijke beweringen is alleen waar, dat men het *woord* „Verelendungstheorie" bij MARX niet vindt. Voor het overige is het alleen verloochening van

2. LASSALLE' ijzeren loon wet.

MARX' loonwet is in zoover diepzinniger dan LASSALLE's „ijzeren loonwet", dat de eerste een onderdeel uitmaakt van een groot, systematisch opgebouwd geheel, dat zij (een mislukt) [1]) onderscheid tusschen de arbeidskracht die de werkgever betaalt en den arbeid, dien hij in ruil ontvangt, tot grondslag heeft, terwijl de laatste eene eenvoudige reproductie is van RICARDO's loonwet, waarbij het loon niet als prijs voor de arbeidskracht maar voor den arbeid wordt voorgesteld. Dit onderscheid is belangrijk, voor zoover betreft de motiveering *waarom* het loon der arbeidende klasse op den duur niet boven het bestaansminimum stijgen kan; het raakt evenwel niet de conclusie *dat* het arbeidsloon op den duur aan dat minimum gebonden is.

In zijne scherpe critiek op het program der duitsche sociaal-democratische partij, dat bekend is als program van Gotha en dat aan MARX niet behagen kon wegens zijne lassalleaansche bijmengselen, waaronder ook de „ijzeren loonwet", komt hij dan ook niet op tegen de conclusie van die wet. „Der wahrhaft empörende Rückschritt" die volgens MARX, met de opneming van LASSALLE's ijzeren loonwet, in het program van Gotha gemaakt werd, bestaat hierin: „Sedert LASSALLE's dood heeft zich het wetenschappelijk inzicht in onze partij baan gebroken, dat het arbeidsloon niet dat is, wat het schijnt te zijn, namelijk de waarde, resp. prijs van den arbeid, maar alleen een gemaskeerde vorm voor de waarde, resp. prijs der arbeidskracht. Daarmede was de geheele tot dusver gehuldigde opvatting van het arbeidsloon, gelijk de geheele tot dusver tegen haar gerichte critiek eens voor altijd op zijde gezet en duidelijk gemaakt, dat de loonarbeider slechts verlof heeft voor zijn eigen leven te arbeiden, d. w. z. te leven, voor zoover hij een zekeren tijd om niet voor den kapitalist (derhalve ook voor diens medegenieters van de meerwaarde) arbeidt; dat het geheele kapitalistische productiestelsel daarom draait,

het woord des meesters ter wille van eene uiterlijke handhaving zijner onfeilbaarheid. Vgl. JEAN JAURÈS, *Études socialistes*, bl. XXXVII.

[1]) Zie boven, Dl. I, hfdst. IV, § 2.

dezen gratis-arbeid te verlengen door verlenging van den arbeidsdag of door ontwikkeling van de productiviteit, resp. door grootere inspanning van de arbeidskracht, enz.: dat derhalve het stelsel van den loonarbeid een stelsel der slavernij is en wel van eene slavernij, die in dezelfde mate harder wordt, als zich de maatschappelijke voortbrengende krachten van den arbeid ontwikkelen, onverschillig of de arbeider beter of slechter betaald wordt. En nadat dit inzicht zich in onze partij meer en meer baan gebroken heeft, keert men tot LASSALLE's dogmata terug, hoewel men weten moest, dat LASSALLE niet wist, wat het arbeidsloon was, maar in navolging van de burgerlijke staathuishoudkundigen, den schijn voor het wezen nam." [1])

Zoowel over de wetenschappelijke waarde van den grondslag van MARX' loonwet, als over de juistheid van enkele elementen daarvan — de toenemende mededinging van vrouwen en kinderen op de arbeidsmarkt, de toenemende werkloosheid, de periodiek weerkeerende crises — werd door mij reeds gesproken of zal in het volgend hoofdstuk gesproken worden. Het gebrek aan draagkracht van den grondslag der wet en de gebleken onjuistheid van de bedoelde elementen daarvan hebben ten gevolge, dat de conclusie, indien zij niettemin met de feiten strooken mocht, op andere wijze zou moeten worden gerechtvaardigd, dan door MARX geschiedde. De vraag, die wij thans te behandelen hebben, is: òf die conclusie met de feiten strookt, òf m. a. w. de loonen, met eenigermate periodieke schommelingen, eene niet slechts relatief maar absoluut dalende beweging vertoonen.

Hieromtrent zijn vooral in de latere jaren in verschillende landen meer of minder gedetailleerde en meer of minder zorgvuldige onderzoekingen ingesteld. Ik laat de hoofduitkomsten van de meest belangrijke dezer onderzoekingen hier volgen.

3. Loonstijging in Engeland. 1. Onderzoekingen van GIFFEN.

Een van de oudste en meest bekende onderzoekingen over loonveranderingen in de tweede helft der

1) *Neue Zeit* IX, bl. 570/1.

19e eeuw is die van Sir ROBERT GIFFEN.[1]) Hij zocht voor verschillende engelsche steden bedrijven uit, waarin het werk niet álleen niet van naam, maar ook niet van aard veranderd was, en kwam zoodoende tot de volgende vergelijking van loonen in 1883 en vijftig jaren te voren:

BEROEP.	PLAATS.	Weekloon vóór vijftig jaar.	Tegenwoordig weekloon (1883).	Vermeerdering in pCt.
Timmerlieden . . .	Manchester	24.—	34.—	42
„ . . .	Glasgow	14.—	26.—	85
Metselaars.	Manchester	24.—	36.—	50
„	Glasgow	15.—	27.—	80
Steenhouwers . . .	Manchester	24.—	29.10	24
„ . . .	Glasgow	14.—	23.8	69
Mijnwerkers	Staffordshire	2.8 [2])	4.— [2])	50
Patroon-wevers . . .	Huddersfield	16.—	25.—	55
Wolscheerders . , .	„	17.—	22.—	30
Mule-spinners . . .	„	25.6	30.—	20
Wevers.	„	12.—	26.—	115
Warpers and beamers	„	17.—	27.—	58
Winders and reelers .	„	6.—	11.—	83
Wevers (mannen) . .	Bradford	8.3	20.6	150
Reeling and warping .	„	7.9	15.6	100
Spinners (kinderen) .	„	4.5	11.6	160

GIFFEN concludeerde hieruit tot eene algemeene verhooging van loonen, zich in de meeste gevallen bewegende tusschen 50 en 100 pCt., in de uiterste gevallen tusschen 20 en 160 pCt.

In verband met deze geldloonen gaat GIFFEN na, hoe het gedurende dien tijd is gegaan met de prijzen der levensmiddelen. Na een onderzoek van de prijzen van verschillende artikelen schrijft hij: „In het algemeen kan

[1]) *The progress of the Working Classes in the last half century. Journal of the statistical society*, jg. 1883, bl. 593 en volg.

[2]) Dagloonen.

worden gezegd, dat terwijl suiker en dergelijke artikelen zeer in prijs daalden, en terwijl kleeding ook goedkooper is, alleen het vleesch in prijs is gestegen; de stijging is hier belangrijk. Deze stijging beteekent, gelijk men mag aannemen, veel. De waarheid is echter dat vijftig jaar geleden vleesch geen deel van 's werkmans voedsel uitmaakte, zooals het sedert dien tijd geworden is." GIFFEN erkent voorts dat de huishuur is gestegen, maar — voert hij aan — 1e. zijn de woningen ook beter en 2e. blijft er na aftrek van de hoogere huur nog eene belangrijke verbetering:

	Vóór vijftig jaar.	Thans.
Loon	20 sh.	40 sh.
Huishuur	5 sh.	12.6 sh.
Blijft voor andere uitgaven	15 sh.	27.6 sh.

„Wij komen dus tot de conclusie — zegt GIFFEN — dat de toeneming van de geldloonen van den werkman in de laatste vijftig jaar een wezenlijke winst beteekent." [1])

Tegen GIFFEN's statistiek zijn van verschillende zijden bedenkingen ingebracht. MAX SCHIPPEL [2]) bijv. verwijt hem, dat hij als uitgangspunt nam een jaar van depressie, dus van abnormaal lage loonen, dat daarentegen de loonen die hij voor het tegenwoordige (1883) aangeeft, geen gemiddelde, maar buitengemeen hooge uitzonderingsloonen zijn, dat hij er geen rekening mede hield, dat vrouwen- en kinderarbeid, alsmede werkloosheid in het behandelde tijdvak schromelijk toenamen, en dat hij groote groepen van werklieden, bij wie de loonsverandering heel wat minder gunstig was, achterwege liet.

Zeker was GIFFEN geneigd de zaken van den optimistischen kant te bekijken, [3]) maar de bezwaren van SCHIPPEL zondigen niet minder aan den pessimistischen kant. Na hetgeen in het vorige hoofdstuk behandeld werd, behoef ik dat ten aanzien van zijn beroep op vrouwen- en kinderarbeid en werkloosheid niet meer te betoogen. De

[1]) t. a. p. bl. 605.
[2]) *Das moderne Elend*, bl. 144 en volg.
[3]) Zie beneden § 2 no. 3, a, van dit hoofdstuk.

waarheid ligt hier in het midden. GIFFEN's voorstelling van een vooruitgang der loonen tusschen 50 en 100 pCt. is voor een aantal bedrijven zeker te hoog, zooals de volgende bladzijden ons nog nader zullen doen zien, maar de nieuwere statistieken bevestigen niettemin GIFFEN's conclusie, dat er over het algemeen genomen, eene niet onaanzienlijke verhooging der loonen heeft plaats gehad. Zelfs SCHIPPEL ontkent stellig niet meer, dat niet alleen de „paradeloonen" in de 2e helft de 19e eeuw zijn gestegen.

LEONE LEVI, die reeds vóór GIFFEN zich met loonstatistische onderzoekingen had bezig gehouden, gaf in 1885 eene studie in het licht over „*Wages and earnings of the working classes.*" Als resultaat van de door hem bijeengebrachte gegevens schreef hij: [1]) b. van LEONE LEVI.

„Met de enorme toeneming van de welvaart in het Vereenigd Koninkrijk, is de toestand van de arbeidende klassen eveneens belangrijk verbeterd. De werklieden van tegenwoordig zijn veel beter af dan zij vóór 27 jaar waren, want alle loonen zijn hooger. In 1857 waren de loonen van daglooners 15 à 17 sh. per week; thans zijn zij 20 tot 22 sh.; een toeneming van 30 pCt. In 1857 had een schrijnwerker 27 sh.; thans krijgt hij 33½ sh. of 36 sh. met stukwerk, eene toeneming van 24 pCt. De loonen in den landbouw zijn met meer dan 30 pCt. gestegen, van 8 à 10 sh. tot 13 à 15 sh. en zelfs tot 18 sh. per week. Dienstboden, die vroeger tevreden waren met 9 à 10 pd. st. per jaar, verdienen thans gemakkelijk 14 à 16 pd. st. De loonen der zeelieden zijn gestegen van 50 sh. tot 80 sh. per maand. Maar zelfs deze loonen geven geen volledig inzicht in de verbetering van den toestand der arbeidende klassen, want overal waar stukwerk wordt verricht, zijn de loonen omstreeks een achtste hooger dan bij dagwerk, terwijl overwerk overal met verschillende loonen wordt betaald. Wij moeten hieraan toevoegen dat in vele bedrijven vrouwen flinke loonen kunnen verdienen en dat kinderarbeid zeer gevraagd wordt. Wanneer ik een overzicht neem van alle bedrijven en let op de verhooging der loonen, de toeneming van

1) t. a. p. bl. 30.

stuk- en overwerk, de hoogere verdiensten van vrouwen en kinderen en op de inkomsten hier en daar van beleggingen of van bespaarde huishuur, wat gelijk staat met nieuwe inkomsten, dan ben ik — naar ik meen — gerechtigd tot de onderstelling dat de arbeidende klassen, alles te zamen genomen, in 1884 30 pCt. meer ontvangen dan in 1857, of m. a. w. dat indien de totale inkomsten van een gezin uit alle bronnen in 1857 24 sh. beliepen, zij thans ten minste tot 32 sh. per week klimmen." [1])

LEONE LEVI's conclusie stemt in hoofdzaak met die van GIFFEN overeen, en ook hij voegt aan zijne beschouwing over de geldloonen toe, dat de kosten van huishuur sedert 1857 stegen, maar die van voedsel en kleeding daalden.

Ik behoef wel niet te zeggen, dat niet alles wat LEVI als kenteekenen van toegenomen welvaart aanneemt, ook thans nog daarvoor zou worden gehouden. Zijn optimisme speelt hem parten; in dit opzicht staat hij met GIFFEN op vrij wel gelijke lijn. [2]) Zijne conclusie wordt daardoor echter wel verzwakt maar niet omvergeworpen.

c. Statistieken van het Labour Department.

Sedert GIFFEN's en LEONE LEVI's loonstudies zijn de gegevens over de veranderingen in de loonen in Engeland belangrijk aangevuld. Het *Labour Department* doet geregeld rapporten over de loonen in verschillende vakken het licht zien. Aan het „*Report on Standard time rates of wages in the United Kingdom in 1900*" [3]) ontleen ik het volgende:

De loonen van timmerlieden en metselaars beliepen: te Londen in 1874 9 d. per uur, in 1900 10 d.; te Birmingham in 1874: 6½ en 8 d., in 1900: 9½ d.; te Manchester in 1874 resp. 7¼ en 8½ d., in 1900: 9½ en 10 d.; te Liverpool in 1874: 6¾ en 7¼, in 1900: 9½. De weekloonen in ijzergieterijen waren te Londen in 1874: 38 sh., in 1900: 40 à 42 sh.; te Manchester in 1874 38 sh., in 1900 40 sh., te Birmingham in 1874 36 sh., in 1900: 38 à 40 sh. De weekloonen van boekdrukkers waren:

---

[1]) Zie ook t. z. p. bl. 523.

[2]) Zie ook beneden § 2, n°. 3, b, van dit hoofdstuk.

[3]) t. a. p. bl. 123 en volg.

te Londen	in 1880:	36 sh.,	in 1900:	38 Sh.
te Birmingham	„ „	30 „	„ „	34.6 „
te Liverpool	„ „	34 „	„ „	35.6 „
te Manchester	„ „	35 „	„ „	35 „

Die der steendrukkers:

te Londen	in 1880:	42 sh.,	in 1900:	38 sh.
te Birmingham	„ „	30 „	„ „	32.6 „
te Liverpool	„ „	31 à 33 „	„ „	33 „
te Manchester	„ „	33 „	„ „	35 „

De maandgage van bekwame zeelieden steeg — behalve kost — op zeilschepen in den regel van 55 tot 60 sh., op stoomschepen van 80 tot 90 sh.

De mijnwerkers (kolenhouwers) ontvingen in 1871 in de verschillende mijndistricten een loon dat tusschen 8.25 en 22.22 pCt. hooger was dan het standaardloon van dat jaar; in 1900 schommelde het werkelijke loon tusschen 45 en 75 pCt. boven den standaard van 1871. De vuurwerkers in ijzerfabrieken ontvingen in Cleveland in 1879 10 pCt. boven het standaardloon van dat jaar en in 1900 45.50 pCt. daarboven; in Cumberland in 1889: 32.50 pCt. boven het standaardloon van dat jaar, in 1900: 51.75 pCt. daarboven.

De geldloonen der landarbeiders stegen van 1850 tot 1899 in Engeland en Wales in 33 farms van 9 sh. 3 p. tot 13 sh. 8½ p. per week.

In den laatsten tijd heeft een bekend engelsch statisticus ARTHUR L. BOWLEY zich op ons gebied zeer verdienstelijk gemaakt door zijne keurige loonstatistische studiën, welke zoowel wegens de zorgvuldigheid in het bijeenbrengen van het uitgebreide materiaal als wegens de nauwkeurige methode van herleiding der absolute looncijfers tot midden- en verhoudingscijfers, alle vertrouwen verdienen.

d. Onderzoekingen van BOWLEY.

In zijn studie over „*Changes in average wages (nominal and real) in the United Kingdom between 1860 and 1891*" [1]) geeft hij ter veraanschouwelijking van de loonverande-

---

[1]) *Journal of the Statistical Society*, jg. 1895, bl. 223 en volg.

ringen sedert 1860 de volgende tabel,[1]) waarin de loonen voor 1860 op 100 gesteld zijn. De cijfers zijn — zooals ik zeide — volgens eene zeer nauwkeurige methode uit de absolute gegevens afgeleid en ter vervaardiging van zijn tabel gebruikte BOWLEY, volgens zijn eigen getuigenis, alleen cijfers „comparatively free from doubt.”

	TOENEMING VAN LOONEN.								
	1860	1866	1870	1874	1877	1880	1883	1886	1891
Landbouw (Eng.) .	100	—	107	—	—	122	—	111	118
Bouwvakken . . .	100	116	116	126	128	125	125	126	128
Katoenindustrie . .	100	—	125	—	148	134	—	—	176
Wol „ . .	100	106	—	121	130	126	—	—	—
Jute „ . .	100	133	—	140	127	120	142	—	—
Vlas „ . .	100	114	—	129	133	—	—	133	—
Zeelieden „ . .	100	113	103	129	123	102	118	110	143
Gaswerkers . . .	100	115	—	—	128	128	130	—	149
Gemiddeld . .	100	115	114	127	133	125	126	119	135

In een andere tabel,[2]) inhoudende de gemiddelde stijging voor de loonen in alle vakken, waaromtrent hij betrouwbare gegevens had, komt BOWLEY, de loonen in 1860 op 100 stellende, tot het volgende resultaat:

	1860	1866	1870	1874	1877	1880	1883	1886	1891
Gemiddelde der geldloonen	100	113	113	138	132	124	130	125	140
Gemiddelde der werkelijke loonen	100	110	116	134	139	139	157	180	192

Hij komt derhalve voor de geldloonen tot eene gemiddelde stijging van 40 pCt. en voor de werkelijke loonen, d. w. z. de loonen in verband gebracht met de prijsver-

[1]) t. z. p. bl. 239.
[2]) t. z. p. bl. 248.

mindering van levensmiddelen sedert 1860, tot eene gemiddelde stijging met 92 pCt.

Ter nadere verklaring dezer cijfers zegt BOWLEY: [1]) „Men moet er aan denken dat de indexcijfers (voor de prijzen van levensmiddelen) geen rekening houden met huishuur of met persoonlijke diensten. Het is een open vraag of de hoogere huren geheel zijn toe te schrijven aan betere woningtoestanden, en met de stijging der loonen zijn persoonlijke diensten natuurlijk duurder geworden. Ook is niet uit te maken hoe snel de detailprijzen de wijzigingen in de prijzen van den groothandel, waarnaar de indexcijfers zijn opgemaakt, volgen. Men heeft verder in het oog te houden dat geen rekening is gehouden met veranderingen in slapte van werk of in het getal werkloozen."

In zijn later en meer uitvoerig werk komt BOWLEY tot de volgende conclusie: [2])

„Tusschen 1860 en 1891 waren stijgingen zeer algemeen en beliepen gemiddeld 35 pCt., maar de toeneming was niet gelijkmatig gedurende dat tijdperk, en de geldloonen en de werkelijke loonen liepen gedurende het stormachtige tijdperk van de eerste jaren na 1870 sterk uiteen. Tusschen 1891 en 1898 bleven de loonen over het algemeen onveranderd, behalve dat zij schommelden in de mijnindustrie en dat de stijging in de bouwvakken klom tot het algemeene gemiddelde. In vele gevallen is het waarschijnlijk dat de geldloonen, betaald in eenig jaar van de sterke doch tijdelijke stijging in de jaren na 1870 hooger waren dan de loonen sedert dien tijd; maar tengevolge van de zeer snelle veranderingen van loonen en prijzen in dat tijdperk is het niet gemakkelijk eenige bruikbare vergelijking te maken. Het is beter te zeggen, dat de geldloonen in de jaren na 1890 10 pCt. waren boven die der jaren na 1880 en 30 pCt. boven die der jaren na 1860.

„De volgende tabel toont de vergelijkingscijfers welke onze arbeid aangeeft, maar die nog niet geheel vaststaan:

---

[1]) t. z. p. bl. 251.

[2]) *Wages in the United Kingdom in the Nineteenth Century*, bl. 126.

1780/90	1790/1800	1800/10	1810/20	1820/30	1830/40
40	45 tot 50	55 tot 65	65 tot 70	65	60

1840/50	1850/60	1860/70	1870/80	1880/90	1890/99
60	65	75	95	90	100.

„Al deze cijfers te combineeren; rekening te houden met de toe- of afnemende beteekenis van verschillende bedrijven; de veranderingen te constateeren in de arbeidsuren en in de constantheid van het te werk gesteld zijn; het voordeel te meten van de verhoogde koopkracht van het geld, is een taak niet boven de macht der statistiek en het materiaal voor haar vervulling is aanwezig; doch totnogtoe is er geen betrouwbare schatting die aantoont hoe groot de winst in stoffelijk welzijn in de eeuw van machinerie en uitvinding is geweest; en wij hebben niet meer dan vage aanwijzingen omtrent de wisselvalligheden en moeilijkheden voor de arbeidende klassen, toen de aanpassing van oude gewoonten aan nieuwe omgevingen plaats had."

Men leide hieruit niet af, dat BOWLEY twijfelt aan het feit der stoffelijke positieverbetering van de arbeidende klasse in Engeland. Deze twijfel bestaat bij hem, blijkens zijne eerstgenoemde studie, geenszins. Alleen is hij voorzichtiger dan zijne voorgangers en wacht hij er zich voor in cijfers uit te drukken, wat voor nauwkeurige vaststelling nog niet vatbaar is. Niet òf, maar hoeveel de stoffelijke positie der engelsche arbeiders in den loop der 19e eeuw verbeterd is, laat BOWLEY in het midden.

Te recht schrijft H. VON NOSTITZ, die overigens geene nieuwe gegevens over ons onderwerp bijbrengt: „Al wordt er nog over den omvang gestreden, daarover dat eene belangrijke loonstijging heeft plaats gehad, schijnt in de engelsche vaklitteratuur en in de publieke opinie geen twijfel te bestaan." [1])

4. Amerika.
a. Aldrich Report

Voor Amerika werden in 1893 uitvoerige gegevens verzameld over de veranderingen van loonen en prijzen

---

[1]) *Das Aufsteigen des Arbeiterstandes in England*, bl. 463. Zie ook GEOFFREY DRAGE, *The Labour problem*, bl. 17 en volg., die evenmin nieuwe gegevens geeft.

tusschen 1840 en 1891, door eene commissie uit den Senaat. Het resultaat van de vele tabellen werd in een beredeneerd overzicht van den rapporteur, M. ALDRICH, neergelegd.[1]) In dat overzicht wordt het gemiddelde der loonen in de onderzochte bedrijven voor 1860 gesteld op 100. Bij het opmaken van de gemiddelden wordt in dit rapport op twee wijzen te werk gegaan; eenmaal worden de gevonden loonen eenvoudig tot een gemiddelde herleid zonder te letten op de verschillen in omvang der verschillende bedrijven, de tweede maal wordt dat verschil wel in aanmerking genomen. Het rapport geeft dan de volgende resultaten van die beide wijzen van het opmaken van gemiddelden, van welke de tweede ver de voorkeur verdient:

Verhouding der loonen in alle bedrijven
bij vijfjarige tijdperken.[2])

TIJDPERK.	Eenvoudig gemiddelde	Gemiddelde volgens beteekenis der bedrijven.
1840—45	87.2	82.5
1845—49	90.2	89.6
1850—54	92.3	92.6
1855—59	98.9	98.5
1860—64	108.0	111.4
1865—69	154.9	160.1
1870—74	164.1	165.8
1875—79	147.6	146.7
1880—84	148.7	152.2
1885—89	153.6	157.8
1890/91	159.8	168.4

„Deze tabel toont aan — zoo zegt het rapport — dat er een geleidelijke vooruitgang in de loonen was van 1840 tot 1860. Sedert dat jaar was de vooruitgang minder

[1]) *Wholesale prices, wages and transportation,* I. Report bij Mr. ALDRICH.
[2]) t. a. p. bl. 13.

regelmatig maar sneller. Het tijdperk 1875—'80 kenmerkte zich door stilstand, maar sedert dien tijd was er voortdurende vooruitgang."

Dat de vooruitgang der loonen in de verschillende bedrijven in Amerika volstrekt niet gelijkmatig was, blijkt ten duidelijkste uit de uitvoerige tabellen welke het „*Aldrich report*" voor een groot aantal bedrijven afzonderlijk geeft. Een overzicht van de verschillen in de loonbeweging bij de onderscheiden bedrijven geeft het rapport in de volgende tabel (I, bl. 172).

LOONVERANDERINGEN, 1891 VERGELEKEN MET 1860.

BEDRIJVEN.	Aantal gevallen.	VERMINDERING. 25—50 pCt.	minder dan 25 pCt.	Onveranderd.	VERMEERDERING. minder dan 25 pCt.	25—50 pCt.	50—75 pCt.	75—100 pCt.	100 of meer pCt.
Landbouwwerktuigen	5	—	—	—	2	2	—	1	—
Bierbrouwerijen . . .	5	—	—	—	—	1	—	2	2
Boekdrukkerijen . . .	21	—	1	—	4	7	5	3	1
Bouwbedrijven	39	1	—	—	2	5	9	12	10
Wagenmakerijen . . .	4	—	—	—	—	—	—	—	4
Gemeentebedrijven. .	23	—	—	—	1	5	7	8	2
Katoenen goederen .	131	1	6	—	16	35	21	23	29
Droge waren (winkels)	3	—	—	—	—	1	1	—	1
„Cinghams"	30	—	—	—	3	11	8	7	1
Kruideniersw. (wink.)	2	—	—	—	—	—	1	—	1
Gas	22	—	—	—		3	10	7	2
Leder	16	—	—	2	3	6	4	—	1
Timmerhout	5	—	—	—	—	1	1	3	—
Metaalbewerking . . .	130	1	4	2	14	47	42	12	8
Papierfabricatie. . . .	7	—	—	—	—	—	4	—	3
Spoorwegen.	11	—	—	—	3	1	7	—	—
Stratenmakers	4	—	—	1	—	—	—	—	3
Specerijen	5	1	—	—	1	—	1	1	1
Steenfabrieken	19	—	—	—	—	8	6	1	4
Loodwit.	3	—	—	—	1	1	1	—	—
Wollen goederen. . .	58	—	1	1	7	19	10	6	14
Totaal.	543	4	12	6	57	153	138	86	87

„Het opmerkelijkste in deze tabel — zegt het rapport — is het onbeteekenend aantal dalende of onveranderde loonen. Zij zijn, alles te zamen, slechts 22 uit een totaal van 543 of ongeveer 4 pCt van het geheele aantal. Voorts is van belang dat het aantal gevallen, waarin de loonen 50 pCt. of meer stegen, de meerderheid vormt. Het is van beteekenis dat in 87 gevallen de loonen sedert 1860 verdubbelden."

Gelijk de titel reeds aanduidt, houdt het „*Aldrich report*" zich niet alleen met de geldloonen bezig, maar verzamelt en verwerkt het een aantal gegevens over warenprijzen. Door deze gegevens te combineeren met de gemiddelde verhouding der uitgaven voor huishuur, voedsel, brandstoffen, kleeding, licht en andere benoodigdheden, komt het rapport tot een antwoord op de vraag over de werkelijke beteekenis van de stijging der geldloonen.

Door het gemiddelde te nemen van de onderdeelen der huishoud-budgets van 2561 normale gezinnen, kwam het rapport tot de volgende gemiddelde verhouding der uitgaven voor:[1])

huishuur	15.06	pCt.
voedsel	41.03	„
brandstoffen	5.00	„
kleeding	15.31	„
licht	0.90	„
andere benoodigdheden	22.70	„

De samenvatting der onderzoekingen over de veranderingen in de prijzen der waren voor elke categorie in een verhoudingscijfer tegenover de prijzen van 1860 — waarbij deze laatste gesteld werden op 100 — en de combinatie dezer verhoudingsprijzen met de zoo even medegedeelde verbruiksverhoudingen leverde het volgende resultaat op:

1) t. a. p. bl. 61.

Verhoudingsprijzen van alle benoodigdheden in 1891 in vergelijking met 1860, — gemeten aan het verbruik.[1])

GROEP.	Verhoudingscijfer v. h. verbruik.	Verhoudingsprijs.	Kosten van elke groep in 1891, in pCt.
Huishuur	15.06	100.0	15.06
Voedsel	41.03	103.7	42.54
Brandstoffen	5.00	98.1	4.90
Licht	0.90	48.1	0.43
Kleeding	15.31	75.1	11.62
Andere benoodigdheden. .	22.70	95.3	21.64
Totaal . . .	100.—		96.20

Deze tabel geeft aan, dat bij onveranderde leefwijze de kosten daarvan in Amerika, dooreengenomen, tusschen 1860 en 1891 met 3.8 pCt. zijn gedaald; zij wijst er m. a. w. op, dat de verbetering der levenswijze die door de verhooging der geldloonen werd mogelijk gemaakt, eenigszins grooter was dan uit de vergelijking alleen van de geldloonen zou zijn af te leiden.

Men zal voorzichtig doen met deze verhoudingscijfers cum grano salis te aanvaarden. Het rapport zelf wijst daarop; maar toch geven zij een in hoofdzaak vertrouwbaar beeld. Door de gevonden verhoudingsprijzen der waren te combineeren met de uitkomsten van een aantal andere huishoudbudgets uit verschillende deelen van de Vereenigde Staten, kregen de samenstellers van het rapport alleen voor de budgets uit Connecticut (534 in getal) een vrij sterk afwijkend resultaat. Volgens deze budgets, in verband met de veranderingen in de warenprijzen, zouden de kosten, bij gelijkblijvende levenswijze, tot omstreeks 90 pCt. van die voor 1860 zijn gedaald. Voor alle andere gevallen werd eene daling gevonden, waarvan de uiterste grenzen worden aangegeven door de verhoudingscijfers 95.2 en 97.7 pCt. van de kosten in 1860.[2]) Deze proef op de som verhoogt zeker de waarde der uitkomst van het „*Aldrich report.*"

---

[1]) t. z. p. bl. 9.
[2]) t. z. p. bl. 88.

Een later onderzoek naar de veranderingen in loonen in Amerika werd ingesteld in 1897 door het *Bureau of Labor Statistics* van den staat Massachusetts. Het liep over de loonen in dien staat in 1872, 1881 en 1897. b. Statistiek uit Massachusetts.

MAYO-SMITH [1]), aan wien ik deze mededeeling over het onderzoek van dit bureau ontleen, brengt in herinnering dat 1872 een jaar van buitengewoon hooge loonen was. Men heeft dit in het oog te houden, ten einde geen verkeerde gevolgtrekkingen te maken uit de resultaten van het onderzoek in Massachusetts. Daar in 1872 het culminatiepunt werd bereikt van eene abnormaal snelle loonstijging, [2]) welke door eene — vijf jaren aanhoudende — daling werd gevolgd, was het als vergelijkingsjaar minder gelukkig gekozen. Het meer normale jaar 1881 is daartoe beter geschikt.

Het door het Bureau voor Arbeidsstatistiek van Massachusetts samengestelde overzicht luidt aldus:

BEROEPEN.	Gemiddeld weekloon in Dollars.			Percentage van toe- of afneming in 1897 in vergelijking met	
	1872	1881	1897	1872	1881
Landbouwarbeiders per maand (met kost)	23.09	18.0	18.50	— 19.9	+ 2.8
Landbouwarbeiders p. week (zonder kost)	—	1.37	1.25	—	— 8.8
Smeden.	16.44	16.38	16.00	— 2.7	— 2.3
Schoenmakers	12.71	11.06	11.90	— 6.3	+ 7.5
Bouwvak	15.66	11.00	15.83	+ 1.1	+ 43.9
Meubelmakers	14.21	11.51	13.02	— 8.3	+ 13.1
Stoffeerders.	4.89	5.94	8.26	+ 68.9	+ 39.1
Wagenmakers	17.31	13.43	13.51	— 21.9	+ 0.6
Confectie-werkers . .	9.71	10.90	9.01	— 7.2	— 17.3

[1]) RICHMOND MAYO-SMITH, *Statistics and Economics*, bl. 321 en volg.

[2]) In het „*Aldrich-report*" komt 1866 voor met 108.8; 1867 met 117.1; 1868 met 114.9; 1869 met 119.5; 1870 met 133.7; 1871 met 147.8; *1872 met 152.2;* 1873 met 148.3; 1874 met 145.0; 1875 met 140.8; 1876 met 135.2; 1877 met 136.4; 1878 met 140.5; 1879 met 139.9; 1880 met 141.5; 1881 met 146.5; 1882 met 149.9 en eerst 1883 weer met een hooger verhoudingscijfer dan 1872, nam. met 152.7.

BEROEPEN.	Gemiddeld weekloon in Dollars.			Percentage van toe- of afneming in 1897 in vergelijking met	
	1872	1881	1897	1872	1881
Katoenen goederen .	—	7.59	7.71	—	+ 1.6
Glasfabrikatie	—	10.68	12.03	—	+ 12.6
Heerenartikelen . . .	—	10.22	8.97	—	— 12.2
Lederwerk	—	11.05	10.54	—	— 4.6
Machinefabricatie . .	13.84	16.48	10.80	— 21.9	— 34.5
Metaalbewerking . . .	6.06	13.42	9.51	+ 56.9	— 29.1
Edelmetaal	—	10.07	11.59	—	+ 15.1
Muziek-instrumenten.		15.81	18.06	—	+ 14.2
Papier	7.37	9.47	9.31	+ 26.3	— 1.7
Drukkerij	—	14.95	19.59	—	+ 31.0
Caoutchouc	—	7.56	9.96	—	+ 31.7
Steenfabrieken	—	13.25	13.87	—	+ 4.7
Stroo-artikelen	—	10.06	11.60	—	+ 15.3
Wollen goederen. . .	—	8.12	8.52	—	+ 4.9

Deze tabel doet niet minder duidelijk dan het „*Aldrich report*" zien, hoe gevaarlijk ook bij vragen betreffende loonstijging of daling algemeene uitspraken zijn.[1]) In vergelijking met 1881 waren de loonen in Massachusetts in 15 van de 23 bedrijven, waarover de tabel loopt, vooruit-, in 8 achteruitgegaan. Men wachte zich echter voor overijlde conclusies uit den achteruitgang der geldloonen in zoovele bedrijven. Ook het Statistisch Bureau van Massachusetts vergeleek met de medegedeelde loonen de gemiddelde prijzen der waren in 1872, 1881 en 1897. Dit leidde tot de volgende conclusie: „er was in 1897 een algemeene daling in den prijs der kruidenierswaren van 30 pCt. vergeleken met 1872 en van 6.7 pCt. vergeleken met 1881. Andere levensmiddelen vertoonen eene prijsvermindering van 18.5 pCt. in vergelijking zoowel met 1872 als met 1881. Brandstoffen, kleeren en schoenen zijn in prijs gedaald. Huishuren zijn in 1897 belangrijk lager dan in 1872. Het geheele rapport komt tot de slotsom dat de

[1]) Een ware mijn van gegevens over loonen in verschillende beroepen, landen en jaren bevatten de twee deelen van het *Fifteenth Annual Report of the Commissioner of Labor* te Washington, handelende over *Wages in commercial countries.*

werkelijke loonen in bijna alle bedrijven zijn gestegen." [1])

Veel minder diep ingaand op het verband tusschen geldloonen en prijzen van levensmiddelen zijn de vergelijkingen van de schommelingen in de geldloonen met die van de tarweprijzen, opgemaakt door het statistisch Bureau van het italiaansche Ministerie van Landbouw, Nijverheid en Handel. In zijn *Notizie sulle Mercedi degli operai in alcune industrie escluse le agricole* (een uittreksel uit het *Annuario Statistico Italiano* van 1899) geeft het italiaansche statistische bureau de volgende vergelijking tusschen de gemiddelde loonen en de gemiddelde tarweprijzen, benevens eene berekening van het aantal arbeidsuren noodig om een som te verdienen, gelijk aan den prijs van een hectoliter graan: **5. Italië.**

JAREN.	Uurloon in centesimi.	Prijs van 50 K.G. tarwe in lires en centesimi.	Aantal arbeidsuren noodig om 50 K.G. tarwe te verdienen.
1871	17.1	31.36	183
1872	17.7	32.77	185
1873	18.3	36.96	202
1874	18.9	37.75	199
1875	19.4	28.27	146
1876	19.9	29.49	148
1877	20.7	34.40	166
1878	20.8	32.13	154
1879	21.1	32.06	152
1880	22.1	32.99	149
1881	22.3	27.19	122
1882	22.6	26.24	116
1883	22.9	23.81	104
1884	23.2	22.29	96
1885	23.6	22.01	93

[1]) MAYO-SMITH t. a. p. bl. 321. Zie over de loonen in Amerika ook: E. LEVASSEUR, *l'Ouvrier américain*, dl. I, hoofdst. V en VI en dl. II hoofdst. VI. CARROLL D. WRIGHT, de bekende „United States commissioner of Labor", schrijft in zijn *Industrial evolution*, bl. 195: „Not only has the expansion of our manufacturing interests followed upon the adoption of machinery, but the number and productive capacity of the operatives have increased, while there has been an increase in the wages and a reduction in working time". Zie voorts bl. 215 en volg. (hoofdst. XVII, *Labor and rate of wages*, 1790—1890).

JAREN.	Uurloon in centisimi.	Prijs van 50 K.G. tarwe in lires en centesimi.	Aantal arbeidsuren noodig om 50 K.G. tarwe te verdienen.
1886	23.7	22.06	93
1887	23.8	22.14	93
1888	24.2	22.17	92
1889	24.7	23.59	95
1890	25.3	23.29	92
1891	25.1	25.29	101
1892	25.0	24.81	99
1893	25.0	21.53	86
1894	25.2	19.22	73
1895	25.2	20.77	82
1896	25.4	22.56	89
1897	25.5	26.00	102
1899	25.8	27.01	105

Hoewel aan een zoo algemeen gemiddelde van arbeidsloonen niet al te veel waarde mag worden gehecht, en niet alle levensbehoeften van den arbeider de daling der graanprijzen hebben gevolgd,[1]) doet de stijging in de eerste, naast de daling in de derde kolom toch vermoeden dat het werkelijke loon, in die takken van bedrijf, waarin het geldloon steeg, althans niet in mindere mate vooruitging. Men leide voorts uit deze tabel niet af, dat de stijging der loonen in alle bedrijven en overal regelmatig plaats had. Het italiaansche rapport geeft deze tabel van gemiddelde loonen niet dan na eene verzameling van min of meer gedetailleerde cijfers over de tijdloonen in een aantal fabrieken en werkplaatsen, waaruit blijkt dat niet alle bedrijven aan de stijging der loonen deelnamen. Voorts is het wel niet twijfelachtig, dat ook ten aanzien van de loonveranderingen de toestand in het Zuiden ongunstiger was dan in het Noorden van Italië.

6. België.
a. Algemeene loonstatistieken van 1846 en 1896.

In België werden loonstatistische gegevens verzameld, zoowel bij de bedrijfstelling van 1896, als bij die van 1846. De vergelijking van die beide tellingen, voor zoover ze vergelijkbaar zijn, levert volgens de mede-

[1]) Zie hierover ook W. SOMBART in *Archiv f. Soc. Ges. u. Stat. 1889*, bl. 273.

deelingen van Prof. EMILE WAXWEILER, onder wiens leiding de bedrijfstelling van 1896 plaats had, de volgende resultaten op. „De loonbeweging correspondeert *met eene stijging met 2 franken* (per dag); de meest voorkomende loonen (78.77 pCt.) groepeeren zich in 1846 tusschen $^{1}/_{2}$ en 2 franken, terwijl zij in 1896 tusschen 2 en $4^{1}/_{2}$ frs. bedragen (78.32 pCt.). D. w. z. *in vijftig jaren zijn de loonen der arbeiders verdubbeld. Voor de vrouwen zou men eveneens zien, dat de loonen een weinig meer dan verdubbelden.*" Hierop laat WAXWEILER de volgende, eenigszins gedetailleerde tabel volgen.

BEDRIJVEN	Totaal der in de vergelijking begrepen arbeiders		Men vindt $^{3}/_{4}$ der arbeiders (mannen boven 16 jaar)		Alzoo eene verhooging van:	
	in 1846	in 1896	in 1846 tusschen (in franken)	in 1896 tusschen (in franken)	voor de laagste loonen	voor de hoogste loonen
I *Handwerken.*					pCt.	pCt.
Timmerlieden, Meubelmakers	8.673	9.523	1 en 2.50	2 en 4.50	100	80
Metselaars	7.120	13.824	1 „ 2.—	2 „ 4.—	100	100
Schilders, Stucadoors .	2.358	8.693	1 „ 2.—	2 „ 4.—	100	100
Kleermakers	4.798	3.002	0.50 „ 1.50	1.50 „ 3.50	200	135
Schoenmakers	7.343	4.840	0.50 „ 2.—	1.50 „ 3.50	200	75
II *Grootindustrie.*						
Kolenmijnen	31.502	92.924	1 „ 2.50	2.50 „ 4.50	150	80
Hoogovens, metaalpletterijen, machinefabr. .	2.221	5.238	1.50 „ 3.—	2.50 „ 4.50	100	65
Glasfabrieken enz. . .	2.707	9.149	1 „ 3.—	2 „ 7.—	100	135
Papier „	771	1.559	1 „ 2.—	2 „ 4.—	100	100
Suiker „	1.820	15.053	0.50 „ 1.50	1.50 „ 3.50	200	135
Mechanische katoenspinnerijen en- weverijen	3.828	5.029	0.50 „ 2.50	1.50 „ 3.50	200	40
Mechan. vlasspinnerijen	1.167	1.778	0.50 „ 2.—	2.— „ 3.50	300	75
„ wolspinnerijen en- weverijen . . .	1.677	7.635	0.50 „ 2.—	1 50 „ 4.—	200	100

„Deze tabel toont *hoe* de gemiddelde stijging der loonen tot het dubbele van hetgeen zij in 1846 waren, is ver-

kregen: nam. door eene sterkere verhooging der lagere loonen — met name trouwens in de grootindustrie — en eene minder sterke verhooging der hooge loonen. *De ontwikkeling van het industrialisme heeft dus de laagste loonen doen verdwijnen.* Dit volgt ook uit dit algemeene resultaat: *terwijl in 1846 meer dan de helft (54,33 pCt.) der mannen boven 16 jaar loonen hadden beneden 1 fr. 50, vindt men in 1896 nog slechts 5 pCt. met zulke loonen.*" WAXWEILER besluit het opstel, waaraan ik deze gegevens ontleen, als volgt: „Wij kunnen dus uit de verdwijning der lage loonen afleiden, dat er in den loop dezer halve eeuw werkelijk een verhooging heeft plaats gehad van de inkomsten der *arbeidende menigte* en niet slechts van eene bevoorrechte minderheid. Waar deze verhooging gepaard gaat met de algemeene prijsverlaging der levensbenoodigdheden, welke in België, gelijk in alle andere landen werd geconstateerd, daar levert zij een nieuw getuigenis van de verbetering van het lot der loontrekkenden in de nijverheid in de tweede helft der juist afgesloten eeuw."[1])

b. Gentsche katoenindustrie. Omtrent de geldloonen in de gentsche katoenindustrie publiceerde het belgische *Office du Travail* onlangs een lijvig rapport van den heer LOUIS VARLEZ, onder den titel: „*Les salaires dans l'Industrie Gantoise 1, Industrie cotonnière.*" Uit het graphisch overzicht, dat op bl. 25 dezer zeer nauwkeurige studie voorkomt, blijkt voor de *kaarders*loonen, dat zij voor de *aiguisseurs* van 1846 tot 1862 vrij regelmatig daalden van 16.20 frs. tot 9.60 frs. en na dit crisisjaar stegen tot 17.80 frs. in 1865, daarna een kleine daling tot 17 frs. in 1870, vervolgens eene geregelde stijging tot 21.80 frs. in 1890, waarna zij constant bleven; voor *débourreurs* van 1840 tot 1853 stijging van 9.50 frs. tot 12 frs., daarna constant tot 1860, daling tot 9.50 frs. in 1862, stijging tot 16.10 frs. in 1883, constant tot 1898, daling tot 15.80 frs. in 1898, stijging tot 17 frs. in 1900; *filles aux étirages* van 1835 tot 1854 stijging van 6 frs. tot 9.20 frs., constant tot

[1]) *Heures du Travail et salaires dans l'industrie belge*, *Revue d'Econ. Pol.* 1902, bl. 603 en volg.

1860, daling tot 7 frs. in 1862, stijging tot 14.50 frs. in 1883, daling tot 13.80 frs. in 1891, stijging tot 14.30 frs. in 1898. Voor de *spinnersloonen*: 1840: 40 frs., waarvan de spinner 28, de helper 12; daling tot 27.50 frs. in 1847, (spinner 15.50, helper 12) ongeveer constant tot 1855; stijging tot 31 frs. in 1860 (spinner 19, helper 12), daling tot 27 frs. in 1862 (spinner 15, helper 12), stijging tot 58 frs. in 1887 (spinner en helper ieder 29 frs.), daling tot 54 frs. in 1892 (spinner 24 frs., helper 30 frs.), stijging tot 60 frs. in 1900 (spinner 27 frs, helper 33 frs.) Voor de *weversloonen* voor wevers met twee getouwen, — de groote meerderheid der gentsche wevers — tusschen 1845 en 1856 langzame, daarna snellere stijging van 8 tot 14 frs., daarna langzame daling tot 13.5 frs. in 1862, stijging tot 19 frs. in 1872, daling tot 15.75 frs. in 1877, stijging tot 18 frs. in 1887, daling tot 15.50 frs. in 1897, stijging tot 16.50 frs in 1900.

Met allerlei schommelingen derhalve eene belangrijke loonsverhooging ook hier gedurende de tweede helft der 19e eeuw, gelijk de samensteller van het rapport zelf opmerkt. [1]) Over de neiging der weversloonen tot daling in het laatst der eeuw schrijft deze rapporteur, dat zij is toe te schrijven aan de omstandigheid, dat verschillende patroons weverijen in den omtrek hebben opgericht, waar de werklieden van buiten tegen lagere loonen werken en daardoor scherp concurreeren met de stedelijke wevers en de loonen van dezen drukken. [2]) Eene speciale oorzaak dezer daling derhalve, die staat buiten de marxistische ontwikkelingswet van het kapitalisme en den invloed welke daardoor op het loon zou worden uitgeoefend.

c. Onderzoekingen van Hector Denis.

Zeer belangrijk voor ons onderwerp — ook wegens den kant van waar zij komt — is de studie van den even nauwkeurigen als bekwamen belgischen socialistischen hoogleeraar Hector Denis over de loonveranderingen bij onze zuidelijke naburen. [3]) „Wat niemand kan ontgaan

[1]) Zie t. a. p. bl. 49.
[2]) Zie t. z. p. bl. 60.
[3]) *La dépression économique et sociale et l'histoire des prix.*

— zoo schrijft DENIS — is de historische tendens tot verhooging van het *absolute* aandeel van den arbeid, van het normale loon, door de geduchte schommelingen heen, welke het ondergaat. Wij zullen weldra zien, dat het *werkelijke* loon, d. w. z. de som van genietingen welke de arbeider kan verkrijgen of zich verschaffen met zijn loon, overeenkomstige veranderingen heeft ondergaan." [1])

Om deze veranderingen in het werkelijke loon van de belgische kolenmijn-werkers uit te drukken, brengt DENIS de geldloonen der mijnwerkers, aan de hand van indexcijfers voor de prijzen van een aantal artikelen, terug tot geldloonen, volgens de waarde van het geld in het tijdperk 1867—'77. Hij komt dan tot de volgende tabel. [2])

Werkelijke loonen herleid tot de middenprijzen van 1867—77.

JAREN.	Kolenmijn-arbeiders. (Henegouwen)	Arbeiders hoogovens. (Couillet)	Arbeiders Ertsbergwerken. (Namen.)	Landbouw-arbeider.
1860—64	708	734	675	—
1865—69	880	800	715	—
1870—74	1071	932	848	606
1875—79	915	896	638	818
1880—84	1072	947	886	—
1885—89	1100	973	883	772

Volgens deze tabel komt DENIS voor den landarbeider wel tot eene vermindering van het werkelijke loon in vergelijking met 1875—79, maar die vermindering is een gevolg van de landbouwcrisis en zij is, volgens de statistiek, welke DENIS elders — op bl. 115 — geeft, absoluut en relatief veel minder dan de verlaging der inkomsten van den boer, den landbouw-ondernemer. DENIS komt dan ook tot de slotsom: „Wanneer men teruggaat tot 1850, en gebruik maakt van de schaarsche statistische gegevens die in staat stellen de evolutie van het werkelijke loon te volgen, krijgt men deze groote en bemoedigende les,

[1]) t. z. p. bl. 92.
[2]) t. z. p. bl. 123.

dat, niettegenstaande de geduchte en jammerlijke beroeringen, welke het heeft ondergaan, zijne gemiddelden hooger zijn gebleven dan het gemiddelde van 1850—54. De levensstandaard is dus op blijvende wijze verhoogd; de arbeider is niet gebonden aan een onbuigzaam minimum van genietingen; hij heeft de gewoonte van nieuwe genietingen gekregen en behouden." [1])

Ter staving hiervan geeft hij nog de volgende tabel:

Werkelijke loonen.

JAREN.	Werklieden in kolenmijnen. Gemiddelde voor elken leeftijd en geslacht.	Werklieden in hoogovens.	Werklieden van de „Vieille-Mont."	Ertsmijnwerkers.	Werklieden katoenindustrie.	Wolwevers.	Landarbeiders.
1850—54	665	892	642	580	673	807	390
1855—59	710	730	623	645	„	„	385
1860—64	708	734	669	675	„	877	„
1865—69	880	800	784	715	928	937	„
1870—74	1071	932	868	848	„	„	606
1875—79	915	896	932	638	„	„	„
1880—84	1072	947	1070	886	1063	1190	818
1885—89	1100	973	1266	883	„	„	858 / 772 [2])

c. Statistiek va het arbeidsamb (mijnwerkers).

Een zeer belangrijke loonsverhooging voor de werklieden in de belgische kolenmijnen wordt nog geconstateerd in de officieele „*Statistique des salaires dans les mines de Houille*" (Octobre 1896—Mai 1900).[3]) Op bl. 35 van dit rapport wordt gezegd: „terwijl in 1896 meer dan drie vierden der volwassen werklieden in de kolenmijnen loonen verdienden tusschen 3 en 5 francs, vindt men daarentegen in 1900 slechts minder dan de helft met loonen van 3 tot 5 francs, en om een verhouding te krijgen van drie vierden, moet men opklimmen tot loonen van 7 francs."

[1]) t. z. p. bl. 125.

[2]) Al naar gelang de daling van het geldloon op 10 of op 20 pCt. wordt gesteld sedert 1875—79.

[3]) Uitgegeven door het Ministère de l'Industrie et du Travail, Office du Travail, Section de la statistique.

Het spreekt wel van zelf, dat eene statistiek loopende over een zoo kort tijdsbestek, op zich zelf niet veel waarde heeft voor ons onderwerp. In verband echter met de andere hier vermelde statistieken is zij niet zonder beteekenis. Van belang is ook, dat uit deze officieele loonstatistiek zoo duidelijk blijkt, dat zelfs in een klein land als België de loonvariaties in de verschillende mijndistricten volstrekt niet in onderling evenwijdig loopende golvingen plaats hadden. Elke zorgvuldig opgemaakte loonstatistiek is eene nieuwe waarschuwing tegen, langs den weg der deductie gevonden, algemeene stellingen over den ontwikkelingsgang der loonen.

7. Frankrijk. Over de loonen in Frankrijk gaf het *Office du Travail* te Parijs een lijvig rapport in het licht. Aan het „*résumé*" der uitkomsten, als laatste deel aan dit rapport toegevoegd, zijn de volgende gegevens ontleend.

Veranderingen in de loonen, van 1840, 1860 en 1891, in alle departementen bijeengenomen, met uitzondering van de stad Parijs:[1])

Gemiddeld dagloon in franken en centimes:

BEROEPSGROEPEN.	ARBEIDERS: enquête over			ARBEIDSTERS: enquête over		
	1840—45	1861—65	1891—93	1840—45	1861—65	1891—93
Extractieve industrie (mijnen en steengroeven). .	1.95	2.30	4.10	0.85	1.10	1.60
Voedings- en genotmiddel.	1.90	2.10	3.65	1.05	0.95	2.00
Chemische industrie	2.15	2.20	3.70	1.10	1.15	1.85
Papier- en boek-industrie .	2.05	2.50	4.00	1.00	1.10	2.10
Lederindustrie	2.00	2.20	3.70	1.00	1.10	2.10
Textiel- „	1.90	2.05	3.45	1.00	0.95	2.10
Kleeding- „	—	2.25	3.60	—	1.10	1.90
Grove houtindustrie	1.85	2.40	3.75	0.80	1.15	1.90
Meubelmakerij	—	2.50	3.65	—	1.20	1.55
Metaalbewerking	2.40	2.75	4.20	1.00	1.20	1.75
Bouwvak (steenconstructie)	2.00	2.05	3.60	0.85	1.10	1.15
Porselein-, aardewerk enz.	1.90	2.15	4.00	0.90	1.05	1.95
Totaal der industrieën (vervoer niet inbegrepen). .	2.07	2.76	4.00	1.02	2.20	2.20

[1]) *Salaires et durée du Travail dans l'Industrie française*, IV, bl. 267.

In aansluiting aan deze tabel zegt het rapport: „Als men het gemiddelde loon in 1891—1893 voorstelt door 100, worden de loonen ten tijde der drie enquêtes weergegeven door de volgende cijfers:

	Arbeiders.	Arbeidsters.
Enquête 1840—'45	52	47
„ 1860—'65	69	59
„ 1891—'93	100	100

„Van 1840 tot 1891 zou dus het loon der arbeiders bijna, dat der arbeidsters meer dan verdubbeld zijn.

„In het departement van de Seine werd het gemiddelde dagloon der mannelijke arbeiders van de „banlieue" geschat op 3.50 frs. in 1840—1845, op 4 frs. in 1860—'65 en wij vonden het op 5.75 frs. in 1891—1893. Te Parijs werd het geschat op 4.50 frs. bij de enquête van de kamer van koophandel in 1860, en wij vonden het op 6.40 frs. in 1891—1893.

„Wat de arbeidsters betreft, is het dagloon van 1.55 frs. (1840, banlieue) geklommen tot 1.70 frs. (1860, banlieue) en 2.10 frs. (1860, Parijs) om te komen tot 3 frs. (1891, banlieue) en 3.15 frs. (1891, Parijs).

„De loonen in 1891—1893 op 100 stellende, krijgt men de volgende cijfers:

TIJDVAKKEN.	ARBEIDERS.		ARBEIDSTERS.	
	Banlieue.	Parijs.	Banlieue.	Parijs.
Enquête 1840—1845 . . .	61	—	52	—
„ 1860—1865 . . .	69	70	57	66
„ 1891—1893 . . .	100	100	100	100 [1]

Het rapport vestigt er vervolgens de aandacht op, dat de loonsverhooging niet in alle bedrijfstakken gelijkmatig is geweest; een verschil, ons ook uit andere landen bekend. Dat verschil tusschen de verschillende takken van bedrijf wordt in het rapport nog nader aangeduid aan de hand van de „séries de prix" (séries Morel en séries van de stad Parijs) uit verschillende jaren. „Terwijl de „séries de prix" voor den meubelmaker

[1] t. z. p. bl. 268/9.

een loonsverhooging van 117 pCt. van 1840 tot 1880 aangeven, is die verhooging voor den leidekker slechts 37 pCt." Het rapport voegt er echter aan toe: „In werkelijkheid kan het verschil tusschen de beide bedrijven minder groot zijn geweest." [1])

Na deze waarschuwing om bij het gebruik maken van de verkregen resultaten een zekere ruimte te laten voor onjuistheden in de opneming, en na de hier medegedeelde cijfers nog te hebben aangevuld met een uitvoerige tabel over den vooruitgang der loonen in een drietal takken van den mijnbouw, wordt dit gedeelte van het rapport aldus besloten: „Resumeerende kan men volgens deze gegevens, die, over het geheel genomen, overeenstemmen, verzekeren, dat sedert 50 jaren, van 1840 tot 1891, de loonen gemiddeld ongeveer zijn verdubbeld. De vooruitgang schijnt niet dezelfde te zijn geweest voor de verschillende bedrijven of de verschillende beroepen.... Het loon der in de industrie werkzame vrouwen schijnt werkelijk sneller te zijn gestegen dan dat der mannen.... Maar het huiswerk schijnt geen aanleiding te hebben gegeven tot eene overeenkomstige verhooging. Zoo geeft de opneming der loonen der costuumnaaisters, zooals deze zijn medegedeeld door de maires van de hoofdplaatsen der departementen, op verschillende tijdstippen, de volgende cijfers:

	Als gemiddelde voor geheel Frankrijk. NAAISTERS met kost	zonder kost
1853	0.67 frs.	1.08 frs.
1857	0.74 „	1.27 „
1874	0.95 „	1.51 „
1892	1.16 „	1.93 „

Het loon der naaisters is dus niet verdubbeld, terwijl dat der arbeidsters in de grootindustrie meer dan verdubbeld is." [2])

Om niet bij het geldloon te blijven staan, maar tot

[1]) t. z. p. 274.
[2]) t. z. p. bl. 276/7.

het werkelijke loon door te dringen, voegt het fransche *Office du Travail* aan deze cijfers een hoofdstuk toe ter vergelijking van de kosten van onderhoud van een werkmansgezin omstreeks 1891 en vijftig jaren te voren, in de veronderstelling dat de levensstandaard gelijk gebleven ware; — eene hypothese die, zooals het rapport niet verzuimt op te merken, met de werkelijkheid niet strookt. Het komt dan tot de conclusie dat, vooral door de hoogere uitgaaf voor woning, de kosten van onderhoud van het werkmansgezin — in de gemaakte onderstelling — 25 pCt. grooter zijn geworden. „Als — zoo voegt het daaraan toe —, in vijftig jaren, het loon is verhoogd met 100 pCt. en de kosten van een gelijken levensstandaard meer dan 25 pCt. hooger zijn geworden, kan men daaruit besluiten dat de werkelijke toeneming van de welvaart ten naastenbij kan worden gemeten door de verhouding der twee cijfers 200 en 125." [1])

8. Duitschland.

In Duitschland is bij de beroeps- en bedrijfsstatistiek geen onderzoek naar de arbeidsloonen ingesteld. Het eindrapport over de beroepsstatistiek van 1895 deelt echter mede, dat de jaarloonen bij 64 (1897: 65) Berufsgenossenschaften gemiddeld bedroegen, 1888: 612 M.; 1895: 661 M.; 1896: 684 M.; 1897: 704 M. [2])

Eenige meer gedetailleerde opgaven over loonveranderingen in Duitschland geeft VIKTOR BÖHMERT in het *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* van CONRAD e. a. [3]) Uit BÖHMERT's mededeelingen volgt, dat in Duitschland in sommige takken van bedrijf de loonen nog uitermate laag zijn, dat de loonverandering aldaar niet altijd eene loonstijging was, en dat te dezen aanzien zoowel plaatselijk als naar bedrijf de toestanden verschillen; doch tevens dat, dooreengenomen, de loonbeweging stijgende is en

[1]) t. z. p. bl. 187. PAUL LEROY-BEAULIEU, in zijn *Essai sur la répartition des Richesses*, 4e ed. bl. 456 zegt, in overeenstemming hiermede: „L'accroissement du salaire n'est donc pas seulement nominal; il est réel; à une rémunération qui a doublé en argent correspond une puissance d'achat qui n'est pas double, il est vrai, mais, qui est au moins moitié plus grande que celle de la rémunération d'il y a quarante ou cinquante ans".

[2]) *Berufsstatistik* bl. 16, noot.

[3]) t. a. p. *Arbeitslohn* (*Statistik*). Zie ook ROBERT SCHMIDT, *Der Anteil der Gewerkschaftsbewegung an der materiellen Hebung der Arbeiterclasse*, *Soz. Monatsh.*, 1901, II, bl. 529 en volg.

dat het de grootere bedrijven zijn die de hoogste loonen betalen.

Het loon der beambten aan de duitsche spoorwegen steeg per man van 1888 tot 1898 gemiddeld 15.6 pCt.

9. Denemarken. De bedrijfstelling in Denemarken van 1897 geeft een vrij omvangrijk materiaal over de arbeidsloonveranderingen aldaar. Onder den invloed der sterke arbeidersorganisatie zijn de loonen in Denemarken misschien sterker gestegen dan in eenig ander land. Eenige hoofdzaken uit de bedrijfsstatistiek van 1897 op het stuk der loonen worden medegedeeld door W. FINN, directeur van het deensche statistische bureau. Volgens deze mededeelingen „is het jaarloon der deensche arbeiders gedurende de laatste dertig jaren met ongeveer 50 pCt. gestegen, en daar tegelijkertijd de arbeidsduur per dag van gemiddeld 11 1/4 tot 10 uur gedaald is, kan gezegd worden dat het arbeidsloon voor denzelfden tijd ongeveer 70 pCt. is vooruitgegaan."[1])

10. Nederland. Voor Nederland zijn mij in algemeen toegankelijke bronnen zoo goed als geen gegevens omtrent loonveranderingen bekend. Om in deze leemte eenigszins te voorzien, heb ik inlichtingen ingewonnen bij een aantal werkgevers. Door verscheidenen hunner werden de gevraagde opgaven met groote welwillendheid verstrekt. Het resultaat van de aldus verzamelde gegevens laat ik hier volgen. De verwerking van deze gegevens geschiedde onder mijn toezicht door Mr. S. VAN BRAKEL GZN. te Amsterdam. Aan de mededeeling van de uitkomsten daarvan ga eene korte opmerking vooraf over de wijze van bewerking van het beschikbare materiaal en de waarde der uitkomsten daarvan.

Aangezien het doel van dit onderzoek niet is een beeld te krijgen van de bestaande loontoestanden, waarvoor de verstrekte gegevens geheel onvoldoende zouden zijn, maar wèl eenig inzicht te krijgen in de *veranderingen* der loonen in de nederlandsche grootindustrie, werden de gegevens tot verhoudingsgetallen herleid. De bepaling van absolute looncijfers zou ongetwijfeld veel moeilijker, ja, door de onvermijdelijke onvolledigheid van het beschikbare materiaal, onmogelijk zijn geweest.

Vele en velerlei factoren, die een belangrijken invloed op de

[1]) *Jb. f. Nat. Oek. & St.* IIIe Folge XX, bl. 524.

hoogte van het loon hebben, zijn, bewust of onbewust, door de fabrikanten in hun opgaven verwaarloosd. Ik behoef slechts te noemen het loon in natura, dat ongetwijfeld nog vrij dikwijls als deel van het arbeidsloon voorkomt en aan vele wijzigingen onderhevig is; de gelden door de fabrikanten voor verzekering gestort, gratificaties, feesttoelagen e. a. In de meeste opgaven zijn dergelijke factoren buiten rekening gelaten; de opgaven zouden dus niet deugen voor de bepaling der absolute cijfers. Waar de gemaakte fout echter constant is, d. w. z. voor alle jaren, waarvoor opgaven geschiedden, weerkeert, kunnen deze zeer wel worden gebruikt om de verhoudingscijfers der loonen in verschillende jaren te bepalen. Ook al hebben de verschillende fabrikanten waarschijnlijk niet allen onder gemiddeld loon hetzelfde verstaan, — hetgeen bij eene mededeeling van absolute cijfers een groot bezwaar zijn zou, — doet dit aan de waarde der verhoudingsgetallen weinig afbreuk, daar ieder wel voor de verschillende jaren, waarvoor hij zijn opgaaf deed, onder gemiddeld loon hetzelfde zal hebben verstaan. Toch is het er ver van af, dat de hier volgende verhoudingscijfers een volkomen juist beeld zouden geven van de werkelijke verandering in den toestand. In de eerste plaats moet er op gewezen worden, dat in de gevallen waarin regelmatig het loon door gratificaties, extra-toelagen, betaling in natura, in werkelijkheid hooger was dan de getallen, waarop de berekeningen zijn gebaseerd, het percentage der stijging of daling iets te groot zal zijn in die gevallen, waar deze bijslagen bij veranderde normaal-loonen òf constant bleven, òf deze veranderingen in een minder snel tempo volgden; terwijl een onevenredig snellere stijging of, bij dalende normaal-loonen, een constant blijven van deze bijslagen, een omgekeerde uitwerking zou hebben. Evenwel, aanzienlijk zullen de hierdoor gemaakte fouten wel niet zijn. Erger wordt het reeds, hoewel ook nog niet onrustbarend, waar geregeld behalve een normaal weekloon, een toeslag voor stukwerk wordt genoten. Wanneer het gemiddelde bedrag van dezen toeslag niet in rekening is gebracht, heeft dit dezelfde gevolgen als boven zijn beschreven, meestal evenwel zijn de bedragen en daarmee de fouten in de cijfers grooter dan die, waarom het in het vorige geval ging. Het voorzichtigst evenwel zij men, als de berekeningen steunen op uur- of stukloonen, in het eerste geval daar in den loop der jaren de arbeidstijd is gewijzigd, meestal verkort, in het tweede nog bovendien om deze reden, dat de veranderingen, welke de techniek in dien tijd onderging, een woord, en vaak een woord van gewicht, meepraten. Waar mogelijk, zijn de weekloonen als grondslag ge-

nomen; waar dit onmogelijk was, of het bekend was, dat factoren in het spel waren, waarvan de geldswaarde niet viel vast te stellen, is hiervan steeds melding gemaakt.

Bij het bepalen van de verhoudingscijfers werden de loonen der jeugdige arbeiders (beneden 16 jaar) zooveel mogelijk buiten rekening gelaten, en waar dit niet mogelijk was, hierop gewezen. De verhoudingscijfers werden steeds naar beneden afgerond; waar herleiding tot honderdsten onmogelijk was, werd steeds tot den grootst mogelijken noemer onder 100 herleid. Daardoor zijn de uitkomsten iets te ongunstig voorgesteld; dit kan eenigszins als tegenwicht gelden tegen de oorzaken van te gunstige voorstelling, welke zoo even werden genoemd.

Eindelijk zij er nog op gewezen, dat ook geen rekening gehouden werd met loonveranderingen in den vorm van ziekengelden, pensioenen in geval van ouderdom en invaliditeit en dergelijke. De verwaarloozing van dit element staat eveneens tegenover de zooeven behandelde verwaarloozing van onvaste emolumenten en zal tegen deze laatste in vele gevallen wel opwegen, daar — gelijk bekend genoeg is — op het stuk der arbeidersverzekering in de laatste tientallen jaren in de grootindustrie, ook hier te lande, over het algemeen eene niet onbelangrijke verbetering is gekomen.

Alvorens nu tot de mededeeling van de uitkomsten over te gaan, nog eene opmerking. Men kan tegen de hier gevolgde methode aanvoeren, dat zij het onmogelijk maakt, de juistheid der gegevens, waarop zij rust, te contrôleeren. Dit is inderdaad zoo. Doch dit bezwaar telt hier al heel weinig. Contrôle op eenzijdig — hier door werkgevers — verstrekte looncijfers is onmisbaar, wanneer men die cijfers gebruikt ter schetsing van een bepaalden toestand. Die contrôle is daarentegen veel minder noodig — tenzij men opzettelijke verstrekking van onjuiste gegevens ducht en daartegen had ik genoegzaam waarborg in mijne berichtgevers zelven — indien men alleen verhoudingscijfers geeft; de te gunstige voorstelling der looncijfers — aangenomen dat zij te gunstig is — herhaalt zich dan in alle vergelijkingsjaren en brengt juist voor de verhoudingsgetallen het tegenstelde — een te laag stijgingspercentage — teweeg. Voor zoover de voorstelling der geraadpleegde fabrikanten absoluut te gunstig was, werkte dit juist tegengesteld aan de verwaarloozing der emolumenten, waarover zoo even gesproken werd. En wat hier ten slotte alles afdoet, ook bij mededeeling van de absolute cijfers met opgaaf van de fabrieken voor welke zij gelden, zou de contrôle zich toch niet verder kunnen uitstrekken dan tot de hedendaagsche loonen. Voor het verleden, vóór 20 of 30 jaren geleden, valt

aan eene iets beteekenende contrôle van de zijde van arbeiders op looncijfers, medegedeeld door fabrikanten en door dezen uit hunne loonstaten getrokken, niet te denken.

Wie aan niet door een contradictoir debat vast te stellen cijfers ten aanzien van het loonvraagstuk principieel zoo weinig waarde toekent, dat hij cijfers die door fabrikanten uit hunne loonstaten werden getrokken, niet gebruiken wil, omdat zij niet door arbeiders gecontrôleerd konden worden, moet — althans voor ons land — van elke poging tot het onder cijfers brengen van de loonveranderingen over een eenigszins lang tijdvak afzien. Ik ga zoover niet en meen dat — nu feitelijke gegevens op dit gebied voor ons land vrijwel geheel ontbreken — de navolgende vergelijkingen, hoe onvolledig zij ook zijn, in deze leemte althans eenigszins voorzien. Mocht de onvolledigheid van hetgeen ik in staat ben te geven er het officieele orgaan voor de rijks-statistiek in ons land toe brengen met de hem ten dienste staande gegevens meer en betere gegevens te verzamelen en te publiceeren, dan zal ik de eerste zijn die dat toejuichen zal. In afwachting daarvan moge hetgeen hier volgt althans een tipje oplichten van den sluier, die ook dit deel van het arbeidersvraagstuk in Nederland bedekt.

Bij de mededeeling van de ontvangen gegevens zijn de fabrieken gegroepeerd naar de bedrijfstakken, waartoe zij behooren. Van gegevens die niet uit loonstaten waren getrokken, maar in niet anders bestonden dan de mededeeling dat de loonen met zoo en zooveel procent gestegen waren, werd geen gebruik gemaakt. Ook zonder den minsten twijfel aan de goede trouw van hen, die zich in hunne mededeelingen tot zulk een opgaaf bepaalden, moest ik dergelijke opgaven ongebruikt laten, ten einde de kracht der uitkomsten van de gedetailleerde opgaven niet te verzwakken.

De gegevens betreffen alleen de loonen in enkele grootindustrieën. Het is wel vrij zeker, dat de loonveranderingen in het kleinbedrijf en inzonderheid in het handwerk ook hier te lande minder gunstig zijn dan die in de groot-industrie. Omtrent de veranderingen der loonen in het kleinbedrijf zou alleen eene zorgvuldig geleide officieele enquête licht kunnen verschaffen.

Ziehier thans de procentsgewijze veranderingen in de loonen in enkele fabrieken gedurende het laatste vierendeel der 19e eeuw.

1. Katoenspinnerij in Overijsel, in 1901 werkende met 246 arbeiders. a. Textielindustrie.

Uit de opgaven der directie werd het volgende overzicht van den loop der uurloonen vastgesteld.

	1871	1876	1881	1886	1891	1896	1901
Mannen.							
Ambachtslieden . . .	100	120	140	140	150	150	170
Mannen b/d scutchers en cards	100	120	140	146	155	167.5	180
Spinners b/d Mules .	100	152	152	152	152	154	156
Aanleggers a/d Mules	100	133	161.5	176	195	213	228.5
Sjouwers	100	125	125	136.5	150	162.5	175
Vrouwen.							
Spinsters, slubbing frames	100	142	135	149	156	163	135
Spinsters, intermediate frames	100	163	153.5	161.5	200	211.5	223
Spinsters, roving frames	100	160	140	140	140	146.5	175
Jongens.							
Opstekers mules . . .	100	130	163.5	145	145	154	190.5
Meisjes.							
Meisjes b/d drawing frames	100	166.5	158	166.5	183	174	191.5
Opsteeksters slubbing frames	100	100	100	84	106	112.5	84
Opsteeksters intermediate frames	100	137.5	143.5	143.5	150	150	162.5
Opsteeksters roving frames	100	160	160	166.5	166.5	177.5	188.5

In bijna alle rubrieken dus geleidelijke en belangrijke stijging; men houde evenwel in het oog, dat de techniek vele wijzigingen onderging, met name, dat tusschen 1871 en '76 de geheele machinerie vernieuwd werd. Nemen wij daarom als uitgangspunt de cijfers voor 1876, dan vinden we, dat het uurloon in 2 rubrieken verminderde en wel voor de vrouwen en meisjes aan de slubbing frames (resp. met 5 en 16 pCt.), [1]) dat de vermeerdering in alle rubrieken van vrouwen en jongens en in 1 rubriek van

[1]) Het verdient opmerking dat beide rubrieken van vrouwen aan hetzelfde frame werken, zoodat ook deze vermindering wel het gevolg van veranderde techniek zijn zal.

meisjes met schommelingen plaats had, in alle rubrieken van mannen alsook in 2 rubrieken waar meisjes werken, gestadig was.

De gemiddeld per hoofd uitbetaalde jaarloonen verhielden zich als volgt:

1871	1876	1881	1886	1891	1896	1900	1901
100	176	178.5	200	206	212.5	220.5	219.5

Hieruit blijkt van 1871 tot '76 een sterke rijzing, daarna een geleidelijke stijging tot 1900 en van 1900—1901 een geringe daling. Deze laatste daling is hieraan toe te schrijven, dat de fabriek in 1901 eenige weken stilstond.

Nemen wij ter vergelijking met no. 2 de jaren 1880 en 1900 als vergelijkingsjaren, dan blijkt het dat we, het gemiddelde jaarloon in 1880 op 100 stellende, voor 1900 komen tot 123.5.

2. Katoenspinnerij en -weverij in Overijsel.

Deze fabriek gaf opgaven van het gemiddelde weekloon in elke rubriek voor de jaren 1880, 1890, 1900. Hieruit blijkt, dat voor de volwassenen het loon gestegen is:

IN DE SPINNERIJ.	1880	1890	1900	Aantal arbeiders in elke rubriek in 1900.
Mannen.				
Arbeiders in meng- en duivelkamers	100	116.5	138	8
Arbeiders in kraskamer . .	100	111.5	138	20
Scheerders	100	125	166	8
Spinners mules	—	100	114	5
Aanlappers „	—	100	127	10
Vrouwen.				
Arbeidsters, strekken	100	113	133	15
Spinsters kraskamer.	100	135	166	28
Spoelsters	100	121	150	100
Scheersters	—	100	113	18
Jongens (13—17 jaar).				
Jongens spinmachines . . .	100	130	100	30
Opstekers mules.	—	100	127	12
Meisjes (15—19 jaar).				
Opsteeksters kraskamers . .	100	127	163	30
Meisjes spinmachines	100	127	145	45

Deze fabriek gaf voor 1900 het aantal arbeiders op in elke rubriek. Door voor de rubrieken, waarvoor van 1880 af opgaven voorhanden zijn, dit aantal te vermenigvuldigen met het stijgingspercentage der rubriek en de uitkomst te deelen door het geheele aantal arbeiders, krijgen we voor de arbeiders een gemiddeld stijgingspercentage van **49** pCt.

Ten einde de uitkomst te kunnen vergelijken met het gemiddelde onder No. 1 berekend, zijn ook hier mannen en vrouwen en kinderen daarin genomen. Stellen we dus het gemiddelde loon voor 1880 op **100**, dan is het voor 1900 **149**.

IN DE WEVERIJ.	1880	1890	1900	Aantal arbeiders in elke rubriek in 1900.
Mannen boven de 18 jaar.				
Wevers op vier getouwen met hulp	100	103.5	111	211
Wevers op twee getouwen zonder hulp	100	103.5	111	220
Touwbazen	100	112.5	143	20
Sterkers	100	123.5	127	12
Ambachtslieden	100	111	132	30
Vaste sjouwers enz.	100	110.5	126	20
Stokers	100	112.5	131	6
Vrouwen boven de 18 jaar.				
Weefsters op twee getouwen zonder hulp	100	103.5	111	190
Inrijgsters	100	111	131	15
Aandraaisters	100	107.5	117.5	15
Hulpen.				
Jongens en meisjes	100	103.5	111	211
Helpsters bij aandraaien en inrijgen	100	112.5	137.5	15

Berekenen we ook hier het gemiddelde stijgingspercentage, dan vinden we daarvoor 13 pCt., zoodat, als we het loon voor 1880 op 100 stellen, we voor 1900 vinden **113**. In de beide onderdeelen dezer fabriek, tezamen genomen, stegen de loonen tusschen 1880 en 1900 met gemiddeld 21 $^{1}/_{2}$ pCt.

3. Tapijtweverij in Overijsel.

De volwassen mannelijke arbeiders, wier aantal niet wordt opgegeven, zijn verdeeld in 3 rubrieken. Het weekloon in elk dier rubrieken steeg van 1870 tot 1901:

voor de	tapijtscheerders en knippers	met	37 1/2 pCt.
„ „	getouwbazen	met	67 1/2 „
„ „	daglooners	„	70 „

Bovendien werd opgegeven een rubriek wevers in de stoomweverij, die in 1870 nog handwevers waren. De weekloonen van deze werklieden stegen met 46 pCt.

Het loon der volwassen knoopvrouwen is sinds 1870 gestegen met 125 pCt. en dat der knoopmeisjes (leerlingen) zelfs met 250 pCt. Eens voor al zij er hier op gewezen, dat voor de rubrieken waarin jongens en meisjes werkzaam zijn, de cijfers meestal een te gunstig beeld van de verandering geven, daar in den tijd tusschen 1870 en 1901 eerst door de wet VAN HOUTEN en later door de arbeidswet de kinderarbeid is beperkt.

4. Tapijten- en mattenfabriek in Gelderland.

Voor de gemiddelde dagloonen voor 1870 en 1901 verdeelde deze fabriek hare werklieden in 3 rubrieken. Het bleek dat in elke rubriek de loonen waren gestegen, en wel

voor de	sjouwers	met	110 pCt.
„ „	wevers	„	25 „
„ „	jongens	„	127 „

5. Katoenweverij en -drukkerij in Zuid-Holland.

Van deze fabriek ontving ik vergelijkende opgaven van het uitbetaalde weekloon voor 1865 en 1901. Steeds is het gemiddelde over 12 weken genomen.

Voor de wevers staat in 1900 bovendien eens een feesttoelage vermeld ten bedrage van 10 pCt. van het weekloon, waardoor het gemiddelde over dat jaar iets te hoog is. Het blijkt dat voor een wever het loon sinds 1865 gestegen is met 127 pCt., voor de helpers met 102 pCt.

Het	loon	der	sjouwers	steeg met	50 pCt.
„	„	„	warpsters	„ „	13 „
„	„	„	spoelsters	„ „	65 „
„	„	„	rijgsters	„ „	66 „

Het loon der drukkers is van 1865 op 1901, volgens het bericht der directie zeer gestegen doch ook zeer aan schommelingen onderhevig geweest. Het loon der sjouwers steeg hier met 35 pCt.

1. Metaalbewerking.

1. Scheepswerf en Machinefabriek in Noord-Holland.

Deze fabriek gaf vergelijkende opgaven van het gemiddelde loon van een „bekwaam" werkman voor 1890 en 1900. Hieruit blijkt dat de geldloonen in de verschillende rubrieken als volgt zijn gestegen.

Modelmakers	52 pCt.
Draaiers	35 „
Machine-bankwerkers	33 „
Vuurwerkers	33 „
Grofbankwerkers	21 „
Scheepsmakers	35 „
Timmerlieden	29 „
Schilders	33 „
Sjouwers	21 „

2. Machinefabriek in Noord-Holland.

Deze groote fabriek met een totaal aantal arbeiders van 1322 in 1901, gaf zeer volledige vergelijkende opgaven over alle door haar uitbetaalde loonen in 1891 en 1901.

Aan de hand van deze nauwkeurige opgaven, waarbij o.a. voor elk loonbedrag afzonderlijk was opgegeven hoeveel werklieden in elke rubriek voor dit loon werkten, werden eerst berekend de gemiddelde loonen en daaruit de gemiddelde verandering in elke categorie; daarna nog eens het gemiddelde loon en de gemiddelde stijging afzonderlijk voor de geheele fabriek. Zij hebben te meer waarde, daar zij over een groot aantal arbeiders loopen en dus individueele verschillen in bekwaamheid minder gewicht in de schaal leggen. De opgaven hebben betrekking op uurloon.

Gemiddelde verandering der geldloonen van 1891—1901 in honderdsten berekend:

	Mannen.	*Jongens.*
Machinebankwerkers	+ 15	+ 16
Draaiers	+ 17	— 14
Vuurbankwerkers	+ 23	— 12
Timmerlieden	+ 12	— 8

	Mannen.	*Jongens*
Modelmakers	+ 7	— 18
Vuurwerkers	+ 25	— 40
Voorslaanders	+ 21	+ 10
Ketelmakers	+ 21	+ 21
Vormers	+ 15	+ 8
Koperslagers	+ 10	+ 50
Schilders	+ 20	— [1])
Sjouwers en diversen	+ 25	— [2])
Geheel fabriek	13½	0

Uit deze opgaven blijkt dus, dat bij de jongens in 5 rubrieken het gemiddelde loon is gedaald en in 5 rubrieken is gestegen, een uitkomst waarmede het gemiddelde loon voor een jongen, voor alle rubrieken te zamen berekend, overeenkomt. Bij de mannen is in alle rubrieken een niet onbelangrijke stijging waar te nemen, die over alle volwassen werklieden te zamen genomen, 13½ pCt. bedraagt.

3. Fabriek van Metaalwaren in Zuid-Holland,

gaf op het gemiddelde uurloon voor een vol werkman in 1844 en 1901. Hieruit blijkt een stijging van 72 pCt.

4. Machinefabriek in Zuid-Holland.

De opgaven van deze fabriek omvatten de uurloonen in elke rubriek, uitbetaald voor elk jaar van 1868 tot 1900. Alle rubrieken vertoonen een vrij geregelde stijging, welke hare uitdrukking vindt in de volgende aan deze opgaven ontleende tabel.

RUBRIEKEN.	1868-69	1871	1876	1883	1890	1900
Modelmakers	100	107.5	138	153.5	153.5	161.5
Vormers	100	107.5	130.5	146	146	146
Draaiers	100	100	113	140	140	140
Bankwerkers	100	106.5	126.5	133.5	133.5	140
Ketelmakers	100	106.5	126.5	126.5	133.5	140
Smeden	100	106.5	113	113	133.5	133.5
Sjouwers	100	110	130	130	130	140

[1]) Slechts opgaven over 1901 ontvangen; vergelijking dus onmogelijk.
[2]) Slechts opgaven ontvangen over 1891.

5. Fabriek van ketels enz. in Zuid-Holland.

Deze fabriek gaf op het gemiddelde uurloon van 1860—1900 in vijfjaarlijksche termijnen, waaruit het volgende overzicht werd samengesteld.

RUBRIEKEN.	1860	1865	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900	Aantal arbeiders in 1900.
Mannen.										
Smederij . . .	100	100	111^5	135	147	147	164^5	176	176	109
Draaierij en bankw. . . .	100	138	130^5	161^5	200	200	207^5	207^5	230^5	63
Ketelm. en scheepsb.. .	—	—	100	113^5	122	133	137^5	137^5	161	148
Gieterij	—	—	—	—	—	—	100	97	103	36
Sjouwers . . .	100	—	126^5	—	146	153^5	161^5	184^5	184^5	37
Jongens.										
Smederij . . .	100	100	140	160	140	160	160	160	160	21
Draaierij en bankw. . . .	100	100	120	140	140	140	160	160	160	7
Ketelm. en scheepsb.. .	100	100	100	125	125	125	125	133^5	133^5	14
Gieterij	—	—	—	—	—	—	100	133^5	133^5	7

Daar voor elk jaar het aantal arbeiders in elke rubriek was opgegeven, kon het gemiddelde uurloon berekend worden, en daaruit het volgende overzicht worden samengesteld.

	1860	'65	'70	'75	'80	'85	'90	'95	1900
Mannen. . . .	100	100	112^5	136	150	156	160	172	181
Jongens. . . .	100	100	120	140	140	140	140	160	160

Stellen we, ter vergelijking met de uitkomsten onder 7, het uurloon van 1870 op 100, dan vinden we voor 1900 als verhoudingscijfer voor de mannen 156, voor de jongens 133.

6. Machinefabriek in Utrecht.

Deze fabriek gaf ons de gemiddelde uurloonen voor 1880 en 1901. Hieruit bleek het volgende:

Verandering in het uurloon 1880—1901 in procenten.

Draaiers	+ 12.5
Bankwerkers.	+ 6
Vuurwerkers.	+ 20
Voorslagers	+ 8
Vormers	+ 8
Ketelmakers.	+ 20
Afbramers	— 3
Sjouwers	+ 27

Dus in een rubriek (afbramers) daling, in alle andere stijging. Ook in dit geval werd vermeld dat de loonen van 1901 door stukwerk zeker 20—25 pCt. verhoogd werden. Nu evenwel niet werd vermeld of stukwerk hier regel of uitzondering was, en evenmin welken invloed stukwerk in 1880 op de loonen had, kon van deze mededeeling geen gebruik worden gemaakt.

7. Machinefabriek in Noord-Brabant.

De opgaven omtrent deze fabriek bevatten de gemiddelde uurloonen voor de jaren 1873, '78, '83, '88, '92, '96 en 1900. In alle rubrieken blijkt het uurloon in 1878—'88 vrij sterk te zijn gestegen, daarna stationair te zijn gebleven, om van '96—1900 weer te stijgen.

De loop der uurloonen was als volgt:

RUBRIEKEN.	1873	1878	1883	1888	1892	1896	1900	Aantal arbeiders in elke rubriek in 1900.
Vormers.	100	[1])	[1])	[1])	100	100	120	27
Modelmakers. . .	100	116	124	128	132	128	140	8
Sjouwers	100	122	122	133	122	127	141	70
Bankwerkers . . .	100	155	155	150	155	155	165	26
Draaiers enz. . . .	100	166	172	172	177	177	177	24
Ketelmakers enz. .	—	—	—	—	100	109.5	109.5	70

[1]) De gieterij was gedurende deze jaren niet in werking.

Daar ook hier het aantal werklieden, dat in elk der opgegeven jaren in iedere rubriek werkte, was opgegeven, kon voor ieder jaar het gemiddelde uurloon berekend worden. Deze loonen verhielden zich als volgt:

1878	'78	'83	'88	'92	'96	1900
100	133	133	133	138	138	142.5

8. Machinefabriek in Overijsel.

Deze fabriek gaf de gemiddelde weekloonen voor bekwame werklieden op. Uit deze opgaven werd het volgende overzicht samengesteld.

	1865	1869	1876	1883	1890	1902
Ketelmakers, . . .	—	100	118.5	143.5	156	185
Smeden.	100	123	153.5	176.5	192	226
Modelmakers . . .	100	128	142	163	177	193
Voorslagers en sjouwers	100	100	132	138	144	164
Draaiers	100	107.5	169	184.5	200	227.5
Bankwerkers. . . .	100	107.5	153.5	184.5	192	227.5
Monteurs	—	100	143.5	156	168.5	193.5
Vormers	100	114	142	163	177	211

c. Edelmetaalbewerking.

1. Fabriek van Goud- en Zilverwaren in Zuid-Holland.

Deze fabriek zond een vergelijkend overzicht der gemiddelde uurloonen voor 1858—1900. Hieraan is het volgende overzicht ontleend. Stijging van het uurloon tusschen 1858 en 1900 in in procenten.

Zilversmid-grootwerker	78
„ kleinwerker	90
Goudsmid	61
Polisseuse . . . . , ...	55

d. Voedings- en genotmiddelen.

1. Suikerraffinaderij in Noord-Holland.

Van deze fabriek ontving ik uitvoerige opgaven, waaraan een vergelijkende loonstaat van 1840—1902 was toegevoegd. Aan

de hand daarvan kon — het loon van 1840 op 100 stellende — de volgende lijst worden samengesteld. Bij de beoordeeling lette men er op, dat de verhoudingscijfers berekend zijn naar de gemiddelde weekloonen; en dat de gemiddelde toeslagen op het vaste loon in rekening zijn gebracht. Slechts voor 1902 kon deze toeslag nog niet worden opgegeven en, wegens de veranderde wijze van berekening, ook niet bij benadering worden geschat. De cijfers voor dit jaar zijn dus te laag. Deze emolumenten golden evenwel meestal voor gehuwde werklieden en voor hen, die ouder waren dan 25 jaar. De volgende berekeningen steunen, voor zoover de rubrieken volwassen werklieden betreft, op de loonen van werklieden die in alle emolumenten deelden. Bovendien werd en wordt ook thans nog op deze fabriek aan alle werklieden koffie en bier verstrekt.

RUBRIEKEN.	1840—65	1865—85	1885—97	1897—1901	1902
Hoofd van afdeeling . .	100	131	150	161	167.5
Suikerkokers.	100	135	160	183.5	187.5
Vakkundigen	100	131	152.5	165.5	173
Gewone werklieden . . .	100	126	145	157.5	161.5
Machinisten	100	110.5	205	226	211.5
Stokers	100	123	128.5	145	148.5
Ambachtslieden	100	136.5	144.5	160.5	164
Jongens	—	—	100	100	125

De verhouding der gemiddelde vaste loonen, welke de fabrikant opgaf, was de volgende:

	1885—'97	1897—1901	1902
Mannen	100	118	146
Jongens	100	105.5	114

2. Suikerfabriek in Noord-Brabant.

Deze fabriek gaf ons van al hare arbeiders, welke in 1901 een aantal van omstreeks 200 uitmaakten, van 1879/80 af voor elk jaar de uitbetaalde weekloonen.

Om het overzicht over de vele kleine verschillen gemakkelijk te maken, is in het onderstaande lijstje slechts melding gemaakt van de jaren 1879/80 en 1900/1 en zijn van de daar-

tusschen liggende jaren slechts die vermeld, welke de grootste daling en de grootste stijging aanwijzen. Als regel kan men aannemen, dat deze jaren het hoogte- en laagtepunt voorstellen van een lijn die geleidelijk van het eene naar het andere loopt.

Slechts die rubrieken van werklieden zijn vermeld, waarvan volledige gegevens van 1880—1900 werden verkregen; vandaar dat het aantal rubrieken bij de 4 brigades eenigszins uiteenloopt.

Dagbrigade No. 1.

RUBRIEKEN.	Stel het loon voor de campagne 1879—1880.	Grootste daling.	In het jaar.	Grootste stijging.	In het jaar.	Voor de campagne 1900—1901.
Smederij	100	72	1890	186	1899	169
Bietenmagazijn.	100	88	1884	190	1887	173
Jongen bietenmagazijn . . .	100	—	1879	—	1901/2	135
Chef diffusie.	100	99.5	1881	—	„	237
Helper „	100	99.5	1881	—	„	184
Man snijmachine	100	99.5	1881	—	„	326
„ pulpput.	100	99.5	1881	—	„	178
„ pulppers	100	94	1883	—	„	167
„ drijfmachine.	100	—	1879	—	„	152
„ carbonatatie.	100	97	1885	—	„	178
Chef Kroogsche persen . . .	100	—	1879	—	„	201
Helper kr. persen.	100	99.5	1881	—	„	204
Man bij de verdamping . . .	100	94.5	1881	—	„	172
„ bij het clarificeeren. . .	100	99	1888	—	„	130
„ verdampingsmachine . .	100	—	1879	—	„	121
Chef kalkoven	100	—	„	—	„	210
Helper „	100	—	„	—	„	195

De gemiddelde stijging voor deze rubrieken, berekend met inachtneming van het aantal werklieden, door n.l. in elke rubriek het aantal werklieden te vermenigvuldigen met het stijgingspercentage en de som van deze uitkomsten te deelen door het aantal werklieden, bedroeg van 1880—1901 93 pCt.

Dagbrigade No. 2.

RUBRIEKEN.	Ongunstigste jaar.	Verhoudings-cijfers.	Gunstigste jaar.	Verhoudings-cijfers.	Loon 1879—1880	Loon 1900/1.
Chef ketelhuis	—	—	—	—	100	192
Helper „	—	—	—	—	100	203
Man pulphok.	1891	90	1895	219	100	196
„ pulpslechten . . .	—	—	—	—	100	245
Jongens pulptrappen . .	—	—	—	—	100	145
Man suikerkamer. . . .	1881	81.5	1899	162.5	100	156
„ suikerzolder . . .	1881	89.5	1899	202	100	195

Gemiddelde stijging, berekend als boven, 75 pCt.

Nachtbrigade No. 1.

RUBRIEKEN.	Ongunstigste jaar.	Verhoudings-cijfers.	Gunstigste jaar.	Verhoudings-cijfers.	Loon 1879—1880	Loon 1900/1
Bietenmagazijn (man) . .	1885	87	—	—	100	178
Jongen „ . . .	—	—	1895	133.5	100	123
Chef diffusie	—	—	—	—	100	188
Helper „	—	—	—	—	100	177
Man snijmachine . . .	—	—	—	—	100	320
„ pulpput	—	—	—	—	100	156
„ pulppersen	1882	97.5	1899	172	100	164
„ drijfmachine . . .	—	—	—	—	100	114
„ carbonatatie . . .	—	—	—	—	100	159
„ verdampen	—	—	—	—	100	166
„ clarificeeren . . .	—	—	—	—	100	151
„ verdampingsmachine	—	—	—	—	100	107
Chef kalkoven	—	—	—	—	100	210
Helper „	—	—	—	—	100	197
Chef ketelhuis	—	—	—	—	100	195
Chef kroogsche persen .	—	—	—	—	100	195
Helper ketelhuis. . . .	—	—	—	—	100	207
„ kroogsche persen.	1885	99.5	—	—	100	185

Gemiddelde stijging 75 pCt.

Nachtbrigade No. 2.

RUBRIEKEN.	In	Grootste daling tot op	In	Grootste stijging.	Stel loon 1879—1886.	Verhouding voor 1901.
Man pulphok	1891	91	—	—	100	176
„ suikerkamer . . .	1881	72	1899	162	100	156
„ suikerzolder . . .	1881	89.5	1899	202.5	100	195

Gemiddelde stijging 70 pCt.
Gemiddelde stijging voor de geheele fabriek 77 pCt.

In deze tabellen is opmerkelijk hoe dikwijls in de eerste jaren na 1880 een loonsverlaging intreedt. Er zij hier aan herinnerd, dat in de gevallen, waarin een loonsverlaging in een ander jaar is vermeld, de mogelijkheid geenszins is uitgesloten. dat ook in '81 het loon achteruitging. De eisch der beknoptheid maakte, dat slechts de jaren werden vermeld, waarin de afwijking van het loon voor 1880 het grootst was.

Uit de opgaven van deze fabriek werd nog de volgende tabel samengesteld:

RUBRIEKEN.	1861	1869	1880	1890	1891
Stokers	100	100	125	125	—
Gewone arbeiders . . .	100	145.5	187.5	187.5	203
Smeden	—	—	100[1])	85[1])	116
Kuipers	100[1])	100[1])	130[1])	130[1])	194.5
Koperslagers	100[1])	100[1])	—	120[1])	153.5
Timmerlieden	100[1])	100[1])	160[1])	155.5[1])	170[1])

3. Suikerfabriek in Noord-Brabant.

Deze fabriek zond een uitvoerigen loonstaat, waarop voor de verschillende rubrieken van arbeiders de loonen voorkomen,

[1]) Deze cijfers zijn gegrond op opgaven over uurloon; de werktijd bleef evenwel vrijwel dezelfde. Op ééne uitzondering na is dus een voortdurende stijging ook in de weekloonen te constateeren, welke sinds 1861 zeker meer dan 50 pCt. bedraagt.

deels als weekloonen deels als uurloonen, deels ook zoo dat weekloonen later in uurloonen overgaan. Daar de veranderingen in de werktijden niet werden opgegeven, konden de uurloonen niet tot weekloonen worden herleid. Uit den ontvangen staat kon de volgende tabel worden opgemaakt; daarin zijn de rubrieken voor welke de vergelijking in uurloonen geschiedt met een * gemerkt.

RUBRIEKEN.	Het loon wordt gesteld op 100 voor het jaar:	Het hoogste verhoudingscijfer werd bereikt in het jaar:	Het hoogste verhoudingscijfer ten bedrage van:	Het laagste verhoudingscijfer werd bereikt in het jaar:	Het laagste verhoudingscijfer ten bedrage van:	Verhoudingscijfer voor 1901.	Aantal werklieden in elke rubriek in 1901.
Stokers	1875	1900/1	133	1876	86	133	10
Steenkolenrijders .	1877	1900/1	136	1884—90	97	136	4
Machinisten . .	1875	1900/1	166.5	1875	100	166.5	9
Waschmolen * . .	1875	1895—1901	157	1875—89	100	157	4
Snijmachines * . .	1875	1896—1901	164	1875/6	100	164	4
Diffusie *	1875	1895—1898	186	1875—1882	100	171	15
Meetbakken. . .	1884	1901	109	1884—1890	100	109	4
Pulpput of persen *	1875	1891 en 1901	100	1893 en 99	75	100	2
Carbonatatie * . .	1875	1901	137	1875/79/81	100	137	10
Pruvé bakken * .	1875	1901	148	1875—78	100	143	2
Verdamppannen *	1884	1900/1	138	1884—86	100	138	2
Centrifugen. . .	1887	1901	133	1887/91	100	133	8
Kalkovens * . . .	1890	1893/7, 1900/1	116	1890	100	116	12
Schuimpersen * .	1875	1900/1	171	1876	85	171	12
Laboratorium-jongens * . . .	1884	1901	180	1884/5	100	180	6
Lampenisten . .	1875	1899/1901	128.5	1875—94	100	128.5	1
Schuimaarde-rijders * . . .	1875	1898/1900/1	138	1875—93	100	138	4
Schoonmaaksters *	1875	1894 en 97	150	1875/7, 83—90	100	116	4
Suikerkokers . .	1875	1896	122	1876—83	83	100	4
Stroopvullers . .	1891	1897—1900	104	1893—96	85	97	1
Smeden	1875	1877—84	125	1875	100	118	1
Timmerlieden * .	1875	1877	145	1875—81	100	118 [1])	—
Metselaars * . . .	1875	1901	103	1897	76	103	2
Opperlieden * . .	1875	1900/1	111	1877 en 1889	77	111	1
Sjouwerlieden * .	1875	1900/1	111	1875-93, 95-97	100	111	8

[1]) Dit cijfer geldt voor 1893. Na dien tijd is er blijkbaar geen vaste timmerman meer geweest.

Uit deze gegevens een gemiddeld stijgingspercentage voor de loonen van de geheele fabriek te berekenen, is niet mogelijk.

4. Cacao- en Chocoladefabriek in Z.-Holland.

De eenige fabrikant van wien wij opgaven ontvingen, die zoo nauwkeurig waren dat ze in dit overzicht gebruikt konden worden, schatte zelf de verhooging in de weekloonen sinds 1870 op 33 pCt. Uit de cijfers die hij voor de verschillende rubrieken van werklieden gaf, bleek dat sinds 1870 de loonen als volgt waren gestegen.

	Stijging.
Volwassen Mannen.	
Machinekamerpersoneel en smeden . . .	4½ pCt.
Timmerlieden	12½ „
Expeditiepersoneel	9 „
Cacao- en chocolade-fabricage	35½ „
Personeel op de vormafdeeling	34 „
Office (chocolade met fondant enz.) . .	21 „
Jongens.	
Jongens b/d. cacao- en chocoladefabr. .	33 „
„ „ vormafdeeling	66 „
„ „ office	60 „
Volwassen Vrouwen.	
Chefs juffrouwen	6 „
Afdeelingschefs	14 „
Meisjes.	
Meisjes (office)	18 „
Meisjes op de inpakafdeeling	42 „
Pas beginnenden	30 „

Deze opgaven zijn berekend naar de weekloonen, evenwel zonder dat overwerkloon in rekening is gebracht. Uit dit laatste feit is misschien het verschijnsel te verklaren, dat het becijferde stijgingspercentage in de meest rubrieken zooveel hooger is, dan de algemeene schatting van den fabrikant.

5. Brood- en Beschuitfabriek in N.-Holland.

Deze fabriek gaf de werkloonen voor 1880 en 1900 op. Hieruit bleek dat het gemiddelde weekloon voor de bankwerkers met 1 pCt. was achteruitgegaan, dat van meesterknechten en ovenisten was gestegen, resp. met 9 en 2½ pCt. Waarbij evenwel verscheiden emolumenten kwamen, waarvan het bedrag niet in rekening gebracht kon worden.

6. Brood-, Beschuit- en Koekfabriek in Noord-Holland.

Uit deze opgaven bleek dat van 1886—1901 het weekloon van een gewoon bakkersgezel was gestegen met 24 pCt., dat van deegmakers en ovenisten met 20½ pCt.

7. Meel-Broodfabriek in Noord-Holland.

Uit de opgaven van deze fabriek, bleek dat voor de gewone bankwerkers het weekloon van 1861 tot 1901 steeg met 93 pCt.

8. Meelfabriek in Friesland.

Uit de opgaven van deze meelfabriek bleek het volgende: sinds 1870 steeg het weekloon voor meesterknechts met 55 pCt., voor pakhuisknechts en molenaars met 73 pCt.

9. Coöperatieve Bakkerij in Zuid-Holland.

Van 1880—1901 verhoogde zij het loon voor de gewone bakkers met 36 pCt., voor de loopers met 91 pCt. Dit laatste cijfer is niet geheel betrouwbaar, daar in de emolumenten voor deze rubriek eene verandering kwam, die niet onder cijfers kon worden gebracht.

De onvolledigheid van deze opgaven en het feit, dat geen der antwoorden het getal werklieden vermeldde, maakt het onmogelijk een eenigszins nauwkeuriger conclusie uit te spreken dan deze, dat ook in de meel- en broodfabrieken, welke mededeelingen deden, in de laatste kwarteeuw, bij vermindering van werktijd [1]) de weekloonen zijn gerezen.

10. Likeurstokerij in Noord-Holland.

Uit de opgaaf van het gemiddelde weekloon, in de fabriek uitbetaald, werden de volgende verhoudingscijfers berekend:

1830	1870	1875	1880	1885	1890	1895	1900
93	100	118	117½	129	135	145½	156

11. Branderij in Zuid-Holland.

Ten aanzien van deze fabriek meldt de directeur, dat sinds 1870 de loonen vrij stationair zijn gebleven.

[1]) In het meerendeel der antwoorden wordt van die verkorting van den werktijd melding gemaakt.

12. Bierbrouwerij in Noord-Holland.

Slechts opgaven voor 1858 en 1900 konden worden verstrekt. Het bleek dat in dien tijd het weekloon van een brouwer was gestegen met 85 pCt. en van een kuiper met 75 pCt.

13. Fabriek van Margarine-boter enz. in Zuid-Holland.

De gemiddelde weekloonen aan deze fabriek vertoonen een voortdurende stijging, welke van 1879 - 1901 16 pCt. bedraagt.

14. Zuivelfabriek in Friesland.

De gemiddelde weekloonen zijn van 1890—1901 gestegen
voor een kaasmaker met . . . . 17½ pCt.
„ „ botermaker „ . . . . 6 „
„ „ machinist „ . . . . 11½ „
„ „ gewoon werkman met . . . . . 10 „

15. Aardappelmeel- en Siroopfabrieken in Groningen.

Ik ontving één gezamenlijke opgaaf voor 6 fabrieken, waaruit bleek dat de loonen aan deze fabrieken de volgende veranderingen ondergingen.

RUBRIEKEN.	1873	1882	1892	1901
Stokers a. d. mach.	100	107	121	136
Gewone arbeiders	100	107	114	125
Timmerlieden	100	120½	116½	133 [1]
Smeden	100	100	100	107 [1]
Kuipers	100	120	120	120 [1]
Machinisten	—	—	100	122
Stokers	—	—	100	98½
Draaiers	—	100	100	100 [1]
Hulpjongens	—	100	108	108 [1]
Sagopaksters	100	118	127	154

In verreweg de meeste rubrieken bemerken we dus ook hier een niet onbelangrijke stijging.

[1] Deze opgaven betreffende uurloon, de werktijd bleef evenwel dezelfde.

Sigarenfabrieken.

Van de 3 sigarenfabrieken, waarvan ik voldoende nauwkeurige opgaven ontving, was er een (no. 16) gevestigd in N.-Holland, een (no. 17) in Zuid-Holland en een (no. 18) in Gelderland.

16. Deze fabriek laat slechts stukwerk maken; volgens de opgaven echter zijn hierbij in den laatsten tijd vele wijzigingen ingevoerd, die evenwel alle het resultaat hebben, dat de arbeiders met minder arbeid dezelfde hoeveelheden kunnen fabriceeren. Toch zijn de loonen per 100 sigaren in dienzelfden tijd gestegen, en wel van 1865—1900 met 76½ pCt. Daar de modellen en daarmee de arbeidsvoorwaarden zich sterk wijzigden, kon slechts voor dit eene geval, waarin het model hetzelfde bleef, met eenige zekerheid de verhooging berekend worden. De boven vermelde veranderingen in de techniek en nog meer het feit, dat thans niet meer, zooals in 1865, zitgeld, stijfselgeld enz. door de arbeiders wordt betaald, zouden er op wijzen, dat de weekloonen nog sterker zijn gestegen dan de bovenvermelde stukloonen. Evenwel staat hiertegenover dat de werklieden van hun werkloon zelf de jongens betalen, en dat het loon dier jongens met 133 pCt. is gestegen. Daar deze laatste opgaven het weekloon betreffen en niet vermeld werd sinds wanneer die loonsverhooging plaats had, is het onmogelijk na te gaan welken invloed dit op het weekloon van den volwassen werkman heeft gehad.

17. Deze fabriek vermeldt een voortdurende stijging van het loon, vooral nadat in 1866 stoom werd ingevoerd. In de sigarenfabriek is tusschen 1860 en 1901 een stijging van het gemiddelde weekloon met 53 pCt. op te merken. In de aan deze onderneming verbonden tabaksfabriek en koffiebranderij stegen de weekloonen van 1851—52 tot 1901:

voor een baas met	77 pCt.
„ „ gewoon werkman met.	108 „
„ „ winkelknecht met	123 „
„ „ arbeidster met	80 „

In deze cijfers zijn de overuren inbegrepen, waarvoor het loon thans het dubbele bedraagt van dat voor 1851.

18. De loonen zijn hier in de laatste 50 jaar gestegen:

voor een meesterknecht met	100 pCt.
„ „ halven sorteerder met	100 „
„ „ vollen sorteerder met	90 „

Voor de stukloonen ontving ik de volgende opgaven, waarbij evenwel, voor zoover was na te gaan, de verandering in modellen of in de bewerking niet in rekening is gebracht.

Het stukloon steeg per honderd gewone sigaren met 75 pCt.
voor middelklassige sigaren met . . . . $42\frac{1}{2}$ „
voor fijne sigaren met. . . . . 100 „

e. Papierindustrie.

De eene fabriek, waarvan het antwoord bruikbare gegevens bevatte, is gevestigd in de provincie Groningen. Uit hare opgaven konden de volgende verhoudingscijfers worden vastgesteld voor de papiermakers.

1882	1892	1901
100	200	200

f. Aardewerkfabrieken.

No. 1. Een der opgaven zendende fabrieken ligt in Limburg, no 2 in Gelderland.

No. 1. Uit deze opgaven worden de volgende verhoudingscijfers berekend.

	1881	1901
dagloon voor „manoeuvres"	100	177

Het (vermoedelijk stuk-) loon der „princiers" was volgens de opgaven der directie hetzelfde gebleven, doch het weekloon is door veranderingen in de techniek belangrijk gestegen.

No. 2. Uit de opgaven dezer fabriek is het volgende overzicht opgemaakt. De zeer groote stijging doet het vermoeden rijzen, dat hiermede veranderingen in werktijd of techniek in het spel zijn; de cijfers zijn dus slechts onder voorbehoud te aanvaarden.

	1850	1901
los werkman	100	230
vakman	100	200
baas	100	260

De opgaven betroffen weekloonen.

Oliefabrieken.

De eenige oliefabriek waarvan ik betrouwbare opgaven ontving, is gevestigd in de provincie Groningen. Uit de opgaven is het volgende lijstje opgemaakt. Jammer genoeg meldde de fabrikant niet voor welke rubrieken van werkvolk de specificatie gold.

	1876	1888	1900
1.	100	106.5	120
2.	100	107	114
3.	100	116	$133\frac{1}{3}$

Rubriek 3 slaat waarschijnlijk op jongens.

De eenparigheid, waarmede bijna alle opgaven uit verschillende deelen van het land en van verschillende bedrijven een loonsverhooging aanwijzen, is te opmerkelijk, dan dat zij niet zou leiden tot de gevolgtrekking, dat die verhooging niet is een verschijnsel, dat zich toevallig in enkele fabrieken op enkele plaatsen of in enkele bedrijven heeft voorgedaan, maar een feit, dat men bij voortgezet onderzoek in het geheele land, voor de groote meerderheid der tot de grootindustrie behoorende bedrijven zou kunnen waarnemen. Dat hiermede niet ontkend wordt dat in sommige takken van bedrijf stilstand, voor sommige rubrieken van werklieden zelfs achteruitgang is waar te nemen, spreekt van zelf. Niet minder duidelijk is, dat de stijging niet voor alle categorieën van werklieden dezelfde was en niet in elke categorie gelijkmatig en zonder schommelingen plaats had. Maar de gegevens in de vorige bladzijden besproken, wettigen toch wel de conclusie dat in het laatste vierde deel der 19ᵉ eeuw ook in de nederlandsche grootindustrie stijging der geldloonen regel, stilstand of daling uitzondering is geweest [1]).

Alle hier medegedeelde verhoudingscijfers voor loonveranderingen in nederlandsche fabrieken hebben alleen betrekking op de geldloonen. Ook voor Nederland echter geldt, dat tegenover de verhoogde uitgaven voor woning, waartoe de arbeiders in het laatste vierendeel der verloopen eeuw verplicht waren, de verminderingen in de prijzen van voedings- en genotmiddelen alsook van kleedingsartikelen op zijn minst wel opwegen, zoodat de stijgingen in de geldloonen ook stijgingen in de werkelijke loonen beteekenen, uitgedrukt in hetgeen de arbeider er zich mede verschaffen kan. Dit wil zeggen, dat door die stijgingen de arbeiders in staat gesteld werden meer volledige bevrediging te schenken aan bestaande behoeften, alsook te voldoen aan nieuwe eischen, welke door de arbeidende klasse aan het leven worden gesteld.

Door de beteekenis der prijsveranderingen van de meest belangrijke levenbenoodigdheden na te gaan aan de hand van eenige der arbeidersbudgets, welke enkele jaren geleden werden medegedeeld in de *Bijdragen van het Statistisch Instituut* [2]), werd — voor zoover dit ging — aan hetgeen hier voor Neder-

---

[1]) Ter adstructie van deze uit het boven besproken materiaal getrokken conclusie, diene nog dat onder de antwoorden welker inhoud niet vermeld is, er geen was, die melding maakte van een daling in de geldloonen.

[2]) t. a. p. 1891, bl. 143 en volg.

land werd gezegd over de verhouding van geldloonen en werkelijke loonen het karakter van een bloot vermoeden ontnomen. Het vermoeden kreeg daardoor een hoogeren graad van waarschijnlijkheid.

11. Resultaat. Het feitenmateriaal dat ik hier bijeenbracht, zal wel voldoende zijn om buiten twijfel te stellen, dat ook ten aanzien van de loonen de werkelijkheid niet heeft beantwoord aan MARX' aprioristische ontwikkelingswet, — al wil ik niet ontkennen dat niet alle medegedeelde loonstatistieken even betrouwbaar zijn en dat tegen de andere loonstatistieken, inzonderheid tegen die van GIFFEN, verschillende gegronde bezwaren zijn in het midden gebracht. [1])

---

[1]) Een zonderling gebruik wordt door den neo-marxist LABRIOLA van de tekortkomingen der statistiek van GIFFEN gemaakt. Met eene niet juist benijdenswaardige oppervlakkigheid ignoreert deze schrijver alle loonstatistische gegevens van den lateren tijd en bepaalt hij zich er toe om uit de *Industrial Remuneration Conference*, welke in 1885 te Londen gehouden werd, verschillende bezwaren tegen GIFFEN'S statistiek mede te deelen om zoodoende de conclusie te rechtvaardigen: „Quand on tient compte de l'augmentation de la rente urbaine, qui est maintenant d'au moins 75 pct. plus haute qu'il y a cinquante ans, l'augmentation nominale (bedoeld zal wel zijn *réelle)* semble nulle". *La Loi de la concentration capitaliste*, bl. 9.

KAUTSKY, *Die soziale Revolution*, bl. 22/3 meent dat ook de voorstelling van BOWLEY te optimistisch is. Hij schrijft hieromtrent: „Bei der Berechnung der Lohnsumme sah der Verfasser ab von der Arbeitlosigkeit, er nahm aber auch ausserdem an, dass eine Reihe wichtiger Momente innerhalb der Arbeiterklasse sich dort gleich bleiben, wo er die Aenderungen nicht genau feststellen konnte. Dazu hatte er als Statistiker selbstverständlich das Recht, aber das sind gerade Momente, die sich immer zu Ungunsten der Arbeiterklasse ändern. So zum Beispiel das Verhältniss zwischen Frauenarbeit und Männerarbeit, zwischen qualifizirter (skilled) und unqualifizirter Arbeit. — Am bedenklichsten aber ist es, dass die Berechnung sich nur auf wenige Arbeitszweige beschränkt, die alle, mit Ausnahme der Landarbeiter, vortrefflich gewerkschaftlich organisirt sind, und dass der Autor ohne Weiteres annimmt, die Lage der Arbeiterschaft habe sich im Durchschnitt in derselben Weise gehoben wie die der gewerkschaftlich organisirten Arbeiter, die selbst in England höchstens ein Fünftel aller Arbeiter umfassen".

Deze critiek is vrij wel op alle punten ongegrond. 1°. wijst BOWLEY er zelf op, dat men wegens het niet in rekening brengen van verschillende storende invloeden zijne cijfers niet, zonder meer, heeft aan te nemen als een beeld gevend van de werkelijke loonveranderingen; 2°. is de bewering dat de omstandigheden, waarmede BOWLEY geen rekening hield, zich steeds ten nadeele der arbeidende klasse wijzigen, uit de lucht gegrepen; na hetgeen wij over skilled en unskilled labour, vrouwen- en kinderarbeid en werkloosheid inzonderheid voor Engeland zagen, behoeft hierbij niet te worden stilgestaan; 3°. is de bewering dat BOWLEY de loonveranderingen voor de goed georganiseerde arbeiders maar eenvoudig voor de geheele arbeidende klasse van toepassing verklaarde, geheel bezijden de waarheid. Behalve de landarbeiders, welke BOWLEY in rekening bracht, zijn ook de wolarbeiders grootendeels ongeorganiseerd. BERNSTEIN, *Die neueste Prognose der socialen Revolution*, *Soc. Monatsh.* 1902, II, bl. 588 zegt te recht dat indien BOWLEY werkelijk alleen de loonstijgingen der georganiseerde arbeiders had in rekening gebracht, hij tot een

Wèl zijn er bedrijven, waarin eer een dalende dan eene stijgende beweging der loonen is te constateeren; wèl is in de bedrijven met stijgende loonen die stijging niet regelmatig, maar met golvingen; wèl staan ook wat de snelheid der gemiddelde stijgingen betreft, de verschillende landen en in hetzelfde land de verschillende steden niet gelijk. Dit alles echter versterkt alleen ons meermalen geopperd bezwaar tegen de opstelling van algemeene ontwikkelingswetten, die niet het resultaat zijn van nauwkeurig en omvangrijk feitelijk onderzoek, maar van deductieve redeneering uit eene vooropgezette stelling. Het neemt niet weg, dat, dooreengenomen, de ontwikkeling der industrie niet met de voorspelde daling, maar met eene stijging der loonen gepaard gaat.

12. Ontwikkeling v. h. pauperisme.

En ook de voorspelling dat in de kapitalistische maatschappij het pauperisme zich sneller zou ontwikkelen dan bevolking en rijkdom, m. a. w. dat de bourgeoisie hare „slaven" allengs meer in een toestand zou neerdrukken

---

heel wat hoogere klimming zou zijn gekomen dan hij deed. Ook de matrozen, wier loon volgens BOWLEY's tabel nog meer dan het gemiddelde steeg, zullen wel niet onder de voortreffelijk georganiseerde arbeiders zijn te rangschikken. Van de arbeiders in het bouwvak, wier loonstijging beneden het gemiddelde bleef, zal dit, zoo in het algemeen, wel evenmin kunnen worden getuigd.

Een zijdelingsche critiek ook op de door mij gebruikte loonstatische gegevens uit Amerika geeft KAUTSKY nog in de volgende opmerking, welke hij, t. z. p. bl. 31, maakt: „Nach dem neuesten Zensus der Vereinigten Staaten sind von 1890—1900 die Löhne der Arbeiter in der Amerikanischen Industrie absolut zurückgegangen." KAUTSKY zal wel niet precies meenen wat hij hier schrijft. Volgens de censuscijfers is het bedrag der loonen *absoluut* voortdurend gestegen, namelijk in millioenen dollars, 1850: 237; 1860: 379; 1870: 776; 1880: 948; 1890: 1.891; 1900: 2.331. (*XIIth Census Report* VIII, *Manufactures*, II, bl. 982). Deelt men deze cijfers door het getal arbeiders bij elke census, dan krijgt men de volgende bedragen voor de gemiddelde loonen. 1850: 247; 1860: 289; 1870: 378; 1880: 347; 1890; 445; 1900: 438 dollars. Indien men op deze cijjers mag afgaan, bewijzen zij zeker geen stilstand in de loonen, maar geven zij een illustratie van het ons bekende verschijnsel dat de loonstijging niet volgens eene rechtlijnige beweging maar met schommelingen gaat. KAUTSKY's mededeeling waarbij alleen op de tellingen van 1890 en 1900 wordt gelet, en waarbij op den kleinen teruggang van het gemiddelde loon tusschen die jaren, volgens de tellingscijfers, de nadruk wordt gelegd, zonder dat er wordt bijgevoegd, dat het gemiddelde loon volgens de tellingscijfers van 1900 aanmerkelijk hooger is dan dat volgens de cijfers voor 1880 en ook voor 1870, is dan ook, hoewel op zich zelf niet onjuist, toch misleidend. Daarbij komt nog, dat — gelijk boven, bl. 36, reeds werd opgemerkt, — de de census der Vereenigde Staten op het stuk der bijzonderheden van de bedrijfstelling nog al het een en ander te wenschen overlaat, zoodat men beter doet voor loonstatistische gegevens zich te houden aan de door ons behandelde resultaten der speciale onderzoekingen daaromtrent dan aan de censuscijfers.

waarin zij hen moet voeden, in plaats van door hen gevoed te worden" [1]) heeft zich niet bewaarheid.

Zeker is het pauperisme nog groot en is het er nog ver van af, dat de maatschappij zich er op zou kunnen verhoovaardigen, alle armoede, die niet een direct gevolg is van maatschappelijke minderwaardigheid der armen zelven, afdoende te lenigen, voor zoover zij er nog niet in is geslaagd haar te voorkomen. Vooral in de groote centra van bevolking is het met het pauperisme en de verdierlijking die het in zijn gevolg voert, allertreurigst gesteld. Zij die door eene schildering daarvan een afkeer van onze huidige maatschappij willen opwekken, hebben helaas een maar al te gemakkelijk werk, zonder dat zij in overdrijving behoeven te vervallen. Op den weg der bestrijding en vooral der voorkoming van de armoede is de kapitalistische maatschappij nog uiterst weinig gevorderd.

In verband met het marxistische stelsel is het echter niet de vraag of er nog veel armoede en ellende geleden worden, maar of armoede en ellende in vergelijking met de bevolking al dan niet toenemen.

Op dit punt nu ontmoet het feitelijk onderzoek weer tal van moeilijkheden. Heel wat armoede en ellende wordt er geleden, die niet aan het licht komen. En voor zoover de armoede wel aan het licht komt en door armeninstellingen gelenigd wordt, kan men nog slechts een beperkt vertrouwen stellen in de gegevens, welke daaromtrent bekend worden. Nergens is de armenzorg zóó georganiseerd, dat men kan beweren in haar statistiek een getrouw beeld te hebben van den omvang der aan de armeninstellingen bekend geworden armoede, om nog te zwijgen van de armoede welke aan die instellingen onbekend blijft. En ook de veranderingen in de gegevens der armenstatistiek moeten nog met omzichtigheid worden behandeld. Zij kunnen een gevolg zijn van wijziging in het pauperisme, maar zij kunnen eveneens veroorzaakt zijn door verandering hetzij in de wijze waarop, hetzij in de mate waarin de armoede gelenigd wordt.

---

[1]) Vgl. boven dl. I, bl. 204.

Men mag echter wel aannemen dat de organisatie van de armenzorg allengs verbetert en dat over het algemeen, met strenger optreden tegen de bedelarij, een toenemend aandeel der werkelijk geleden wordende armoede uitdrukking vindt in de gegevens der armeninstellingen. Indien derhalve de statistiek een stijgend percentage der bevolking als officieel armlastig aanwees, zou men geen recht hebben, daaruit — zonder nauwgezet onderzoek van de beteekenis dier stijging — tot eene bevestiging van MARX' wet der toeneming van het pauperisme te concludeeren. Nu echter de uitkomsten der armenstatistiek in de meeste landen juist andersom zijn en, niettegenstaande de aangegeven oorzaken van toeneming der officieel bekende armlastigheid zelfs bij feitelijk constant blijven van het pauperisme, die statistiek tot eene relatieve vermindering der armlastigheid komt, nu ligt daarin wel is waar niet een afdoend bewijs, maar wel eene krachtige aanwijzing dat het met de wet van het toenemend pauperisme in de werkelijkheid, gelukkig, al niet beter gaat dan met de andere aprioristische ontwikkelingswetten uit het marxistische stelsel. Eene aanwijzing trouwens die door hetgeen van elders omtrent de wijzigingen in den economischen toestand der arbei-

[1]) Hiertegenover merkt KAUTSKY op: „Man...... vergisst, dass dafür die Gewerkschaften und andere Unterstützungskassen mit den Beiträgen der Arbeiter zahlreiche Arbeitslose, Kranke, Invalide erhalten müssen, die sonst dem Armenhaus oder gar dem Zuchthaus verfallen wären. Diese Kosten, die ehedem als Armenunterstützung von den Steuern hauptsächlich der Wohlhabenden hätten bestritten werden müssen, sind von den gestiegenen Löhnen abzuziehen, wenn man das Heute mit dem Ehedem vergleicht." (*Anti-Bernstein*, bl. 116.)

Voor zoover KAUTSKY hierin gelijk heeft, staat daartegenover dat men, als men de rekening aldus opmaakt en van de loonen aftrekt wat door werkliedenvereenigingen meer aan ondersteuningen werd uitgegeven, niet vergeten mag daarbij te tellen wat van de coöperatieve vereenigingen meer werd ontvangen. Dit weegt tegen den schadepost van KAUTSKY waarlijk wel op. In 1899 bedroegen de winsten der coöp. vereenigingen in Groot-Brittannië ongeveer 7½ millioen £, d. w. z. bijna evenveel als het totaal bedrag, dat aldaar in 1871 aan ondersteuningsgelden door de openbare en particuliere armeninstellingen werd uitgegeven.

Nog zonderlinger is het argument van SCHIPPEL, *Das moderne Elend*, bl. 122. Hij beroept er zich op, dat niettegenstaande de relatieve vermindering der bedeelden, de armenbelasting toch steeg. Het feit is juist geconstateerd, maar de gevolgtrekking is ietwat zonderling. De verbetering in de armenzorg en de daarmee gepaard gaande verhooging der uitgaven per bedeelde kan toch bezwaarlijk een bewijs zijn van toeneming van ellende.

dende klasse bekend is, — gelijk wij zagen — ten volle wordt bevestigd.

Het totaal der bedeelden maakte uit van de bevolking in:

	Engeland.	Schotland.	Ierland.
1871/75	3.93 pCt.	?	1.46 pCt.
1876/80	3.08 „	2.80 pCt.	1.65 „
1881/85	2.96 „	2.56 „	2.20 „
1886/90	2.88 „	2.49 „	2.30 „
1891/95	2.65 „	2.31 „	2.25 „

Het stijgende percentage in Ierland, met zijne bekend slechte toestanden, verhoogt het vermoeden, dat men in de beweging der verhoudingscijfers voor Engeland en Schotland eene aanwijzing heeft te zien van de beweging der armoede in de werkelijkheid.

In Oostenrijk was het getal armen per 100 inwoners in 1871/75 : 0.88; 1876/1880 : 1.01; 1881/85 : 1.20; 1886/90 : 1.14; 1891/95 : 1.07.

In Zwitserland was het per 100 inwoners in 1870 : 4.13; in 1890 : 3.69.

In Beieren vertoonde de gemeente-armenzorg een tegenovergestelde beweging. Zij had per 100 inwoners: 1871/75 : 2.64; 1876/80 : 2.61; 1881/85 : 3.03; 1886/90 : 3.16; 1891/95 : 3.21 bedeelden.[1])

In Oldenburg daarentegen geeft de statistiek weer overeenkomstige resultaten als in Engeland, Schotland, Oostenrijk en Zwitserland. Per 100 inwoners werden van gemeentewege ondersteund: 1856/60 : 4.65; 1861/65 : 4.37; 1866/70: 4.69; 1871/75: 4.13; 1876/80: 3.64; 1881/85: 3.32; 1886/90: 2.69; 1891/96: 2.47 personen.[2])

---

[1]) Hierbij in het oog te houden, dat de armenzorg van overheidswege algemeen een toenemend aandeel in de geheele armenzorg voor hare rekening krijgt.

BEBEL, die in zijne rede in den hannoverschen partijdag verschillende proeven eener eigenaardige objectiviteit aan den dag legde, vergat: 1° dat de door hem (zie bl. 115) medegedeelde cijfers alleen de *gemeente*-armenzorg in Beieren betroffen, waardoor hij ter versterking van het effect er kon bijvoegen „— und das in einem Lande mit der thätigen Charitas der katholischen Kirche" (waaromtrent zijne cijfers niets hoegenaamd zeiden) en 2° dat er nog veel statistieken zijn die met de beiersche niet geheel overeenstemmen.

[2]) Zie P. KOLLMANN, *Armenwesen*, *(Armenstatistik)* in het *Hwb. d. Staatsw.*, 2e uitg.

Ik wijs er nogmaals op, dat aan deze en dergelijke cijfers alleen daarom eene zekere waarde is toe te kennen, omdat zij strooken met hetgeen overigens aangaande de verbetering van de toestanden in de arbeidende klasse bekend is.

Deze verbetering — hoewel zij nog bescheiden genoeg is — is zoo onmiskenbaar, dat ook de volgelingen van MARX haar niet langer kunnen ontkennen.[1]) Zij meenen echter, door eene, in hun oog kleine, verandering van batterij de door MARX ingenomen stelling in verdedigbaren staat te kunnen houden. Wel is waar, zoo luidt thans hun bewering, zijn de loonen stijgende, doch dit bewijst niet dat in de kapitalistische maatschappij in haar tegenwoordig ontwikkelingsstadium de *tendens* tot verarming niet meer zou bestaan. „Wat overwonnen wordt, dat zijn vele *werkingen* van de tendens tot verarming, niet deze zelve. Zij is met het kapitalistische uitzuigingsstelsel onverbrekelijk verbonden en kan slechts door zijne terzijdestelling overwonnen worden."[2])

13. De verarmingstendens en hare werkingen.

Deze poging om de verarmings-voorspelling te redden, is niet juist zeer krachtig. Toegegeven dat in de kapitalistische maatschappij niet de tendens tot verarming maar hare werkingen overwonnen, dan kan dit alleen geschieden door krachtigere tendenzen in tegengestelde richting. Deze tegengestelde tendenzen nu — van welken aard zij ook mogen wezen — zijn eveneens voortbrengselen van de kapitalistische maatschappij in haar huidig ontwikkelingsstadium; immers een maatschappij kan geen tendenzen vertoonen, die niet uit haar eigen wezen voortkomen. De opmerking van KAUTSKY komt dan hierop neer, dat er in het tegenwoordig ontwikkelingsstadium der maatschappij een aantal in verschillende richting drijvende tendenzen zijn en dat de resultante dier elkander kruisende en ten deele tegen elkander ingaande tendenzen

[1]) Zoo zeide BEBEL in den partijdag te Hannover: „Gewiss, die Lage eines grossen Theils der Arbeiter ist, absolut betrachtet, besser geworden gegen früher, sie hat sich gehoben." (bl. 114).

„Die Lebenshaltung der arbeitenden Klassen ist heute eine höhere, als sie vor fünfzig Jahren war." KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 116.

[2]) t. z. p. bl. 115.

voor de arbeidende klasse niet tot verarming maar tot verbetering van stoffelijke positie leidt. Iets meer of iets anders wordt echter door hen, die den stoffelijken vooruitgang der arbeidende klasse als een feit erkennen, niet beweerd.

14. Absolute en relatieve loondaling.

Van hoogere waarde is de tweede poging tot instandhouding van MARX' ontwikkelingswet op dit punt. Het woord armoede, behoeftigheid, kan tweeërlei beteekenen, namelijk physieke of sociale behoeftigheid. De behoeftigheid in den eersten zin wordt gemeten aan de physiologische behoeften der menschen; doch daarnaast hebben de menschen ook sociale behoeften en de niet-bevrediging van deze laatste brengt sociale behoeftigheid te voorschijn.[1] „De toeneming van de behoeftigheid in den socialen zin wordt ons echter door de bourgeois zelf tegemoet gevoerd, alleen hebben zij voor de zaak een anderen naam; zij noemen haar begeerigheid. Op den naam komt het niet aan. Het beslissende is het feit, dat de tegenstelling tusschen de behoeften der loonarbeiders en de mogelijkheid die behoeften uit hun loon te bevredigen, maar daarmede ook de tegenstelling tusschen loonarbeid en kapitaal steeds meer stijgt. In deze wassende behoeftigheid eener physiek en geestelijk sterke arbeidende klasse, niet in de wassende vertwijfeling van half verdierlijkte scrophuleuse horden, zag de auteur van het „*Kapital*" de krachtigste drijfkracht naar het socialisme. Haar werken wordt door het wijzen op eene stijgende levenswijze der arbeidende klasse niet weerlegd."[2]

Deze stijgende sociale behoeftigheid komt, volgens KAUTSKY, hier vandaan dat de productiviteit van den arbeid sneller toeneemt dan de hoeveelheid producten, welke aan de arbeidende klasse toevalt. „Al kan de hoeveelheid der producten, die de arbeiders per hoofd ontvangen, stijgen; het aandeel des arbeiders aan de door hem voortgebrachte productenmassa neemt af."[3] Dientengevolge wordt de

---

[1]) KAUTSKY, t. z. p. bl. 116.

[2]) t. z. p. bl. 120.

[3]) t. z. p. bl. 128 eu *Soziale Revolution*, bl. 25.

Zie ook BEBEL (*Protokol v. d. Hannoverschen Partijdag*, bl. 110). BEBEL ziet daar bovendien kans de kwestie te verwarren met die van de veranderde koopkracht

afstand tusschen de bezittende en de arbeidende klasse steeds grooter, neemt de weelde bij de eerstgenoemde klasse steeds toe [1]) en wordt door het openlijk tentoonspreiden daarvan de begeerigheid der arbeiders allengs meer opgewekt en stijgt deze steeds meer boven de bevredigingsmogelijkheid.

Nu moet aan KAUTSKY en zijne medestanders grif worden toegegeven, dat MARX den hier bedoelden achteruitgang van het aandeel der arbeiders in het arbeidsproduct — in navolging van den grootmeester der liberale school, RICARDO — onder het begrip loondaling brengt. Maar zonder letter en zin van verschillende uitingen van MARX te verdraaien, kunnen zij niet volhouden dat volgens MARX de verarmingstendens der kapitalistische maatschappij zich tot die relatieve loonverlaging bepalen zou.[2]) In het stelsel van MARX leidt de kapitalistische ontwikkeling niet slechts tot *relatieve* maar — met tijdelijke verhoogingsschommelingen — tot *absolute* loonvermindering voor de arbeidende klasse. Na de uiteenzetting, welke in het begin van § 1 van dit hoofdstuk van MARX' leer op dit punt

van het geld, en deze laatste vraag met een — verkeerd — handomdraaien te beslechten. Veel voorzichtiger en veel beter drukte BEBEL zich een oogenblik later uit, toen hij (zie bl. 114) zeide: „Gewiss, die Lage eines grossen Theils der Arbeiter ist, absolut betrachtet, besser geworden gegen früher, sie hat sich gehoben; ob diese Verbesserung auch eine relativ bessere ist im Vergleich zur Lage der herrschenden Klassen gegen früher und jetzt ist eine andere Frage, *die nicht ohne Weiteres und überall bejaht werden kann.*" (Ik cursiveer). Hier spreekt zelfs BEBEL reeds weifelend over de nieuwere lezing van de theorie der loondaling. Een voorteeken van het lot dat aan de theorie, ook in de nieuwere lezing, zal beschoren zijn.

1) Als bewijs hiervoor beroept KAUTSKY, *Die Soziale Revolution*, bl. 25, zich op de salonrijtuigen in spoortreinen en de salons van moderne passagierbooten. Eenmaal op dit pad gekomen, had KAUTSKY nog heel wat verder gaan. Als dergelijke argumenten in een als wetenschappelijk bedoeld debat over de veranderingen in de verdeeling van het maatschappelijk inkomen voor ernstig moeten doorgaan, had KAUTSKY uit de afschaffing der IIe klasse op sommige engelsche spoorwegen ook wel de verdwijning van de middelklasse uit de streken, welke door die spoorwegen worden bediend, kunnen afleiden.

2) JEAN JAURÈS *Études socialistes*, bl. XXXVII, zegt sarcastisch van de neomarxistische poging tot tekstuitlegging van KAUTSKY c.s.: „Je sais que de subtils interprètes marxistes disent que MARX et ENGELS n'ont entendu parler que d'une paupérisation „rélative". Ainsi, quand les théologiens veulent mettre d'accord les textes de la Bible avec la réalité scientifiquement constatée, ils disent que dans la Genèse, le mot *jour* désigne une période géologique de plusieurs millions d'années. Je n'y contredis point. Ce sont des élégances et des charités d'exégèse qui permettent de passer sans douleur du dogme longtemps professé à la vérité mieux connue."

gegeven werd, behoef ik dat niet opnieuw te betoogen. [1])

Zeker heeft MARX gemeend, dat de arbeidende klasse door hare toenemende organisatie en het toenemend besef van hare gemeenschappelijke belangen in sociale kracht zou toenemen, niettegenstaande hare verarming, maar de voorstelling dat die verhooging van maatschappelijke kracht mede zou komen door eene verbeterde levenswijze als gevolg van de maatschappelijke ontwikkeling, is niet van MARX, maar van KAUTSKY en andere neo-marxisten. Dit dient vooral daarom in het oog te worden gehouden, omdat de bloot relatieve loondaling in het stelsel van MARX niet past. [2])

Het denkbeeld van den dialectischen omslag, die de kapitalistische maatschappij in de socialistische zal doen veranderen, is wel te verklaren, wanneer verhooging van

---

[1]) Slechts op één plaats vestig ik nog de aandacht, omdat zij vierkant in strijd is met de opvatting dat MARX alleen de sociale en niet de physieke verarming als een noodzakelijk gevolg van het kapitalisme bloot legde.

In deel III, 2, bl. 348 van *Das Kapital* verwijt MARX aan de groot-industrie dat zij „die Arbeitskraft, und daher die Naturkraft des Menschen .... verwüstet und ruinirt." Als hier aan het kapitalisme geen vermeerdering van „physisches Elend" wordt ten laste gelegd, wat dan wel?

Het verwijt, dat MARX hier aan de groot-industrie doet, behoeft zij zich intusschen niet aan te trekken. Zeker zijn er industrieën die de gezondheid des arbeiders verwoesten, maar dat verwijt kan de groot-industrie, in het geheel genomen, niet treffen. Anders zou het onverklaarbaar zijn, dat de toeneming der groot-industrie met vermindering van het sterftecijfer en verlenging van den gemiddelden levensduur gepaard ging. Toch was dit het geval. Ik zal het aantal cijfers dat dit boek bevat, niet door opneming van sterftestatistieken vermeerderen. Liever bepaal ik mij er toe de conclusie mede te deelen, waartoe de even voorzichtige als bekwame deensche statisticus HARALD WESTERGAARD in zijn uitnemend werk over „*Die Lehre von der Mortalität und Morbilität*", 2e dr. bl. 298, na behandeling van een aantal gegevens over de verandering in de sterfelijkheid komt: „Das letzte Menschenalter scheint nach diesen Ermittelungen bedeutende Fortschritte verzeichnen zu können, nur soll man sich nicht zu der Annahme verleiten lassen, dass die Fortschritte keine Unterbrechung erfahren können. Die Jahre 1890—95 (Influenzajahre) zeigen uns im Gegentheil ein Abnahme der Lebensaussichten; im 19 Jahrhundert ist die Entwickelung wie früher in Wellenbewegungen vor sich gegangen. Es wird daher auch nicht möglich sein, aus den gemachten Erfahrungen sichere Schlüsse für die Zukunft zu ziehen, wenngleich mit weiteren Hebung des Wohlstandes und der Gesundheitspflege im allgemeinen noch recht bedeutende Fortschritte möglich erscheinen, werden auch aller Wahrscheinlichkeit nach periodische Rückgänge nicht ausbleiben."

[2]) Vgl. PETER VAN STRUVE, *Arch. f. Soz. Ges.* XIV, bl. 662 en volg. JEAN JAURÈS, *Etudes Socialistes* bl. XXXVII en volg.: „Je dirais presque que MARX avait besoin d'un prolétariat infiniment appauvri et dénué, dans sa conception dialectique de l'histoire moderne." (bl. XLII).

maatschappelijke kracht der arbeidende klasse samengaat met eene verlaging van levenswijze, als gevolg van dezelfde oorzaken welke de verhooging dier kracht bewerken. Onder die omstandigheden is het van zelf sprekend dat door hen, deze onder die verlaging van levenswijze lijden, wordt gestreefd naar verbreking van de maatschappelijke organinisatie, welke onverbiddelijk tot die verlaging voert, en dat zij dit streven verwezenlijken, zoodra hun kracht daartoe voldoende zal zijn toegenomen. Maar wanneer in een later ontwikkelingstijdperk de absolute verarming voor eene relatieve plaats maakt en de verdere ontwikkeling — ook al weer met schommelingen — tot een verhooging van levenswijze leidt, kan dit ook voor de in maatschappelijke kracht toenemende arbeidersklasse niet anders beteekenen, dan dat de voor haar gunstige tendenzen het op het hoogere ontwikkelingsstadium van de ongunstige tendenzen beginnen te winnen. Zoodra het besef daarvan is doorgedrongen, is het met het revolutionaire karakter der arbeidende klasse gedaan en wordt deze door de logica der feiten er toe gebracht, het niet langer op omverwerping van de kapitalistische maatschappij, maar op versterking der voor haar (de arbeidende klasse) gunstige invloeden in die maatschappij aan te leggen. En zoodra de arbeidende klasse aldus gaat handelen, hangt de verwachting van een dialectischen omslag, als gevolg van de toenemende sociale kracht der arbeiders, in de lucht. Naar gelang toch de toeleg der arbeiders tot versterking van deze gunstige tendenzen beter gelukt, neemt de zoogenaamde sociale verarming — aangenomen dat zij nog bestaat — in intensiteit af. De toenemende sociale kracht der arbeiders nu *moet* die versterking der voor hen gunstige invloeden allengs beter doen gelukken. Zoodoende neemt de sociale verarming in het komende ontwikkelingstijdperk niet alleen af, maar slaat zij om in haar tegendeel. De eigen kracht der arbeidende klasse leidt er aldus toe de absolute loonsverhooging ook tot eene relatieve verhooging te maken, of — om in de terminologie van KAUTSKY te spreken — met de physieke ook de sociale behoeftigheid der arbeidende klasse te verminderen.

Natuurlijk kan de strijd tot versterking der gunstige tendenzen *in* de kapitalistische maatschappij een tijdlang den uiterlijken schijn behouden van een strijd *tegen* de kapitalistische maatschappij. De macht der traditie, welke onder de arbeidende klasse niet minder groot is dan onder de andere lagen der maatschappij, stelt wel buiten twijfel dat het wezenlijk karakter van dien strijd ook werkelijk gedurende langeren of korteren tijd onder den verouderden revolutionairen schijn verborgen blijven zal. Ook dringt de kennis der nieuwere feiten van de maatschappelijke ontwikkeling bij de groote menigte slechts langzaam door. Dit neemt echter niet weg, dat eene maatschappelijke klasse, als zij eenmaal erkend heeft, dat de voor haar gunstige ontwikkelingstendenzen in de maatschappij waarin zij leeft, de overhand beginnen te krijgen, geen principieel vijandig standpunt tegen die maatschappij kan blijven innemen.

De schijnbaar weinig beteekenende verandering van batterij door de neo-marxisten op het punt der loondaling bewerkstelligd, komt neer op een zoo onherstelbaar blootgeven daarvan, dat het niet meer de vraag is: *of*, maar wanneer zij zich genoodzaakt zullen zien haar geheel prijs te geven.

§ 2. VERANDERINGEN IN DE VERHOUDING DER AANDEELEN VAN DE VERSCHILLENDE KLASSEN IN HET MAATSCHAPPELIJK INKOMEN EN VERMOGEN.

Van meer belang nog dan de vraag, welken invloed de stelling der relatieve loondaling, bij inlijving in het marxistische leerstelsel, daarop heeft, *indien* zij juist is, is de vraag, *óf* zij juist is.[1]

---

[1] KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 122 en volg. ziet ook in de toeneming van vrouwen- en kinderarbeid „ein untrügliches Symptom" van de toeneming der sociale ellende. Nu wij in de §§ 2 en 3 van het vorig hoofdstuk zagen, dat bij de ontwikkeling van het kapitalisme binnen den kring der hedendaagsche rechtsorde de vrouwenarbeid in verband met de bedrijfscentralisatie niet algemeen en de kinderarbeid algemeen niet toeneemt, mag dat onbedriegelijke symptoom hier wel onbesproken blijven.

1. De wet der samentrekking van het maatschappelijk vermogen en -inkomen.

Bij het onderzoek naar deze vraag, welke een onderdeel is van de meer omvattende kwestie der veranderingen in de verdeeling van het maatschappelijk inkomen en -vermogen in den loop der kapitalistische ontwikkeling, komen wij van zelf ook tot het tweede onderdeel van de door MARX voorspelde kapitalistische vermogens- en-inkomenszamentrekking: de voortdurende uitstooting van leden uit de vermogende klasse, waardoor deze in aantal steeds afneemt en het gemiddeld inkomen en vermogen van de overblijvenden steeds stijgt.

Ook anderen vóór MARX hebben — uitgaande van de feiten welke het vroegste ontwikkelingstijdperk van het machinewezen te zien gaf — de vermogens- en inkomens-zamentrekking voor een onvermijdelijk uitvloeisel van de kapitalistische ontwikkeling gehouden. MARX heeft hen daarin gevolgd, maar hij deed meer. Hij maakte ook deze samentrekking tot een onderdeel van zijn uit één stuk gegoten economisch stelsel.

„Elk individueel kapitaal — zoo heet het in „*das Kapital*" — is een grootere of kleinere concentratie van productiemiddelen met een daaraan geëvenredigde heerschappij over een grooter of kleiner leger van arbeiders. Elke accumulatie wordt middel tot nieuwe accumulatie. Zij verruimt, met de vermeerderde hoeveelheid van den als kapitaal fungeerenden rijkdom, zijne concentratie in de handen van individueele kapitalisten, derhalve de grondlaag der productie op groote schaal en van de specifiek kapitalistische productiewijze. De aanwas van het maatschappelijk kapitaal geschiedt door den aanwas van vele individueele kapitalen. Alle andere omstandigheden als gelijkblijvend verondersteld, nemen de individueele kapitalen toe, en daarmede de concentratie der productiemiddelen, in de verhouding waarin zij een aandeel van het geheele maatschappelijke kapitaal vormen. Tegelijk scheuren zich brokstukken van de oorspronkelijke kapitalen los en fungeeren als nieuwe zelfstandige kapitalen. Een groote rol speelt daarbij onder andere de deeling van het vermogen in kapitalistenfamilies. Met de accumulatie van het kapitaal neemt derhalve ook het aantal kapitalisten meer of minder toe. Twee punten karakteriseeren deze soort

van concentratie, welke onmiddellijk op de accumulatie steunt of eigenlijk met haar identiek is. Ten eerste: de toenemende concentratie der maatschappelijke productiemiddelen in de handen van individueele kapitalisten is, onder overigens onveranderde omstandigheden, begrensd door den graad van wasdom van den maatschappelijken rijkdom. Ten tweede: het in elke bijzondere productiesfeer belegde kapitaal is verdeeld onder alle kapitalisten, die als onafhankelijke en met elkander cuncurreerende warenproducenten tegenover elkander staan. De accumulatie en de haar begeleidende concentratie zijn derhalve niet slechts op vele punten verbrokkeld, maar de toeneming van de fungeerende kapitalen is doorkruist door de vorming van nieuwe en de splitsing van oude kapitalen. Terwijl de accumulatie zich derhalve eenerzijds vertoont als toenemende concentratie van de productiemiddelen en van de heerschappij over den arbeid, zoo vertoont zij zich anderzijds als afstooting van vele individueele kapitalen van elkander.

„Deze verbrokkeling van het maatschappelijk kapitaal in vele individueele kapitalen of de onderlinge afstooting zijner brokstukken wordt echter door hare aantrekking tegengewerkt. Dit is niet meer eenvoudige met de accumulatie identieke concentratie van productiemiddelen en van de heerschappij over den arbeid. Het is concentratie van reeds gevormde kapitalen, opheffing van hun individueele zelfstandigheid, onteigening van kapitalist door kapitalist, omzetting van vele kleine kapitalen in weinige grootere kapitalen. Dit proces onderscheidt zich van het eerste daardoor, dat het slechts veranderde verdeeling van het reeds voorhanden en werkende kapitaal veronderstelt, zijn speelruimte derhalve door de absolute toeneming van den maatschappelijken rijkdom of de absolute grenzen der accumulatie niet begrensd is. Het kapitaal zwelt hier in één hand tot een groote hoeveelheid, omdat het ginds in vele handen verloren gaat. Het is de eigenlijke centralisatie, in onderscheid van de accumulatie en concentratie.... De (onderlinge) mededinging (tusschen de kapitalisten) eindigt steeds met den ondergang van vele kleine kapitalisten, wier kapitalen deels in de handen

des overwinnaars overgaan, deels ondergaan.... In gelijke mate als de kapitalistische productie en accumulatie ontwikkelen zich de concurrentie en het crediet, de machtigste hefboomen der centralisatie.... Tegenwoordig is derhalve de wederzijdsche aantrekkingskracht van de individueele kapitalen en de tendens naar centralisatie sterker dan ooit." [1])

Hieraan sluit zich aan de bekende voorstelling dat de vernietiging van het kleinbedrijf gelijk stond met onteigening der handwerkslieden door de kapitalisten en dat bij de toeneming der bedrijven in omvang de onderlinge mededinging van de kapitalisten voor de kleineren onder hen doodend wordt, zoodat de kapitalistische ontwikkeling uitloopt op een „steeds afnemend getal kapitaalmagnaten, die alle voordeelen van dit veranderingsproces usurpeeren en monopoliseeren." [2])

Welk antwoord geeft de werkelijkheid op deze voorstelling?

2. De duitsche beroeps- en bedrijfsstatistiek.

De duitsche beroeps- en bedrijfsstatistiek heeft niet beoogd mede een antwoord op deze vraag te geven. Toch geeft zij daarover eenig, hoewel niet veel licht.

In de eerste plaats wordt een hoofdstuk van het eindrapport over de beroepsstatistiek gewijd aan de verdeeling

---

[1]) t. a. p. I, bl. 589—91.

[2]) t. z. p. bl. 726—28. In het laatst van zijn leven schijnt MARX zelf aan de juistheid van zijne voorstellingen te zijn gaan twijfelen, of wel ENGELS heeft zijne aanteekeningen op dit punt verkeerd gelezen. Op bl. 199 van deel III van „*Das Kapital*" wordt namelijk gezegd: „Wachsende Koncentration der Kapitale (*begleitet zugleich, doch in geringrem Mass, von wachsender Zahl der Kapitalisten*) ist daher sowohl eine ihrer (der kapitalistischen Produktionsweise) materiellen Bedingungen wie eins der von ihr selbst producirten Resultate." (De cursiveering is van mij.)

Doch op bl. 227 van hetzelfde deel keert de oorspronkelijke voorstelling weer terug: „Uebrigens wächst ja die Masse des Profits, auch bei kleinerer Rate, mit der Grösse des ausgelegten Kapitals. Dies bedingt jedoch zugleich Koncentration des Kapitals, da jetzt die Produktionsbedingungen die Anwendung von massenhaftem Kapital gebieten. Es bedingt ebenso dessen Centralisation, d. h. Verschlucken der kleinen Kapitalisten durch die grossen und Entkapitalisirung der erstern."

De bewering van KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 83: „Dass aber die Zahl der Kapitalisten zunimmt, haben MARX und ENGELS nicht geleugnet", is tegenover de in den tekst en hierboven gegeven aanhalingen meer dan gewaagd. Juist is — voor zooveel MARX betreft — dat hij in het door hem zelf bewerkte deel van het „*Kapital*" sprak van een *steeds afnemend* getal kapitaalmagnaten, die de kleinere kapitalisten doodslaan — door welke kunstbewerking deze toch wel niet

der bevolking naar vermogensklassen, voor zoover deze op grond der uitkomsten van de beroeps- en bedrijfsstatistiek is te maken. Jammer genoeg kon die verdeeling alleen voor 1895 worden gemaakt. Uit dien hoofde heeft zij, afgezien nog van het min of meer willekeurige der onderscheidingen die daarbij worden gemaakt, voor ons geen waarde. Ik zou haar dan ook zelfs niet genoemd hebben, indien zij toch niet eene voor ons onderwerp gewichtige zijdelingsche waarschuwing inhield.

Men is namelijk zoo licht geneigd uit de relatieve afneming van het kleinbedrijf terstond te concludeeren tot eene versterkte samentrekking van het kapitaal. De in de duitsche beroepsstatistiek [1]) gemaakte onderscheiding in vermogensklassen maakt het voorbarige van die conclusie duidelijk. Lang niet alle ondernemers toch behooren tot de bezittende klasse. De beroepsstatistiek rangschikt de ondernemers van „Alleinbetriebe", die in de afdeeling industrie in 1882: 65 en in 1895: 60 pCt. van alle ondernemers in deze afdeeling uitmaakten, te recht onder de bezitlooze klasse. De afneming der „Alleinbetriebe" heeft dan ook geen invloed op de maatschappelijke vermogensverdeeling.

Iets, hoewel niet veel meer licht verschaft de bedrijfsstatistiek. [2]) Het aantal ondernemers van „Gehülfenbetriebe" met 1 tot 5 personen nam tusschen 1882 en 1895 af in de afdeeling nijverheid met 22825 personen of 3.3 pCt., en toe in de afdeelingen tuinderij en visscherij en handel en verkeer resp. met 3101 en 124505 personen of 24.1 en 59.9 pCt. Het aantal ondernemers van bedrijven met 6 of meer personen klom in de afdeeling nijverheid met 67.587 personen of 70 pCt., in de afdeeling handel en nijverheid met 28706 of 92.0 pCt. en in de afdeeling tuinderij en visscherij met 1612 of 126.9 pCt.

---

in aantal zullen toenemen — en dat de voorstelling dat de kapitalisten bij de ontwikkeling der kapitalistische maatschappij in aantal toenemen, slechts eenmaal voorkomt en wel in het na zijn dood door ENGELS bewerkte deel van zijn hoofdwerk.

[1]) *Berufsstatistik*, bl. 189 en volg.

[2]) *Gewerbestatistik*, bl. 66.

Van de „Gehülfenbetriebe" met 1 tot 5 personen behoort volgens RAUCHBERG, in 1895 ongeveer de helft tot die met niet meer dan 2 personen. [1]) Daar de afneming van de ondernemers van „Gehülfenbetriebe" met 1 tot 5 personen in de industrie stellig door de vermindering van de kleinste daarvan veroorzaakt wordt en de ondernemers dier kleinste bedrijven — gelijk RAUCHBERG te recht opmerkt — behoudens enkele uitzonderingen tot de bezitlooze klasse behooren, hebben wij ook bij de vermindering van het aantal dezer ondernemers te doen niet met eene vergrooting van, doch met eene verschuiving in de bezitlooze klasse. Omgekeerd is de toeneming der ondernemers van zeer kleine bedrijven in de afdeelingen tuinderij & visscherij en handel & verkeer geen bewijs van toenemende verspreiding van het kapitaal in die afdeelingen; ook daar behooren die zeer kleine ondernemers voor het overgroote deel tot de bezitlooze klasse. [2]) Alles dooreengenomen namen de ondernemers van „Gehülfenbetriebe" met 1 tot 5 personen toe met 11.6 pCt., die der bedrijven met 6 of meer personen 75.9 pCt. Hieruit en uit hetgeen verder omtrent de beweging der bedrijven bekend is, mag wel worden afgeleid, dat de ondernemers van bedrijven met 1 of 2 personen zeker minder dan 11.6 pCt. — dus in kleinere mate dan de bevolking toenamen, terwijl daarentegen de ondernemers van de klein- en groot-kapitalistische bedrijven met 6 of meer personen in verhouding meer dan vijfmaal sterker klommen dan de bevolking.

De beambten in handel en nijverheid klommen met 119 pCt. Zelfs al nemen wij aan, dat de helft van dit grootere aantal maatschappelijk met werklieden gelijk staat, dan werd toch door de toeneming van de beambten de middenklasse ongeveer viermaal meer aangevuld dan de geheele bevolking. De arbeiders in die afdeelingen namen toe met ruim 60 pCt. Zelfs aangenomen dus dat

---

[1]) H. RAUCHBERG, *Die Berufs- und Gewerbezählung in Deutschen Reich*, bl. 104.

[2]) KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 126, noemt de „zwerghafte Existenzen" in handel en verkeer zelfs „das Mittelglied zwischen Lohnarbeiterschaft und Lumpenproletariat".

deze toeneming in het geheel niet ten goede kwam aan de aristocratie onder de arbeiders, welke onder de lagere middenklasse der maatschappij is te rangschikken, eene onderstelling die zeker veel te pessimistisch is, — dan zou uit deze cijfers toch nog volgen dat de „bourgeoisie", in den zin van de klasse van personen die wat het bedrag van hun inkomen betreft hooger staan dan de arbeiders, in Duitschland tusschen 1882 en 1895 ten minste even sterk in aantal toenam als de arbeidende klasse.[1])

Ik zal intusschen de eerste zijn om te erkennen, dat de vermoedens die uit deze weinige cijfers zijn te trekken, te zwak zijn gefundeerd, om er veel op voort te bouwen. Om positieve resultaten te verkrijgen, moeten wij naar andere gegevens uitzien.

Het meerendeel dier gegevens loopt evenwel niet over de verdeeling van het maatschappelijke vermogen, maar over de nauw daarmede samenhangende verdeeling van het maatschappelijk inkomen.

Over het vraagstuk der veranderingen in de verdeeling der inkomens werden in Engeland voornamelijk door GIFFEN, LEONE LEVI en GOSCHEN en laatstelijk door BOWLEY; in Duitschland voornamelijk door SOETBEER en

---

1) Vgl. G. SCHMOLLER, *Was verstehen wir unter dem Mittelstande? Hat er im 19 Jahrhundert zu- ober abgenommen?* Het hiertegen gericht geschrift van H. STARKENBURG, *Die Entwickelungstendenz des Mittelstandes im 19 Jahrhundert*, tracht te betoogen, 1°. dat de beambten niet tot den middenstand gerekend mogen worden, wat bij de rekbaarheid van den term „middenstand" grootendeels afhangt van persoonlijke opvatting, doch voor ons van geen belang is, daar wij het hebben over toe- en afneming niet van den middenstand maar van de middelmatige inkomens, en 2°. dat zij die een zelfstandig bedrijf uitoefenen in aantal afnemen, wat, gelijk in den tekst betoogd wordt, voor zoover die zelfstandigen tot de klasse van personen met middelmatige inkomens behooren, onwaarschijnlijk, zoo niet onwaar is.

CUNOW, *N. Z.* XVII, 1, bl. 400/1 meent dat de toeneming van dit moderne bestanddeel van den middenstand aan de revolutionaire sociaaldemocratie geen afbreuk doet, omdat dit nieuwe bestanddeel in menig opzicht gelijke belangen heeft als de arbeidende klasse. Dit laatste is m. i. onwederlegbaar, maar 1° doet dit niets af van het feit, dat, in strijd met MARX' voorspelling, de middenklasse in de maatschappij ook, doch niet alleen, door dit bestanddeel wordt versterkt in stede van te verzwakken en 2° kan de gemeenschap van belangen, welke tot op zekere hoogte tusschen de arbeiders en de beambten bestaat, de maatschappelijke revolutie niet in de hand werken, indien de logica der feiten de arbeidende klasse zelve van het revolutionaire standpunt afbrengen zal. Vgl. boven, bl. 271 en volg.

BÖHMERT onderzoekingen gedaan,[1]) die echter niet zonder tegenspraak gebleven zijn. In Engeland ging GIFFEN vooraan.[2]) Zijne conclusie onderscheidt zich door een alles overtreffend optimisme. Het hoofdbewijs ter wettiging van dit optimisme put hij hieruit dat het aantal personen, in de engelsche inkomstenbelasting aangeslagen wegens inkomsten uit bedrijven, in alle belastingklassen tusschen 1843 en 1879 twee- à driemaal toenam. Te recht mocht hij daaruit eene algemeene verspreiding van welvaart onder de aangeslagenen afleiden; maar hij ging te ver, toen hij aannam dat onder die aangeslagenen ook een noemenswaardig deel der leden van de arbeidende klasse behoort. Die onderstelling hield met de werkelijkheid niet genoegzaam rekening. Ook van de in vergelijking met onze arbeiders hoog betaalde engelsche werklieden halen slechts uitzonderingen een inkomen van 150 pd. st. of *f* 1800; en tot lagere inkomens daalt de engelsche belasting niet af. Waar GIFFEN de aangeslagenen met inkomens van 150 pd. st. tot 1000 pd. st. (*f* 1800 tot *f* 12000) onder de arbeidende klasse rangschikt, gebruikt hij den term „arbeidende klasse" in een geheel andere beteekenis dan waar hij de arbeidsloonen onderzoekt, in eene beteekenis ook die van het gewone spraakgebruik geheel afwijkt.

3. Engeland.
a. Onderzoekingen van GIFFEN.

Zijne verdere, bovendien grootendeels hypothetische, beschouwingen hebben dan ook alleen waarde als een betoog voor de verspreiding van het maatschappelijk inkomen onder de in financieelen toestand boven de arbeidende klassen staanden. Welk aandeel de arbeidende klasse, in de gebruikelijke beteekenis van het woord, in de stijging van het maatschappelijk inkomen ontving, laten GIFFEN's beschouwingen in het midden. Is zijne berekening[3]) te aanvaarden, dat het gemiddeld inkomen der bezittenden van 1843 tot 1883 met niet meer dan 15 pCt. per hoofd steeg, dan volgt echter uit zijne loon-

---

1) De beschouwingen van PAUL LEROY-BEAULIEU in zijn *Essai sur la répartition de la Richesse,* zijn voor ons, als van overwegend deductief karakter, van veel minder waarde.

2) *Journal of the Statistical Society*, 1883, bl. 612 en volg.

3) t. z. p. bl. 620.

statistiek, dat de arbeidende klasse aanmerkelijk meer in inkomen vooruitging. Zijne berekening is evenwel voor de arbeidende klasse te optimistisch, voor de bezittenden veel te pessimistisch en daardoor zijne conclusie uitermate scheef: „De bezittenden zijn talrijker, maar niet individueel rijker geworden; de niet-bezittenden zijn, voor een ietwat kleiner deel, geringer in aantal; en zij die niet bezittend blijven, zijn individueel gemiddeld twee maal zoo goed af als zij vijftig jaar geleden waren. De niet-bezittenden hebben dus bijna het gansche voordeel gehad van den grooten stoffelijken vooruitgang der laatste vijftig jaren."

Deze bewering van GIFFEN vormt eene scherpe tegenstelling met MARX' voorspelling omtrent de resultaten die de kapitalistische ontwikkeling op de verdeeling der maatschappelijke welvaart hebben zou. Zij is niet minder eenzijdig dan deze, maar zij gaat mank aan den tegenovergestelden kant.[1])

b. Van LEONE LEVI.

Ook door LEONE LEVI werd in zijne boven[2]) geciteerde verhandeling de verandering in de verhouding der inkomens van de verschillende maatschappelijke klassen behandeld. Zijne conclusie was althans iets minder eenzijdig en optimistisch dan die van GIFFEN, al bekeek ook hij — blijkens verschillende zijner uitlatingen — de verschijnselen der maatschappelijke ontwikkeling door een rooskleurigen bril.

Volgens hem geeft eene vergelijking van de jaren 1851 en 1881 het volgende resultaat:[3])

---

1) Getrouw volgeling van MARX als SCHIPPEL destijds nog was, levert hij op GIFFEN's optimistische beschouwingen in „*Das Moderne Elend*" een niet geheel ongegronde maar sterk overdreven critiek, die hem er toe brengt op bl. 183 te schrijven: „Das britische Nationaleinkommen als Ganzes ist rasch, unglaublich rasch gewachsen. Aber dieses Wachsthum hat sich nicht in einer gleichmässigen Steigerung aller Einzeleinkommen vollzogen. Nicht die ganze Nation ist in allen ihren Schichten auf ein höheres Niveau der Lebenshaltung emporgehoben worden. Vielmehr schmachten die Massen des Volkes in dem gleichen Elend, das ihr Erbtheil vor einem Jahrhundert war, ja viele Thatsachen deuten darauf hin, dass dieses Elend heute grösser ist, als es je war." Men zal wel doen de waarheid in het midden tusschen beide uiterste beweringen te zoeken.

2) Zie bl. 217.

3) t. a. p. bl. 54/5.

INKOMENS-KLASSEN.	Aantal gezinnen.		Gemiddeld inkomen per gezin.		Aandeel van elke klasse in het maatsch. inkomen.	
	1851 (in duizendtallen)	1881 (in duizendtallen)	1851 in £	1881 in £	1851 (per honderd)	1881 (per honderd)
Aangeslagen in de inkomstenbel. (inkomsten boven 150 pd. st.)	330	1060	824	544	44	49
Kleine middenstand (met inkomens beneden 150 pd. st.)	1500	1300	80	110	20	12
Arbeidende klassen	4300	5400	52	83	36	39

„Als wij nu de gemiddelde inkomens dezer maatschappelijke klassen — zoo gaat Leone Levi verder — in 1851 en 1881 vergelijken, krijgen wij de volgende uitkomst:

INKOMENSKLASSEN.	1851	1881	Toeneming. Per honderd.	Afneming. Per honderd.
	£	£		
Inkomen belastingbetalers .	824	544	—	30
„ van den kleinen middenstand . . .	80	110	37	—
„ van de arbeidende klasse	52	83	59	—

„Het schijnt overmoedig de verhouding in den toestand der verschillende maatschappelijke klassen in cijfers voor te stellen; toch hebben wij hier een duidelijke aanwijzing dat de arbeidende klassen ten volle hebben gedeeld in het tijdperk van bloei waarin de natie gedurende de laatste 30 jaren heeft verkeerd, en een tastbaar bewijs dat de toeneming van handel en nijverheid niet alleen een krachtige middenklasse in de maatschappij heeft te voorschijn geroepen, maar het inkomen van de arbeidende bevolking zeer heeft bevorderd. In waarheid hebben wij, met bloeienden handel, vooruitgang over heel de linie."

Voor de in klasse D der inkomstenbelasting aangeslagenen (d. w. z. de aangeslagenen wegens inkomsten uit beroep of bedrijf) komt LEVI tot de slotsom dat tusschen 1850/1 en 1879/80 de toeneming van het aantal inkomens

tusschen	100	en	500 £	bedroeg	136 pCt.
„	500	„	3000 „	„	104 „
van meer dan			3000 „	„	86 „

„Absoluut zoowel als in verhouding tot de bevolking — zoo zegt hij — is er een grootere toeneming geweest in het aantal personen met lagere dan in dat met hoogere inkomens."[1])

Van Goschen Tot eene soortgelijke conclusie als LEONE LEVI komt GOSCHEN, die in December 1887 een rede hield in de „Royal Statistical Society" over „*The increase of moderate incomes.*" [2]) De gegevens aangaande de toeneming der kleinere inkomens zoekt GOSCHEN in de eerste plaats in de uitkomsten der engelsche inkomstenbelasting, voorts in de statistieken over beleggingen in naamlooze vennootschappen, over levensverzekeringen en over uitgaven voor woning. Dit onderzoek leidt hem tot de slot-

---

[1]) t. a. p. bl. 49/50.

Eene vergelijking van 1866/7 met 1882/83 leidt hem daarentegen tot eene eenigszins andere conclusie. Voor die jaren geeft hij op:

	1866/7	1882/3
Aantal aangeslagenen (met ten minste 150 £ inkomen)	44 pCt.	47.70 pCt.
Kleine middenstand (met minder dan 150 £ inkomen)	12.50 „	10.90 „
Arbeidende klassen	43.50 „	41.40 „

„De inkomens van de hoogere en de middenklassen — zoo voegt hij aan deze cijfers toe — schijnen dus tusschen deze jaren een weinig sterker te zijn gestegen, dan die van de arbeidende klassen" (bl. 6/7).

[2]) *Journal of the Stat. Soc.* 1887, bl. 589 en volg.

[3]) Meer gelijkend op een uitvlucht dan op een ernstig argument, is de tweeledige bedenking, welke KAUTSKY (*Anti-Bernstein*, bl. 94/5) tegen BERNSTEIN aanvoert, die op hetzelfde verschijnsel wijst, dat hier door GOSCHEN wordt aangeduid. Aangenomen, dat die verspreiding van welvaart zich in Engeland werkelijk vertoont, — zoo zegt KAUTSKY — dan bewijst dit nog niet tegen MARX' theorie van de vermogenszamentrekking, want 1^{0}. neemt het „Ausbeutungsgebiet" van Engeland toe en de toeneming van bezittenden in Engeland kan wel meer dan opgewogen worden door de toeneming van proletariërs in dat zich uitbreidende gebied. KAUTSKY meent, dat BERNSTEIN had moeten bewijzen dat dit niet het geval was, als hij de marxistische samentrekkingswet wilde bestrijden. (Veeleer is het KAUTSKY's plicht, als hij zijne exceptie tot iets meer wil maken dan eene onbeteekenende uitvlucht, die toeneming van het proletariaat in dat uitgebreide „Ausbeutungsgebiet", waarop hij zich beroept, ook aan te toonen of althans waarschijnlijk te maken. Doch zelfs als hem dat gelukte, zou hij nog weinig gevorderd zijn. Zelfs al nam het

som: „Bij al deze onderzoekingen vond ik veel tot staving en niets tot omverwerping van de stelling dat het laatste tiental jaren en inzonderheid het tijdperk van depressie, zich kenmerkt door de neiging der welvaart van de belastingbetalende klassen om zich in kleinere bedragen te verspreiden over een grooter aantal handen."

GOSCHEN voegt hieraan nog eenige gegevens toe voor de lagere klassen, d. w. z. voor de personen met een lager inkomen dan 150 £. Hij put die gegevens vooral uit de stijgende uitgaven voor woning bij deze personen, waarin hij een bewijs van betere woningtoestanden ziet, (bl. 601) en uit de toeneming der coöperatieve vereenigingen. Hij voegt daaraan nog een tabel toe van betaalde premies in werkliedenfondsen, een onderdeel van de overigens door hem niet te benaderen statistiek van de „friendly societies". Dat onderzoek leidt hem er toe zijne conclusie voor de belastingbetalende klassen uit te breiden over de financieel daaronder staanden.

„Er is een stille beweging naar toenemende verspreiding van welvaart over een grooter veld, welke mij toeschijnt een geluk voor de natie te zijn, van welke zijde men haar ook beschouwt. Geen geweldige maatregelen werden toegepast om dit teweeg te brengen. De gestadige werking van economische wetten, onder een stelsel van vrijheid voor handel en nijverheid, brengt het resultaat te voorschijn, dat ik beschreef. Wij zien het ten duidelijkste bij de middelklassen. Wij zien het duidelijk, hoewel niet

---

proletariaat onder de gekleurde rassen in Azië en Afrika toe, zou dit de kansen voor het socialisme niet verhoogen, als die toeneming gepaard ging met een relatieve afneming van het proletariaat in de west-europeesche landen.) 2°. Bewijst Engeland, volgens KAUTSKY, voor het concentratie-vraagstuk weinig, want niet de commercieele maar de industrieele landen zullen de bakermat van het socialisme worden Het kan nu zeer wel zijn, dat in Engeland het niet in de inlandsche industrie belegde kapitaal sneller toeneemt dan het industrieele kapitaal. Of dit het geval is, wil KAUTSKY niet beslissen, maar *als* het zoo is, kan het zeer goed zijn dat de bezittenden er sneller toenemen dan de bevolking. De revolutionaire samentrekkingskracht toch ligt, volgens de marxistische opvatting, in het industrieele en niet in het handelskapitaal. (Ook hier derhalve geeft KAUTSKY geen besliste tegenwerping, maar eene onbewezen onderstelling. Zeker is in Engeland het handelskapitaal groot, maar Engeland behoort toch ook tot de eerste industrieele landen van de wereld. KAUTSKY's opmerking heeft nog te minder kracht, omdat de gegevens omtrent de veranderingen in de verdeeling van den maatschappelijken welstand in Engeland niet van beteekenis afwijken van die welke uit beslist industrieele landen, met name uit Saksen, bekend zijn.)

zóó duidelijk bij de aristocratie onder de arbeidende klasse. Deze invloed is bezig de maatschappij ook in hare lagere lagen te doortrekken.

„Mogen wij niet hopen — neen, met vertrouwen verwachten — dat die vooruitgang blijvend zijn zal en ten slotte ook die groote menigte van de arbeidende bevolking bereiken zal, die — het moet worden erkend — daaraan nog niet deelneemt en die, indien haar toestand eenigszins verbeterd is — gelijk het geval is, niet is vooruitgegaan door het verkrijgen van een grooter aandeel in het opgehoopte volksvermogen, maar door de mindere duurte van hetgeen zij koopt met haar loonen? En het beste van dit automatische socialisme is, dat het schijnt te werken zelfs in een tijd van depressie. Ten spijt van de klachten over het ontbreken van winst en over slechte tijden in het algemeen; ten spijt van gebrek aan werk en onregelmatigheid in den arbeid zelfs bij hen die werk hebben, is de groote romp der maatschappij bezig zijne economische positie te verbeteren." [1])

GOSCHEN's conclusie steunt slechts op gegevens over een vijf- of tiental jaren, gegevens bovendien, die voor het meerendeel alleen meer of minder waarschijnlijke vermoedens wettigen, en is daarom te algemeen en te optimistisch. Dit optimisme blijkt wel het duidelijkst uit de klakkelooze onderstelling dat de toenemende uitgaaf voor woning bij de aristocratie onder de arbeidende klasse met verbetering der woonwijze gelijk staat. Voor een deel is deze onderstelling zeker gewettigd, maar voor een ander deel is die toeneming in de uitgaaf voor woning toch ook stellig toe te schrijven aan het duurder worden van dezelfde woningen in de steden, welke in bevolking vooruitgaan.

Aan GOSCHEN's ter loops gemaakte opmerking over de loonen hechte men overigens niet veel waarde; zijn onderzoek liep daarover niet, en hetgeen hij in het voorbijgaan dienaangaande zeide, geldt wel voor het tijdperk van depressie, waarin Engeland in 1887 nog verkeerde, maar strookt — gelijk wij weten — niet met

---

1) t. a. p. bl. 604.

de werkelijkheid, wanneer langere tijdperken worden onderzocht.

Objectiever werd de moeilijke vraag die ons bezighoudt, behandeld door Bowley in zijne reeds geciteerde verhandeling in het „*Journal of the Statistical Society*" van 1895. Hij begint daar met er op te wijzen, dat gegevens voor eene afdoende uitspraak ontbreken. De vergelijking die hij maakt, heeft daarom geen aanspraak op volledig bewijzende kracht; zij geeft alleen een gewettigd vermoeden. Voor de inkomsten, vallende onder de inkomstenbelasting, gebruikt Bowley dezelfde gegevens als Giffen deed; voor de loonen, gebruikt hij de resultaten zijner loonstatistische onderzoekingen. De verhouding, welke door Giffen, en vóór hem door Leone Levi, werd aangenomen tusschen het aantal arbeiders en het totaal aantal personen met een eigen inkomen, namelijk 77 pCt., houdt Bowley voor alle jaren, waarvoor hij zijne vergelijking maakt, vast. Met deze — voor een deel hypothetische — gegevens komt Bowley tot deze tabel:[1]) d. Van Bowley

	Getal personen met eigen inkomen. (In millioenen.)	Verhoudingscijfer ter bepaling van kolom 3.	Getal arbeiders. (In millioenen.)	Totaal nationaal inkomen. (Millioenen pd. st.)	Toeneming gemiddeld inkomen per hoofd bevolking.	Totaal der arbeidsloonen (Millioenen pd. st.)	Toeneming gemiddeld loon.	Toeneming met inachtneming prijzen levensmiddelen. Gemiddelde van *werkelijke* loonen	Toeneming met inachtneming prijzen levensmiddelen. Gemiddeld *werkelijk* inkomen.
1860	13.3	× 0.77 =	10.2	832	100	392	100	100	100
1866	13.9		10.7	1030	121	464	113	110	118
1870	14.5		11.2	1092	126	486	113	116	130
1874	14.9		11.5	1344	143	609	138	134	139
1877	15.2		11.7	1373	142	591	132	139	148
1880	15.5		11.9	1345	135	567	124	139	152
1883	15.8		12.2	1427	140	609	130	157	168
1886	16.3		12.6	1445	138	605	125	180	198
1891	16.9		13.0	1611	147	699	140	192	202

Bowley waarschuwt er tegen hieruit af te leiden: „dat de loonen werkelijk een afnemend gedeelte van het

[1]) t. a. p. bl. 248.

volksinkomen zijn geweest. Wij hebben bij onze methode niet geheel in rekening kunnen brengen de geleidelijke vervanging van laag betaalden door meer „highly-skilled" arbeid. In sommige bedrijfstakken heeft deze verandering zekeren invloed op onze cijfers gehad; de invloed dien de vermindering van den landbouwarbeid in deze richting gehad heeft, is geheel in rekening gebracht. Maar het feit dat nieuwe takken van bedrijf geheel buiten rekening werden gelaten, moet zorgvuldig worden in het oog gehouden." [1])

Behalve deze invloed is er nog een andere, welke in BOWLEY's tabel de toeneming der totale bedragen voor loonen te laag en daarmede de toeneming der inkomsten uit andere bronnen te hoog doet schijnen. Immers indien de verhouding van het aantal arbeiders tot het aantal personen met een eigen inkomen voor 1860 door het getal 0.77 juist wordt weergegeven, moet dit, in verband met het bekende feit der ook relatieve toeneming van het aantal arbeiders [2]) als gevolg van de ontwikkeling der kapitalistische productiewijze, voor latere jaren hooger zijn. Door dit getal als constant aan te nemen, kreeg BOWLEY voor de latere jaren een te laag aantal arbeiders en daardoor ook een te laag loonbedrag.

„De conclusie die ik uit de heele berekening zou willen trekken, — zegt BOWLEY [3]) — is dat de bestaande onvoldoende gegevens waarschijnlijk maken dat gemiddelde inkomens en gemiddelde loonen zijn toegenomen in bijna gelijke verhouding en dat beide gedurende het behandelde tijdperk ongeveer zijn verdubbeld. [4])

---

[1]) t. a. p. bl. 250.

[2]) Vgl. boven, bl. 185.

[3]) t. a. p. bl. 251/2.

[4]) KAUTSKY. *Die Soziale Revolution*, bl. 24, meent daarentegen uit BOWLEY's cijfers te kunnen afleiden, dat het inkomen uit andere bronnen dan het loon tusschen 1860 en 1891 zooveel meer steeg dan dit laatste dat de „Mehrwerthsrate" en daarmede de „Ausbeutung" der arbeiders in dat tijdperk ten minste van 96 tot 112 pct. klom. Hij komt tot dit resultaat door alle inkomens, die niet uit loon worden getrokken, als inkomens uit „Ausbeuting" der engelsche arbeiders te rekenen. BERNSTEIN, *Soz. Monatsh.*, 1902- II, bl. 588/9, merkt hiertegen op, dat KAUTSKY bij deze rekening de omstandigheid over het hoofd ziet, dat een niet onbelangrijk deel van het engelsche kapitaal in het buitenland is belegd en zijn rente dus niet trekt uit „Ausbeutung" der engelsche arbeiders. BERNSTEIN zegt dat de inkomsten

„Terwijl wij de gansche natie mogen gelukwenschen met de ontzaglijke toeneming van de volkswelvaart, voor zoover deze te meten is aan groote ontvangsten, is het niet billijk aan de arbeidende klasse het aandeel, dat zij daarin verkreeg, te misgunnen. Zij die de gemiddelde of meer dan de gemiddelde loonen ontvangen, mogen worden aangemerkt als een loon te verdienen, dat hen in staat stelt hun geheele persoonlijkheid te ontplooien in hun welverdiende rusturen; maar dit kan niet worden getuigd van het even groot getal dergenen wier loonen beneden het gemiddelde zijn. In zoover als werkelijk gebrek tegenwoordig het lot is van een klein gedeelte van het volk (hoewel absoluut van een groot getal) en als comfort binnen het bereik valt van toenemende aantallen werklieden, is het grootste voordeel van die toeneming in welvaart aan de loontrekkenden toegevallen; maar dit is alleen vermindering van onrechtvaardigheid en onbillijkheid. In 1860 waren het de werklieden, die het meest behoefte hadden aan elk voordeel, dat aan de natie mocht toevallen en het zou niet meer dan redelijk geweest zijn te verwachten dat hun vooruitgang in geld-inkomsten (afgezien van betere arbeidsvoorwaarden) ten minste even snel zou zijn als die van de rijkere klassen.

„De tijd om zich af te vragen of het aandeel der werklieden niet te groot wordt, zal niet gekomen zijn, zoolang niet alleen de duur en de bezwaren van den arbeid niet zijn verminderd en hun arbeid aan hun hoogeren aanleg niet meer afbreuk doet dan het geval is bij de middel- en de hoogere klassen, maar zoolang ook een groot deel van de bronnen van comfort, genoegen en ontspanning, die nu buiten bereik zijn van allen behalve de meest bevoorrechten onder de werklieden, niet zullen open staan voor den gewonen werkman en zoolang armoede nog mogelijk zijn zal voor iemand die gewoon werk te doen heeft. Op dit oogenblik verdient elke

---

van dit buitenslands belegde engelsche kapitaal heel wat meer dan 100 millioen £ per jaar bedragen. BERNSTEIN voegt aan zijne weerlegging van KAUTSKY's zonderlinge berekening toe: „KAUTSKY hat schon manches Erstaunliches in Auslegung statistischer Zahlen geleistet, aber mit dem Vorstehenden schlägt er sozusagen seinen eigenen Record."

poging om terugkeer tot vroegere loonen te verhinderen, en elke vooruitgang die in tijden van welvaart wordt verkregen, onze warmste sympathie."

4. Pruisen.
a. Onderzoekingen van Soetbeer.

Soetbeer kwam reeds in 1875 voor Pruisen tot eene wel iets beneden Giffen's optimisme blijvende, maar toch zeer blijmoedige conclusie. Hij schreef in *Der Arbeiterfreund*:[1]) In de groote meerderheid der nieuwere geschriften over de zoogenaamde „sociale kwestie" wordt het gewoonlijk voor een door de statistiek bewezen, voor een erkend feit verklaard, dat door de nieuwere ontwikkeling van onze economische toestanden de verarming absoluut en relatief stijgende is, terwijl tegelijkertijd de concentratie van den rijkdom des te sterker toeneemt. De herhaaldelijk hiervoor bijgebrachte cijfers schijnen dit dan ook onweerlegbaar te staven, daar op de hoogere en hoogste sporten van de ladder der inkomens de procentsgewijze berekende stijging veel beteekenender en sneller is, dan op de lagere en met name de laagste sporten. Deze stelling berust echter op eene onjuiste gevolgtrekking; de onjuistheid daarvan is, naar wij meenen, gemakkelijk aan te toonen. Wij willen er van afzien, dat de sterkere stijging der hoogere inkomensklassen ten deele aan strengeren en meer nauwkeurigen aanslag toe te schrijven is, en willen de ongelijke stijging in de verschillende klassen erkennen als in hoofdzaak met de werkelijkheid overeenkomend. Ligt daarin dan, bij nadere beschouwing, niet juist een bewijs voor de toenemende verspreiding der welvaart? Tot het tegendeel zou alleen dan geconcludeerd moeten worden, wanneer op de hoogere sporten van de ladder der inkomens, het getal der aangeslagen personen afnam of gelijk bleef, of althans slechts weinig steeg, terwijl het bedrag der inkomens op die sporten belangrijk toenam en daarentegen op de onderste sporten de kohieren eene groote stijging aanwezen. De toeneming van de algemeene welvaart kan toch op geen andere wijze in haar werk gaan, dan dat van jaar tot jaar juist het getal der personen in de hoogere klassen door opstijging uit de lagere klassen

1) XIIIe Jaargang, 1875, bl. 289/90.

klimt. Ofschoon deze opvatting ons vanzelfsprekend toeschijnt, willen wij haar toch door een voorbeeld verduidelijken.

„In de oude provinciën van den pruisischen staat steeg, volgens de belastingkohieren van 1852 tot 1873 het getal der belastingplichtigen in de verschillende klassen als volgt:[1])

INKOMENS.	Aantal personen.		Toeneming.		Opstijging van pers. in hoogere klasse, in pCt. Methode WOLF.[2])
	1852.	1873.	Absoluut.	In pCt.	
Tot 400 Thaler. . .	4.899 922	6.016.710	1.116.788	22.8	—
Boven 400—1000 Thlr	118.138	207.205	89.067	75.5	2.74
„ 1000—3200 „	38.491	83.638	45.147	117.3	44.90
„ 3200 - 12000 „	4.589	12.463	7.874	171.7	23.30
„ 12000—24000 „	330	1.426	1.096	370.6	35.00
„ 24000 „	106	623	517	487.7	156.66

„Deze getallen toonen klaarblijkelijk juist door de sterkere progressie in de hoogere klassen, hoe ongegrond de bewering is, dat, in het geheel genomen, eene onevenredige concentratie der groote vermogens plaats vindt, hoe integendeel de kleinere inkomens sneller toenemen en daardoor in hoogere klassen opstijgen, hoe zich alzoo eene verblijdende toeneming van den welstand in steeds ruimere kringen vertoont."

Tegen dit betoog is wel het een en ander in te brengen. Zeker zou het niet pleiten voor de toeneming in welvaart als de meervermogende klasse in aantal weinig toe- of zelfs afnam. Vooral indien dit verschijnsel gepaard ging met eene snellere toeneming van het gezamenlijk inkomen van die klasse. Dán zou zich juist het verschijnsel voordoen, dat door MARX werd voorspeld en dat de feiten niet te zien geven: de samentrekking van het vermogen in een afnemend of althans niet naar verhouding toenemend aantal personen. De groote relatieve toeneming

[1]) De derde kolom en de laatste kolom zijn door mij toegevoegd.
[2]) Zie over deze methode beneden, n⁰. 8 van deze paragraaf.

van het aantal meervermogenden bewijst echter wel is waar eene toenemende verspreiding van rijkdom, maar die verspreiding blijft toch beperkt binnen een absoluut klein kringetje en zij belet niet dat elk lid van dat kleine kringetje, dooreengenomen, in rijkdom relatief sterker kan toenemen dan de meer talrijke minder-rijken.

SOETBEER's tabel nu wettigt zijne conclusie niet: 1°. omdat zij niets zegt omtrent de toe- of afneming van het gemiddeld inkomen in de verschillende klassen; zijne conclusie toch zou moeten worden verworpen, indien niettegenstaande de sterkere toeneming in aantal, de hoogere klassen ook sterker toenamen in gemiddeld inkomen; en 2o. omdat voor verhooging van algemeene welvaart wel noodig is eene inkrimping der groep van minvermogenden en eene toeneming der financieel betergestelden, maar volstrekt niet dat juist de uitersten onder dezen zich het sterkst vermeerderen. SOETBEER's tabel bewijst wel indirect[1]) tegen MARX' bewering dat de kapitaalophooping zou gaan ten koste van de middelmatige vermogens, de kleinere kapitalisten. Ook de middenklasse neemt toe, hoewel minder sterk dan de hoogste inkomensklasse. Doch tevens geeft de tabel eer eene bevestiging dan een tegenspraak van de bewering, dat van de vermeerdering van den maatschappelijken rijkdom een toenemend aandeel komt aan de rijken; van de bewering m. a. w. dat, al worden de arbeiders niet armer, de afstand, die hen van de welgestelden scheidt, grooter wordt. Alleen dan zou deze bewering worden gelogenstraft, indien bleek 1o. dat in later tijdperk het verschil in toeneming tusschen groote en middelmatige inkomens de neiging vertoonde van te verminderen en 2o. dat de toeneming in gemiddeld inkomen bij de lagere inkomensklassen relatief sterker of althans niet zwakker is dan bij de hoogere.

SOETBEER's latere onderzoekingen geven hieromtrent licht. Voor het tijdperk 1872 tot 1878 komt hij voor Pruisen tot het volgende resultaat: [2])

[1]) Indirect, want rechtstreeks zegt de tabel niets over de beweging en de verdeeling van het maatschappelijk *vermogen*, maar alleen over de beweging in de verdeeling van het maatschappelijk *inkomen*.

[2]) *Umfang und Vertheilung des Volks-Einkommens im Preussischen Staate* 1872—1878, bl. 45 en volg.

INKOMENS.	AANTAL AANGESLAGENEN.		Absolute stijging aantal aangeslagenen.	Gemiddeld Inkomen per aangeslagene.		Percentsgewijze Toe- of afneming.		Opstijging aangeslagenen in hoogere klasse, in pCt. (Methode WOLF.)
	1872	1878		1872	1878	Aantal aangeslagenen.	Gemiddeld Inkomen.	
Tot 525 Mark	3.150.000	3.506.000	356.000	400 M.	400 M.	11.30	—	—
Boven 525 tot 2.000 M.	4.530.000	4.817.000	287.000	880 „	917 „	5.50	4.2	11.17
„ 2000 „ 6.000 „	331.658	396.895	65.237	3.110 „	3.189 „	19.60	2.54	1.91
„ 6.000 „ 20,000 „	40.091	61.972	21.881	9.616 „	9.571 „	55.—	— 0.47	7.—
„ 20.000 „ 100,000 „	6.077	7.671	1.594	37.232 „	37.726 „	26.70	1.33	4.28
Boven 100.000 M.	357	491	134	227.241 „	207.271 „	37.50	— 8.79	2.20
	Voor 1876 tot 1886. [1]							
	1876	1886		1876	1886			
Tot 525 Mark	3.311.752	4.046.268	734.516	400 M.	400 M.	22.20	—	—
Boven 525 tot 2.000 M.	4.704.757	5.034.786	330.029	926 „	910 „	7.—	— 1.73	11.48
„ 2.000 „ 6.000 „	384.248	433.682	49.434	3.174 „	3.233 „	13.—	1.89	1.47
„ 6.000 „ 20.000 „	58.286	77.779	19.493	9.601 „	9.617 „	33.50	0.16	5.73
„ 20.000 „ 100.000 „	7.501	10.123	2.622	38.093 „	37.853 „	37.60	— 0.63	4.90
Boven 100.000 M.	532	737	205	212.681 „	205.728 „	38.50	— 3.27	2.73

[1]) *Vierteljahrschr. f. Volkswirtsch. u. Geschichte* XXIV, 4, bl. 135 en volg. Volgens de tabel, medegedeeld door GERLACH *Einkommensteuer*, *Hwb. d. Stw.*, 2e dr., bl. 400/1 was het aantal aangeslagenen in Pruisen met een inkomen van:

	1883/4 (duizendtallen)	1891/2 (duizendtallen)	meer absoluut	meer pCt.	Opstijging in hoogere klasse (Methode WOLF).
900— 1200 M.	617	911	294	48	
1200— 3000 „	694	838	144	21	30.47
3000— 6000 „	132	176	44	33	7.64
6000— 9600 „	29	38	9	31	13.64
9600—32400 „	21	30	9	43	13.49
32400—96000 „	3	4	1	33	6.67
boven 96000 „	0.5	0.9	0.4	80	13.33

Deze twee tabellen toonen nu, in vergelijking met die voor het tijdvak 1852—1873, een in twee opzichten opmerkelijk verschil: 1e is het verschil in procentsgewijze toeneming van de verschillende inkomensklassen in de latere tijdperken belangrijk minder groot dan in het oudere; m. a. w. in de latere tijdperken der kapitalistische ontwikkeling is er een meer gelijkmatige stijging van de lagere en hoogere inkomens; en 2e nemen de gemiddelde inkomens in de latere tijdperken, vooral in de hoogere klassen eer af dan toe. Dit laatste is vooral opmerkelijk; het wijst namelijk, in lijnrechte tegenspraak met MARX' voorspelling, op eene toenemende verspreiding van het maatschappelijk inkomen, zoowel onder de hoogere als onder de lagere inkomensklassen, niet op toenemende ophooping in handen van dezelfde personen.

b. van HEISZ. Het eerste der zooeven genoemde verschijnselen blijkt nog duidelijker uit de tabellen, welke HEISZ voor hetzelfde tijdvak geeft dat door SOETBEER behandeld wordt. [1]) HEISZ is heel wat minder optimistisch dan SOETBEER en meent uit de uitkomsten der pruisische klasse- en inkomstenbelasting voor het tijdvak 1853—1890 tot eene veel snellere toeneming der groote dan der overige inkomens te moeten besluiten. [2]) Neemt men het tijdperk in zijn geheel, dan is de slotsom die HEISZ trekt, zeker wel zoo gerechtvaardigd als die van SOETBEER. Maar HEISZ splitst bovendien het tijdvak in drie onderdeelen: 1853—1863, 1863—1873 en 1875—1890. [3]) Zonderling genoeg verzuimt hij na te gaan, hoe het met de relatief versnelde toeneming der groote inkomens in die drie onderdeelen van het door hem onderzochte tijdvak gesteld is. Had hij dat wèl gedaan, dan zou hij hebben gezien dat die relatieve versnelling in het tijdperk 1863—'73, in vergelijking met het tijdvak 1853—'63, nog was toegenomen, maar in het tijdvak 1875—1890, dus in het tijdvak waarin Duitschland's en daaronder ook Pruisen's indu-

---

[1]) CLEMENS HEISZ, *Die grossen Einkommen in Deutschland und ihre Zunahme in den letzten Jahrzehnten.*
[2]) t. a. p. bl. 81.
[3]) t. z. p. bl. 31, 46 en 67.

strieele ontwikkeling haar bekende vlucht begint te nemen, in vergelijking niet alleen met 1863—73 maar ook met 1853—63 merkbaar afnemende was.

INKOMENS van		TOENEMING VAN HET AANTAL AANGESLAGENEN.					
		1853—1863		1863—1873		1875 -1890	
		Abs. get.	pCt.	Abs. get.	pCt.	Abs. get.	pCt.
beneden 900	M.	660.477	13.84	379.878	6.99	2.246.133	27.28
900—1500	„	25.096	11.78	22.419	9.42	216.964	29.59
1500—3000	„	40.802	43.47	18.708	14.25	64.896	22.56
3000—7200	„	16.088	45.24	22.296	43.17	59.647	60.44
7200—12000	„	3.246	59.03	4.399	50.30	9.543	61.92
12000—36000	„	1.858	63.96	3.251	68.26	6.058	64.78
36000—60000	„	222	78.17	615	121.54	741	60.74
60000 — 120000	„	112	97.39	425	187.22	399	58.94
meer dan 120000	„	32	71.11	199	258.44	203	76.32

De zeer sterke relatieve toeneming van de grootere inkomens in het tijdperk 1863—1873 staat zeker niet voor een gering deel in verband met de stijging der inkomsten uit grondbezit in die jaren; de daarop gevolgde daling dezer inkomsten heeft omgekeerd haar invloed in het tijdperk 1875—1890 niet gemist. Voor zoover dit het geval is, staat de veel minder ongelijkmatige toeneming der inkomens van verschillende grootte in dit laatste tijdperk niet in rechtstreeksch verband met den opbloei der duitsche industrie. Daar deze storende invloed zich in het tijdvak 1890—1900 veel minder sterk deed gevoelen is het vooral van belang na te gaan, wat dit laatste tijdperk voor ons onderwerp leert.

Eerst echter moeten wij nog wijzen op eene eigenaardigheid die de tabellen van Soetbeer voor 1872—1878 en 1876—1886 te zien geven, doch welke bij de groepeering van Heisz niet uitkomt: groote toeneming der laagste bij opmerkelijk geringe toeneming der op één na laagste klasse; — een verschijnsel dat weinig gunstig is. Soetbeer meent echter dat dit ongunstige verschijnsel zich alleen op het papier en niet in de werkelijkheid voordoet; hij schrijft deze eigenaardigheid der tabellen toe aan den

minder zorgvuldigen aanslag der lagere klassen: „Voor de ambtenaren is het ten aanzien van het financieele resultaat — zoo schrijft hij[1]) — van ondergeschikte beteekenis of een aangeslagene in de 1e of de 2e belastingklasse, met een inkomen van 420—600 M. of van 660—900 M.,[2]) geplaatst wordt; daardoor zullen vele duizenden die bij zorgvuldigeren aanslag in de 2e klasse zouden geplaatst zijn, in de 1e klasse gebleven zijn en zal dit ook in de toekomst niet anders zijn. Wij achten het buiten twijfel, dat dit de reden is, waarom in de kohieren waarop de statistiek der inkomens berust, de laagste klasse in de latere jaren een veel te klein getal aangeslagenen aan de tweede afgegeven heeft en waarom, als onmiddellijk gevolg daarvan, de toestand der inkomensklasse 501 tot 2000 M. er in de overzichten belangrijk ongunstiger uitziet dan in de werkelijkheid."

Tot staving van dit oordeel beroept SOETBEER zich op van elders blijkende verhooging der inkomens van de lagere klassen, d. w. z. op loonstijging en verhooging der spaarbankinlagen, en voorts op de uitkomsten der saksische inkomstenbelasting die dat eigenaardige verschijnsel niet vertoonen. „Het is zeker niet aan te nemen, zoo schrijft hij, dat in de nieuwere economische ontwikkeling der laagste klassen werkelijk een zoo opmerkelijk verschil tusschen Pruisen en Saksen bestaan zou als uit de belastingkohieren zou volgen."

c. Gegevens uit den laatsten tijd.

Alvorens van de pruisische gegevens tot de saksische over te gaan, rest ons thans nog na te gaan, wat de pruisische inkomstenbelasting[3]) omtrent de beweging der inkomens in de laatste jaren leert. Hieraan werd onlangs eene studie gewijd door KURT NITSCHKE.[4]) De volgende tabel is daaraan ontleend:[5])

---

[1]) t. a. p. XXV, 1, bl. 31.

[2]) SOETBEER schat de inkomsten gemiddeld 25 pCt. hooger dan den aanslag en komt er zoodoende toe van 525 M. af te rekenen, waar de kohieren van 420 M. af rekenen.

[3]) De oude klasse- en inkomstenbelasting werd bij de wet van 24 Juni 1891 vervangen door eene op nieuwen voet geregelde inkomstenbelasting.

[4]) *Einkommen und Vermögen in Preussen und ihre Entwicklung seit Einführung der neuen Steuern mit Nutzanwendung auf die Theorie der Einkommensentwicklung.*

[5]) t. a. p. bl. 34 en 59.

INKOMENS in Marken.	Toeneming van het aantal aangeslagenen 1892—1900.		Toeneming totaal inkomen v. elke klasse 1892—1900.	
	Absol.	pCt.	Absol. in millioenen M.	pCt.
900—1.350	605.649	45.5		
1.350—2.100	164.386	29.4	1080	51.02
2.100—3.000	74.209	33.2		
3.000 -6.000	61.493	30.0	247	11.67
6.000—9.500	16.218	29.3	120	5.67
9.500—30.500	14.744	31.9	227	10.72
30.500—100.000	3.541	38.9	443	20.92
boven 100.000	993	59.9		

Uit deze tabel blijkt 1o. dat de toeneming van het aantal aangeslagenen in het laatste tijdvak veel minder ongelijkmatig was dan in de vroegere tijdvakken, 2o. dat met uitzondering van de naar boven niets verliezende hoogste klasse, de laagste klasse het sterkst in aantal toenam en 3o. dat alle klassen niet alleen in aantal aangeslagenen maar ook in totaal-inkomen stegen en wel zoodanig, dat de hoogste inkomensklassen, boven 30500 M. ruim 1/5, de gemiddelde, tusschen 3000 en 30500 M., ruim 1/4 en de laagste van 900—3000 M. meer dan de helft van de totale inkomensvermeerdering tot zich trokken.

Per 10000 inwoners was in Pruisen het aantal aangeslagenen met een inkomen van: [1])

INKOMENS.	1892	1899	TOENEMING.	
			Absoluut.	pCt.
900—1.200 M.	367	440	73	19.89
1.200—1.500 „	143	160	17	11.82
1.500—2.100 „	124	133	8	7.26
2.100—3.000 „	75	88	13	17.33
boven 3.000 „	106	119	13	12.26

[1]) *Ztschr. d. K. Pr. Stat. Bur.* 1901. bl. XI, XII.

Naar aanleiding van deze cijfers zegt het officieele tijdschrift: „Volgens deze gegevens schijnt de ontwikkeling der „middelmatige" inkomens (waaronder verstaan worden die tusschen 900 en 3000 Mark) in geenen deele ongunstig. Weliswaar mag men uit deze gegevens ook niet te veel afleiden, omdat daarbij de meer zorgvuldige heffing van sommige groepen van inkomens, met name in de steden bovendien ook de duurdere levenswijze medespelen kan, tengevolge waarvan een hooger geldinkomen slechts dezelfde waarde heeft als voor jaren een lager... Bijzonder sterk is de toeneming der inkomens in de eerste groep van 900 tot 1200 M., die ten deele door eene stijging der loonen enz., ten deele echter ook door de hier en daar toegepaste zorgvuldigere beschrijving der hoogbeloonde arbeidersgroepen kan zijn bewerkt."

d. Verdeeling naar de bronnen v. het inkomen.

Naar de bronnen verdeeld, stegen in Pruisen de inkomsten uit: [1])

Tusschen 1892 en 1900.

	(In millioenen Mark.)				pCt.
Kapitaal	van	892	tot	1141	27.9
Onroerend goed . .	„	755	„	921	22.0
Handel en nijverheid	„	983	„	1418	44.2
Loon en salaris . .	„	594	„	954	62.3

Procentsgewijze bedroeg het aandeel van de inkomsten uit:

	1892	1900	Meer of minder.
Kapitaal.	27.6	25.67	— 1.93
Onroerend goed. . .	23.4	20.7	— 2.7
Handel en nijverheid .	30.5	31.9	1.4
Loon en salaris . . .	18.4	21.7	3.3

De laatste twee tabellen wijzen er op dat het loon als bron van inkomst in het latere ontwikkelingstijdperk van het kapitalisme, in vergelijking met de andere bronnen van inkomst, met name in vergelijking met het

[1]) NITSCHKE, t. a. p. bl. 64.

kapitaal, geleidelijk in beteekenis toeneemt. In hoever daaruit voor ons vraagstuk eenige conclusie mag worden getrokken, wordt bij de behandeling der gegevens uit Saksen nader besproken.[1]

5. Saksen.
a. Onderzoekingen van VICTOR BÖHMERT.

Wat de saksische inkomstenbelasting aangaande ons onderwerp leert, werd door VICTOR BÖHMERT, den toenmaligen directeur van het Statistisch Bureau van het Koninkrijk Saksen, in het *Zeitschrift des K. Sächsischen Statistischen Bureaus*, jaargang 1894, uiteengezet, in een artikel over *„Sächsische Einkommensteuerstatistik von 1875—1894.*"

„Het getal der onbemiddelden, die een inkomen hebben van slechts 300 tot 800 M., bedroeg (met uitsluiting van hen die vrijdom van belasting hadden).

In het jaar.	Absoluut.	pCt. van alle aangeslagenen.
1879	751.626	69.2
1882	806.057	69.56
1886	853.509	67.61
1890	869.426	62.16
1892	868.081	60.37
1894	889.648	59.69

„Absoluut genomen is derhalve het getal der geheel onbemiddelden van 1879 tot 1894, met uitzondering van het jaar 1892, een weinig toegenomen; daarentegen onderging het getal der onbemiddelden relatief sedert 1882 voortdurend vermindering; in het geheele tijdvak van 1879 tot 1894 bedroeg deze vermindering 9.59 pCt. der aangeslagenen. Hierbij moet er aan herinnerd worden, dat zich onder hen die in Saksen voor minder dan 800 M. belasting betalen, talrijke dienstboden en een beroep uitoefenende onmondige kinderen enz. bevinden, wier inkomen voor een groot deel gespaard kan worden of als toeslag dient tot een grooter gezinsinkomen."[2]

Het aantal aangeslagen physieke personen nam tusschen 1879 en 1894 als volgt toe:

---

[1]) Zie beneden bl. 306.
[2]) t. a. p. bl. 210.

INKOMEN.	1879	1894	Toeneming.	
			Absol.	pCt.
800—950 M.	57.164	133.502	86.338	133.54
950—1100 „	39.662	86.980	47.318	119.30
1100—1250 „	28.142	59.915	31.773	112.90
1250—1400 „	17.787	37.192	19.405	109.10
1400—1600 „	22.507	40.385	17.878	79.43
1600—1900 „	20.149	34.200	14.051	69.74
1900—2200 „	14.362	25.655	11.293	78.63
2200—2500 „	10.481	18.294	7.813	74.54
2500—2800 „	7.104	12.060	4.954	69.76
2800—3300 „	9.714	15.927	6.213	63.96
3300—4800 „	13.215	22.828	9 613	72.74
4800—9600 „	10.857	19.062	8.205	75.57
9600—26000 „	4.091	8.754	4.663	113.98
26000—54000 „	592	1.761	1.169	197.47
54000—100000 „	170	529	359	211.18
meer dan 100000 „	68	257	189	277.94 [1]

BÖHMERT geeft nog eene andere vergelijking ter veraanschouwelijking van de toeneming in aantal der vier grootere inkomensklassen, waarin hij de aangeslagenen verdeelt. „Gesteld het getal aangeslagenen was in de jaren 1879 tot 1894 gelijkmatig voor alle klassen, dus naar verhouding evenals het totaal der aangeslagenen, d. w. z. met 37.40 pCt. toegenomen, dan zou het in het jaar 1894 hebben moeten bedragen in:

---

[1]) KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, 105, doet over de inkomsten der saksische inkomstenbelasting eene mededeeling die een gansch anderen indruk maakt: „Die Gesammtzahl der eingeschätzten physischen Personen wuchs von 1879 bis 1894 um 37.4 Prozent, von 1.084.751 auf 1.490.558, dagegen die der physischen Personen mit einem Rieseneinkommen von mehr als 54000 Mark um 272 Prozent, von 238 auf 886."

KAUTSKY vergeet echter mede te deelen, dat het lage percent der *algemeene* stijging is te verklaren door de relatieve daling van het aantal der laagste inkomens beneden 800 M., welke daling toch ook volgens KAUTSKY wel een gunstig teeken voor de maatschappelijke welvaart zijn zal. Had KAUTSKY dat verzuim niet gemaakt, dan zou zijne tegenstelling tusschen de algemeene stijging der inkomens en die der hoogste inkomens minder scherp zijn uitgevallen. De inkomens boven 800 M. namen niet met 37.4 maar met 102 pCt. toe.

klasse	I	(tot 800 Mark)	1.138.698	personen
„	II	(800—3300 „)	312.020	„
„	III	(3300—9600 „)	33.078	„
„	IV	(boven 9600 „)	6.762	„

„In werkelijkheid echter werden in het jaar 1894 gevonden:

in klasse	I	973.257	dus minder:	165.441	personen
„ „	II	464.110	„ meer	152.090	„
„ „	III	41.890	„ „	8.812	„
„ „	VI	11.301	„ „	4.539	„

„Door het opstijgen uit de laagste in de hoogere klassen is alzoo het getal der tot de overige klassen behoorenden toegenomen. Daar men wel aannemen kan, dat de in de 1e klasse ontbrekenden in klasse II overgegaan zijn, zoo wordt daardoor tegelijkertijd de belangrijke stijging in klasse II verklaard. Klasse II heeft dan analoog aan klasse III het verschil tusschen 165441 en 152090, alzoo 13351 en klasse III aan klasse IV 4539 personen afgegeven.

„De toeneming der rijken is naar verhouding in het tijdvak van 1879 tot 1894 het grootst geweest en ook de som der inkomens, welke in deze klasse vallen, is naar verhouding meer geklommen dan de som der inkomens in de overige klassen. Dit verschijnsel heeft echter niets bedenkelijks, daar het toch slechts uit het opstijgen van onderen op voortspruit en daar van groote inkomens die niet verteerd behoeven te worden, gemakkelijker grootere sommen gespaard en ter uitbreiding van winstgevende ondernemingen aangewend kunnen worden.

„Het moet integendeel als verblijdend aangemerkt worden, dat trots de algemeene verbetering van den toestand der lagere en middel-klassen, welke door de verhooging der loonen en door de betere verzekering tegen ziekte, ongeval en ouderdom verkregen is, de welstand der bezittende klassen eveneens is toegenomen en dat genoegzaam kapitaal voor grootere ondernemingen en voor de gestadige vermeerdering en verbetering van

de nationale productie en den nationalen handel bespaard wordt, in stede van te worden verkwist en geleidelijk te verdwijnen." [1])

De gemiddelde inkomens bedroegen in de klassen met een inkomen van: [2])

INKOMENS.	1879	1892	Toe- of afneming in procenten.
beneden 300 M.	212.7	238.4	11.6
300—800 „	483.7	527.6	9.2
800—2.200 „	1.235.0	1198.7	— 2.9
2.200—4.800 „	3.097.3	3093.6	— 0.01
4.800—9.600 „	6.496.4	6536.1	0.6
9.600—26.000 „	14.510.2	14.669.3	1.1
26.000—54.000 „	35.561.0	35.913.9	1.0
boven 54.000 „	103.065.0	108.793.1	5.5

Van het totaal inkomen in Saksen kwam in procenten op de inkomens: [3])

	1875	1879	1884	1890	1894
beneden 3300 M.	67.16	73.22	70.83	68.44	67.29
boven „ „	32.84	27.29	29.17	31.56	32.71

Bij deze laatste vergelijking is in het oog te houden, dat zij ook de rechtspersonen (naamlooze vennootschappen, enz.) omvat. Men wachte zich overigens er voor, uit deze vergelijking tot geleidelijke samentrekking der inkomens sedert 1879 te besluiten. Het verschijnsel van de relatieve toeneming van het totaal der inkomens boven- en de relatieve afneming van dat der inkomens beneden 3300 M. vindt zijne verklaring eenerzijds in de sterke relatieve vermindering der kleinste inkomens en anderzijds in de niet minder sterke relatieve toeneming der vennootschappen in aantal en in winstbedragen.

b. Gegevens uit den laatsten tijd.

De gegevens uit Saksen uit den allerlaatsten tijd komen

[1]) t. a. p. bl. 212.
[2]) Zie J. Pierstorff, *Einkommen*, *Handwb. d. Staatsw.* 1e Suppl. bl. 282.
[3]) V. Böhmert, t. a. p. 209.

geheel overeen met hetgeen BÖHMERT voor het tijdvak 1874—1894 mededeelde. In het *Zeitschrift des K. Sächsischen Statistischen Büreaus*, jaargang 1901 werd een artikel geplaatst van Dr. G. WÄCHTER, over „*Die Sächsische Einkommensteuerstatistik von 1896 bis 1900*" [1]. Dr. WÄCHTER schrijft daar: [1]) „In het jaar 1894 hadden van 1.496.566 beschreven personen niet minder dan 265.755 (17.76 pCt.) een jaarlijksch inkomen van niet meer dan 400 M. In het jaar 1896 bedroeg het aantal der niet-belastingplichtigen (met een inkomen tot 400 M.) nog slechts 217964 (13.78 pCt.) en in het jaar 1900 is dit getal tot 188988 (10.82 pCt. van alle beschrevenen) gedaald. Ook het getal der weinig bemiddelden met 400 tot 1100 M. inkomen is sedert 1896 wel is waar niet absoluut, maar wel procentsgewijze van 65.70 tot 63.64 pCt. verminderd. Daarentegen wijzen de middel- en de hoogere belastingklassen sedert 1896 bijna zonder uitzondering absoluut en percentsgewijze opmerkelijke toenemingen der aangeslagenen aan."

De volgende cijfers [2]) toonen dit aan:

INKOMENS.	Aantal beschreven physieke personen.		Gemiddeld inkomen.		Toe- of afneming. Beschreven personen.		Toe- of afneming. Gemidd. inkomen.
	1896	1900	1896	1900	Absol.	pCt.	pCt.
M.			M.	M.			
tot 500	543.147	490.745	393.7	395	— 52.402	— 9.6	0.38
500—800	464.827	477.876	651	654	13.049	2.8	0.46
800—1400	351.634	491.017	1.033	1.048	139.383	39.6	1.45
1400—2500	128.411	171.523	1.829	1.813	43.112	33.6	— 0.87
2500— 6300	15.026	80.737	3.711	3.700	15.711	24.2	— 0.30
6300 —20000	17.794	22.018	10.262	10.262	4.224	23.7	—
20000—50000	3.240	4.160	29.669	29.685	920	28.4	0.05
50000 – 200000	902	1.266	82.945	82.564	364	40.4	— 0.46
boven 200000	66	119	309.571	307.662	53	80.3	— 0.62

Van belang voor ons onderwerp zijn ook nog de vol-

[1]) t. a. p. bl. 94.
[2]) Getrokken uit de tabel, t. z. p. bl. 98/99.

gende vergelijkingen. Volgens een opgaaf van H. TARNKE [1]) waren de belastingplichtige inkomens in Saksen in procenten als volgt verdeeld:

	1879	1898	Meer of minder.
Inkomens tot 800 M.	39.7	23.4	— 16.3
„ van 800—3300 M. (1898: 3400 M.)	33.5	42.0	8.5
„ „ 3300—9600 M. (1898: 10.000 M.)	13.0	13.3	0.3
„ boven 9600 M. (1898: 10.000 M.)	13.8	21.3	7.5

Volgens eene door WILHELM BÖHMERT opgemaakte tabel [2]) bedroeg per 10.000 inwoners het aantal aangeslagenen (rechtspersonen inbegrepen) in Saksen, met een inkomen:

INKOMENS.	1880	1896	Meer of minder. Abs.	Meer of minder. pCt.
beneden 950 M.	3076	3054	— 22	— 0.7
van 950—1250 „	232	427	195	84.—
„ 1250—1600 „	138	223	85	61.6
„ 1600—1900 „	69	99	30	43.5
„ 1900—2200 „	49	73	24	49.—
„ 2200—2500 „	36	52	16	44.4
„ 2500—3300 „	58	65	7	12.0
„ 3300—3800 „	20	37	17	85.0
„ 3800—4800 „	26	40	14	54.—
„ 4800—6300 „	20	29	9	45.—
„ 6300—9600 „	12	25	13	108.—
boven 9600 „	21	33	12	57.—

Volgens een andere tabel van denzelfden schrijver, [3]) waaraan ik de cijfers voor 1900 uit de door WÄCHTER medegedeelde gegevens toevoeg, bedroeg het totaal inkomen van elke inkomensklasse (met inbegrip der rechtspersonen) in Saksen:

[1]) *Die Entwickelung des Gesamteinkommens im Königr. Sachsen von 1878 bis 1898. Zeitschr. f. Social. Wissensch.* III, bl. 205 en volg.
[2]) *Die Verteilung des Einkommens in Preussen und Sachsen*, bl. 13.
[3]) t. a. p. bl. 11.

INKOMENS.			Absoluut in millioenen Mark.			Per 1000 Mark van het totaal inkomen van alle aangeslagenen met meer dan 950 Mark inkomen.		
			1880	1896	1900	1880	1896	1900
	tot 950	M.	445	650	666			
van	950—1250	„	75	177	273	139	155	177
„	1250—1600	„	59	121	178	110	106	115
„	1600—1900	„	36	66	88	67	58	57
„	1900—2200	„	30	57	71	56	50	46
„	2200—4800	„	130	230	286	241	201	185
„	4800—9600	„	72	134	164	134	117	106
„	9600—26000	„	65	148	183	121	129	118
„	26000—51000	„	24	72	93	45	63	60
„	51000—100000	„	18	53	73	33	46	47
	boven 100000	„	29	86	138	54	75	89

Absolute vooruitgang alzoo van het totaal inkomen in alle klassen, een vooruitgang echter die niet voor alle klassen relatief gelijk was.

Tusschen 1880 en 1900 nam het aandeel in het geheele volksinkomen van de klassen tusschen 950 en 1600 Mark inkomen en dat van de klassen boven 26000 Mark inkomen toe, het aandeel van de tusschen liggende klassen af. Men zij echter weer niet te vlug met zijne gevolgtrekkingen uit deze cijfers. De absolute en relatieve toeneming van het totaal der inkomens beneden 1600 M. is vrijwel geheel een gevolg van den absoluten en relatieven vooruitgang in financieele positie van de arbeidende klasse en de lagere beambten. De sterke vooruitgang in de klassen boven 26000 Mark inkomen is voor een goed deel toe te schrijven aan de toeneming van het inkomen der rechtspersonen, met name van dat der naamlooze vennootschappen. Om eenig denkbeeld te geven van den invloed der opneming van de rechtspersonen, voeg ik nog enkele cijfers hieraan toe [1]). Van 1880 tot 1900 nam

[1]) Ontleend aan WÄCHTER, t. a. p bl. 96/100.

het totaal-inkomen der physieke personen in Saksen toe van 951 tot 2121 millioen Mark of met 123 pCt., dat der rechtspersonen van 31 tot 92.5 millioen Mark of met 197 pCt. Deze laatste toeneming kwam bijna geheel ten goede aan de inkomensklassen boven 50000 M. In 1896 viel van het totaal der inkomens van de rechtspersonen ad 62.7 millioen voor de klassen boven 50.000 M.: 46.3 millioen (het totaal-inkomen der klassen boven 50.000 M. was 139 millioen Mark) in 1900 van het totaal, ad 92.5 millioen Mark, 73 millioen (het totaal inkomen der klassen boven 50.000 M. was 211 mill. M.).

Van het totaal inkomen der klassen boven 50.000 M. inkomen kwam in 1896 voor de rechtspersonen 33.3 pCt., in 1900: 34.6 pCt.; een vooruitgang van 1.3 pCt. in slechts vier jaren. [1])

Na de reeds gemaakte en geciteerde opmerkingen behoeven deze verschillende tabellen weinig verdere toelichting. Opmerking verdient, behalve hetgeen de tabellen over de toeneming van het aantal personen in de verschillende inkomensklassen leeren, dat de gemiddelde inkomens der verschillende klassen vrijwel constant blijven. Alleen in de laagste inkomensklassen neemt het gemiddelde inkomen eenigszins beteekenend toe, in de hoogere klassen schommelt het om een constant gemiddelde. Ten aanzien van de hoogste klasse houde men bovendien in het oog, dat aangezien deze klasse geen harer leden aan eene hoogere klasse kan afstaan, bij normalen vooruitgang in inkomen van de leden dier hoogste klasse, het gemiddelde inkomen in die hoogste klasse in vergelijking met de andere klassen, die aan zulk een verlies naar boven voortdurend blootstaan, schijnbaar abnormaal klimmen moet. Toch vertoonde het tusschen de jaren 1896 en 1900 integendeel eene daling. De saksische inkomstenbelasting wijst in hare resultaten derhalve duidelijk

[1]) BEBEL, die in zijn rede in den Hannoverschen partijdag (bl. 108 en volg.) het waagstuk onderneemt, de marxistische theorie omtrent de concentratie van het kapitaalbezit aan de hand van de gegevens der saksische inkomstenbelasting te versterken, verzuimt daarbij zorgvuldig mede te deelen dat deze belasting ook de rechtspersonen en met name de naamlooze vennootschappen omvat.

genoeg op verspreiding van welstand over breedere, op ongeveer gelijke hoogte blijvende kringen, in stede van de voorspelde inkrimping van den welstand tot steeds kleinere en steeds hooger stijgende kringen. Tusschen 1879 en 1898 vertoont de klasse der inkomens tusschen 800 en 3300 M. zelfs een grootere relatieve stijging dan die der inkomens boven 9600 M.; in absolute getallen laat de toeneming van eerstgenoemde klasse die der hoogere klassen ver achter zich.

Van bijzonder belang is eindelijk nog de verhouding waarin de inkomsten uit verschillende bronnen in verschillende jaren tot de samenstelling van het volksinkomen bijdragen. Volgens een opgaaf van WÄCHTER [1]) bedroegen de inkomsten uit: e. Verdeeling naar de bronnen van het inkomen.

	1879	1900	meer of minder.
	(in percenten)		
Grondbezit (gebouwd en ongeb.)	20.9	13.7	— 7.2
Handel en bedrijf	33.5	28.4	— 5.1
Kapitaal	10.7	12.0	1.3
Loon en salaris	34.9	45.9	11.0

De relatieve vermindering van het grondbezit als bron van inkomen is verklaarbaar uit den achteruitgang van de opbrengsten der landerijen. Ware gebouwd en ongebouwd eigendom niet tezamen genomen, dan zou het aandeel van het grondbezit zeker nog een veel sterkeren achteruitgang hebben vertoond. De achteruitgang van het aandeel van handel en bedrijf is verklaarbaar uit de relatieve vermindering van het aantal ondernemers voor eigen rekening. Doch voor ons vooral van gewicht is de vergelijking van de relatieve toeneming van kapitaal eenerzijds en loon anderzijds als bron van inkomst. Natuurlijk geeft de zooveel grootere toeneming van het aandeel van loon en salaris nog geen afdoend bewijs voor de stelling dat de inkomens der arbeiders het meest gestegen zijn, want eensdeels is de vermindering van het aandeel van handel en bedrijf aan het loon als bron van

[1]) t. a. p. Zie ook BÖHMERT en TARNKE t. a. pp.

inkomen ten goede gekomen en anderdeels vallen ook de hooger bezoldigde loontrekkenden onder deze rubriek. Maar toch versterkt deze laatste tabel de uit de andere te trekken conclusie, dat het inkomen der arbeidende klasse gemiddeld niet minder is vooruitgegaan dan dat der hoogere klassen. Deze conclusie is van te meer beteekenis, daar Saksen behoort tot de landen met een zeer ontwikkelde industrie, tot de landen derhalve waarin het concentratieverschijnsel zich het scherpst zou moeten afteekenen, indien MARX' voorspelling door de feiten werd bewaarheid. [1])

6. Nederland. De nederlandsche rijks directe belastingen leveren voor ons doel geen bij uitstek geschikte gegevens. Door de splitsing van de algemeene inkomstenbelasting in een bedrijfs- en vermogensbelasting komt een aantal belastingplichtigen tweemaal voor en zijn er verschillenden die in de vermogensbelasting hoog, in de bedrijfsbelasting laag zijn aangeslagen. Daardoor laten de gegevens, welke die belastingen verstrekken, ons in den steek bij de beoordeeling van de verdeeling van het maatschappelijk inkomen in ons land.

Toch zijn de gegevens onzer gesplitste belasting in tweeërlei opzicht van belang: 1°. omdat de vermogensbelasting eenig inzicht geeft in de beweging der vermogens (waarover aanstonds) [2]) en 2°. omdat er uit blijkt, dat in Nederland, evenals in Saksen en Pruisen, de vermogens veel minder snel toenemen dan de inkomsten uit arbeid en bedrijf, m. a. w. dat de beteekenis van het vermogen als bron van inkomsten, in vergelijking met arbeid en bedrijf afnemende is.

De bedrijfsbelasting geeft de volgende uitkomsten: [3])

---

[1]) Ik heb bij de vorenstaande behandeling van de gegevens der pruisische en saksische inkomstenbelastingen de beweringen, die KAUTSKY en BEBEL daaraan ontleenen, buiten beschouwing gelaten. Ik geef hun toe, dat wat BERNSTEIN in zijne *Voraussetzungen des Sozialismus* aan de hand dier gegevens zegt, te veel aan de oppervlakte blijft en uit dien hoofde geen waarde heeft. Ditzelfde verwijt treft echter KAUTSKY's en BEBEL's gevolgtrekkingen niet minder.

[2]) Zie beneden § 11, a, van deze §.

[3]) Getrokken uit de *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen.*

INKOMENS.	Aantal aangeslagenen.		Toeneming		Opstijging in hoogere klasse (meth. WOLF).
	1894/5	1900/1901	Absol.	in pCt	
van *f* 650[1]) tot *f* 800	84.036	106.983	22.947	27.3	
„ - 800 „ - 2.000	108.137	131.571	23.434	21.1	27.8
„ - 2.000 „ - 4.000	24.847	29.183	4.336	17.4	4.0
„ - 4.000 „ - 12.000	7.347	9.923	2.576	34.9	13.2
„ -12.000 „ - 40.000	860	1.402	542	63.0	7.4
boven - 40.000	82	165	83	100.0	9.5

Deze beweging van de inkomsten uit arbeid en bedrijf toont geen opmerkelijke afwijkingen van hetgeen ons aangaande de beweging der inkomens in Pruisen en Saksen bekend is. (Voor de vermogensbelasting zie men beneden n°. 11, a.

Ten slotte wil ik deze statistische mededeelingen nog aanvullen met enkele gegevens uit stedelijke inkomstenbelastingen.

7. Gegevens van stedelijke inkomstenbelastingen.
a. Hamburg.

In Hamburg (Staat) gaf de inkomstenbelasting de volgende uitkomsten: [2])

	Aantal aangeslagen physieke personen:		Gemiddeld inkomen per aangeslagene.		Af- of toeneming in percenten.	
	1883	1892	1883	1892	Aantal aangeslagenen	Gemiddeld inkomen.
600—800 M.	40.674	42.334	700 M.	700 M.	4.08	—
800—2.000 „	39.925	73.856	1.243 „	1.229 „	85.—	— 1.13
2.000—5.000 „	12.658	21.979	3.201 „	3.146 „	73.64	— 1.80
5.000—10.000 „	3.958	5.937	7.361 „	7.173 „	50.—	— 2.55
10.000—25.000 „	2.231	3.396	15.761 „	15.966 „	52 22	1.30
25.000—50.000 „	766	1 187	35.057 „	34.710 „	54.96	— 0.99
50 000—100.000 „	349	498	69.192 „	68.154 „	42.69	— 1.50
boven 100.000 „	164	267	225.144 „	200.512 „	62.80	— 12.24

[1]) Dit is niet volkomen juist, omdat in de bedrijfsbelasting ook aangeslagen worden zij, die hoewel uit arbeid of bedrijf minder dan *f* 650 inkomen hebbende, tevens aangeslagen zijn in de vermogensbelasting.

[2]) *Statistik des Hamburgischen Staates*, Heft XVII. *Die Einkommensteuer im Hamburgischen Staate in den Jahren 1883 bis 1892*, bl. 5.

b. Lübeck. In Lübeck (Staat) waren de uitkomsten der inkomstenbelasting als volgt: [1])

INKOMENS.	Aantal aangeslagenen.		Gemiddeld inkomen.		Toe- of afneming in procenten.	
	1891	1895/6	1891	1895/6	Aantal aangeslagenen.	Gemiddeld inkomen.
			Mark.	Mark.		
600— 800 M.	4.839	4.808	753	756	— 1.6	0.4
800— 1.500 „	7.289	8.359	1.092	1.099	14.7	0.7
1.500— 3.000 „	2.560	2.904	2.153	2.138	13.4	0.7
3.000— 6.000 „	1.005	1.121	4.307	4.301	11.5	— 0.14
6.000— 10.000 „	396	391	7.920	7.930	— 1.3	0.12
10.000— 30.000 „	294	317	16.163	16.250	7.8	0.54
30.000—100.000 „	58	43	48.766	47.337	— 25.9	— 2.90
Boven 100.000 „	9	12	200.844	213.825	33.3	6.50

c. Bremen. In Bremen (Staat) was de verdeeling der inkomens (met inbegrip van die der naamlooze vennootschappen enz.) als volgt: [2])

INKOMENS. [3])	Aantal aangeslagenen.		Gemidd. inkomen per aangesl.		Toe- of afneming.		
					Aantal aangeslagenen.		Gem. inkomen.
	1874	1898	1874	1898	abs.	pCt.	pCt.
			Mark.	Mark.			
600—1.000 M.	23.156	32.694	799	791	9.538	41.2	— 1.—
1.000—1.500 „	6.214	7.835	1.283	1.276	1.621	26.0	— 0.5
1.500—3.000 „	5.084	8.105	2.221	2.108	3.021	59.4	— 5.1
3.000—6.000 „	2.509	3.520	4.373	4.240	1.011	40.3	— 3.0
6.000—12.000 „	1.320	1.573	8.434	8.370	253	19.2	— 0.8
boven 12.000 „	1.163	1.409	39.550	53.709	246	21.1	35.8 [4])

[1]) H. BLEICHER, *Statistisches Jahrbuch Deutscher Städte*, IV, bl. 332.
[2]) De cijfers voor 1874 zijn overgenomen uit PIERSTORFF t. a. p. bl. 284, die voor 1898 zijn getrokken uit het *Jahrb. f. Bremische Stat.* Jahrg. 1899, II, bl. 225/234.
[3]) Enkele personen met een inkomen beneden 600 M. zijn eveneens in deze klasse belastingplichtig; in 1898: 529.
[4]) Deze sterke toeneming van het gemiddeld inkomen boven 12000 M. is ten deele toe te schrijven aan de wisselvalligheid van speculatieve handelsinkomsten

d. Vergelijking der drie duitsche handelssteden.

Deze laatste drie tabellen toonen, niettegenstaande opmerkelijke onderlinge verschillen, dat in de drie groote koopsteden, waarin het kapitalisme toch wel hoog ontwikkeld zijn zal, de grootste stijging in de middelmatige inkomens plaats heeft. In Bremen is de grootste toeneming in aantal bij de inkomens van 1500—3000 M. (*f* 900—*f* 1800), daarna bij die van 600—1000 M. (*f* 360—*f* 600) en die van 3000—6000 M. (*f* 1800—*f* 3600); in Hamburg bij de inkomens van 800—2000 M. (*f* 480—*f* 1200) en bij die van 2000—5000 M. (*f* 1200—*f* 3000); in Lübeck bij de inkomens van 800—1500 M. (*f* 480—*f* 900) en bij die van 1500—3000 M. (*f* 900—*f* 1800). [1])

Voor een grooter of kleiner deel kan dit veroorzaakt zijn door vertrek van welgestelden uit de stad en haar omliggend gebied. De groote toeneming van de laagste klasse te Bremen is vermoedelijk grootendeels gevolg van eene sterke toestrooming van minvermogende werkzoekenden.

Het element vertrek en vestiging, dat voor de uitkomsten eener staatsbelasting van geheel ondergeschikte beteekenis is, kan bij belastingen van steden of stadstaten van grooten invloed zijn. Dit maakt het gevaarlijk zonder nadere gegevens uit de uitkomsten van stedelijke belastingen conclusiën te trekken omtrent het verloop der inkomensverdeeling.

De opmerkelijke dalingen van het gemiddeld inkomen, bij stijging van het aantal aangeslagenen in alle klassen, wettigen echter het vermoeden — al leveren zij daarvan niet het voldingend bewijs — dat de welvaart in de genoemde koopsteden de neiging heeft zich, ook in verhouding tot de bevolking, over een grooter aantal personen te verdeelen.

(in 1892 was het gemiddeld inkomen der aangeslagenen met meer dan 12000 M. in komen, in vergelijking met 1874, 11.69 pCt. gedaald) en voor een ander deel hieraan, dat in deze klasse een relatief groot en snel toenemend aantal naamlooze vennootschappen en andere rechtspersonen vallen met een sterk stijgend inkomen. In 1894 waren in deze klasse aangeslagen 52 rechtspersonen met een gemiddeld inkomen van 127121 M.; in 1898: 80 met een gemiddeld inkomen van 251.283 M. elk.

[1]) De toeneming der hoogste klasse loopt over een zoo gering aantal personen, dat het percentage hier geen beteekenis heeft. Om dezelfde reden mag evenmin gewicht worden gehecht aan de percentsgewijze zoo sterke afneming van de inkomensklasse tusschen 30.000 en 100.000 M.

Voor Bremen en Lübeck beschik ik niet over gegevens die tot meer positieve conclusies zouden kunnen leiden. Voor Hamburg wordt in het genoemde officieele rapport nog een tabel opgenomen voor de verhouding der in de verschillende klassen vallende personen in de jaren 1883 en 1892, waarbij in de laagste, niet belastingplichtige klasse, tevens opgenomen werden alle niet zelfstandig belastingplichtige gezinsleden van aangeslagenen.

Volgens die tabel [1]) hadden per 10.000 inwoners:

Een inkomen van:		in het jaar:		meer of minder	Percentsgewijze toeneming der ingezetenen.
		1883	1892		
beneden 600	M.	7905	7665	— 240	29.00
600—800	„	846	662	— 184	4.08
800—1000	„	326	461	135	88.38
1000—1500	„	338	475	137	87.08
1500—2000	„	167	218	51	74.09
2000—2500	„	81	118	37	93.12
2500—3500	„	99	123	24	66.88
3500—5000	„	84	102	18	62.65
5000—10000	„	82	93	11	50.00
10000—25000	„	46	53	7	52.22
25000—50000	„	16	18	2	54.96
50000—100000	„	7	8	1	42.69
boven 100000	„	3	4	1	62.80
Te zamen		10000	10000	0	33.10

Het rapport voegt aan deze tabel nog eene andere groepeering toe, waaruit blijkt dat tusschen 1883 en 1892 de belastingplichtigen met 600—1000 Mark inkomen met 27.50, die met een inkomen van 1000—2000 M. met 82.80 pCt., die met een inkomen van 2000—5000 M. met 73.64 pCt., die met een inkomen van 5000—10000 M. met 50 pCt. en die met een inkomen boven 10.000 M. met 52.37 pCt. toenamen. Het laat daarop volgen:

„Er volgt hieruit een belangrijke toeneming der

1) t. a. p. bl. 7.

der kleinere en middelmatige inkomens, terwijl de hoogere inkomens maar weinig sterker dan de belastingplichtigen, tezamen genomen, zijn toegenomen; daarentegen wijzen de kleinste inkomens een veel zwakkere toeneming (per 10000 inwoners zelfs een aanmerkelijke afneming in aantal). Hoewel in het hier behandelde tijdvak eene buitengemeen sterke toestrooming naar Hamburg plaats vond, die natuurlijkerwijze voor het allergrootste deel uit „kleine luyden" bestond, zoo vinden wij toch, dat in dit tijdvak het „proletariaat", als wij onder dezen weinig smaakvollen, maar van vele kanten bij voorkeur gebezigden term alle personen met minder dan 1000 Mark inkomen verstaan, relatief veel zwakker toegenomen is dan de middenstand en de rijken."

Bij vluchtige lezing zou de bedoeling dezer woorden kunnen worden misverstaan. Met „proletariaat" wordt hier niet bedoeld de geheele arbeidende klasse, maar de armeren onder hen. Waar de ingezetenen met inkomens beneden 800 M. niet in gelijke mate toenemen als de geheele bevolking en daarentegen diegenen met inkomens tusschen 800 en 1000 Mark (*f* 480—*f* 600) en tusschen 1000 en 1500 Mark (*f* 600 en *f* 900) zich in sterkere verhouding vermeerderen dan eenige andere inkomensklasse, heeft men stellig grootendeels te doen met eene absolute en relatieve versterking van de beter bezoldigden onder de leden van de arbeidende klasse. Of die versterking het gevolg is van vestiging of van positieverbetering der reeds gevestigde arbeiders, laat het hamburgsche rapport in het midden.

Meer gedetailleerde gegevens nog verstrekken de statistische verslagen over de amsterdamsche inkomstenbelasting. e. Amsterdam.

Wordt het aantal aanslagen in elke klassengroep voor het dienstjaar 1883/4 gesteld op 100, dan blijkt de verandering der aanslagen tusschen dat dienstjaar en het dienstjaar 1895/6 uit de volgende tabel: [1])

[1]) *Statistische Mededeelingen, uitgegeven door het Bureau van Statistiek der gemeente Amsterdam* No. 4. *De Gemeentel. Inkomstenbelasting in de belastingjaren 1894/95 en 1895/6, bl. 27.*

Inkomen	Dienstjaar 1895/6
f 600— 1000	131.5
„ 1000— 2200	115.3
„ 2200— 5100	116.3
„ 5100—10000	93.8
„ 10000—20000	89.1
„ 20000—51000	85.4
boven *f* 51000	88.1

Derhalve zijn te Amsterdam tusschen 1883/4 en 1895/6 de inkomens tot *f* 5100 toe, die boven *f* 5100 afgenomen. De volgende tabel geeft hetzelfde verschijnsel te zien bij vergelijking der dienstjaren 1890/1 en 1895/6: [1])

INKOMEN.	Aantal aangeslagenen.		Gemiddeld inkomen per aangeslagene.		Meer of minder in procenten.	
	1890/1	1895/6	1890/1	1895/6	Aantal aange-slagenen	Gemidd. inkomen
f 600— 1.000	17.217	21.674	*f* 545	*f* 569	25.9	4.4
„ 1.000— 2.200	11.836	12.449	„ 1.348	„ 1.441	5.2	6.9
„ 2.200— 5.100	5.306	5.531	„ 3.397	„ 3.678	4.2	8.3
„ 5.100—10.000	1.773	1.746	„ 6.922	„ 7.559	— 1.5	9.2
„ 10.000—20.000	821	743	„ 13.153	„ 14.570	— 9 4	9.7
„ 20.000—51.000	379	356	„ 28.508	„ 31.204	— 6.0	9.5
Boven *f* 51.000	80	74	„ 97.525	„ 110.624	— 7.5	13.4

Deze tabel doet bovendien zien dat in alle klassen het gemiddelde inkomen vermeerderde, en wel het sterkst in de hoogere klassen. Dat dit laatste hoofdzakelijk een gevolg is van vertrek der minst draagkrachtigen uit de hoogere klassen, wordt waarschijnlijk gemaakt door de onderstaande tabel. In een tweetal der andere verslagen over de amsterdamsche inkomstenbelasting wordt eene vergelijking tusschen de inkomens van dezelfde personen in opvolgende belastingjaren gemaakt. Die vergelijking, welke den invloed van vertrek en vestiging geheel elimineert, komt — jammer genoeg — in de latere verslagen niet meer voor. Ik laat het resultaat der bedoelde vergelijking hier volgen:

[1]) t. z. p. bl. 16.

Vergelijking van het *gemiddeld inkomen* per aangeslagene *telkens voor dezelfde personen* tusschen twee opvolgende jaren. [1])

INKOMENS.	Dezelfde personen			Dezelfde personen			Dezelfde personen			Dezelfde personen			Dezelfde personen		
	1885/6	1886/7	Meer of minder in pCt.	1886/7	1887/8	Meer of minder in pCt.	1887/8	1888/9	Meer of minder in pCt.	1890/1	1891/2	Meer of minder in pCt.	1891/2	1892/3	Meer of minder in pCt.
van 600—1.000	545	576	5.7	547	574	4.9	548	563	2.7	545	576	5.7	544	572	— 5.1
„ 1.000—2.200	1.370	1.440	5.1	1.373	1.438	4.7	1.357	1.380	1.7	1.348	1.433	6.3	1.342	1.413	6.3
„ 2.200—5.100	3.398	3.478	2.4	3.359	3.501	4.2	3.394	3.414	0.6	3.397	3.416	0.6	3.406	3.497	2.7
„ 5.100—10.000	6.900	7.096	2.8	6.809	7.009	2.9	6.911	6.968	0.8	6.920	7.238	4.6	6.906	7.066	2.3
„ 10.000—20.000	13.294	13.424	1.—	13.359	13.423	0.48	13.297	13.496	1.7	13.266	13.953	5.2	13.204	13.474	2.0
„ 20.000—51.000	28.837	28.794	— 0.15	28.961	29.517	1.9	29.027	29.680	2.3	28.316	30.226	5.8	28.878	26.276	— 9.0
boven 51.000	94.669	96.254	1.7	95.456	97.253	1.9	99.168	98.939	— 0.2	92.938	91.911	— 1.1	95.211	91.565	— 3.8

[1]) Verslagen omtrent de heffing der plaatselijke directe belasting naar het inkomen te Amsterdam over de dienstjaren 1886/7, 1887/8 en 1888/9, bl. 13, en over de dienstjaren 1891/2 en 1892/3, bl. 4. De verhoudingscijfers heb ik anders berekend dan in de officieele verslagen is geschied. De verslagen berekenen de verhoudingscijfers over het *belastbaar* inkomen, d. w. z. het inkomen na aftrek van *f* 300. Bij die wijze van doen wordt de vermeerdering der gemiddelde inkomens in een te hoog percentage uitgedrukt en deze fout is grooter naarmate het inkomen kleiner is. In bovenstaande tabel werd die fout hersteld.

Deze tabel wijst voor de jaren waarover zij loopt, op het belangrijke verschijnsel, dat, op een hoogst enkele uitzondering na, de toeneming in gemiddeld inkomen bij dezelfde personen van het eene jaar op het andere relatief grooter is, naarmate het inkomen zelf kleiner is.

Het reeds geciteerde verslag over de uitkomsten der amsterdamsche inkomstenbelasting in de dienstjaren 1894/5 en 1895/6 stelt ons eindelijk nog in staat een inzicht te krijgen in de op- en neergaande beweging van dezelfde belastingplichtigen tusschen de twee opvolgende jaren: [1])

Verplaatsing in belastingklasse in 1895/6 van personen, ook aangeslagen in het vorig dienstjaar 1894/5:

INKOMENS	In hoogere klassen		In lagere klassen		Totaal aangeslagenen vorig dienstjaar.	Meer of minder in pCt.
	abs.	pCt. van totaal klassengroep.	abs.	pCt. van totaal klassen groep.		
600—1000	8436	41.49	6069	30.20	20091	11.19
1000—2200	7232	60.73	3761	31.56	11908	29.17
2200—5100	3390	61.98	2345	42.69	5469	19.29
5100—10000	1022	55.84	912	49.84	1830	6.—
10000—20000	450	59.13	454	59.66	761	0.53
20000—51000	229	62.74	215	58.90	365	3.84
boven 51000	36	55.57	39	49.37	79	— 3.80

Deze tabel bevestigt in hoofdzaak voor een later dienstjaar wat de vorige tabel reeds voor vroegere dienstjaren had doen zien. De opklimming in inkomen komt relatief niet het meest voor bij de grootere maar bij de kleinere inkomens; of — precieser nog — tegenover een relatief ongeveer gelijk aantal opklimmers staat in de hoogere inkomensklassen een relatief grooter aantal afdalers.

8. Wolf's methode. Ten slotte nog een enkel woord over de methode

[1]) Deze tabel is getrokken uit tabel 25 van het officieele verslag.
De overeenkomstige tabel in het verslag over 1892/3 en 1893/4 is voor ons doel niet bruikbaar. Tusschen die dienstjaren werd het belastingpercentage verhoogd. Dit gaf — als altijd bij zulk eene verhooging — een abnormaal groot aantal reclames en klasseverlagingen zonder werkelijken achteruitgang in inkomen.

van JULIUS WOLF ter interpretatie van tabellen over toenemingen van inkomensklassen in verschillende jaren. Volgens hem begaat men een fout door de toeneming der verschillende klassen, gelijk ook hier gedaan werd, uit te drukken in een percent van het getal *derzelfde* klassen in het oudste der tot vergelijking dienende jaren. Naar zijn oordeel moet men de toeneming der naasthoogere uitdrukken in een percentage van de naastlagere klasse, waaruit de toeneming van die naast-hoogere klasse moet zijn getrokken; daarbij bovendien in aanmerking nemende dat die naast-hoogere klasse nog meer zou zijn toegenomen, als zij op haar beurt niet aan de op haar volgende een deel harer leden had moeten afstaan. [1])

WOLF stelt het voor, alsof hij met zijne methode eene nieuwe ontdekking deed. Dit nu is allerminst het geval. Dat de toeneming der hoogere inkomensklassen in hoofdzaak gevolg zijn moet van opstijging uit de lagere, werd ook vóór WOLF, o.a. door SOETBEER en BÖHMERT, zeer goed ingezien. Wat WOLF deed, was eene poging om de mate van opstijging uit de lagere in de hoogere klassen in cijfers uit te drukken. Die poging echter is al heel weinig geslaagd. In verschillende der bovenstaande tabellen werden door toevoeging van een laatste kolom voorbeelden van WOLF's methode gegeven. De uitkomsten waren tamelijk grillig. Dit is hieruit te verklaren, dat bij WOLF's methode het stijgingspercentage in eene hoogere klasse kleiner of grooter is, naarmate de naastlagere klasse ruimer of enger wordt genomen. Men kan met die methode ongeveer alles te voorschijn brengen wat men verlangt. Op bl. 293 bijv. werd als stijgingspercent in de klasse met inkomens boven 96000 M., tusschen 1883/4 en 1891/2 in Pruisen, gevonden 13.33 pCt. Dit hooge stijgingspercentage was alleen een gevolg van de numerieke geringheid der naast-lagere klasse van 32.400 tot 96.000 M. inkomen. Ware als naast-lagere klasse die der inkomens tusschen 9.600 en 96.000 M.

---

[1]) Zie WOLF, *Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung*, bl. 231 en volgg.

genomen, dan zou het stijgingspercentage in de klasse met inkomens boven 96.000 M. niet 13.33 maar 1.66 bedragen hebben.

Wolf's methode is dan ook niets dan een statistische goocheltoer. Met wat handigheid kan men elk stijgingspercentage verkrijgen dat men wenscht. Alleen onder ééne voorwaarde is zij bruikbaar, namelijk wanneer *bij constante klasse-indeeling* voor opvolgende tijdperken de opstijging uit de eene klasse in de andere wordt in cijfers gebracht. In dat geval blijven de opstijgingspercenten voor elk tijdperk op zichzelf wel even waardeloos, maar zij hebben dan beteekenis ter vergelijking der op gelijke wijze voorgestelde opstijging in de verschillende vergeleken wordende tijdperken.

Te recht heeft Wolf er de aandacht op gevestigd, dat in de hoogste klasse de toeneming bij gelijkmatige stijging der inkomensklassen grooter zijn moet dan in de andere klassen, omdat alle andere de leden verliezen die bij hunne financiëele stijging over de hoogste grens der klasse heenkomen, terwijl daarentegen de hoogste klasse naar boven nooit verlies lijdt. Evenzeer behartiging verdient voorts Wolf's waarschuwing, vooral bij de hoogste inkomensklassen met weinig vertegenwoordigers niet te veel waarde te hechten aan verhoudingsgetallen. Bij eene klasse van 10 tot 20 personen drukt eene vermeerdering met 1 of 2 zich reeds in een betrekkelijk hoog en daardoor misleidend percentage uit. [1])

Wolf's opmerkingen over de interpretatie van belastingstatistische gegevens verdienen derhalve voor een deel behartiging, maar zijne methode om de opstijging van leden der eene belastingklasse in eene hoogere klasse in cijfers uit te drukken, is — behalve onder het door mij gemaakte voorbehoud — waardeloos. Die methode is eene zeer bedenkelijke toepassing van „l'art de grouper les chiffres"; zeer bedenkelijk vooral hierom, omdat men bij het onderwerp dat ons hier bezig houdt, bij de wijze

1) Als goede marxisten, die van een reactionair als Wolf geen lessen willen aannemen, slaan Kautsky en Bebel — en zij niet alleen — deze waarschuwingen stelselmatig in den wind.

van groepeering zich zoo licht laat leiden door hetgeen men als uitkomst gaarne te voorschijn zag komen. WOLF kan zeker het verwijt niet ontgaan, dat bij hem de wensch de vader zijner opstijgingsstatistieken is geweest. Zijn sociaal optimisme straalt daarin voortdurend door. Niet minder dan bij de uitkomsten van GIFFEN, LEONE LEVI en GOSCHEN heeft men ook bij die van WOLF een niet onbelangrijk deel daarvan te schrijven op des schrijvers aprioristisch optimisme omtrent de gevolgen der maatschappelijke ontwikkeling.

9. Onderzoekingen van HECTOR DENIS.

Langs een geheel anderen weg dan door middel van belastingstatistieken onderzoekt de belgische socialistische hoogleeraar DENIS de waarde van de marxistische wet der afneming van het absolute en relatieve aandeel van den arbeid in het product van de kapitalistische voortbrengingswijze. Hij gaat het aandeel na van het kapitaal en van den arbeid in de opbrengsten der kolenmijnen in Henegouwen en Luik, en komt daarbij tot het volgend resultaat:[1])

JAREN.	HENEGOUWEN.		LUIK.	
	Aandeel van:		Aandeel van:	
	de loonen.	het kapitaal.	de loonen.	het kapitaal.
1825—48	85.22	14.78	95.43	4.57
1849—56	76.40	23.60	85.27	14.73
1857—64	82.37	17.63	87.08	12.92
1865—67	80.30	19.70	83.82	16.18
1868—69	88.50	11.50	87.45	12.55
1870—73	77.30	22.61	73.62	26.38
1874—79	94.50	5.50	96.50	3.50
1880—83	96.60	3.40	97.50	2.50
1884—87	92.40	7.60	91.50	8.50
1888—90	80.40	19.60	75.47	14.53

Voor de verhouding van de deelen van eigenaar, pachter en arbeider in de opbrengst van den landbouw geeft hij voor België de volgende tabel:[2])

[1]) H. DENIS, *La dépression économique et sociale*, bl. 91.
[2]) t. z. p. bl. 116.

JAREN.	Loonen per H.-A.	Grondrente per H.-A.	Bruto-aandeel pachter p. H.-A.
1846—49	13.6	15.10	71.30
1850—54	14.4	16.50	69.10
1855—69	14.6	17.16	68.24
1870—74	20.3	23.—	56.70
1875—79	24.	22.5	53.50
1880—82	27.3	25.1	47.60
1886	29.	25.4	45.60

In de zinkfabricatie (Vieille-Montagne) ziet DENIS een duidelijke verhooging van het aandeel van het loon in de opbrengst: [1])

Jaren.	Loonen.	Interest en winst.
1838—46	31.3 pct.	68.8 pct.
1847—56	44.6 „	55.4 „
1857—66	54.8 „	45.1 „
1867—76	69.9 „	31.1 „
1877—86	71.4 „	28.6 „

DENIS wijst er op, dat tegenover deze sprekende verhooging van het aandeel van het loon staat eene uitbreiding van de arbeidersbevolking, welke dat toenemend aandeel heeft te deelen. De verschillende door hem behandelde gegevens leiden hem er niettemin ten slotte toe te getuigen „dat de statistiek de historische tendens tot vermeerdering van het relatieve aandeel van het kapitaal, ingeroepen door DE SISMONDI, RODBERTUS en MARX, voorloopig niet bevestigt.” [2])

[1]) t. z. p. bl. 355.

[2]) t. z. p. bl. 361. CARROLL D. WRIGHT komt schijnbaar tot eene tegenovergestelde slotsom, waar hij — na de absolute stijging der loonen te hebben geconstateerd — schrijft: „The cost of manufacture and the proportion of the product assigned to labor have decreased, while the capital and interest account have materially increased.” (bl. 195.) In werkelijkheid echter is dat niet zoo. Immers wordt door WRIGHT hier niet bedoeld dat de verhouding tusschen arbeids- en kapitaal-*inkomen* ten nadeele van den arbeid is verminderd, maar dat het aandeel van den arbeid in het product in verhouding tot dat *voor instandhouding van- en inkomen uit kapitaal* is verminderd. „The net value of product is the value remaining after deducting the cost of materials, and may be considered as

Deze erkenning is van dubbele beteekenis, omdat zij komt van socialistische zijde.

10. Verband tusschen inkomens- en vermogensverdeeling.

Men kan tegen de verschillende hier bijeengebrachte gegevens nog aanvoeren, dat zij betrekking hebben op de verdeeling van het maatschappelijk inkomen en niet op die van het maatschappelijk vermogen, waaromtrent MARX zijne stelling uitsprak. Deze tegenwerping zou juist zijn, indien de inkomensverdeeling niet indirect licht gaf ook over de vermogensverdeeling, en indien de kapitaalvormende besteding van het inkomen, dooreengenomen, niet absoluut en relatief toenam, naarmate het inkomen grooter is.

Vermogenszamentrekking in den door MARX bedoelden zin is niet mogelijk zonder dat zij zich in inkomenszamentrekking uit, en inkomenszamentrekking heeft niet plaats zonder tot vermogenszamentrekking te leiden.

Natuurlijk heeft KAUTSKY gelijk, als hij schrijft: „Inkomen en inkomen uit vermogen is niet noodwendig hetzelfde." [1]) Maar minder grif kan men hem toegeven, wat hij onmiddellijk daarop laat volgen: „Als thans drie vierden der inkomens boven 3000 M. uit vermogensbezit komen en na dertig jaren drie vierden dezer inkomens arbeidsinkomens zijn geworden, dan zal, als de hoogte der

---

the value added to the cost of raw materials by the combined operation of capital and labor. The total for all industries in the United States shows that in 1850 fifty-one per cent of the net value was assigned to labor and in 1890 forty-five per cent. The decrease in the proportional amount assigned to labor is offset, to a considerable extent, by the increase in interest account, which is also payable out of the net product, as the average amount of capital required for a product valued at doll. 100 increased from doll. 52.32 in 1850 to doll. 69.62 in 1890." *Industrial Evolution* bl. 191/2.

Deze voorstelling is om een dubbele reden niet gelukkig en aanleiding gevend tot misverstand. Dat het aandeel van het kapitaal in den zin, waarin WRIGHT van dat aandeel spreekt, bij vooruitgang van het machinewezen stijgt, spreekt van zelf. Maar WRIGHT's mededeelingen laten in het midden, welk deel van dat aandeel voor instandhouding van het kapitaal — voor reproductie van afslijtende en verouderende kapitaalgoederen — noodig is en zij houden ook geen rekening met de daling van den rentestand. WRIGHT spreekt alleen over de verhouding van het aandeel van kapitaal en arbeid in de productiekosten; die verhouding *moet* bij de industrieele ontwikkeling ten aanzien van het kapitaal stijgen. Wij daarentegen hebben te maken met een geheel verschillend vraagstuk: de verandering in de verhouding van het aandeel van kapitaal en arbeid in het maatschappelijk inkomen.

[1]) *Anti-Bernstein*, bl. 87.

inkomens niet veranderd is, de statistiek der inkomstenbelasting niet doen vermoeden, welk een omkeer in de maatschappelijke verhoudingen heeft plaats gegrepen. Juist over de af- en toeneming der bezittenden laat zij ons in het duister..... Zij geeft ons geen recht tot eenigerlei conclusie betreffende de bezitsverdeeling."

Hierbij vergeet KAUTSKY, dat de belastingstatistieken de veranderingen in de beteekenis van kapitaal en arbeid juist wèl leeren [1]) en dat zij dengene, die er maar met de noodige nauwgezetheid van kennis neemt, wel degelijk inlichten omtrent den omkeer welke te dien aanzien in de maatschappelijke verhoudingen plaats grijpt.

Wat KAUTSKY in zijn voorbeeld onderstelt, wordt door de statistieken der inkomstenbelastingen van verschillende staten juist bewezen. De beteekenis van het kapitaal als bron van inkomen is afnemend, die van den (hoogeren en lageren) arbeid toenemend; m. a. w. niet een relatief toenemend maar een relatief afnemend aandeel van het jaarlijksche netto-product komt aan het kapitaal, een relatief toenemend aandeel aan den (hoogeren en lageren) arbeid.

Doch niet alleen deze weerlegging van de wet der toeneming van de relatieve meerwaarde had KAUTSKY bijv. uit de gegevens der inkomstenbelastingen van Pruisen en Saksen kunnen putten. In verband met de weinige verandering in de gemiddelde inkomens der aangeslagenen in de verschillende belastingklassen had hij uit het zooeven besproken gegeven ook het vermoeden kunnen afleiden, dat de vermindering in de beteekenis van het kapitaalinkomen, in vergelijking met het inkomen uit arbeid, welke natuurlijk in direct verband staat met de dalende kapitaalrente en de stijgende beweging van loonen en salarissen, zich in de verschillende belastingklassen relatief tamelijk gelijkmatig heeft doen gevoelen. Deze gevolgtrekking zou hem verder tot het vermoeden hebben gebracht, dat er uit de uitkomsten der inkomstenbelastingen voor de beweging der vermogensverdeeling toch nog wel

[1]) Zie voor Pruisen, boven, bl. 298, voor Saksen bl. 307, voor Nederland, beneden bl. 323.

iets te leeren valt en dat deze laatste beweging met die welke in de verdeeling van het maatschappelijk inkomen is waar te nemen, tamelijk wel parallel loopen moet.

Het vermoeden van dat parallelisme wordt door de weinige directe gegevens, welke wij omtrent de verandering in de verdeeling van het maatschappelijk vermogen bezitten, geheel bevestigd.

11. Vermogensverdeeling.
a. Nederland.

Volgens de nederlandsche vermogensbelasting was de beweging der vermogens hier te lande als volgt: [1])

GROOTTE DER VERMOGENS.	Aantal aangeslagenen.		Gemiddeld vermogen per aangeslagene.		Toeneming in procenten.		Toeneming aantal aangeslagenen (absoluut).
	1894/5	1901/2	1894/5	1901/2	Aantal aanslagen.	Gemiddeld vermogen.	
f 13—20.000	23.678	23.969	*f* 15.508	*f* 15.564	1.2	0.39	291
„ 20—50.000	30.980	33.145	„ 30.533	„ 30.757	6.9	0.73	2165
„ 50—100.000	12.105	13.024	„ 69.065	„ 69.312	7.6	0.35	919
„ 100—300.000	8.190	8.906	„ 163.242	„ 162.764	8.7	— 0.29	716
„ 300—1.000.000	2.317	2.532	„ 493.360	„ 501.714	9.2	1.69	215
boven *f* 1.000.000	402	462	„ 1.934.962	„ 1.979.329	14.9	2.29	60

Bij vergelijking met de tabel op bl. 309 blijkt hieruit ten eerste hoeveel sterker in hetzelfde tijdperk in ons land het aantal aanslagen wegens inkomsten uit arbeid en bedrijf in alle klassen steeg dan het aantal aanslagen wegens vermogensbezit. Overigens zien wij in strijd met de voorspelling van MARX niet de gemiddelde vermogens sterk toenemen en het aantal bezitters daarvan afnemen, maar juist omgekeerd, het gemiddeld vermogen weinig verandering ondergaan [2]) en het aantal bezitters daarvan toenemen.

De successiebelasting, welker gegevens over een langeren termijn loopen, wijst evenmin op vermogens-centralisatie. De uitkomsten onzer successiebelasting toonen geene noemenswaardige verandering in de verhouding van de grootteklassen der opengevallen nalatenschappen.

[1]) Getrokken uit de *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen.*

[2]) Voor de uitzondering welke de hoogste klasse hierop maakt, geldt dezelfde reden als boven, bl. 318, werd genoemd voor den uitzonderingstoestand van de hoogste klasse der inkomstenbelastingen.

Van het totaal der opengevallen nalatenschappen bedroeg gemiddeld in de onderstaande tijdperken, per honderd, het aantal van die van: [1])

JAREN.	*f* 300 tot 1.000.	1.000 tot 5.000	5.000 tot 20.000	20.000 tot 100.000	100.000 tot 500.000	Boven 500.000
1880—1884	14.25	32.16	32.18	17.03	3.79	0.59
1885—1889	14.88	32.15	31.78	16.76	3.83	0.60
1890—1894	14.20	32.30	32.29	16.66	3.93	0.62
1895—1899	14.75	32.00	31.94	16.87	3.82	0.62
1900—1901	14.32	32.08	32.04	16.82	4.18	0.66

b. Engeland. De uitkomsten van de engelsche heffingen op nalatenschappen wijzen niet in andere richting. Volgens eene officieele opgaaf van de britsche regeering aan de „Houses of Parliament" was het aantal roerende vermogens, die tusschen 1882/3 en 1891/2 werden onderworpen aan de „probate duty", als volgt verdeeld: [2])

Aantal belaste vermogens (verhouding per honderd).

	Beneden 1 duiz. £	1—4 duizend £	4—10 duizend £	10—50 duizend £	50—100 duizend £	100—500 duizend £	500 duiz. tot 1 mill. £ (absol.	Boven 1 mill. £ getallen).
1882/3	67.6	19.7	6.7	5.0	0.6	0 4	9	—
1883/4	67.8	19.6	6.8	4.9	0.6	0.3	7	5
1884/5	69.8	18.3	6.4	4 5	0.6	0,3	7	3
1885/6	69.3	18.7	6.5	4.6	0.5	0.4	11	1
1886/7	68.8	19.0	6.6	4 7	0.6	0.3	5	2
1887/8	69.2	18.6	6.6	4.6	0.6	0.4	13	4
1888/9	69.4	18.7	6.5	4.5	0.6	0.3	7	2
1889/90	68.9	18.9	6.6	4 6	0.6	0.4	8	2
1890/1	69.6	18.2	6.6	4.7	0,6	0.3	11	4
1891/2	69.0	18.8	6.7	4.6	0.6	0.3	17	3
1892/3	70.2	18.0	6.5	4.4	0.6	0.3	6	3

[1]) Deze verhoudingscijfers zijn berekend uit de gegevens van de *Bescheiden betreffende de Geldmiddelen.*

[2]) *Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years from 1879 to 1893*, bl. 35. Het onroerend vermogen is niet aan de „probate duty" onderworpen.

Netto bedrag der vermogens (verhouding per honderd).

	Beneden 1 duiz. ƒ	1—4 duizend ƒ	4—10 duizend ƒ	10—50 duizend ƒ	50—100 duizend ƒ	100—500 duizend ƒ	500 duiz. tot 1 mill. ƒ	Boven 1 mill. ƒ
1882/3	6.7	12.6	13.0	31.5	12.8	18.4	5.0	—
1883/4	6.7	12.1	13.3	30.3	12.3	16.8	3.2	5 3
1884/5	7.0	12.4	13.2	30 4	12.9	17.5	3.6	3.0
1885/6	7.8	12.2	13.1	30.1	11.1	20.2	5.5	1.0
1886/7	7.2	12.6	13.5	31.6	13.0	18.3	2.1	1.7
1887/8	6.7	10.9	12.2	27.9	11.1	20.2	5.1	5.9
1888/9	7.4	11.9	12.5	29.5	13.0	20.2	3.0	2.5
1889/90	7.0	12.0	12.8	29.5	12.7	21.5	3.1	1.4
1890/1	7.0	11.3	12 8	30.6	12.1	18.0	4.7	3.5
1891/2	7.1	11.7	12 8	28.9	12.8	18.0	6.5	2.2
1892/3	7.4	11.9	13.5	29.4	12.8	19.3	2.1	3.6

12.Het grond bezit en d grondbelas ting.

De gegevens, welke de grondbelasting verstrekt, zijn voor ons doel niet bruikbaar. Het aantal aanslagen in deze belasting is veel grooter dan het aantal grondbezitters, daar de grootere grondbezitters meer dan één aanslag ontvangen. De toeneming in het aantal aanslagen en de vermindering van de gemiddelde oppervlakte per aanslag geven derhalve allerminst recht tot de conclusie eener sterke verspreiding van het grondbezit. Maar omgekeerd geeft de toeneming van het pachtstelsel, waarover boven gesproken werd, [1]) evenmin recht tot de conclusie, welke o. a. door KAUTSKY wordt getrokken, [2]) dat het

[1]) Zie bl. 96 en volg.

[2]) *Agrarfrage*, bl. 88: „Im allgemeinen darf man wohl annehmen, dass dort, wo die Zahl der Pachtungen und die Fläche des Pachtlandes zunimmt, auch der Grundbesitz in weniger Händen sich koncentrirt, denn nur wer des eignen Landes zur Wirthschaft nicht bedarf, Ueberfluss davon hat, kann daran denken, es ganz oder Theile davon zu verpachten".

Deze voorstelling moge voor enkele steden van Duitschland nog eenigszins opgaan, als algemeene voorstelling is zij ten minste een eeuw ten achter. De verpachters zijn in den regel niet boeren die meer land bezitten, dan zij zelven kunnen gebruiken, maar groote of kleine kapitalisten, die een deel van hun vermogen beleggen in landerijen. De toeneming van het pachtstelsel bewijst wel een toeneming van den invloed van het kapitalisme ook op de landbouwtoestanden, maar zij bewijst niet dat deze invloed bestaat in concentratie van het grondbezit, en hierop komt het juist aan.

grondbezit eene concentreerende beweging vertoont. Stellig past bij groot-grondbezit het pachtstelsel en leidt klein-grondbezit tot eigen exploitatie, maar dit geeft geen recht de zaak om te keeren en uit toeneming van het pachtstelsel tot toenemend groot-grondbezit te concludeeren. Hoe ongeoorloofd die conclusie is, kan al aanstonds hieruit blijken, dat in Duitschland het grondbezit zeker minder verdeeld is dan in Frankrijk en toch het pachtstelsel in het eerstgenoemde land van veel minder beteekenis is dan in het laatstgenoemde. Ook in vergelijking met ons land komt het pachtstelsel in Duitschland veel minder voor, niettegenstaande bij ons van een eigenlijk groot-grondbezit nauwlijks sprake is en in Duitschland de groote Rittergüter waarlijk niet van beteekenis ontbloot zijn.

Alleen dan zou er aanleiding zijn, uit de toeneming van het pachtstelstel tot concentratie van grondbezit te besluiten, indien die toeneming gepaard ging met eene vergrooting van den omvang der landbouwbedrijven, doch — gelijk wij boven zagen[1]) — is zulk eene vergrooting, als algemeen verschijnsel, niet te constateeren, en voor zoover zij te constateeren is, is zij onbeteekenend.

13. Toeneming d. hypothecaire schulden. Behalve uit de toeneming van het pachtstelsel wil KAUTSKY de samentrekking van het grondbezit ook afleiden uit de toeneming van den last der hypotheken, welke op de gronden rusten.[2]) KAUTSKY gaat daarbij echter wel wat heel luchthartig te werk. In de eerste plaats houdt hij er geen rekening mede, dat de statistiek in de meeste landen geen onderscheid maakt tusschen hypotheken op gebouwen en hypotheken op landerijen. Voor zoover de statistiek dit onderscheid wél maakt, blijkt dat de hypothecaire schuldenlast op gebouwen veel meer toeneemt dan op landerijen.

Volgens de telling van 1890 nam de hypothecaire schuldenlast in de Vereenigde Staten tusschen 1880 en 1890 op gebouwen toe met 216.80 pct., op landerijen met 70.98 pct. Hierbij is nog in het oog te houden dat

[1]) Zie bl. 89 en volg.
[2]) *Agrarfrage*, bl. 88 en volg.; *Anti-Bernstein* bl. 77.

in die 10 jaren veel nieuw land in cultuur werd gebracht. In verband daarmede was de vermeerdering van dien schuldenlast slechts voor een klein deel een grootere bezwaring der oude landerijen. Per belaste acre was de hypothecaire schuldenlast in de Vereenigde Staten in 1880: 8.64 dollars, in 1889: 8.01 doll.,[1]) eene stijging dus van nog geen 3.5 pCt., waarbij nog is in acht te nemen, dat van de schuldvermindering door gedeeltelijke aflossingen uit de statistiek der hypotheken niets blijkt.

Hier te lande namen de hypothecaire inschrijvingen op gebouwen geregeld toe en wel van 1891 tot 1900 met ruim 85 pct., de inschrijvingen op landerijen schommelden daarentegen sterk, in 1898 waren zij ongeveer 12 pct. minder, in 1900 ongeveer 18 pct. meer dan in 1891.[2]) Wel niemand zal hierin een kenmerk zien van bijzonderen vooruitgang van den boerenstand tusschen 1891 en 1898 en van snellen achteruitgang tusschen 1898 en 1900. Het is algemeen bekend, dat juist in de allerlaatste jaren de toestanden in het landbouwbedrijf zijn verbeterd.

Hoe dan te verklaren, dat de verlevendiging van het bedrijf samengaat met toeneming der hypotheken? Op dezelfde wijze als de voortdurende toeneming der hypotheken op gebouwen te verklaren is. Een groot deel dezer hypotheken rust op nieuwgebouwde perceelen. Voor zoover nu de toeneming der hypotheken op gebouwen een gevolg is van aanbouw, kan men daarin misschien een teeken van gezonde uitbreiding van het bouwbedrijf en van verhooging der volkswelvaart, misschien een teeken van bedenkelijken speculatiebouw, maar zeker geen teeken van verarming of van indirecte vermogensconcentratie zien.

Welnu, op overeenkomstige wijze is de toeneming der hypotheken in jaren van opbloei van den landbouw te verklaren. Vooreerst wordt een deel van de jaarlijksche inschrijvingen verklaard door de verdeeling der nalatenschappen. Juist bij de kleinere boedels, waarin zich een boerderij bevindt, is overbedeeling regel, en tegenover

---

1) Zie HERTZ, t. a. p. bl. 41/2.
2) Zie *Jaarcijfers* 1900, bl. 205.

die overbedeeling aan een der kinderen van den overledene krijgen de anderen schuldvorderingen op dat kind, welke door hypotheek op het overbedeelde goed worden gedekt. De inschrijvingen uit dezen hoofde zijn geen kenmerk van vermogenszamentrekking, maar van vermogensverdeeling. Van voor- of achteruitgang in den landbouw zijn zij grootendeels onafhankelijk.

In de tweede plaats stelt de hypotheek kleine bezitters in staat een onroerend goed te koopen, waarvan zij slechts een deel betalen kunnen. Ieder die van het hypotheekwezen uit de practijk iets afweet, zal erkennen, dat de hypotheken, in verband met aankoop van goederen, en die alzoo zeker geen teeken van verarming zijn, een belangrijk deel van het totaal der hypotheken uitmaken. [1]) Deze hypotheken nemen natuurlijk absoluut en relatief toe, als de vooruitzichten van den landbouw beter worden.

En ook wanneer de hypotheek onafhankelijk is van eigendomsverkrijging, behoeft zij geen teeken van financiëelen achteruitgang van den eigenaar te zijn. Een teeken van verarming is zij alleen dan, wanneer tegenover den toenemenden schuldenlast niet een ten minste even belangrijke grond- of opstalverbetering over staat. Doch juist de hypotheek ter verbetering van den grond zal in tijden van verlevendiging van den landbouw toenemen. [2])

Eindelijk vergete men niet, dat van gedeeltelijke schuldaflossingen slechts bij uitzondering iets uit de hypotheekregisters blijkt en dat derhalve de hypothecaire

[1]) In Baden en Wurtemberg maken de hypotheken voor aankoop en overbedeeling ongeveer 80 pCt. van het totaal uit. (Zie HERTZ, t. a. p. bl. 24). Volgens onze nederlandsche statistiek bedraagt deze soort van hypotheken niet meer dan 3 pCt. van het totaal. (*Jaarcijfers*, 1900, bl. 205). Dit zonderlinge resultaat is hieruit verklaarbaar, dat onder deze rubriek in onze statistiek alleen worden opgenomen de onbetaalde kooppenningen of overbedeelingsgelden, die *de verkoopers of de deelgenooten* op hypotheek laten staan. De overgroote meerderheid der hypotheken wegens eigendomsverkrijging van onroerend goed wordt echter door derden, ter afbetaling van verkoopers of deelgenooten, verstrekt en is in de rubriek hypotheken wegens geldleeningen verborgen.

[2]) Als KAUTSKY de zaak wat beter bekeken had, zou hij zich er niet over verwonderd hebben, dat „gerade in den besten Zeiten für die Landwirthschaft (und für den städtischen Grundbesitz), anfangs der siebziger Jahre, die Hypothekenschulden in Oesterreich am meisten (stiegen). *Agrarfrage*, bl. 88.

schuldenlast in werkelijkheid niet zoo groot is als uit die registers schijnt te blijken.

Niettegenstaande dat alles zal ieder die niet geheel vreemdeling is op landbouwgebied, wel erkennen, dat in de crisis welke de landbouw in het laatste vierendeel der 19e eeuw heeft doorgemaakt, de hypothecaire schuldenlast van de eigengeërfde boeren is toegenomen ook zonder verband met eigendomsovergang en zonder dat verbetering van hun landerijen of hun hoeven daartegenover stond.[1]) De boerenstand heeft een tijdperk van achteruitgang achter den rug, waarvan de oorzaken bekend en geheel andere zijn, dan die der economische crises in de nijverheid. De verarming van den boerenstand in de laatste 20 jaren, welke niemand loochent, is een op zich zelf staand verschijnsel, dat met de marxistische bewegingswetten der kapitalistische maatschappij niets heeft uit te staan. Bedriegen de voorteekenen niet, dan heeft de boerenstand het ergste geleden en gaat hij, deels door eigen kracht, deels door verstandige overheidszorg, deels door verzwakking van enkele der oorzaken van de crisis, een tijdperk van opkomst tegemoet. Ook in dat tijdperk zullen de hypothecaire schulden op landerijen toenemen, en voor zoover dit een gevolg zijn zal van grondverbeteringen, zal het een gunstig in stede van een bedenkelijk teeken voor de volkswelvaart zijn. [2])

Toeneming van zakelijk crediet is evenmin een nadeel als toeneming van persoonlijk crediet; integendeel wordt

1) Hier te lande schijnt het wel het kleine grondbezit te zijn, dat het zwaarst belast is. Zie MR. J. P. MOLTZER, *Landbouw en Kapitaalbelegging*, bl. 49/50. HERTZ, t. a. p. bl. 22/23 wijst er op, dat in Duitschland niet het kleine maar het groote grondbezit het zwaarst met hypotheken belast is. KAUTSKY erkent dit voor Pruisen zelf. (*Agrarfrage*, bl. 103). Hij ziet echter kans dat ten nadeele van het klein- en middelgroot grondbezit uit te leggen. Het is minder belast, omdat het minder goed crediet kan krijgen dan het groote grondbezit! Zou KAUTSKY niet weten, dat het bij het zakelijk crediet minder aankomt op de absolute grootte van het bedrag dan op de verhouding van de schuld en de waarde van het onderpand. Voor zakelijk crediet staan de kleinere, gemakkelijker te realiseeren onderpanden bij de groote waarlijk niet achter.

2) Volgens KAUTSKY (*Anti-Bernstein* bl. 77) zal daarvan dan toch het gevolg zijn, dat „das Interesse des Landwirths an dem privaten Grundeigenthum sich verringert." Hier speelde zijn dogmatisch standpunt aan KAUTSKY parten. Als en voor zoover het hypothecair crediet inderdaad productief crediet is, vermindert het niet het belang van den boer in zijn grondeigendom, maar verhoogt het dit.

crediet ook in den landbouw meer en meer onmisbaar. Of crediet iemand van den kant op den weg of van den wal in de sloot helpt, hangt af van het doel waarvoor hij het ontvangt en besteedt. Wie crediet noodig heeft, om zijn persoonlijke uitgaven te dekken, verarmt; wie crediet krijgt om zijn bedrijf op beteren voet in te richten, gaat daardoor vooruit.

Ik zou hierbij niet zoo lang blijven stilstaan, indien het wanbegrip niet zoo wijd verspreid was, dat toeneming van hypothecaire schuld een onmiskenbaar teeken zijn zou van vermindering van volkswelvaart, of althans van de welvaart van den boerenstand. Dezelfde personen die aldus redeneeren, juichen dikwijls — en dit laatste te recht — de verspreiding van boerenleenbanken toe, niet inziende dat zij daarmede zich zelven tegenspreken. Als toevoer van crediet den boerenstand *per se* verarmt, wanneer daarbij zakelijk onderpand wordt gegeven, zal het gevolg wel niet anders zijn, waar dat onderpand achterwege blijft; en als het gevolg in het laatste geval *wel* anders is, kan ook de toeneming van het zakelijk crediet de gevreesde verarming niet *per se* ten gevolge hebben.

In de langdurige crisis welke hij heeft doorgemaakt, heeft de boerenstand zeker een deel van zijn vermogen ingeboet, maar niets wettigt tot het daaruit trekken van de conclusie, dat er eene in het wezen der kapitalistische maatschappij liggende neiging zijn zou tot samentrekking van het grondbezit. Voor zoover die samentrekking in de laatste 20 jaren heeft plaats gehad, was zij het gevolg van een acuut ziekteproces in- niet van een constitutioneel gebrek van de maatschappij.

14. Hypotheekbanken. Haast ongelooflijk eindelijk is de voorstelling van KAUTSKY dat het grondbezit zich in den vorm van hypothecaire vorderingen samentrekt in hypotheek- en spaarbanken en verzekeringsmaatschappijen en -fondsen.[1]) Het feit dat deze instellingen in toenemende mate hypothecaire leeningen sluiten, zal wel niemand betwisten. Doch daarin een concentratieverschijnsel te zien, toont zulk een gebrek aan inzicht in de beteekenis dezer beleggingen, dat men

[1]) *Agrarfrage*, bl. 88/9, 325. *Anti-Bernstein*, bl. 77/8.

de bewering schouderophalend zou voorbijgaan, als zij van een minder beteekenend man dan KAUTSKY afkomstig was. De hypotheekbanken, spaarbanken en verzekeringsmaatschappijen en -fondsen doen hare beleggingen toch niet voor haarzelven maar als tusschenpersonen voor haar pandbriefhouders, inleggers en verzekerden. Door deze instellingen worden de hypothecaire vorderingen alleen juridiek geconcentreerd; economisch — en met de economische concentratie hebben wij bij het vraagstuk der bezitsverdeeling alleen te maken — bewerken zij een verspreiding van hypothecaire vorderingen, die vóór haar optreden ongekend was.

HERTZ heeft dan ook volkomen gelijk, wanneer hij in verband met de hypothecaire beleggingen van dergelijke instellingen tegenover KAUTSKY's bewering schrijft: „Veeleer heerscht de zeer besliste tendens tot decentraliseering van het hypothecaire kapitaal in kleine en zeer kleine posten." [1])

Trekken wij samen, hetgeen de voorafgaande bladzijden ons leerden, dan hebben wij ons in de eerste plaats ook hier te wachten voor het uitspreken van algemeene stellingen, die door de feiten niet worden gedragen. Hier zijn het de arbeiders, ginds de personen met middelmatige inkomens, elders weer de rijken die van de vermeerdering van het volksinkomen het grootste aandeel tot zich trekken. Die verscheidenheid mag en moet voor een deel worden toegeschreven aan verschil in de regelen voor de belastingheffing in de verschillende landen, aan verschil ook in de mate van zorgvuldigheid waarmede die heffing geschiedt. De belastingkohieren geven nergens een volkomen getrouw beeld van de inkomensverdeeling. Ten aanzien van alle inkomensklassen bestaat voor den fiscus de moeilijkheid het juiste bedrag van het inkomen te bepalen; ten aanzien van de arbeiders komt daar nog de moeilijkheid voor den fiscus bij, vast te stellen wie hunner wel en wie niet over de minimumgrens der belastingplichtigheid heenkomen. Dit **15. Conclusie.**

[1]) t. a. p. bl. 28. Zie voorts beneden, bl. 342 en volg.

maakt dat het beeld dat men van de inkomens krijgt door middel van belastingstatistieken, te ongunstig is. Voor alle klassen blijft het gemiddeld inkomen beneden de werkelijkheid; in de laagste klassen blijft ook het aantal aangeslagenen beneden het aantal dergenen wier inkomen boven de grens der belastbaarheid is. [1])

Deze beide gebreken der belastingstatistiek zullen zich in het eene land sterker doen gevoelen dan in het andere; uit dien hoofde kunnen de aangeduide verschillen voor een deel slechts schijnbaar bestaan. Doch ook al houdt men daarmede rekening, dan nog blijven er, in verband met verschil van allerlei omstandigheden, verschillen in de inkomensverdeeling en hare ontwikkeling over, die te constateeren doch met het thans beschikbare materiaal niet te verklaren zijn, maar die stellig ontsnappen aan de aprioristische ontwikkelingswet van Marx.

De fouten van de belastingstatistieken, waarop ik zooeven wees, zijn evenwel ernstiger, wanneer men den feitelijken toestand op een gegeven oogenblik kennen wil, dan wanneer men de ontwikkeling van dien toestand in den loop der jaren onderzoekt. Aangezien toch bij het laatste onderzoek dezelfde fouten zich jaarlijks herhalen, heffen zij elkaar — bij de vergelijking — tamelijk wel op. Voor zoover dit niet het geval mocht zijn, geven zij een voor de laagste klasse dubbel ongunstig beeld, omdat zij daar ook het aantal aanslagen, in de hoogere klassen alleen het gemiddeld inkomen beneden de werkelijkheid houden. Dit maakt dat men, tengevolge van die fouten, het verschijnsel van de inkomensconcentratie — indien en voor zoover het zich voordoet — uit de belastingstatistieken eer te sterk dan te zwak afleest.

Drie hoofdpunten nu kwamen bij meer of minder groote onderlinge verscheidenheid der belastinguitkomsten van de verschillende behandelde landen en steden vooral aan het licht.

---

[1]) Ik haal mij, door het constateeren van dit aan allen, die iets van de practijk der heffing eener inkomstenbelasting weten, bekende feit, helaas! het misnoegen van Bebel op den hals. Deze noemde het in den hannoverschen partijdag eene „Kühnheit, zu behaupten, die Arbeiter betrögen den Staat so gut wie der Bourgeois und gäben ihr Einkommen nicht an"(!) (bl. 110).

1. Overal nemen de kleine en de middelmatige inkomens zoowel als de groote in aantal toe; absoluut is de toeneming der kleine en middelmatige inkomens overal veel beteekenender dan die der groote inkomens, de relatieve toeneming der verschillende inkomens is in de verschillende landen en steden verschillend.

2. Over het algemeen nemen de gemiddelde inkomens der verschillende inkomensklassen in grootte weinig of niet toe of dalen zij zelfs.[1])

3. De arbeidsinkomsten nemen in vergelijking tot de inkomsten uit kapitaal op onmiskenbare wijze in beteekenis toe.[2])

Te zamen genomen volgt uit deze punten eene onloochenbare algemeene verspreiding van welvaart;[3]) allengs breedere kringen der bevolking krijgen genot van de toenemende goederenvoortbrenging, welke het gevolg is van de zich steeds verbeterende techniek. Dit wil niet zeggen, dat de medegedeelde gegevens in staat stellen met beslistheid eene allengs grootere gelijkheid in de goederenverdeeling aan te wijzen, gelijk verschillende onderzoekers (GIFFEN, LEONE LEVI, GOSCHEN, SOETBEER, BÖHMERT, WOLF) hebben gedaan. Door die optimistische

---

[1]) Daardoor komen de feiten ook in strijd met de veel verzachte voorstelling, door MARX op één plaats in het derde deel van het „*Kapital*" gegeven. Zie noot 2 op bl. 277.

[2]) Zie ook R. E. MAY, *Die Wirthschaft in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft*, bl. 4—50 en 80—118.

[3]) KAUTSKY, *Agrarfrage*, bl. 137 ontkent dit. „Selbstverständlich *kann* dies eine Zunahme des Wohlstandes anzeigen, aber sie folgt keineswegs nothwendiger Weise daraus. Wenn die Preise der Lebensmittel, Wohnungen u. s. w. rascher wachsen als die Einkommen, dann kann deren Wachsthum sogar Hand in Hand gehen mit einem Rückgang des Wohlstandes". Daarnaast kan de stijging der geldinkomens ook zijne verklaring vinden, zegt K. verder, in den voortdurenden trek van plattelandbewoners naar de stad, wat in den regel voor een deel een verlaten is van de „Naturalwirthschaft" voor de „Geldwirthschaft", waarbij de toeneming van het inkomen in geld kan worden opgewogen tegen de afneming in natura. KAUTSKY is meer vindingrijk dan gelukkig in zijne pogingen om de uitkomsten van statistieken te ontzenuwen. In § 1 van dit hoofdstuk werd op de verandering in de geldprijzen der waren (ook van de huurprijzen der woningen) gewezen en was de slotsom telkens, dat er geen aanleiding was om in twijfel te trekken, dat hetzelfde geldinkomen thans niet ten minste een gelijk werkelijk inkomen vertegenwoordigt, als 20 of 30 jaren geleden. Ware KAUTSKY's tweede opmerking van beteekenis, dan zou bij de stedelijke inkomstenbelastingen, waarbij de overgang van Natural- tot Geldwirthschaft wel geen rol spelen zal, de beweging der inkomens geen stijgende zijn. Wij zagen dat zij dit wèl is.

conclusie hebben zij stof gegeven tot gegronde critiek. Inderdaad, zij die de gegevens aangaande de ontwikkeling der inkomensverdeeling zoo optimistisch uitleggen, kunnen het verwijt niet geheel ontgaan dat bij hen de wensch de vader van de gedachte is geweest. Van eenigszins beteekenende nivelleering blijkt nog weinig; de pyramide van het maatschappelijk inkomen wordt niet minder hoog, zij stijgt veeleer, maar door toeneming van elke harer lagen, van de laagste zoowel als van de hoogste, neemt zij in breedte meer toe dan in hoogte en wint zij daardoor aan stabiliteit.

De gegevens omtrent de ontwikkeling der inkomensverdeeling wettigen niet het blijmoedig optimisme van sommigen „que tout est pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles"; maar wel breken zij den staf over MARX' ontwikkelingswet. De aantallen van hen die middelmatige inkomens hebben, nemen toe; zij moesten afnemen, doodgeslagen als de kleinere kapitalisten zouden worden door de grootere. De kapitaalmagnaten — zij die zeer hooge inkomens trekken — nemen toe in aantal, maar in gemiddeld inkomen blijven zij vrijwel constant of stijgen zij lang niet in gelijke verhouding als zij in aantal toenemen; zij moesten in aantal afnemen en in inkomen groote stijgingen vertoonen. De arbeidsloonen stijgen; zij moesten dalen. De aantallen der hooger beloonde arbeiders nemen over het algemeen niet minder sterk toe dan die der personen met hoogere inkomens; zij moesten minder worden. Het aandeel van den arbeid in de jaarlijksche opbrengst van de productie wordt in verhouding tot dat van het kapitaal grooter; het moest kleiner worden.

Men moet zijn oogen zoo stijf mogelijk dichtknijpen, als men niet wil zien, dat MARX' bewegingswet over de samentrekking van het maatschappelijk inkomen en de afneming van het aandeel van den arbeid in dat inkomen, nog beslister door de feiten wordt weersproken dan zijn wet der technische bedrijfsconcentratie ten koste van klein- en middelgroot bedrijf.

De gegevens omtrent de vermogensverdeeling bevestigen — voor zoover zij strekken — deze conclusie. De maat-

schappelijke ontwikkeling kweekt niet een in aantal afnemend getal kapitaalmagnaten, maar een toenemend aantal kapitaalbezitters, wier gemiddeld vermogen — alles dooreengenomen — weinig stijgt.

De statistiek waarschuwt tegen de bij leeken — en niet alleen bij hen — zoo geliefkoosde fout van het maken van algemeene gevolgtrekkingen uit enkele in het oog vallende uitzonderingen.

Eerst de groote ontwikkeling der productie in de tweede helft der 19e eeuw maakte het ontstaan van milliardairs mogelijk; in zoover zijn de milliardairs een product van kapitalistische productiewijze. Het bestaan van enkele milliardairs in de wereld bewijst echter omtrent het vraagstuk der toe- of afnemende kapitaalconcentratie niets. Waar de productieve kracht in de beschaafde wereld, naar ruwe berekening, in de tweede helft der negentiende eeuw in Europa verdrie-, in Amerika verachtvoudigde en in de geheele beschaafde wereld per inwoner verdubbelde,[1]) kan het niet anders, of er waren bevoorrechte streken waar de stijging der productieve kracht, d. w. z. de stijging der welvaart, absoluut en per hoofd der bevolking nog veel grooter was. Waar de algemeene welvaart — in geld uitgedrukt — per hoofd der bevolking in eenig tijdperk gemiddeld verviervoudigde, is er eerst toenemende concentratie aan den top van de maatschappelijke ladder, als er aan het eind van het tijdperk meer milliardairs zijn dan bezitters van 250 millioen aan het begin.

Onnoodig is het wel te verzekeren, dat hiermede geen pleidooi wordt gevoerd ten gunste van milliardairs; mijne bedoeling is alleen te waarschuwen tegen het gevaar van valsche conclusies, wanneer men, tegen de statistische gegevens, die ten dienste staan in, theorieën bouwt op de — gelukkig — sporadisch voorkomende milliardairs. Ook onze statistische gegevens zijn wel is waar nog ver van afdoende, maar toch laten zij, bij oordeelkundig en nauwgezet gebruik, geen twijfel over omtrent het feit, dat het maatschappelijk vermogen zich noch absoluut noch relatief in een verminderend aantal handen samentrekt.

[1]) M. G. MULHALL, *Industries and Wealth of Nations*, bl. 19.

§ 3. VERSCHIL TUSSCHEN BEDRIJFS- EN VERMOGENS-SAMENTREKKING.

De vraag dringt zich onvermijdelijk aan ons op: hoe is het, bij de niet te loochenen relatieve samentrekking van het kapitaal in, in omvang toenemende, ondernemingen, te verklaren dat die technische samentrekking in het verloop der vermogensverdeeling niet haar juridische weerspiegeling vindt?

1. De moderne ondernemingsvormen. Op deze vraag geven de ontwikkelingsverschijnselen der verschillende ondernemingsvormen ons het antwoord. In het tijdperk van het handwerk was nauwlijks een andere ondernemingsvorm bekend dan die van de exploitatie van het bedrijf door den handwerksmeester, die eigenaar was van het geheele — betrekkelijk geringe — bedrijfskapitaal dat hij voor zijn zaak behoefde. Bij de opkomst der huisindustrie en der manufactuur worden de bedrijven vaak reeds te groot zoowel om door een enkelen leider te worden overzien als om door een enkelen meester van het benoodigde kapitaal te worden voorzien. De samenwerking van eenige firmanten in dezelfde onderneming, somtijds ook financieel gesteund door een achter de schermen blijvenden commanditaris, begint alsdan allengs minder zeldzaam te worden.

De ondernemingsvorm waarbij enkele weinige personen het kapitaal bijeenbrengen en beheeren, maakt alreeds dat technische samentrekking van het kapitaal mogelijk wordt zonder eene gelijkmatig sterke samentrekking van het kapitaalbezit; het kapitaal van de ééne onderneming kan aan twee, drie, vier of nog meer personen toebehooren. Maar toch maakt deze ondernemingsvorm nog niet mogelijk op eenigszins groote schaal vermogensdeelen van verschillende personen in één bedrijf te zamen te brengen. Eerst als de naamlooze vennootschap en, in haar gevolg, de commanditaire vennootschap op aandeelen in zwang komen, wordt het mogelijk betrekkelijk kleine vermogensdeelen van een groot getal personen bijeen te brengen en de aldus gevormde massa technisch als één kapitaal te behandelen en te beheeren. In nog hoogere mate eindelijk wordt dit bereikt, naar gelang de coöperatieve

vereeniging — de modernste onder de ondernemingsvormen — meer veld wint.

Over de gestadige toeneming in beteekenis zoowel van de naamlooze vennootschap als van de coöperatieve vereeniging werden boven [1]) statistische mededeelingen gedaan, die aan duidelijkheid en overtuigende kracht niets te wenschen overlaten. In de toeneming der verschillende vormen van collectieve ondernemingen, doch inzonderheid van de naamlooze vennootschappen en coöperatieve vereenigingen, ligt de sleutel voor de oplossing van het raadsel, hoe het mogelijk is dat de relatieve technische bedrijfszamentrekking niet gepaard gaat met eene daaraan evenwijdig loopende relatieve samentrekking van het kapitaalbezit.

2. De naamlooze vennootschap.

Doordien bij de naamlooze vennootschap en in sterker mate nog bij de coöperatieve vereeniging, het kapitaal uit een groot aantal relatief — en bij de coöperatieve vereenigingen schier altijd ook absoluut — kleine aandeelen wordt bijeengebracht, bewerken deze ondernemingsvormen dat bij ééne groote onderneming eene groot aantal deelhebbers betrokken zijn. Deze ondernemingsvormen maken het m. a. w. mogelijk het kapitaal technisch in gecentraliseerde bedrijven samen te brengen en het eigendomsrecht daarop, benevens de voordeelen daarvan, over een groot aantal personen te verdeelen.[2]) Wanneer de vennootschap of de coöperatieve vereeniging behalve de aandeelen van hare leden, ook obligatiën uitgeeft, voert

---

[1]) Zie bl. 112 en volg. en 118 en volg.

[2]) GOSCHEN behoort tot de eersten die hierop den nadruk legden. In zijne boven, bl. 284, aangehaalde rede in de Statistical Society zeide hij: „In my opinion this greater distribution of wealth of which I am speaking is in the main, or at least to a very large extent, the result of the extension of limited liability. Formerly great business gave profits to a small number of individuals, whose fortunes accumulated; but now, when so many of the great businesses are turned into limited companies, a much larger proportion of the community is introduced to a share in the profits of industry and trade" (bl. 596). MARX heeft wel de beteekenis van de naamlooze vennootschap voor de bedrijfscentralisatie erkend, (zie boven bl. 111 en volg.), maar de tweede, door GOSCHEN naar voren gekeerde, zijde dezer wijze van technische centralisatie werd door hem verwaarloosd. Ook waar hij haar later (III, 1, bl. 427/8) eene socialiseerende kracht toekent, is het alleen de negatieve kracht van het breken der kapitalistische ondernemingen in handen van particuliere eigenaars.

zij de technische samentrekking van kapitaal bij verspreiding van het recht daarop nog verder door.

Juridisch gesproken, is deze voorstelling niet geheel juist; want niet de leden der vennootschap of coöperatieve vereeniging hebben een eigendomsrecht op haar kapitaal,— de vennootschap of vereeniging zelve is daarvan eigenaresse. En de obligatiehouders zijn slechts schuldeischers van de vennootschap of de vereeniging. Doch dit neemt niet weg, dat de aandeelen en obligatiën de waarde van het kapitaal vertegenwoordigen. Door middel van die stukken wordt de waarde van het kapitaal op zulk eene wijze in stukken gesneden en verspreid, dat de waarde van het geheel er niet onder lijdt, en door die ideëele verknipping de opbrengst van het bedrijf aan velen in plaats van aan één of enkele personen ten goede komt.

Hierin ligt de groote sociale beteekenis van de naamlooze vennootschap en meer nog van de coöperatieve vereeniging. Zij stellen in staat een toenemend aantal personen te doen deelen in de voordeelen van het grootbedrijf, zelfs indien zich dit absoluut concentreerde, m. a. w. zelfs indien de kleine en middelgroote bedrijven bezig waren te verdwijnen.

3. De naamlooze vennootschap stelt één kapitalist in staat deel te nemen in verschillende ondernemingen.

Van sociaal-democratische zijde wordt hiertegen aangevoerd dat dit maar schijn is.[1]) Wel is waar — zoo luidt de tegenwerping — kent een enkele vennootschap een veelvoud van aandeelhouders; maar in de verschillende vennootschappen vindt men dezelfde aandeelhouders terug. Zij zijn als de soldaten in de comedie; hun aantal *schijnt* alleen groot, maar in werkelijkheid zijn het telkens dezelfde personen die voor het voetlicht komen.

Stellig steekt in deze opmerking een goed deel waarheid. De naamlooze vennootschap stelt niet alleen velen in staat aan één onderneming deel te nemen, maar stelt ook een enkel persoon in staat, zijn kapitaal over vele ondernemingen te verdeelen. In werkelijkheid is het laatste niet minder gewoon dan het eerste. Ieder voorzichtig

1) Bijv. door KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 98 en volg.; BEBEL, *Rede hannoverschen Partijdag* bl. 107.

kapitalist verdeelt op zulk eene wijze zijn bezit en vermindert daarmede het risico, waaraan het blootstaat.

Het gaat hiermede echter als met hetgeen de statistiek der inkomstenbelastingen leert: zij die de aandacht trekken door een groot bezit, dat over tal van naamlooze vennootschappen verspreid is, vormen een kleine minderheid. De meerderheid wordt gevormd uit hen die niet zooveel te distribueeren hebben, die slechts in enkele vennootschappen als aandeel- of obligatiehouder kunnen deelnemen. Voor deze groote meerderheid der aandeel- en obligatiehouders gaat de vergelijking met de soldaten in den schouwburg niet op. Zij keeren ten hoogste een keer of wat terug, maar moeten dan door anderen worden vervangen [1]).

Zij die de bewuste tegenwerping maken, beseffen bovendien niet welke beteekenis het heeft, wanneer op de eigenaardigheid der naamlooze vennootschap, waarover wij thans handelen, gewezen wordt. Daarmede toch wordt niet bedoeld te *bewijzen* dat het kapitaalbezit geene met de centralisatie van de bedrijven parallel loopende samentrekking vertoont, maar alleen te *verklaren* hoe dit van elders blijkende verschijnsel mogelijk is [2]). Door onder de vele aandeel- en obligatiehouders in naamlooze vennootschappen een deel aan te wijzen, dat bij de revue telkens in een ander gelid staat, ontzenuwt men de kracht dezer verklaring niet. Om de gelederen vol te maken, moeten er telkens anderen zijn,

---

[1]) Niet minder groot is de overdrijving van KAUTSKY, waar hij in zijn *Anti-Bernstein*, bl. 101, schrijft: „Sichere, sich gut verzinsende Aktien werden von den grossen Kapitalisten mit Beslag belegt. Für die kleinen Leute bleiben von den höher sich verzinsenden nur die *unsicheren* Papiere, die nicht ein Mittel sind, Besitzlose in Besitzende zu verwandeln, sondern eines, Spargrosschen des Kleinbürgerthums und der proletarischen Elite in die Taschen der Spekulanten zu locken".

De grief die KAUTSKY hier uit, is zeker niet geheel uit de lucht gegrepen. Zwendel met aandeelen in insolide vennootschappen komt maar al te vaak vóór; en het zijn de kleine bezitters die daarvan het meest dupe worden. Maar sterk overdreven is de voorstelling, als zouden de kleine bezitters niets dan zulke waardelooze papieren hebben. Onder de kleine bezitters ontbreken de „solide broekjes" waarlijk niet. Iedere beoefenaar van het notariaat zou KAUTSKY daarvan een aantal voorbeelden kunnen noemen.

[2]) Ik heb dan ook geen bezwaar KAUTSKY's meening te onderschrijven, dat de toeneming der naaml. vennootschappen de toeneming der bezittenden niet *bewijst*. (*Anti-Bernstein*, bl. 103).

tusschen wie die mobiele individuen een plaats kunnen innemen.

Krachtiger is KAUTSKY's opmerking, dat de toeneming der naamlooze vennootschappen niet de toeneming van het getal bezittenden, maar binnen den kring der bezittende klasse de toeneming van de werkeloos bezittenden bewijst en dat daardoor tevens wordt aangetoond „de toenemende overbodigheid der kapitalistische productie, de toenemende mogelijkheid, ja noodwendigheid van de socialistische productie[1])".

Hij heeft namelijk onweerlegbaar gelijk, voor zoover hij bedoelt dat de aandeelhouders weinig of geen directen invloed op den gang van zaken der vennootschap oefenen, althans zoolang de zaken goed gaan. De sociale functie van den aandeelhouder in eene vennootschap is daarom zonder twijfel veel minder beteekenend dan die van den met eigen kapitaal werkenden ondernemer. Maar het ontzeggen van elke sociale functie aan den aandeelhouder en hem „mir nichts, dir nichts" overbodig verklaren, is toch wat heel voorbarig. Tegenover de afnemende sociale beteekenis van den aandeelhouder staat zijne afnemende remuneratie als gevolg van de daling van den rentestand. Den aandeelhouder sociaal overbodig noemen, mag alleen hij, die kan aantoonen, dat in het gebied van het bedrijfsleven, bestreken door de naamlooze vennootschappen, het kapitaal even productief verdeeld zou zijn, zonder de tusschenkomst van het eigenbelang van de bezittenden bij het nemen van aandeelen, als thans nu dat eigenbelang hen brengt tot een meer of minder zorgvuldig overwegen van de kansen van slagen der ondernemingen, waarin zij hun kapitaal wagen. De sociale functie, welke de bezitters hiermede uitoefenen, moge hun geen aanspraak geven op een groot aandeel in het maatschappelijk product; toch is het getuigende van voorbarigheid en oppervlakkigheid zonder de minste poging om aan te geven hoe die functie even goed of beter door de gemeenschap of een harer organen zou

1) t. a. p. bl. 103.

kunnen worden overgenomen, met KAUTSKY de overbodigheid der aandeelhouders in vennootschappen en de mogelijkheid, ja noodzakelijkheid van het socialisme, te decreteeren.[1])

Men vergete bovendien niet, dat naarmate de aandeelen over een grooter deel van de bevolking verspreid worden, zij meer als voertuig dienen om het maatschappelijke meerproduct over de leden der maatschappij te verdeelen. Intusschen overdrijve men de sociale beteekenis van de aandeelhouders in vennootschappen niet, en evenmin de distribueerende kracht der vennootschap; de coöperatieve vereeniging is haar te dezen aanzien ver de baas. Bij deze laatste zou de besproken tegenwerping zoo goed als geheel geen hout snijden. Slechts een kleine minderheid is van meer dan ééne coöperatieve vereeniging lid en waar lidmaatschap van meer dan éene vereeniging voorkomt, beperkt het zich toch steeds tot een gering getal.

4. Coöperatieve vereeniging.

De socialiseerende en nivelleerende kracht van de coöperatieve vereeniging is veel grooter dan die van de naamlooze vennootschap, welker gebrekkigheid reeds door FOURIER werd opgemerkt en die — naar ieder deskundige tegenwoordig erkent — naast hare voordeelen ook niet geringe maatschappelijke gevaren oplevert. Voor de toekomst is dan ook veel meer van eene krachtige ontwikkeling der coöperatie dan van de naamlooze vennootschap te hopen. Bij de verklaring van het heden daarentegen moet de naamlooze vennootschap stellig meer op den voorgrond treden dan de coöperatieve vereeniging.

Dit neemt niet weg, dat de coöperatie onder de arbeidende klasse, met name in Engeland, reeds zulke vorderingen heeft gemaakt, dat voor de toekomst in de richting van verhooging van het aandeel van de arbeidende klasse in het maatschappelijk kapitaal van haar veel is te verwachten. Aan KAUTSKY [2]) en BEBEL [3]) echter

[1]) Vgl. boven, Dl. I, bl. 308.

[2]) *Consumvereine und Arbeiterbewegung*, bl. 12.

[3]) *Hannoversche partijdag*, bl. 119. Ook verschillende andere sprekers in den partijdag gingen BERNSTEIN wegens zijne verwachtingen van de coöperatie te lijf.

moet ik toegeven, dat voor eene socialiseering in den zin van het stelsel van MARX, van de coöperatie weinig te wachten is. Eene socialiseering die bij het verbruik of althans de distributie begint, om tot de productie op te klimmen, pakt de zaak, volgens de marxistische leer, juist aan het verkeerde einde aan. Wat natuurlijk niet uitsluit, dat zij het in de practijk wel aan het rechte eind kan hebben.

Na al hetgeen over de beweging der bedrijven in de vorige bladzijden geschreven werd, behoef ik trouwens niet te herhalen, dat de feiten m. i. niet in de richting van algeheele verdringing van het individualistische principe uit het bedrijfsleven wijzen. Voor zoover zij echter wijzen op een beperking van het gebied van dit principe, is dit, naast de toeneming van het openbare bedrijf, vooral door de uitbreiding der coöperatie bewerkt.

BERNSTEIN heeft op het stuk der coöperatie zijn verwachtingen ook m. i. te hoog gespannen, maar met dit voorbehoud, ben ik van oordeel dat hij haar invloed juist heeft ingezien. [1]) KAUTSKY en BEBEL hebben echter gelijk, dat hij daarmede aan het marxistische stelsel ontrouw werd of dit ten minste geweld aandeed.

. Spaarbanken. Niet minder dan de coöperatieve vereenigingen hebben de spaarbanken de eigenschap kapitaaldruppeltjes tot stroomen te vereenigingen en zoodoende bedrijfszamentrekking te doen samengaan met vermogensverspreiding. Althans hier te lande zullen zij het in dit opzicht nog wel van de coöperatieve vereenigingen winnen. Wel is waar beleggen de spaarbanken hare fondsen zelden of nooit in aandeelen in ondernemingen en slechts voor een gering deel in obligatiën van spoorweg- en andere

---

1) BERNSTEIN (*Voraussetzungen*, bl. 106) schrijft: „Wenn es weder nöthig noch möglich ist, dass die Genossenschaft, wie wir sie heute kennen, jemals die ganze Produktion und Zustellung der Güter ergreifen wird, wenn das sich immer mehr ausbreitende Gebiet der öffentlichen Dienste in Staat und Gemeinde ihr von der anderen Seite her Grenzen zieht, so ist ihr doch im Ganzen noch ein so weites Feld offen, dass man, ohne in die . . . . Genossenschaftsutopie zu verfallen, zu sehr grossen Erwartungen bezüglich ihnen berechtigt ist".

Ik zou deze woorden geheel onderschrijven, als BERNSTEIN de grenzen der coöperatie niet alleen had gezocht in de openbare bedrijven.

groote maatschappijen. Grootendeels worden de fondsen der spaarbanken belegd in obligatiën van openbare lichamen. [1]) Het spaarbankgeld komt daardoor slechts voor een klein deel rechtstreeks aan handel en nijverheid ten goede en voor een ander klein deel middellijk, voor zoover namelijk de openbare lichamen hun leeningsgelden voor productieve doeleinden besteden. Maar al is het spaarbankkapitaal, door de wijze zijner belegging, in vele landen grootendeels slechts schijn-kapitaal, d. w. z. niet-voortbrengend vermogen; dit neemt toch niet weg, dat de spaarbanken, voor zoover haar vermogen werkelijk kapitaal is, middellijk of onmiddellijk als trechters dienst doen tusschen het geconcentreerde bedrijf en het verspreide bezit van de waarde daarvan. En voor zoover het spaarbankvermogen geen kapitaal is, geeft het toch recht op een aandeel van de jaarlijksche vruchten der maatschappelijke voortbrenging en staat het ten aanzien van de kwestie der verdeeling van het bezit daarmede geheel gelijk.

Teneinde eenigszins een denkbeeld te geven, hoezeer de beteekenis der spaarbanken voor de verspreiding van het maatschappelijk vermogen toeneemt, laat ik hier enkele cijfers over de vergrooting van het spaarbankkapitaal en het aantal spaarbankinleggers volgen:

Volgens een opgaaf van GIFFEN bedroeg in Groot-Brittannië:

	1831	1881
Getal inleggers	429.000	4.140.000
Som der inlagen . . .	£ 13.719.000	£ 80.334.000

Volgens het *Statistical Abstract* van 1880 tot 1894, bedroeg in 1894:

	het aantal inleggers.	het bedrag der inlagen.
in de postspaarbanken	6.108.763	£ 89.266.000
„ „ andere „	1.470.946	£ 43.475.000
samen . .	7.579.709	£ 112.741.000

Tusschen 1831 en 1894 klom de bevolking van Groot-

[1]) In sommige landen, met name in Frankrijk, verplicht de wet de spaarbanken zelfs haar geheele actief in staatsfondsen te beleggen.

Brittannië met omstreeks 60 pCt., het aantal inleggers in de spaarbanken nam 17 à 18 maal en het spaarbank-kapitaal meer dan 27 maal toe.

In België[1]) was het aantal inleggers:

	1870	1899
in de Caisse Générale d'épargne et de retraite	52.346	1.642.778
in de Société Générale pour favoriser l'industrie nationale .	19.704	15.153
samen . .	72.050	1.657.931

derhalve in 1899 23maal meer.

Het bedrag der inlagen:

		1870		1899
Caisse Générale	frs.	30.956.000	frs.	821.449.000
Société Générale	„	12.204.000	„	20.941.000
samen . .	frs.	43.160.000	frs.	842.390.000

Eene toeneming alzoo van 19 à 20-maal. De bevolking nam in dit tijdperk toe met ten naaste bij 30 pCt.

In Saksen[2]) was het getal inleggers in de verschillende spaarbanken in 1850: 94.800, in 1898: 2.207.600 of 23 maal meer; het bedrag der inlagen in 1850 14 millioen Mark, in 1898: 878 millioen Mark of bijna 63 maal meer,

Men houde in het oog, dat deze cijfers betrekking hebben op de landen, die in industrieele ontwikkeling bovenaan staan. In de andere landen ontwikkelt zich het spaarbankwezen even opmerkelijk; alleen in het tempo van ontwikkeling verschillen de west-europeesche landen te dezen aanzien van elkander.

In Nederland[3]) was:

het getal boekjes:	in 1881	1898
in de particuliere spaarbanken . .	234.072	356.666
„ „ postspaarbank	22.831	693.228
Samen . .	256.903	1.049.894

of ruim viermaal meer,

[1]) *Annuaire Stat. de la Belgique*, 1900, bl. 174—179.
[2]) M. SEIDEL, *Sparkassen*, *Handwb. d. Staatsw.*, VI, bl. 865.
[3]) *Bijdragen t/d. stat. d. Nederl. Nieuwe Volgreeks V, Stat. der spaar- en leenbanken over het jaar 1898*, bl. 82 en volg.

het bedrag der inlagen:	1881	1898
particuliere spaarbanken . . .	12.324.000	19.798.000
postspaarbank	1.127.000	34.706.000
Samen . .	13.451.000	54.504.000

dus eveneens ruim viermaal meer in 17 jaar. Een stijging derhalve in inleggers en inlagen van bijna 20 pct. per jaar, bij eene stijging der bevolking met ruim 1 pct. per jaar.

Te recht werd o. a. door SCHIPPEL opgekomen tegen de voorstelling als zou het geheele spaarbankkapitaal toebehooren aan leden van de arbeidende klasse. [1]) Dit is zeker niet het geval, al verkleint SCHIPPEL aan den anderen kant het aandeel van de arbeidende klasse in dat kapitaal. [2]) Maar het zal wel niet aan twijfel onderhevig zijn, dat dit kapitaal — voor zoover het niet aan zedelijke lichamen toebehoort en door tusschenkomst van deze lichamen grootendeels aan de maatschappelijk misdeelden ten goede komt — aan de kleine bezitters uit de arbeidende en de middenklasse toebehoort. Rothschilds beleggen hun vermogen niet in spaarbanken.

De medegedeelde gegevens doen derhalve zien, dat de beteekenis der spaarbanken in de verspreiding van het maatschappelijk bezit niet gering is.

Volgens KAUTSKY [3]) daarentegen bewijst de toeneming der spaarbankcijfers voor de verhooging van den welstand der lagere klassen niets. Die toeneming kan het gevolg zijn van allerlei omstandigheden, die allerminst verhooging van de volkswelvaart aanduiden. Als zoodanig noemt hij: 1°. verdringing van het klein- door het grootbedrijf;

---

[1]) *Das moderne Elend*, bl. 115 en volg.

[2]) Door de op niets berustende onderstelling, dat een engelsche arbeider niet meer dan 10 £ in de spaarbank hebben zal, komt hij er toe het spaarbankkapitaal in handen van leden der arbeidende klasse op slechts 4.3 pCt. van het totaal te schatten (bl. 116). Later erkent hij echter dat de postspaarbank voor de arbeidende klasse gunstiger is, daar zij storting van kleine bedragen toelaat. Men ziet uit bovenstaande cijfers, hoezeer de postspaarbank in Engeland, die haar kapitaal uit de lagere lagen der maatschappij opzuigt, de andere spaarbanken heeft overvleugeld. In 1894 was het gemiddeld kapitaal per inlegger in de postspaarbanken $14^1/_2$ £, in de andere spaarbanken $29^1/_2$ £.

[3]) *Agrarfrage* bl. 136.

de verdrongen kleine ondernemer, die arbeider of beambte van zijn grooten concurrent wordt, belegt het saldo der liquidatie van zijn zaakje op de spaarbank; 2°. toeneming van de gelegenheid tot sparen door de moderne spaarbanken; daardoor wordt de spaargewoonte aangewakkerd en het spaarbankkapitaal vergroot zonder dat hierin een kenmerk van verhoogde volkswelvaart is gelegen; 3°. toenemende belegging van tijdelijk kasgeld.

Deze drieledige poging om de marxistische leer te redden uit het gedrang waarin ook de spaarbankcijfers haar brengen, is niet juist krachtig. Immers de weggedrongen kleine ondernemers zouden volgens de theorie in het bezitlooze proletariaat afdalen; voor zoover zij dat doen, kunnen zij de spaarbankinlagen niet vergrooten en voor zoover zij hun kapitaaltje van hun zaak op de spaarbank overbrengen, dalen zij niet in het bezitlooze proletariaat af. In dit dilemma zou ik mij liever aan MARX dan aan KAUTSKY houden. Natuurlijk zal het wel eens voorkomen, dat een kleine ondernemer, die is dood geconcurreerd, zijn zaak nog met een saldo liquideeren kan, maar in den regel zal in het gestelde geval de zaak wel eindigen met een faillissement en dan zal de spaarbank daarbij wel niet veel zijde spinnen. Maar bovendien weten wij uit de duitsche bedrijfsstatistiek, dat behalve de in den regel kapitaallooze „Alleinbetriebe" de kleine bedrijven aldaar niet af- maar alleen minder minder snel dan de grootere toenamen. Op een andere plaats beweert KAUTSKY zelf, dat de kleine ondernemers, die in de industrie verongelukken, bij voorkeur hun geluk in een handelszaakje beproeven.[1]) Waar de feitelijke omstandigheden aldus zijn, gelijkt het eerste deel van KAUTSKY's reddingspoging veel op het willen vlot brengen van een gestrand schip door een speelgoed-ballonnetje aan zijn roer te binden.

Het tweede deel van zijn poging is, als het kan, nog minder gelukkig. Immers tegenover de arbeiders die in toenemende sociale — zoo al niet physieke — behoeftigheid verkeeren, moet het aanbieden van spaargelegen

[1]) Zie boven, bl. 63 en volg.

heden eene ironie zijn. Iemand die toenemend behoeftig is, komt door hem een spaarpot onder den neus te houden, wel in de verleiding het ding stuk te trappen, maar niet om er van hetgeen hij te weinig heeft, allengs meer in te gooien. Doch zelfs aangenomen eens, de toenemende behoeftigheid der arbeidende klasse leidde tot de door KAUTSKY veronderstelde wijze van doen, waarbij die klasse zich rijp zou toonen voor een sociaal gekkenhuis, dan zou wel is waar de oorzaak van het toenemend sparen niet in vermeerdering van welstand gelegen zijn, maar het gevolg daarvan zou toch niet anders dan welstandsvermeerdering wezen.

Met het derde gedeelte zijner reddingspoging eindelijk komt KAUTSKY wel is waar niet in botsing met andere deelen van het marxistische stelsel, maar ook daarmede kan hij het schip zeker niet vlot krijgen. Door toenemende belegging van tijdelijk beschikbaar kasgeld kan het spaarbankkapitaal wel op oogenblikken vóór gewone vervaldagen van schuld, bijv. vóór gewone vervaltermijnen van huishuur, klimmen om daarna even sterk weer te dalen, maar kan het geene aanhoudende stijging vertoonen.

Volgens KAUTSKY beslissen de cijfers der spaarbankstatistiek geen vraagstuk, maar stellen zij er een[1]). Dat was voor hem volkomen waar. Zij stelden hem voor het vraagstuk, die cijfers in overeenstemming te brengen met zijn marxistisch dogma. Ik zou niet durven beweren dat hij in de oplossing daarvan geslaagd is.

In verband met de andere gegevens waarvan wij kennis kregen, stellen de spaarbankcijfers buiten twijfel dat de deelneming van de personen met kleinere inkomens aan het maatschappelijk kapitaal toenemende is.

Eenigszins in dezelfde richting als de spaarbanken, maar ten bate van grootere beurzen, werken de hypotheekbanken en dergelijke credietinstellingen, welke door de uitgifte van obligatiën een technische kapitaalzamentrekking bewerken bij een verspreid recht op de deelen daarvan en welke het mogelijk maken, dat kleine kapita-

---

[1]) *Agrarfrage*, bl. 136.

listen indirect deel krijgen in gronden en gebouwen en in de opbrengst daarvan.[1])

6. Geldleeningen van openbare lichamen.

En ook staten en gemeenten werken door hunne leeningen min of meer in deze richting. Die leeningen bieden een veilige beleggingsgelegenheid, waarvan bij voorkeur door vele kleine bezitters wordt gebruik gemaakt, hetzij rechtstreeks hetzij -- gelijk ik reeds opmerkte — door de tusschenkomst van spaar- en andere banken.

Voor zoover staat en gemeente het leeningsgeld gebruiken voor productieve doeleinden, herhaalt zich bij deze beleggingen op uitgebreide schaal, wat wij reeds bij de naamlooze vennootschappen aanwezen. Voor zoover het voor niet-productieve doeleinden wordt besteed, kan — maar zal lang niet altijd — de maatschappelijke welvaart daardoor verminderd worden. De wijze van besteding is echter bijzaak voor het vraagstuk dat ons hier bezig houdt. Ook al verspilt de staat zijn leeningsgeld, is de rechtstreeksche en middellijke[2]) verspreiding zijner obligatiën — zoolang hij credietwaardig blijft — een wijze van verdeeling van het volksvermogen over eene groote menigte personen, die van de bedrijfs-concentratie onafhankelijk is en daarmede niet alleen samengaan *kan*, maar in werkelijkheid ook samen*gaat*.

7. Te nauwe samenhang van bedrijfs- en vermogenszamentrekking bij Marx.

Wie dit een en ander onbevooroordeeld overweegt, zal de conclusie niet kunnen ontgaan, dat Marx een veel te nauwen samenhang aannam tusschen de technische bedrijfszamentrekking en de samentrekking van het kapitaalbezit. Door het een met het ander te vereenzelvigen, geraakte hij met de ontwikkelingsverschijnselen onzer hedendaagsche maatschappij ten aanzien van de veranderingen in de bezitsverdeeling op nog meer gespannen voet dan ten aanzien van de bedrijfszamentrekking. Al komt deze slechts bij uitzondering voor, in den door Marx bedoelden zin van concentratie ten koste van klein- en middelgrootbedrijf, de relatieve bedrijfszamentrekking

---

[1]) Over het vermakelijke staaltje van Kautsky's dogmatische kortzichtigheid, waar hij voor Marx' samentrekkingsleer ook aanvoert „die Konzentration der Hypothekenschulden in den Händen einiger Banken, Sparkassen und dergleichen", (*Anti-Bernstein*, bl. 77) werd boven reeds gesproken, zie bl. 330 en volg.

[2]) *Middellijk* door tusschenkomst van spaar- en andere banken.

is toch inderdaad regel. Van vermogens- en inkomenszamentrekking, in den zin van MARX' bewegingswet op dit punt, kent de werkelijkheid daarentegen niets. In het begin van het kapitalistische tijdperk moge dit anders geweest zijn; destijds mogen vermogenszamentrekking en absolute of althans relatieve loondaling regel geweest zijn, tegenwoordig is dat niet meer het geval. De vermogens- en inkomensbeweging is in het latere stadium der kapitalistische ontwikkeling, waarin wij verkeeren, voor de kleinere inkomens en vermogens gunstiger geworden. Wel is waar nog niet zóó gunstig dat eene tendens tot gelijkermaking der vermogens en inkomens is aan te wijzen; maar het feit alleen dat de beweging gunstiger is geworden zonder eene ingrijpende tusschenkomst van maatregelen, welke bewust op die gelijkermaking aansturen, geeft recht tot de verwachting dat de ongelijkheden in vermogens en inkomens in de toekomst, onder den invloed van bewuste maatregelen in dien geest, zullen verminderen; m. a. w. dat tot blijvende en voortschrijdende verbetering van de toestanden in de volksklassen en tot opheffing van dezen tot het peil der maatschappelijk meer bevoorrechten geen sociale revolutie, geen ommekeer van de bestaande maatschappij en vestiging eener nieuwe maatschappij op anderen grondslag, maar alleen versterking van die elementen in de kapitalistische maatschappij noodig zijn zal, door welker kracht de lagere inkomens worden verhoogd en de personen met middelmatige inkomens hunne rijen van beneden af voortdurend zien aanvullen.

HOOFDSTUK IV.

DE ECONOMISCHE CRISES.

1. De wet der periodiciteit van de crises.

In het stelsel van Marx is de periodiek weerkeerende crisis een noodzakelijk redmiddel tot herstel van het telkens opnieuw verstoord wordend evenwicht tusschen productieve kracht eenerzijds en consumtieve of liever koopkracht anderzijds in de kapitalistische maatschappij.

Als door de verbetering van de technische hulpmiddelen der productie de voortbrengselen gestadig toenemen, en tegelijk door verlaging van de loonen der werklieden en de inkomens der kleine middenklasse een aangroeiend deel dier voortbrengselen geen koopers vinden kan, moet dit leiden tot eene allengs toenemende ophooping van onverkoopbare goederen. Eerst heeft de onverkoopbare goederenmassa geringe afmetingen; maar de productie buiten verhouding tot de koopkracht van het overgroote gedeelte der bevolking gaat haar gang, en telkens wordt die onverkoopbare hoop grooter, totdat zij eindelijk zulke afmetingen krijgt, dat zij de verdere productie in den weg staat. Toch gaat deze voort en drukt met zulk een kracht tegen den haar belemmerenden goederendam, dat eene geweldige uiteenwerping van dezen dam volgt. De zwakkere, dat zijn in den regel de kleinere fabrikanten, kunnen de productie zonder geregelden afzet niet volhouden; zij moeten hun zaak stop zetten. Het faillissement van den een sleept dat van den ander met zich. Als gevolg van die faillissementen wordt kapitaal in grooten omvang vernietigd, de overcomplete goederenvoorraad wordt tegen spotprijzen, die ver beneden de productiekosten blijven, van de hand gezet; arbeiders worden bij hoopen op straat en in de armen van het pauperisme geworpen. Zoo herstelt de crisis met geweld het verbroken evenwicht tusschen voortbrenging en ver-

bruik, doch zonder de oorzaak dier verbreking weg te nemen. Vandaar dat, zoodra de crisis voorbij is, hetzelfde ziekteproces zich herhaalt; doch wegens de toeneming van den afstand tusschen productieve en consumtieve kracht, in telkens verergerende mate. De crisis wordt telkens heftiger en keert telkens binnen korteren tijd terug, totdat de toestand zoodanig onhoudbaar wordt, dat de lijdende partij bij die zich voortdurend herhalende en steeds gevaarlijker wordende maatschappelijke schokken, — eene lijdende partij die bij elke gelegenheid in omvang en in kracht toeneemt — aan de kapitalistische productie uit winstbejag, welke al die ellende te voorschijn brengt, een einde maakt door de gemeenschappelijke productie voor de gezamenlijke behoeften voor haar in de plaats te stellen.

De voorstelling dat in de kapitalistische maatschappij het evenwicht tusschen productieve en consumtieve kracht is verstoord en de verklaring van de meer of minder periodiek weerkeerende crisis uit dat verbroken evenwicht, is bij MARX niet nieuw.[1]) Met name DE SISMONDI[2]) heeft op het gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en

---

[1]) „MARX hat die Erklärung der Krisen, wie er sie von der classischen Oekonomie und seinen socialistischen Vorgängern übernahm, in verschiedenen Puncten zu vertiefen gesucht und dabei sehr viel treffendes gesagt, aber eine abgeschlossene eigene Krisentheorie wird man bei ihm vergebens suchen". BERNSTEIN, *Zur Krisenfrage*, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 641.

[2]) De voorstelling dat de maatschappij schade lijdt door gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik, komt in SISMONDI's *Nouveaux principes d'Économie politique*, doorloopend op den voorgrond. Zoo schrijft hij in Boek II, hoofdst. VI: „Par tout ce que nous venons de dire, on voit que le dérangement dans le rapport réciproque entre la production, le revenu et la consommation, devient également préjudiciable à la nation" en in Boek VI, hoofdst. VIII: „Nous avons vu que la lutte établie entre les producteurs pour s'enlever réciproquement leurs pratiques, tendait à leur faire produire davantage à plus bas prix sans ègard à la demande du monde commerçant; et nous avons démontré que, si cette demande ne croissait pas, la concurrence qui enrichissait quelques individus, causait une perte certaine à tous les autres.... Lorsque la production quadruple et que la consommation ne fait que doubler, il faut qu'il y ait quelque part une industrie dont la consommation quadruple, tandis que sa production ne fait que doubler; ou bien il y aura surcharge dans le commerce, embarras dans la vente et perte finale".

Nog sterker komt deze gedachte uit in zijne *Etudes sur l'Economie politique.* Het eerste der daarin verzamelde opstellen heeft tot titel: „Balance des consommations avec les productions". In dat opstel noemt hij die „balance" „la question fondamentale de l'économie politique" (bl. 66). In het tweede opstel „Du revenu social"

verbruik gewezen en in dat gebrek de oorzaak der economische crises gezocht. Toch bepaalt ook op dit gewichtige punt het werk van MARX zich niet tot overneming van hetgeen anderen vóór hem dachten en uitspraken. Hij kneedt de verklaringen zijner voorgangers aangaande de oorzaken der economische crises tot zij passen in zijn stelsel en hij kent voorts aan die crises de beteekenis toe van werktuigen te zijn van de omzetting der kapitalistische maatschappij in de socialistische.

Hij maakt de verklaringen der crises van DE SISMONDI en anderen tot de zijne, door eensdeels de oorzaak van het ontbrekende evenwicht tusschen voortbrenging

---

vindt men een zoo scherpe formuleering van de tegenstrijdige tendensen in de kapitalistische maatschappij, dat zij door MARX zelf zou kunnen geschreven zijn: „Tandis que le manufacturier travaille de toute sa puissance à augmenter le nombre et à améliorer la qualité des tissus qu'il expose en vente, il travaille tout aussi activement, tout aussi efficacement, à diminuer le nombre des acheteurs des uns ou des autres, et à décider tous ceux qu'ils appauvrissent à faire servir leurs habits plus long-temps, et à se contenter de qualités toujours plus grossières". (bl. 104).

Omstreeks terzelfder tijd als de eerste uiteenzettingen van MARX over de oorzaken der crisis, geeft RODBERTUS eene gelijke verklaring in zijn „*zweiten socialen Brief an Von Kirchmann*", later door hem uitgegeven onder den titel: *Zur Beleuchtung der socialen Frage*. Ik citeer uit de uitgaaf van MORITZ WIRTH. bl. 75 en volg.: „Behielte jeder Theilnehmer am Tauschverkehr immer das ganze Produkt seiner Arbeit, bestände also auch seine Kaufkraft in dem Marktwerth des ganzen Produkts .... so könnte keine Zunahme der Produktivität weder bei *einem* Gut noch bei *allen* Gütern eine Absatzstockung bewirken, als nachdem alle Theilnehmer zu ihrem Gebrauche genug davon bekommen hätten, als bis mehr davon producirt wäre, wie überhaupt nur davon in der Gesellschaft bedürft wird .... Denselben Erfolg würde noch die Zunahme der Produktivität haben, wenn zwar das Produkt, wie heute, unter drei Antheilsberechtigte getheilt wird, aber der Antheil eines Jeden eine feste unabänderliche Quote des Produkts bliebe .... Allein, wenn keine dieser beiden Voraussetzungen zutrifft, wenn das Produkt nicht blos unter drei Antheilsberechtigte getheilt wird, sondern auch noch nach den „natürlichen" Gesetzen eines sich selbst überlassenen Verkehrs, der Antheil der arbeitenden Klassen, d. h. der grossen Mehrzahl der Gesellschaft nicht eine feste unabänderliche Quote des Produkts bleibt, *sondern umgekehrt grade in demselben Verhältniss eine kleinere Quote des Produkts wird, als die Produktivität zunimmt*, so kann jener glückliche Erfolg der Zunahme der Produktivität nicht eintreten. Denn unter dieser dritten Voraussetzung stehen Kaufkraft und Produktivität nicht mehr in gradem Verhaltniss.... Es muss dann .... jener verhängnissvolle Widerspruch in der Gesellschaft erzeugt werden, dass je gleicher und freier alle ihre Mitglieder rechtlich und politisch gestellt werden, desto ungleicher und abhängiger die Mehrzahl, die arbeitenden Klassen, wirthschaftlich gestellt wird. Es müssen dann Erscheinungen wie Handelskrisen und Pauperismus auftreten.... Die Voraussetzungen, aus denen so eben Erscheinungen wie der Pauperismus und die Handelskrisen als nothwendige Konsequenzen gefolgert wurden, treffen heute in der Wirklichkeit zu".

en verbruik in de hedendaagsche maatschappij te zoeken in de kapitalistische productiewijze, m. a. w. door de onderconsumtie niet als oorzaak, maar als gevolg op te vatten, — en anderdeels door van die crises niet alleen de ellende- en vernietiging brengende werking te zien, maar deze tevens met vreugde te begroeten als de hardhandige maar noodzakelijke vroedmeesters, die de maatschappij uit den druk van het embryonistisch leven, waarin zij in het kapitalistisch tijdperk nog verkeert, zullen voeren in het hoogere en vrijere levensstadium van het socialisme, waarin de leden der maatschappij eerst waarlijk menschen zullen zijn.

2. De crisis in het Communistische Manifest.

Reeds in het „*Communistische Manifest*" wordt de quintessens van MARX' opvatting omtrent de oorzaken en de beteekenis der economische crises neergelegd. Voor hetgeen daar over dit ontwikkelingsverschijnsel van de kapitalistische maatschappij werd geschreven, kan ik volstaan met eene verwijzing naar deel I, hoofdst. III, § 2, B, n°. 6 (bl. 197 en volg.) van dit boek.

3. De ontwikkeling der theorie in „Das Kapital".

Wat in het „*Communistische Manifest*" met enkele forsche lijnen werd aangegeven en in het artikel „*Lohnarbeit und Kapital*" in de „*Neue Rheinische Zeitung*" van 1849 met eenigszins andere woorden herhaald,[1]) wordt in „*Das Kapital*" uitgewerkt en krijgt daar zijn plaats in het stelsel dat alle ontwikkelingsverschijnselen der kapitalistische maatschappij uit de meerwaarde-productie verklaart. Zeer duidelijk geschiedt dit laatste in de volgende passage uit het derde deel van MARX' hoofdwerk.

„De geheele warenhoeveelheid, het geheele product, zoowel het deel dat het kapitaal reproduceert als het deel dat de meerwaarde uitmaakt, moet verkocht worden. Geschiedt dat niet, of maar ten deele, of slechts tegen prijzen, die onder de productiekosten staan, dan is de

---

[1]) „In dem Masse wie die Kapitalisten.... gezwungen werden, schon vorhandne riesenhafte Produktionsmittel auf grösserer Stufenleiter auszubeuten, und zu diesem Zweck alle Springfedern des Kredits in Bewegung zu setzen, in demselben Masse vermehren sich die industriellen Erdbeben, worin die Handelswelt sich nur dadurch erhält, dass sie einen Theil des Reichthums, der Produktionskräfte den Göttern der Unterwelt opfert — nehmen mit einem Wort die Krisen zu. Sie werden häufiger und heftiger...."

arbeider wel is waar geëxploiteerd, maar zijne exploitatie realiseert zich niet als zoodanig voor den kapitalist; zij kan met in het geheel geene of slechts gedeeltelijke realisatie van de afgeperste meerwaarde, ja met gedeeltelijk of geheel verlies van zijn kapitaal verbonden zijn. De voorwaarden der onmiddellijke exploitatie en die van hare realisatie zijn niet identisch. Zij vallen niet alleen naar tijd en plaats, maar ook naar haar aard uit elkaar. Gene zijn alleen beperkt door de productiekrachten der maatschappij, deze door de evenredigheid der verschillende takken van productie en door de consumtiekracht der maatschappij. Deze laatste wordt echter bepaald noch door de absolute productiekracht noch door de absolute consumtiekracht; maar door de consumtiekracht op den grondslag der antagonistische verdeelingsverhoudingen, welke de consumtie van de groote menigte der maatschappij op een, slechts binnen meer of minder enge grenzen veranderlijk minimum neerdrukt. Zij is verder begrensd door den drang naar accumulatie, naar vergrooting van het kapitaal en naar productie van meerwaarde op grootere schaal.... Hoe meer zich echter de productiekracht ontwikkelt, des te meer komt zij in tweestrijd met den engen grondslag waarop de consumtieverhoudingen rusten." [1]) — „De crises zijn altijd slechts oogenblikkelijke geweldige oplossingen van de voorhanden tegenspraken, geweldige uitbarstingen, die het gestoorde evenwicht voor het oogenblik weder herstellen." [2])

Ook Marx verklaart derhalve de crisis uit gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik, uit te geringe consumtie in vergelijking tot de productie. Maar hij meent, dat die verklaring niet voldoende is; volgens hem is zij eene bloote en niets-zeggende tautologie, welke eerst een werkelijke verklaring wordt, wanneer men tot de oorzaak der onder-consumtie van de groote menigte teruggaat.

---

1) *Kapital* III. 1, 225/6.
2) t. z. p. bl. 231.

„Het is eene bloote tautologie — zoo verklaart hij[1]) — te zeggen, dat de crises uit gebrek aan, tot betalen in staat zijnde consumtie of aan, tot betalen in staat zijnde, consumenten voortspruiten. Andere soorten van consumtie, dan betalende, kent het kapitalistische stelsel niet, uitgenomen die van den bedeelde of die van den „gauwdief". Dat waren onverkoopbaar zijn, wil niets anders zeggen dan dat er geene tot betalen in staat zijnde koopers, derhalve geene consumenten daarvoor te vinden waren. .... Wil men echter aan deze tautologie een schijn van diepere verklaring daardoor geven, dat men zegt, de arbeidende klasse verkrijgt een te gering deel van haar eigen product, en aan den misstand zou dus een einde worden gemaakt, zoodra zij een grooter deel daarvan ontving, haar arbeidsloon derhalve toenam, dan is slechts op te merken, dat de crises telkenmale juist voorbereid worden door een tijdperk, waarin het loon algemeen stijgt en de arbeidende klasse feitelijk een grooter aandeel in het voor de consumtie bestemde deel van het jaarlijksche product verkrijgt. Dat tijdperk moest — van het gezichtspunt van deze ridders van het gezonde „einfache" (!) menschenverstand — omgekeerd de crisis verwijderen. Het schijnt derhalve, dat de kapitalistische productie voorwaarden in zich sluit, die van goeden of kwaden wil onafhankelijk zijn en die relatieve welvaart van de arbeidende klasse slechts voor een korte wijl toelaten en wel altijd slechts als stormvogels van een crisis." [2])

Wat de hoofdzaak betreft, past deze ontboezeming geheel in het stelsel des schrijvers; alleen liet hij zich door zijn critischen geest, die waar het den arbeid van anderen gold, nog al eens al te scherp geslepen was, verleiden tot het vestigen van den indruk, als wist hij eene andere en betere verklaring van de crises te geven, dan die der onder-consumtie in vergelijking met de productie, m. a. w. van de over-productie in vergelijking

---

1) *Das Kapital* II, 385.

2) Zie in gelijken geest ook t. z. p. III, 1, bl. 160 en ENGELS, *Anti-Dühring* bl. 308.

tot de consumtie. Toch was ook hij daartoe niet in staat, en had hij in zijn stelsel trouwens geen andere verklaring noodig. Dat zijne verklaring wel dieper gaat dan-, maar niet afwijkt van die van DE SISMONDI en RODBERTUS, bleek reeds uit de op bl. 353/4 aangehaalde zinsneden. Voor zooveel noodig wordt het bevestigd door de volgende woorden:

„Zooals de dingen er nu eenmaal toe liggen, hangt het behoud der in de productie belegde kapitalen grootendeels af van de consumtie-kracht der niet-productieve klassen; terwijl de consumtie-kracht der arbeiders deels door de wetten van het arbeidsloon, deels daardoor beperkt is, dat zij slechts zoo lang gebruikt worden, als zij met voordeel voor de klasse der kapitalisten gebruikt kunnen worden. De laatste grond van alle werkelijke crises blijft altijd de armoede en de consumtiebeperking der menigte tegenover den drang der kapitalistische productie, de productiekrachten zoo te ontwikkelen, alsof alleen de absolute consumtiekracht der maatschappij haar grens vormde." [1])

Even vroeger op dezelfde bladzijde drukt MARX zijn inzicht in het wezen der economische crises nog aldus uit:

„In de crisis zelve, als ieder te verkoopen heeft en niet verkoopen kan en toch verkoopen moet om te betalen, is de hoeveelheid niet van het belegging zoekende, te plaatsen kapitaal, maar die van het in zijn reproductieproces belemmerde kapitaal, juist dan het grootst als ook het gebrek aan crediet het grootste is (en dientengevolge bij het bankcrediet het disconto het hoogst). Het reeds belegde kapitaal is dan inderdaad voor een groot deel buiten werking, omdat het reproductieproces hokt. Fabrieken staan stil, grondstoffen hoopen zich op, afgewerkte producten overstelpen als waren de markt. Niets is alzoo onjuister dan zulk een toestand aan gebrek aan productief kapitaal toe te schrijven. Er is dan juist overvloed van productief kapitaal voorhanden, deels in verhouding tot den normalen, maar oogenblik-

---

[1]) *Kapital* III, 2, bl. 21.

kelijk samengetrokken maatstaf der reproductie, deels in verhouding tot de verlamde consumtie." [1])

De meening van MARX dat de arbeiders allengs niet alleen een kleiner aandeel in het maatschappelijk product ontvangen, maar dat zelfs hun loon absoluut afneemt, alsook dat dezelfde oorzaak die dit gevolg teweegbrengt, ook het leger der werkloozen met schommelingen doet aangroeien, moest hem er wel toe leiden de snellere opvolging der crises en de toeneming daarvan in hevigheid voor een noodzakelijk ontwikkelingsverschijnsel van het kapitalisme te verklaren.

„De kolossale, sprongsgewijze uitzetbaarheid van het fabriekswezen en zijne afhankelijkheid van de wereldmarkt brengen noodwendig koortsachtige productie en daarop volgende overkropping der markten te voorschijn, met welker samentrekking verlamming intreedt. Het leven der industrie verandert in eene opvolging van tijdperken van middelmatige levendigheid, bloei, overproductie, crisis en stilstand." [1])

„De karakteristieke levensloop van de moderne industrie, de vorm van een door kleinere schommelingen getroffen tienjarigen cirkelgang van de tijdperken van gemiddelde levendigheid, productie onder hoogdruk, crisis en stilstand, berust op de voortdurende vorming, grootere of geringere opslorping en nieuwe vorming van het industrieele reserveleger of de overbevolking. Van haar kant recruteeren de wisselvalligheden van den industrieelen cirkelgang de overbevolking en worden zij een der krachtigste factoren van hare reproductie." [2])

4. De Zusammenbruchtheorie.

En bij die reproductie worden de eigendomsverhoudingen in elke crisis minder in overeenstemming met de eischen der verbeterde productiemiddelen. Terwijl deze — kapitalistisch aangewend — een uitgebreide markt van koopers behoeven, die tot betalen in staat zijn, vergroot elke crisis het leger der bezitlooze paupers en vermindert zij het aantal financieel krachtige lieden. Uit dezen cirkelgang is — zonder dat het kapitalistische stel-

[1]) *Das Kapital* I bl. 417/8.
[2]) t. z. p. I, bl. 597. Zie ook: II, bl. 156.

sel zelf gebroken wordt — geen ontkomen. Zelfs de fabriekswetgevingen, die bij oppervlakkige beschouwing in tegengestelde richting zouden moeten werken, verhaasten en verergeren de periodiek weerkeerende bedrijfsstoornissen.

„Wanneer het algemeener worden van de fabriekswetgeving als middel tot lichamelijke en geestelijke bescherming der arbeiders onvermijdelijk geworden is, „verallgemeinert" en verhaast zij aan den anderen kant de omzetting van verspreide dwergachtige arbeidsprocessen in gecombineerde arbeidsprocessen op groote, maatschappelijke schaal, derhalve de concentratie van het kapitaal en de alleenheerschappij van het fabrieksstelsel. Zij breekt alle verouderde en overgangsvormen, waarachter zich de heerschappij van het kapitaal nog ten deele verbergt, en vervangt ze door zijn directe, onverholen heerschappij. Terwijl zij in de individueele werkplaatsen gelijkvormigheid, regelmatigheid, orde en goede huishouding afdwingt, vermeerdert zij door den krachtigen spoorslag, dien begrenzing en regeling van den arbeidsdag aan de techniek geven, de anarchie en de catastrophen der kapitalistische productie in het algemeen, de intensiteit van den arbeid en de concurrentie van de machinerie met den arbeider. Met de sferen van het klein-bedrijf en den huisarbeid vernietigt zij de laatste toevluchtsoorden der „overtolligen" en daarmede de tot dusver werkende veiligheidsklep van het geheele maatschappelijk mechanisme. Met de materieele voorwaarden en de maatschappelijke combinatie van het productieproces doet zij de tegenspraken en de antagonismen van zijn kapitalistischen vorm, derhalve gelijktijdig de elementen van een nieuwe en de omzettingskrachten van de oude maatschappij, rijpen." [1])

Deze ongelukkige en steeds verergerende cirkelgang kan echter niet in het oneindige voortduren. De samentrekking van het bezit en de toeneming van het proletariaat in aantal, de verhooging van zijn kracht door verbeterde organisatie, benevens zijne daling in economischen toestand

1) *Kapital* I, 467/8.

brengen dat vicieuse verloop ten einde: „Met het voortdurend afnemend getal der kapitaalmagnaten, die alle voordeelen van dat omzettingsproces usurpeeren en monopoliseeren, nemen de ellende, de druk, de knechting, de ontaarding, de uitzuiging, maar ook de verontwaardiging der steeds aangroeiende en door het mechanisme van de kapitalistische voortbrengingswijze zelve geschoolde, vereenigde en georganiseerde arbeidersklasse toe. Het kapitaal-monopolie wordt een keten voor de productiewijze, die met en onder dat monopolie opgebloeid is. De centralisatie der productiemiddelen en de vermaatschappelijking van den arbeid bereiken een punt, waarop zij zich met haar kapitalistisch omhulsel niet langer verdragen. Dit wordt verbroken. Het uur van het kapitalistische privaateigendom slaat. De onteigenaars worden onteigend."[1])

Zoo wordt de moeder door haar eigen kind verslagen. De crisis, de meest karakteristieke spruit van de kapitalistische voortbrengingswijze, komt tegen die voortbrengingswijze telkens krasser in opstand en neemt zoodanig in kracht toe, dat zij haar, gesteund door de in den klassenstrijd gestaalde arbeiders, ten slotte overwint en haar, met die overwinning, van het wereldtooneel doet verdwijnen.

---

[1]) t. z. p. I, bl. 728. Na deze korte uiteenzetting is het wel duidelijk, dat KAUTSKY's bewering: „Eine besondere „Zusammenbruchstheorie" ist von MARX und ENGELS nicht aufgestellt worden. Das Wort stammt von BERNSTEIN" (*Anti-Bernstein*, bl. 42) niet anders dan haarkloverij is. Het *woord* moge van BERNSTEIN komen, de *zaak* komt van MARX. In hoever KAUTSKY gelijk heeft, waar hij BERNSTEIN verwijt, dat hij bij zijne uiteenzetting van de „Zusammenbruchstheorie" de toeneming van het proletariaat in rijpheid en macht verwaarloost, (t. z. p. bl. 45) is voor ons onverschillig. In onze voorstelling werd met dat inderdaad belangrijke element in de theorie zorgvuldig rekening gehouden. Later (bl. 145) gaat KAUTSKY verder en beweert hij: „Wenn der Hinweis auf die chronische Ueberproduktion nicht gleichbedeutend ist mit der Prophezeiung der grossen Weltkrisis, so überhaupt nicht mit der Prophezeiung einer besonderen Art des Untergangs der kapitalistischen Produktion". Deze bewering nu wordt door eene onbevooroordeelde lezing van *Das Kapital* gelogenstraft. MARX heeft wel degelijk de groote wereldcrisis als wijze van ondergang van de kapitalistische maatschappij voorspeld. Het gaat niet aan, die voorspelling eenvoudig voor niet-gedaan te verklaren, nu het verloop der maatschappelijke ontwikkeling hare vervulling allengs onwaarschijnlijker maakt. Vgl. WOLTMANN, *Die wirthschaftl. und pol. Grundlage des Classenkampfes, Soc. Monatsh.* 1901, bl. I, 123 en volg.

In de wet der toenemende crises hebben wij tegelijk de laatste en meest omvattende der uit historisch materialisme en meerwaarde-leer afgeleide ontwikkelingswetten der kapitalistische maatschappij te zien. Meest omvattend, omdat zij alle tot nog toe behandelde ontwikkelingswetten: bedrijfszamentrekking, toeneming van vrouwen- en kinderarbeid, toeneming van werkloosheid, verlaging der loonen, afneming der middelgroote bedrijven en inkomens, — in zich opneemt en aan deze meer speciale wetten haar kracht ontleent.

Alvorens voor de samenvatting te doen, wat wij voor de elementen deden en na te gaan, in hoever zij met de feiten in overeenstemming is, wil ik eerst een oogenblik stilstaan bij haar theoretische waarde.

. Gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik.

Daarbij begin ik met de tegenwerping van MARX zelf. [1]) Hoe is het mogelijk, als de crisis haar oorzaak heeft in te geringe consumtieve kracht der bevolking in verhouding tot de voortbrengingskracht der maatschappij, — hoe is het mogelijk, dat dan de crises in den regel voorafgegaan worden door een tijdperk van stijgende loonen, van verhooging derhalve van de verbruiks- en betaalkracht der bevolking? Als daarvan geene verklaring is te geven, valt de geheele theorie in duigen, want de tegenwerping, welke MARX maakte tegen anderer verklaring van het crisisverschijnsel, keert zich — zooals na de medegedeelde aanhalingen wel niet betwijfeld worden zal — ook tegen zijne eigene theorie.

Die bedenking is echter weinig krachtig en trouwens van de zijde van MARX meer een uiting van wrevel dan een ernstig bezwaar tegen de opvatting dat de crises haar oorsprong vinden in gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik. In de eerste plaats is het wel zeker dat de loonsverhooging, welke gepaard gaat met het aan de crisis voorafgaand tijdperk van industrieele groeikoorts, zich niet over de geheele bevolking uitstrekt maar alleen over de arbeiders in de onder hoogen druk produceerende fabrieken. De koopkracht van de bevol-

---

[1]) Zie boven, bl. 355.

king neemt dus bij die tijdelijk zeer groote uitzetting der productie niet in gelijke verhouding toe, slechts een deel gaat tegelijk daarmede in koopkracht vooruit. Maar zelfs al nam in het industrieele bloeitijdperk, dat aan de crisis voorafgaat, de koopkracht der bevolking wèl in gelijke verhouding toe als de voortbrengende kracht der maatschappij, dan zouden als gevolg der in de kapitalistische maatschappij — volgens de marxistische leer — blijvende en normale wanverhouding tusschen voortbrenging en verbruik, de uitbarsting en de stilstand toch op het bloeitijdperk moeten volgen.

Het komt immers voor het uitbreken van eene crisis niet aan op onverkoopbare *verhoudingen* maar op onverkoopbare *hoeveelheden* van geproduceerde en de markt drukkende waren.

Stellen wij de productieve kracht in het tijdperk van middelmatige levendigheid der industrie voor door *a*, de koopkracht der bevolking in dat tijdperk door *b*, kleiner dan *a*, de onverkoopbare of alleen beneden productieprijs verkoopbare hoeveelheid waren door *c*, dan zal 1° na eenige jaren aanhouding van die middelmatige levendigheid de onverkoopbare hoeveelheid, welke de markt drukt, eenige malen *c* bedragen en 2° bij gelijke toeneming van productie- en consumtie-kracht in het daarop volgende bloeitijdperk de onverkoopbare nieuwe hoeveelheid niet slechts *c*, maar een veelvoud daarvan bedragen. Gesteld toch dat in het bloeitijdperk de in werking zijnde productieve kracht 1½ a bedraagt, dan zal — bij de gemaakte onderstelling — de koopkracht der bevolking gestegen zijn tot 1½ b en de nieuwe onverkoopbare hoeveelheid, welke zich bij de oude voegt, tot 1½ c. De grootere toevoeging van onverkoopbare hoeveelheden in tijdperken van hooge industrieele spanning moet dus eene opstopping veroorzaken, zelfs al volgt in die tijdperken de verhooging der koopkracht van de bevolking de verhooging van de productieve kracht der maatschappij op den voet.

Wij behoeven derhalve bij deze tegenwerping niet langer stil te staan. *Indien* er in de kapitalistische maatschappij eene altijddurende en zich allengs verergerende wanverhouding is tusschen voortbrengende kracht en

koopkracht der bevolking, kan de noodzakelijkheid van periodieke uitbarstingen ter tijdelijke opheffing van die wanverhouding niet worden weggenomen door eene verhooging der koopkracht, welke die wanverhouding in tijden van industriëelen bloei niet kan ongedaan maken, maar haar ten hoogste kan beletten zich te verergeren.

Bij de vraag of MARX' crisistheorie door haar te grondvesten op de meerwaarde-leer en haar te maken tot eene samenvatting van de in de vorige hoofdstukken behandelde kapitalistische bewegingswetten, wel zoo stevig in elkaar zit, als bij oppervlakkige beschouwing het geval schijnt, behoeven wij niet lang stil te staan.

Waar wij tot de slotsom moesten komen dat de meerwaarde-theorie geen houdbaren grondslag vormt voor de verklaring van de verhoudingen en toestanden, welke uit de kapitalistische productiewijze ontstaan, volgt daaruit van zelf, dat die theorie ook bij de verklaring van de crises en hare oorzaken geen dienst kan doen. Daarmede wordt niet bedoeld dat de eindoorzaak der crises niet in gebrek aan evenwicht tusschen de productieve kracht der maatschappij en de consumtieve kracht of liever de koopkracht van de groote menigte der bevolking zou moeten worden gezocht. Gelijk wij zagen, is die verklaring ontstaan lang vóór-, en dus a fortiori onafhankelijk van, de meerwaarde-theorie van MARX. Met de onhoudbaarheid dezer theorie valt dus niet die verklaring zelve, maar alleen het speciaal marxistische dat daaraan in „*Das Kapital*" werd toegevoegd; valt m. a. w. het betoog dat dit gebrek aan evenwicht een noodzakelijk gevolg is van de kapitalistische voortbrengingswijze en dat het zich derhalve noodzakelijkerwijze sterker moet doen gevoelen, naarmate deze voortbrengingswijze een hoogeren trap van ontwikkeling bereikt.

Bij het wegvallen van het speciaal marxistische element van de verklaring der economische crises blijft daarvan alleen over, dat deze crises haar oorsprong vinden in gebrek aan evenwicht tusschen de productieve kracht der maatschappij en de koopkracht van de groote menigte, met name van de arbeidende klasse, maar blijft in het

midden of dit gebrek in den loop der kapitalistische ontwikkeling gaandeweg verergert of verbetert.

Wie — als schrijver dezes — van oordeel is dat onze kennis van de maatschappij en hare ontwikkelingswetten nog op verre na niet genoeg gevorderd is, om ons in staat te stellen uit enkele algemeene maatschappelijke levensbeginselen bruikbare voorspellingen omtrent toekomstige ontwikkelingsverschijnselen der maatschappij te doen, ziet in de beperking van den omvang der crisisverklaring, als het marxistische element daaruit is verwijderd, een voordeel, niet een nadeel. Na die verwijdering verklaart zij minder, maar gaat zij dan ook niet verder dan zij verklaren kan. Werkelijke wetenschappelijkheid ligt niet in het uitgeven van subjectieve en phantastische beschouwingen voor objectieve, aan de feiten ontleende, verklaringen; — wèl in de onomwonden erkenning der begrensdheid van het voor eene objectieve verklaring beschikbare feitenmateriaal en daarmede van de begrensdheid der verklaringsmogelijkheid van het nog slechts onvolledig gekende verschijnsel. Het meesterschap toont zich ook hier in de beperking. niet in het laten uitvliegen der phantasie.

6. Productie en crediet crises.

Niet in het wegvallen van den marxistischen grondslag maar in het toekennen van eene te geringe beteekenis aan de schommelingen in het crediet, ligt de zwakte van de verklaring der crises uit gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik, zooals men deze bij DE SISMONDI, RODBERTUS en MARX vinden kan. MARX brengt wel is waar de crises met de schommelingen in het crediet in verband, maar voor hem is de credietcrisis niet meer dan de uiterlijke vorm waaronder de productiecrisis te voorschijn treedt. Hij erkent wel een wisselwerking tusschen beide, maar daarbij geeft, als een logisch gevolg van zijn gansche stelsel, de productiecrisis den eersten stoot.[1])

Zeker staan crediet en productie met elkander in onafscheidelijk verband en zal een crediet, dat per slot van rekening niet door de resultaten der productie gedekt

---

[1]) *Kapital* III, 2, bl. 16 en volg.

en gerechtvaardigd wordt, geen stand kunnen houden. Op den duur is het crediet van de uitkomsten der voortbrenging afhankelijk. Doch dit is juist de eigenaardigheid van het crediet, dat het zich in tijden van economischen bloei buiten zijn reëele grenzen kan uitzetten, en aan den anderen kant, dat het zich, wanneer het door de eene of andere gebeurtenis wordt geschokt, kan terugtrekken tot ver binnen deze reëele grenzen. Het crediet is een kruidje-roer-mij-niet en door zijne overgevoeligheid zoowel voor voor- als voor tegenspoed brengt het schokken in het bedrijfsleven teweeg, die door de schommelingen in de vooruitzichten van de productie zelve niet worden gerechtvaardigd en uit deze laatste schommelingen derhalve ook niet kunnen worden verklaard. Het gedraagt zich als de zenuwlijder die het eene oogenblik ongemotiveerd opgewonden, het andere ongemotiveerd terneergeslagen is.

Is het crediet eenmaal geschokt, dan moet dit — gelijk ook MARX zeer helder uiteenzet — op de productie belemmerend terugwerken.[1]) Niet de samenhang tusschen crediet en productie wordt door MARX bij zijne crisisverklaring over het hoofd gezien, maar hij faalt hierin, dat hij aan de ongemotiveerde uitzettingen van het crediet in het speculatie-tijdperk en de ongemotiveerde samentrekkingen daarvan in het reactie-tijdperk slechts een secundaire plaats bij de verklaring der crises toekent, in stede van daarin de hoofdoorzaak te zoeken.

Zonder die ongemotiveerde uitzettingen en samentrekkingen zou het gebrek aan evenwicht tusschen voortbrengende en koopkracht zich veel minder in crises en veel meer in langzaam verloopende depressies uiten. In

---

[1]) LUDW. POHLE, *Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und Periodische Wirthschaftskrisen*, bl. 27 geeft alleen in naam eene nieuwe verklaring, wanneer hij schrijft: „Die periodischen allgemeinen Krisen entstehen dadurch, dass die beiden Akte, die bei der Kapitalbildung zu unterscheiden sind, nämlich 1 die Ersparung oder Zurücklegung von Einkommensteilen und 2. die produktive Anlage des ersparten Einkommens, oft zeitlich weit auseinanderfallen". Wat POHLE hier als de oorzaak der algemeene crisis aangeeft, is niets dan eene omschrijving van de stoornis in het crediet. Zulk eene stoornis toch is niets anders dan dat vermogen hetwelk kapitaalvormend belegd zou kunnen worden, tijdelijk van de kapitaalmarkt teruggehouden wordt.

hoever dat gebrek aan evenwicht bestaat, en òf verergering dan verbetering daarvan is te wachten, in hoever m. a. w. verergering of verzachting van crises en depressies in de toekomst is te wachten, vrage men niet aan aprioristische algemeene theorieën, maar aan de uitkomsten van feitelijk onderzoek naar de hoofdtrekken van onze hedendaagsche maatschappij en van hare ontwikkeling. Deze weg om tot een resultaat te komen, dat wetenschappelijke waarde heeft, wordt in de nieuwere economische litteratuur bij voorkeur bewandeld. [1])

7. De crisis een kapitalistisch verschijnsel.

Strekt men dat feitelijk onderzoek tot het verleden uit, dan blijkt al spoedig, dat men in de economische

[1]) Een uitnemend overzicht zoowel van de oudere als van de nieuwere crisistheorieën geeft EUGEN VON BERGMANN, *Die Wirthschaftskrisen*, *Geschichte der Nationalökonomischen Krisentheorien.*

Eene nieuwe theorie omtrent de oorzaak der crises geeft Dr. MICHAEL VON TUGAN-BARANOWSKY, *Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England.* Hij verwerpt de theorie van het gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik. Volgens dezen schrijver „wird die gesammte gesellschaftliche Nachfrage nach den Waren durch die Verminderung der Nachfrage seitens der Arbeiterklassen nicht im mindesten verringert. Die Maschinen sind an die Stelle der lebendigen Arbeiter getreten, die Produktionsmittel haben auf dem Warenmarkt die Konsumtionsmitte lersetzt — und dennoch hat die Gesamtssumme der gesellschaftlichen Nachfrage keine Veränderung erfahren." (bl. 193). Hij zelf verklaart de crises uit de bezwaren, die de hedendaagsche maatschappij tengevolge van de „Planlosigkeit" harer productie in den weg legt aan eene proportioneele verdeeling van het nieuwe kapitaal over de verschillende takken van voortbrenging (bl. 232 en volg. Zie ook bl. 194). Deze verklaring is onhoudbaar. Het bedoelde gebrek aan evenredige verdeeling kan wel eene groote secundaire beteekenis hebben, maar de eindoorzaak moet dieper liggen. Ook bij evenredige verdeeling van het aanbod van nieuw kapitaal over de verschillende takken van nijverheid, kan de vraag naar kapitaal niet steeds stijgende blijven, als er geen stijging plaats heeft ook in de vraag naar verbruiksartikelen. De laatste acte van het maatschappelijk productieproces bestaat toch steeds in de voortbrenging van verbruiksartikelen. Waar deze vraag niet voldoende stijgt, kan de vraag naar kapitaalgoederen op den duur niet aanhouden. Al moge de productie op nog zoo kapitalistische wijze geschieden — d. w. z. nog zoo uitsluitend gericht zijn op winst voor den kapitalist, onverschillig of die winst voor hem gepaard gaat met- en verkregen wordt door een verlies voor de maatschappij in haar geheel —; zij kan niet op allengs grootere schaal blijven toenemen, als haar eindproducten, de verbruiksartikelen, geen toenemenden afzet vinden, en deze afzet kan niet toenemen als de koopkracht van de meerderheid der bevolking niet stijgt. Wél kunnen weeldeartikelen in toenemende mate worden voortgebracht, maar de behoefte aan weeldeartikelen heeft betrekkelijk enge grenzen. Het uiterlijk vertoon der zeer-rijken uit zich veel meer in een grooten stoet van dienstbaren, dan in grooten aankoop van nijverheidsproducten en dan moet, volgens de theorie, hun aantal nog afnemen, althans in verhouding tot de bevolking. Vgl. CONRAD SCHMIDT, *Zur Theorie der Handelskrisen und der Ueberproduction*, *Soc. Monatsh.* 1901, II bl. 673.

crises inderdaad een speciaal kapitalistisch verschijnsel te zien heeft. In oudere economische tijdperken met hunne weinig ontwikkelde verkeersmiddelen kwamen als gevolg van misgewas en daaruit voortspruitend gebrek aan voedsel, plaatselijk en zelfs in geheele landstreken, somtijds zelfs in bijna geheel West-Europa, wel tijden van economische schaarschte voor, die in ernst van gevolgen voor de door die schaarschte geteisterde streken de moderne economische crises ver overtroffen. Maar de oorzaak van de schaarschte of zelfs van den hongersnood was destijds een geheel andere dan die der moderne economische crises. Destijds werd er in zulk een tijdperk gebrek geleden, omdat de noodige levensmiddelen ontbraken; thans wordt in het crisistijdperk gebrek geleden, niet omdat de noodige levens- en genotmiddelen ontbreken, — het tegendeel van dien is waar, — maar omdat zij die daaraan behoefte hebben, ze niet kunnen koopen, uit onmacht om daarvoor eene equivalente waarde in ruil te geven. De oude tijdperken van schaarschte en gebrek vonden hun oorzaak in ongunstige natuuromstandigheden; de moderne economische crises vinden haar oorzaak in gebreken der maatschappelijke organisatie. Ook vroegere maatschappelijke organisaties hadden haar gebreken, welke in menig opzicht grooter waren dan die onzer hedendaagsche maatschappij, maar gebreken die tot economische crises konden leiden, in den modernen zin van het woord, hadden zij niet. [1])

Dat er van productie- of afzet-crises geen sprake kan wezen, zoolang de productie op bestelling geschiedde, zoolang m. a. w. de vraag aan het aanbod vooraf ging, spreekt van zelf. Dit nu was in de middeleeuwsche steden regel, [2]) en bleef voor het handwerk, lang na de sluiting der middeleeuwen zeer in zwang. Maar ook waar de productie op bestelling plaats maakte voor markt-productie,

---

[1]) EULENBURG, *Die gegenwärtige Wirthschaftskrise, Jb. f. Nat. Oek. & Stat.* IIIe F. XXIV, bl, 305 heeft stellig gelijk, wanneer hij er op wijst, dat ook vroegere eeuwen „Erschütterungen allerschwerster Art" gekend hebben. Hij verzuimt echter voldoende licht te doen vallen op het verschil in aard tusschen die andere economische „Erschütterungen" en de moderne crises.

[2]) Vgl. KARL BÜCHER, *Die Entstehung der Volkswirthschaft.*

m. a. w. voor op de vraag vooruitloopende productie, bleef deze laatste voor het overgroote deel locaal of ten hoogste nationaal beperkt. De markt waarvoor gewerkt werd, was te overzien; groote vergissingen in den omvang der vraag konden niet voorkomen. De wijze waarop de bedrijven destijds werkten, gelijkt eenigszins op hetgeen wij bij het bakkersbedrijf thans nog zien. De bakker overziet thans nog den kring zijner afnemers; afzet-crises komen bij hem niet voor. Zoo ongeveer was het vroeger in de meerderheid der bedrijven.

Eerst toen het grootbedrijf voor de wereldmarkt begon te produceeren, eerst toen de consumenten van het eene land of het eene werelddeel, niet slechts bij uitzondering maar geregeld afnemers werden van de producten van het andere en dientengevolge door de producenten arbeidsvelden bestreken werden, die zij onmogelijk konden overzien, begon het gevaar der overproductie boven de meer geraden dan gekende vraag [1]).

De wereldproductie kon zich bovendien niet ontwikkelen zonder gelijktijdige ontwikkeling van het crediet. Het crediet nu, hoewel een onmisbaar hulpmiddel voor den economischen vooruitgang, is een gevaarlijk hulpmiddel, vooral zoolang handel en industrie niet door schade en schande wijs zijn geworden in het hanteeren daarvan. Waar de handel, inzonderheid de banken, met elke vlaag van lichtgeloovigheid in het publiek medegaan en die vlagen zelfs aanwakkeren [2]), wordt het geheele bedrijfsleven tijdelijk door speculatiegeest zonder degelijken ondergrond doortrokken. De reactie blijft dan niet uit, het crediet blijkt vaak misplaatst te zijn geweest, het ter leen verstrekt kapitaal te zijn verloren; op de lichtgeloovigheid volgt achterdocht, en algemeene achterdocht in het moderne economische leven beteekent opzegging van in allerlei vorm verleende credieten, onttrekking van bedrijfskapitaal aan handel en nijverheid,

[1]) Plus le commerce s'étend, plus les échanges se multiplient entre des pays étrangers, plus il devient impossible aux producteurs de mesurer exactement les besoins du marché qu'il doivent pourvoir". DE SISMONDI, *Études* I, bl. 98.

[2]) Gelijk bijv. de engelsche Bank deed in de jaren 1824 en '25. MAX WIRTH, *Geschichte der Handelskrisen*, bl. 141.

ook aan ondernemingen, welken het onder normale omstandigheden aan levenskracht niet ontbreekt. Met de onttrekking van het benoodigde bedrijfskapitaal moeten allerlei ondernemingen worden stilgezet en failliet verklaard en is de crisis in vollen gang.

Door de schommelingen in de verwachtingen van het publiek omtrent de uitkomsten van handel en industrie, m. a. w. door de afwisselende uitzetting en samentrekking van het crediet, komt het gevaar der economische crisis, vooral wanneer er eene uitwendige aanleiding is tot versnelling der samentrekking, tot uitbarsting. In gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik vindt de economische crisis haar oorzaak, in meer of minder plotselinge samentrekking van het crediet de aanleiding voor haar optreden. [1])

8. Verminderend crisisgevaar bij hoogere kapitalistische ontwikkeling.

Het gevaar voor het uitbreken van crises is daarom in het begin van het kapitalistische tijdperk het grootst. [2]) Handel en productie, voor zoover zij voor uitheemsche markten werkten, hadden destijds een veel sterker speculatief karakter dan thans. Het inzicht in het crediet en

---

[1]) „Wo keine Arbeitstheilung besteht, wo jeder Alles selbst macht, da sind auch keine Produktions- oder Handelskrisen möglich; — der Binnenverkehr ist sicherer vor ihnen als der auswärtige Handel — je geringer der Credit, desto geringer die Gefahr vor Krisen". MAX WIRTH, t. a. p. bl. 2.

[2]) H. CUNOW, *Zur Zusammenbruchstheorie*, *N. Z.* XVII, 1, bl. 426 en volg., die geheel in de marxistische lijn der crisisverklaring blijft en de crises alleen opvat als storingen in den warenafzet, zonder aan den overwegenden invloed der credietstoringen voldoende aandacht te schenken, komt er toch ook toe te erkennen dat het crisisgevaar thans minder is dan in het eerste ontwikkelingstijdperk van het kapitalisme. Hij schrijft dit toe aan de verruiming van het afzetgebied door de sterke koloniale-expansie van den laatsten tijd; maar aangezien deze expansie niet altijd kan aanhouden, zal toch de uitbreiding der productie ten laatste op een crisis moeten uitloopen, die dan des te heviger zijn zal.

In deze beschouwing ligt zeker een kern van waarheid. CUNOW vergeet echter dat zijne redeneering alleen opgaat, indien de toekomstige ontwikkeling van het kapitalisme er niet toe leidt, dat door verbetering van de financieele positie van de groote meerderheid des volks de toenemende productie een toenemende productenvraag vindt in de kapitalistische maatschappijen zelve. Blijft echter de beweging in de richting der verhooging van koopkracht van de groote meerderheid, welke wij in de vorige hoofdstukken konden constateeren, niet alleen doorgaan, maar neemt zij toe in kracht, dan zal de door CUNOW verwachte crisis niet intreden. Wat de productie dan verliest door vertraging in de extensieve uitbreiding van haar afzetgebied, zal zij, indien de bedoelde beweging aanhoudt, ruimschoots vergoed krijgen door de intensieve verhooging der vraag in het reeds verkregen afzetgebied.

zijne gevaren was geringer, de middelen om zich van den stand der uitheemsche markten op de hoogte te houden waren gebrekkiger, het kans-element in de kapitalistische productiewijze was grooter dan tegenwoordig. Alvorens de telegraaf het wisselen van berichten over heel de wereld, zonder tijdverlies mogelijk maakte, moest van de producten der grootindustrie veel meer op goed geluk af naar elders worden verzonden. Door de telegraaf kunnen tegenwoordig de standen der verschillende wereldmarkten binnen vier en twintig uren aan alle groote producenten bekend zijn. De dag- en de handelsvakbladen zorgen voor de verspreiding der kennis van den stand der markten. Het veel verbeterde personenverkeer maakt het den grooten producenten mogelijk zelfs verafgelegen landen door eigen agenten te doen bereizen, die voor de ontvangst van de goederen en den verkoop kunnen zorgen. Het niet minder verbeterd goederenverkeer maakt eindelijk de gevaren, verbonden aan dit verkeer zelf, geringer.

Daarbij komt dat alle staten er op uit zijn door hunne consulaire ambtenaren den stand van vraag en aanbod, inzonderheid van de hoofdproducten van het land, hetwelk den ambtenaar aanstelde, bekend te maken. Te dezen aanzien zijn stellig lang niet alle consulaire diensten even goed geregeld, maar het streven om die diensten aan de zooeven genoemde taak te doen beantwoorden, is in alle landen aanwezig.

Doch niet alleen door verbetering van de middelen om zich van den stand der wereldmarkt voor de verschillende producten op de hoogte te houden, wordt het gevaar van overproductie in verhouding tot de vraag verminderd. Ook andere invloeden doen zich bij de voortgezette kapitalistische ontwikkeling gelden, welke in dezelfde richting streven. Daaronder neemt de samenvatting van verschillende ondernemingen in trusts en kartellen een eerste plaats in.[1]) Zooals wij zagen,[2]) geven de feiten

[1]) Vgl. BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 81; dezelfde *Zur Krisentheorie*, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 645 en volg.

[2]) Zie bl. 145 en volg.

geen aanleiding om in de toekomst algemeene kartelvorming te verwachten; [1]) doch stellig heeft de beweging welke tot combinatie van een aantal ondernemingen in denzelfden bedrijfstak leidt, haar hoogtepunt nog lang niet bereikt. En juist de meest geconcentreerde, meest in het groot en meest voor de wereldmarkt werkende bedrijfstakken zijn het, in welke de omstandigheden voor kartelvorming het gunstigst zijn. M. a. w. juist die ondernemingen welke aan het gevaar van afzetcrises het sterkst bloot staan en welke bij ongeorganiseerde productie dat gevaar tevens het lichtst doen ontstaan, worden het sterkst tot de kartelvorming gedreven. De organisatie der ondernemersbonden is eerst in haar kindsheid, en de gebreken der kinderjaren zijn haar eigen. De ondernemersbond ziet nog vaak voor een voor de hand liggend en terstond grijpbaar belang, meer verwijderde doch grootere belangen over het hoofd. Hij schuwt vaak het licht en overschat vaak zijn kracht; de prijzen die hij heden heeft opgedreven, moet hij menigmaal morgen laten vallen. [2]) Van die gebreken zijn de verbruikers de slachtoffers. Vooral door het met halve kracht werken — gelijk de trusts veelal doen — worden, zonder blijvend voordeel voor de producenten, de verbruikers duur bediend. [3])

Wij zien van de trusts nog grootendeels de schaduwzijden, maar ook de lichtzijden ontbreken haar niet, daar zij de productiekosten verlagen, het overzicht van de producenten over de markt vergemakkelijken en daardoor de mogelijkheid openen, de producten goedkooper en met minder prijsschommelingen aan de verbruikers aan

---

[1]) Zie ook JENKS, *The trust problem*, bl. 208.

[2]) Vgl. JENKS, t. z. p. bl. 61/2, 149 en 1c6/6; *Bulletin of the Department of Labor* n⁰. 29, Juli 1900, bl. 764/5; *Reports of the Industrial Commission* I, bl. 16 en volg.; XIII. bl. XIX en volg.

[3]) Te recht merkt POHLE, *Bevölkerungsbewegung* bl. 7/8 op, dat de crisis-voorziende en -voorkomende of althans verschuivende werking der ondernemersbonden meer in het belang der ondernemers dan der consumenten is. Hij heeft hierin vooral gelijk, voor zoover de bonden de aanpassing van de productie aan het verbruik bewerken door het braak laten liggen van een deel der productieve kracht, natuurlijk gepaard gaande met een kunstmatig hoog houden der prijzen.

te bieden[1]). Deze lichtzijden zullen duidelijker worden, naarmate de kinderjaren verder achter den rug zullen zijn. Ook de ondernemersbonden zullen tot de slotsom komen, dat het kunstmatig braak laten liggen van een deel der productieve kracht op den duur geen voordeel geeft.

Ook zal het openbaar gezag, hetzij van de staten afzonderlijk, hetzij van verschillende staten gezamenlijk, de ondernemersbonden niet steeds vrij laten „schalten und walten," maar tegen hunne uitspattingen ingaan, gelijk het met meer of minder goed gevolg ten aanzien van de naamlooze vennootschappen deed.[2]) De sluier der geheimzinnigheid hangt niet voor altijd om de ondernemersbonden; het wroeten in het geheim zal hun niet steeds toegelaten worden; ook zij zullen op den duur komen onder de contrôle van het openbaar gezag en de publieke opinie. Welke toekomst de ondernemersbonden hebben, is moeilijk te voorspellen; — het voorbeeld van MARX werkt waarschuwend tegen maatschappelijke voorspellingen. Voor zoover de thans bekende gegevens op dit gebied in staat stellen tot het uitspreken van verwachtingen omtrent de naaste toekomst, werd daarover gehandeld.[3])

Waar het voor ons thans op aankomt, is dat de ondernemersbonden reeds nu, in hun gebrekkigen vorm, met andere in gelijke richting gaande invloeden samenwerken om het optreden van productie- of afzetcrises tegen te

---

[1]) Deze lichtzijden worden met ingenomenheid uiteengezet door Dr. JOSEF GRUNZEL, *Ueber Kartelle*, bl. 113—142. Zie voorts MACROSTY, *Die Trusts in Amerika*, *Arch. f. soc. Ges. & St.* XVII, bl. 300 en volg. en de in hfdst. I § 7 geciteerde geschriften van JENKS, ELY, G. M. BOISSEVAIN e. a.

[2]) Zie verschillende voorstellen en ontwerpen over wettelijke regeling van trusts en andere bedrijfscombinaties bij JEREMIAH W. JENKS, *The Trust Problem*, 1900. Zie voorts *Schriften des Vereins für Socialpolitik, Verhandlungen von 1894 über die Kartelle:* AD. MENZEL, bl. 23 en volg., in het bijzonder bl. 45 en volg., KARL BÜCHER t. z. p. bl. 154; HENRY BABLED, *Les syndicats producteurs et détenteurs de marchandises*, bl. 186 en volg; L. POHLE, *Die Kartelle der gewerblichen Unternehmer*, bl. 127 en volg. WILLIAM MILLER COLLIER, *The Trusts*, bl. 299 en volg.; JOHN BATES CLARK, *The Control of Trusts.* Eene onbevooroordeelde bestudeering van dit onderwerp leidt er m. i. toe, dat de anti-trust-wetgevingen onoordeelkundig en onuitvoerbaar zijn, maar dat er daarentegen voor den staat alleszins aanleiding is de trusts aan zekere regelen te binden, haar vooral openbaarheid op te leggen.

[3]) Zie bl. 142 en volg.

gaan. Voor de toekomst is ook een krachtige invloed van gelijke strekking te verwachten van de coöperatieve productie in dienst der verbruiksvereenigingen. Wanneer de productie, gelijk zij door de engelsche „wholesale societies" geschiedt, grootere afmetingen aanneemt, zal daardoor een sterke crisis-afwerende invloed te meer in onze maatschappij werkzaam zijn.

Ook de wetgeving werkt in gelijke richting en zal in de toekomst daartoe nog heel wat meer kunnen doen. Door waarborgen bij de oprichting van naamlooze vennootschappen, door verplichte publicatie van balansen en winst- en verliesrekeningen, door goede voorschriften omtrent verhouding tusschen uitstaande schulden en dekking daarvan bij circulatiebanken en andere credietinstellingen, worden ongemotiveerde uitzettingen en samentrekkingen van crediet reeds eenigszins tegengegaan en zal dat in de toekomst met nog meer kracht geschieden.

Voor de toekomst der kapitalistische maatschappij mogen met grond verschillende invloeden worden verwacht, die zoowel het optreden van economische crises zullen tegenwerken, als de gevolgen dier crises zullen temperen, waar zij niet langer tegengehouden kunnen worden[1]).

Die invloeden doen zich reeds thans eenigermate gelden. Dat MARX' voorspelling over de periodiek — en met afnemende tusschenpoozen weerkeerende — crises niet is uitgekomen, is niet meer te loochenen[2]) en moest in 1892 zelfs door ENGELS worden erkend. In een noot, door hem in dat jaar toegevoegd aan de voorrede zijner duitsche uitgaaf van „*la Misère de la Philosophie*" schrijft hij: „Sedert Engelands monopolie van de wereldmarkt meer en meer gebroken wordt door het aandeel van Frankrijk, Duitschland en vooral van Amerika in den

---

[1]) „The extinguishment of crises will come through the progress of general economic evolution, rather than as the result of the application of specific remedies", E. D. JONES, *Economic crises*, bl. 223. In gelijken geest spreekt GUSTAV COHN zich uit in zijn *System der Nationalökonomie*, IIIer Band, *Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens*, bl. 308.

[2]) WILHELM ROSCHER zegt van die noodzakelijke periodiciteit der crises: „Dass ihre periodische Wiederkehr nothwendig sei, ist freilich ein Aberglaube". *Nationalökonomik des Handels und Gewerbfleisses*, 3e druk, bl. 786.

wereldhandel schijnt zich een nieuwe vorm van evenwichtsbewaring te doen gelden. Het aan de crisis voorafgaande tijdperk van algemeenen bloei wil nog maar altijd niet komen. Blijft het geheel uit, dan zou eene chronische opstopping de normale toestand van de moderne industrie worden, met slechts geringe schommelingen." [1])

De opmerking, door ENGELS in den laatsten zin dezer aanhaling gemaakt, zou juist zijn, indien MARX zich alleen vergist had in zijne voorspelling over de periodiciteit der crisis, maar indien overigens de oorzaken, welke hij voor het noodzakelijk ontstaan van crises of chronische opstoppingen, gelijk ENGELS zegt, aanwees, van de werkelijkheid waren afgelezen. Indien inderdaad de werkloosheid allengs toe-, het aandeel van de arbeidende klasse in het maatschappelijk inkomen allengs afnam, ja — dán zou er geen ander alternatief zijn dan òf periodieke crisis òf chronische opstopping.

Gelukkig echter zijn de ontwikkelingsverschijnselen der kapitalistische maatschappij — ook al zijn zij waarlijk niet allen van verblijdenden aard — toch heel wat minder droevig, dan zij volgens de marxistische ontwikkelingswetten zouden wezen.

Alles dooreengenomen zijn — gelijk wij zagen — de loonen niet dalend, maar stijgend, neemt het aandeel der arbeidende klasse in het maatschappelijk product eer toe dan af en breidt de werkloosheid zich niet uit. Het laatste veertig- of vijftigjarig tijdvak der kapitalistische ontwikkeling — ook al vertoont het vele schaduwzijden — is toch te dezen aanzien veel minder somber getint dan de eerste tijdperken dier ontwikkeling. Daarbij komt dat

---

[1]) t. a. p. bl. XVIII. In gelijken geest zegt VON TUGAN—BARANOWSKY, t. a. p. bl. 414: „Die früheren Krisen gleichen einem Sturmwinde, der rasch über das Land hinfegte und alles auf seinem Wege zerstörte, aber eben so schnell wieder verschwand. Jetzt ist die Krisis nicht mehr ein akuter Krankheitsanfall, sondern eine sich in die Länge ziehende Krankheit".

ENGELS zelf spreekt deze gedachte een tweede maal uit in zijn noot op bl 27 van *Das Kapital* III, 2. Hij kan hier echter het denkbeeld van het allengs geweldiger worden der crisis niet kwijt worden. „Jedes der Elemente, das einer Wiederholung der alten Krisen entgegenstrebt (birgt) den Keim einer weit gewaltigeren künftigen Krise in sich".

door beter inzicht in wezen en werking van het crediet, door verscherpte wetgeving in de meeste staten op banken en andere naamlooze vennootschappen, de schommelingen in het crediet minder hoog gaan en minder laag dalen. Het langer uitblijven van crises in het laatste vierendeel der 19e eeuw en het meer geleidelijk verloop der productie zonder zoo sterke verbrekingen van het evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik is van een en ander het gevolg. [1]) Toch heeft ENGELS met zijn opmerking over de chronische opstopping niet geheel ongelijk.

9. Crisis en depressie. Wanneer in den tegenwoordigen tijd het evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik minder vaak en minder ernstig verstoord wordt, wordt dit betrekkelijk gunstige resultaat grootendeels verkregen door eene vrijwillige of gedwongen stilzetting van een deel der productieve kracht der maatschappij. Men denke eenerzijds aan de wijze van productieregeling der ondernemersbonden; anderzijds aan den altijd doorgaanden stroom van faillissementen, met hunne kapitaalvernietigende gevolgen. En toch behooren de crises, al zijn zij minder snel terugkeerend en minder heftig, [2]) zoodat zij meer hebben van eene tijdelijke depressie dan van een acuten schok in den afzet der productie, nog niet tot het verledene.

De oorzaak hiervan is, dat het gebrek aan evenwicht tusschen voortbrenging en verbruik, al verergert het niet en al verbetert het veeleer een weinig, nog altijd

---

[1]) „During the last half century crises appear to be losing something of their intensity, but to be approaching the character of industrial depressions as the period of recovery after a crisis is lengthened". JONES. t. a. p. bl. 11.

[2]) KAUTSKY, *Die soziale Revolution*, bl. 21, is van oordeel, dat de ook hier verdedigde opvatting van de vermindering van het crisis-gevaar in den laatsten tijd „durch offenkundige Thatsachen eine so energische Widerlegung erhalten (hat), dass (er) darauf verzichten kann, sie noch einmal zu erörtern". Dat is een wel wat al te gemakkelijke manier om zich van een wetenschappelijk vraagstuk af te maken. De economische crisis van den laatsten tijd, welke in Duitschland begon, heeft aangetoond, dat de kapitalistische maatschappij in haar tegenwoordig ontwikkelingsstadium het crisisgevaar nog niet te boven is; — iets wat, voor zoo ver mij bekend is, door geen enkel ernstig beoefenaar der staathuishoudkunde is betwist. Doch dat de jongste economische crisis heftiger in haar optreden of ernstiger in haar gevolgen zou zijn, dan hare voorgangsters, is geen „offenkundige Thatsache" maar vooralsnog een open vraag, die — voorzoover het verloop der crisis thans reeds is na te gaan — hoogstwaarschijnlijk binnen korten tijd ontkennend zal moeten worden beantwoord.

bestaat. De westersche volken vinden op eigen gebied geen voldoenden afzet voor de producten van hun reusachtig toegenomen voortbrengingsvermogen; vandaar de wedijver in kolonisatie ten einde in overzeesche gewesten afzetgebieden te verkrijgen voor de industrieproducten van het koloniseerende land. Deze veiligheidsklep kan echter ten hoogste tijdelijk dienst doen. De productenafzet naar de industrieel minder ontwikkelde streken beteekent — wanneer het industrieel hoog ontwikkelde deel der wereld zich geen afzetgebied schept binnen eigen grenzen — uitstel, geen afstel van executie. Dáár, in de afwezigheid van voldoenden afzet van producten op eigen gebied, ligt de wondeplek van de moderne westersche maatschappij. Dat die wondeplek niet verergert, is niet genoeg; zij moet verbeteren. En dit kan zij alleen, wanneer de maatschappij met bewustheid en kracht aanstuurt op vermindering der ongelijkheid in de goederenverdeeling, op verhooging van het aandeel der groote menigte in het maatschappelijk product.

De behoefte aan voortbrengselen der industrie ontbreekt in de westersche landen allerminst. Wat ontbreekt — en dat wel tengevolge van de zoo ongelijkmatige goederenverdeeling — is het vermogen bij de groote menigte om, ter bevrediging harer behoefte aan industrieproducten, eene voldoende waarde in ruil te geven. Maatschappelijke hervorming ter verhooging van het aandeel der arbeidende klasse in het maatschappelijk inkomen is een noodzakelijke voorwaarde voor ongestoorden industrieelen vooruitgang. [1])

10. De algemeenheid de productie-crises.

Ik heb tot nu toe nog niet stilgestaan bij MARX' voorstelling van de algemeenheid der productiecrises. Volgens hem heeft niet iedere tak van bedrijf zijn eigen, periodiek weerkeerende, tijdperken van middelmatige werkzaamheid, bloei en crisis, maar ondergaat de geheele industrie tegelijkertijd dezelfde golvingen van voor- en tegenspoed.

---

[1]) Vgl. HERKNER, *Die soziale Reform als Gebot des wirthschaftlichen Fortschrittes.* Zie ook: LEXIS *in* SCHÖNBERG's *Handb. d. Pol. Oek.*, 4e Aufl., *Die volkswirthschaftliche Konsumtion*, I, bl. 825.

De tijdperken van bloei zoowel als van crisis zijn niet locaal of naar bedrijfstakken begrensd, zij strekken zich uit over heel de linie van de kapitalistische industrie.

Bij MARX, die ook de wet der periodiek weerkeerende crises uit zijne algemeene uitgangspunten afleidt, is die algemeenheid in het resultaat van zelf sprekend. Zonder die algemeenheid der crisis zou zij bovendien in het marxistische stelsel niet de rol kunnen vervullen, welke zij daarin te vervullen heeft. In en door de telkens heftiger terugkeerende crisis moet en zal de kapitalistische maatschappij, volgens de leer van het marxistische stelsel, het critieke punt bereiken, waarop door de kracht, welke de arbeidende klasse alsdan zal hebben, de dialectische omslag in haar tegendeel, de socialistische maatschappij, zal plaats vinden. Eene tot bepaalde bedrijfstakken beperkte crisis, hoe heftig zij ook wezen mocht, zou dat gevolg niet kunnen hebben. Het gevolg, de omzetting der kapitalistische maatschappij in de socialistische, is uit zijn aard zoo algemeen als men zich eene maatschappelijke beweging maar denken kan. En zulk een algemeen gevolg kan niet intreden zonder een even algemeene oorzaak of combinatie van oorzaken. Gaat een crisis of depressie in de eene bedrijfsgroep met normalen gang of met buitengemeenen bloei van andere bedrijfsgroepen samen, dan zijn de voorwaarden niet aanwezig, waaronder — volgens MARX — het kapitalisme in het socialisme omgezet zal worden.

Hoe staat het nu in de werkelijkheid met die algemeenheid der crises?

Hetgeen wij in de vorige hoofdstukken zagen, wettigt reeds het vermoeden, dat de gelijkmatigheid in de opvolging der tijdperken van bloei en depressie, welke MARX voor de verschillende bedrijfstakken onderstelt, niet met de werkelijkheid strookt. Waar er zoo groote verscheidenheid is èn in de samentrekking der ondernemingen in de verschillende bedrijfsgroepen èn in de samenstelling zoowel van het kapitaal als van het personeel in die groepen, zoo groote verscheidenheid ook in de overige omstandigheden waaronder en de markten waarvoor zij werken, en waar er eindelijk voor het doen ontstaan

van eene crisis in een tak van bedrijf of een groep van aanverwante bedrijven — gelijk voor het teweegbrengen van elk maatschappelijk verschijnsel — een combinatie van elkander aanvullende oorzaken moet aanwezig zijn; daar zou het wel een maatschappelijk wonder zijn, als dezelfde oorzaken-combinatie op de onderling in zoo verschillende omstandigheden verkeerende bedrijfstakken steeds dezelfde bloei- of crisisverwekkende werking had.

De werkelijkheid geeft dan ook hier, gelijk op zooveel andere punten, een gansch ander beeld te zien, dan zij volgens MARX' bewegingswetten zou moeten doen. Wél werkt een crisis in één bedrijfstak steeds meer of minder terug op andere bedrijfstakken; wél zijn er bedrijfstakken die in vrijwel elke partieele crisis mede worden betrokken (men denke aan het vervoerwezen); wél zijn er tijdperken, waarin de overproductie en de daaruit ontstaande opstopping en bedrijfsstilstand zich over een buitengewoon groot aantal takken van nijverheid uitstrekken, maar de algemeene crises welke de economische geschiedenis kent, hebben steeds haar uitgangspunt gevonden hetzij in roekelooze uitgifte van credietpapier zonder voldoende dekking, wat vooral in de jeugd van het credietwezen voorkwam, hetzij in de eene of andere wereldschokkende gebeurtenis, die het crediet tijdelijk in verwarring bracht en daardoor storend op de geheele nijverheid terugwerkte. Algemeene crises, welke periodiek weerkeeren alleen tengevolge van den noodzakelijken cirkelgang der kapitalistische productie, kent de geschiedenis niet. [1])

11. Kort overzicht der belangrijkste crises

De engelsche handelscrisis van 1815 hangt ten nauwste samen met de abnormale toestanden, welke het gevolg waren van Engelands krachtsinspanning in den strijd met Napoleon. [2]) Op de engelsche crisis van 1825 had de erkenning der onafhankelijkheid van eenige zuid-ameri-

---

[1]) Vgl. BERNSTEIN, *Zur Krisentheorie*, *Soc. Monatsh.*, 1900, bl. 643. Ook CUNOW, *N. Z.* XVII, 1, bl. 426 en volg erkent althans voor het gewone ontwikkelingsstadium der maatschappij dat de crises een partieel karakter hebben. Toch zal de kapitalistische maatschappij, naar zijne meening, uitloopen in een algemeene crisis, waaruit slechts één uitweg zal zijn: „Abschaffung des bestehenden Wirthschaftssystems." Vgl. boven, bl. 368 nt. 2.

[2]) MAX WIRTH, t. a. p. bl. 117 en volg.

kaansche staten, welke aanleiding gaf tot eene ware speculatiewoede in den handel op Zuid-Amerika, een grooten invloed. [1])

De andere amerikaansche crises van 1814, 1837 en 1839 komen op rekening van zwendelarij met uitgifte van bankpapier door de banken in de Vereenigde Staten,[2]) welke leidde tot wettelijke maatregelen om daaraan paal en perk te stellen. De kleinere geldcrises in Engeland in 1836 en 1839 stonden in verband met de handels-, speciaal geldhandels-betrekkingen met Amerika, waardoor de beroeringen in de geldmarkt aldaar, zich ook in Engeland deden gevoelen. [3]) Deze beroeringen leidden tot de regeling van de engelsche Bank bij de Peelsact van 19 Juli 1844, waarbij de dekking harer schulden werd vastgesteld. De groote crisis van 1847 stond — gelijk algemeen bekend is — in nauw verband met het tweemaal achtereen mislukken van den oogst, in 1845 en 1846 en de daarmede samenhangende groote speculaties in den graanhandel. [4])

Over de oorzaken van de crisis van 1857, welke in Amerika begon en zich over heel Europa uitstrekte, zegt Max Wirth, dat zij terugreiken tot het jaar 1848 met zijn politieke en economische omwentelingen. „Nauwelijks waren de laatste golvingen der revolutie bedaard, toen de Krim-oorlog kwam ... de ontdekkingen van kolossale goudmijnen in Californië en Australië schenen de economische omwenteling tot volkomenheid te willen brengen ... Eindelijk lag nog een belangrijke invloed tot het te voorschijn roepen der crisis in de schommelingen der graanprijzen, die tengevolge van verschillende partieele mislukkingen van den oogst en het uitblijven der graanzendingen uit Zuid-Rusland gedurende den Krim-oorlog belangrijk gestegen waren en na den rijken oogst van 1857 plotseling weer vielen." [5])

[1]) t. z. p. bl. 138.

[2]) t. z. p. bl. 153 en volg. Een kort overzicht van de crises in de belangrijkste staten behelst mede: *The first annual Report of the Commissioner of Labor*, 1886, *Industrial Depressions*.

[3]) M. Wirth, t. a. p. bl. 200 en volg.

[4]) t. z. p. bl. 227 en volg.

[5]) t. z. p. bl. 246/7.

De crisis van 1866 bleef hoofdzakelijk tot Engeland beperkt en was meer een gevolg van de engelsche bankwetgeving dan een eigenlijk gezegde handelscrisis.[1])

De crisis van 1873 daarentegen verbreidde zich over de geheele handelswereld en ging in heftigheid hare voorgangsters te boven. Zij werd in het leven geroepen door de overspanning welke, niet alleen in Duitschland en Frankrijk, op den druk van den oorlog van 1870/1 is gevolgd.[2]) Speculaties en ongezonde „Gründerei" op ongekend groote schaal maakten eene reactie onvermijdelijk.

Onder de hoofdoorzaken der depressie welke in 1883 begon en tot 1886 duurde, noemt MAX WIRTH den snellen achteruitgang van den boerenstand tengevolge van de voor enkele jaren opgekomen mededinging van vreemde werelddeelen; de storingen op de internationale geldmarkt door de daling van den zilverprijs, als gevolg van de verouderde muntpolitiek van Duitschland, Amerika en de landen der Latijnsche Muntunie; de verandering in de handelspolitiek in protectionistische richting.[3])

In 1890 had een depressie plaats, welke niet tot een eigenlijk gezegde crisis kwam, en ten deele werd veroorzaakt door de bekende MAC KINLEY bill, welke den invoer van verschillende producten der europeesche industrie in de Vereenigde Staten afsneed, ten deele door troebelen in Argentinië.[4])

De depressie eindelijk, die zich thans — vooral in Duitschland — doet gevoelen, staat in verband met kapitaal- en credietstoornissen zoowel tengevolge van den spaansch-amerikaanschen, als veel meer nog tengevolge van den engelsch-zuid-afrikaanschen oorlog en de chineesche troebelen.[5])

---

[1]) t. z. p. bl. 422 en volg.

[2]) t. z. p. bl. 450 en volg.

[3]) t. z. p. bl. 653 en volg. Het aangehaalde amerikaansche rapport voegt daaraan toe: „large overproduction in nearly all the leading manufactures (in England)", bl. 28.

[4]) Zie over een en ander ook het artikel van HERKNER: *Krisen* in *Conrad's Handwb. d. Staatsw.*

[5]) F. EULENBURG, *Die gegenwärtige Wirthschaftskrise*, *Jahrb. f. Nat. Oek. & Stat.* IIIe F XXIV, bl. 309 is van oordeel dat de invloed dezer politieke gebeurtenissen op de tegenwoordige crisis gelijk nul is geweest Hij leidt dit oordeel

12. Geen algemeene crisis zonder uitwendige oorzaken.

Het eenige wat ik met deze opsomming aantoonen wil, is dat de meer of minder algemeene crises welke de economische geschiedenis kent, telkens zijn uitgebroken hetzij tengevolge van onvoorzichtig of zelfs roekeloos omspringen met het crediet door circulatiebanken, hetzij door uitwendige gebeurtenissen, onafhankelijk van den stand der productenmarkt. Waarmede niet ontkend wordt dat de credietstoornissen, welke door die invloeden opgewekt werden, zich het meest deden gevoelen in die landen, waarin door de hooge spanning der productie de behoefte aan een ongestoorde credietmarkt ook het grootst was. Tusschen die algemeene crises door, verkeeren de verschillende takken van nijverheid, in onafgebroken golvende bewegingen, welke niet aan elkander evenwijdig loopen [1]) en met de algemeene credietcrises slechts in zoover in verband staan, dat deze laatste een drukkenden invloed op de geheele nijverheid hebben. [2]). Deze in de verschillende takken van nijverheid nie tevenwijdig loopende golvingen komen o.a. te voorschijn in de schommelingen der werkloosheid [3]) en in die der arbeidsloonen in de verschillende takken van bedrijf. [4]).

13. De „Zusammenbruchs"-theorie en de maatschappelijke ontwikkeling.

De verwachting dat eene, in heftigheid alles overtreffende, algemeene crisis de kapitalistische maatschappij in

---

af uit de omstandigheid, dat de handel op China en Transvaal nog onbeteekenend is. Ik wil hem dit gaarne toegeven; doch zulk eene wijze van onderzoek der oorzaken van een crisis is toch wel wat al te kortzichtig. Ook al ware de handel op die landen gelijk nul, dan nog zou dit het feit niet ongedaan maken, dat de aangewezen politieke gebeurtenissen storend hebben ingewerkt op de kapitaalvorming en op het crediet. Vooral de Transvaal-oorlog heeft dit gedaan, en door Engelands leidende rol in het wereldcrediet heeft deze oorlog in zijne economische gevolgen zich over de gansche wereld doen gevoelen. De credietstoornissen tengevolge van deze gebeurtenissen hebben zich inzonderheid sterk geuit in Duitschland, dat zich in een toestand van hoogen druk der productie bevond, en dientengevolge door die stoornissen bijzonder sterk werd aangetast.

[1]) Vgl. BERNSTEIN, *Die Voraussetzungen des Sozialismus*, bl. 80.

[2]) Men wachte zich echter ook hier voor overdrijving. Het aangehaalde amerikaansche rapport zegt: „The popular idea of the severity of the present depression (1883—1886) would lead one to suppose that all branches of business were severely stagnated, and that failures were the order of the day..... Some industries, of cause, have been badly crippled temporarily, experiencing a few months of severe stagnation until a temporary removal of the glut in the market brought them up again; but on the whole, the volume of business of the country during the depressed period has been fairly satisfactory". t. a. p. bl. 66/75.

[3]) Zie boven, hfdst. II § 4.

[4]) Zie boven, hfdst. III § 1.

de socialistische zal doen omslaan, vindt in de werkelijkheid niet den minsten grond. Noch de snellere terugkeer der economische crisis, noch haar toenemende heftigheid, noch de algemeenheid der eigenlijk gezegde productiecrisis wordt door de feiten bevestigd. Als de toekomst werkelijk de socialistische maatschappij in haar schoot bergt, zal zij deze op andere wijze ter wereld brengen, dan — volgens Marx' voorspelling — als een noodzakelijk gevolg van de kapitalistische ontwikkeling geschieden zou.

Als en voor zoover de maatschappij bezig is zich in socialistische richting te bewegen, geschiedt dit geleidelijk en stuksgewijze. Deze beweging kan wel zoover gaan, dat bij vervolg van tijd het socialistisch element in de maatschappij genoegzaam zal overwegen, om daarin het eigenaardige der nieuwe maatschappelijke organisatie te zien. Men doet voorzichtiger zich te onthouden van voorspellingen of en in hoever de maatschappij der toekomst te recht eene socialistische maatschappij zal heeten; maar dit staat wel vast: als zij eene socialistische maatschappij zal moeten worden genoemd, zal het niet zijn, omdat de kapitalistische productiewijze er uit zal zijn verdwenen, maar omdat deze daarin nog slechts een ondergeschikte rol zal vervullen. [1])

Niet alleen toch de ontwikkelingsverschijnselen der hedendaagsche maatschappij, ook de economische geschiedenis veroordeelt Marx' dialectische voorstelling van den maatschappelijken omslag. Het is wel nauwelijks noodig uitdrukkelijk te verklaren, dat hiermede niet bedoeld wordt aan de hedendaagsche economische toestanden een eeuwig leven te voorspellen, omdat zij „natuurlijk" zouden zijn, in tegenstelling met den „kunstmatigen" toestand van vorige eeuwen, — bijv. van de middeleeuwen. „Natuurlijk", in den zin van passend bij de algemeene ontwikkelingsphase der maatschappij, waarin zij zich voordoen, zijn de moderne economische toestanden wel; maar de middeleeuwsche economische toestanden waren in dezen zin niet minder natuurlijk.

---

[1]) Vgl. Sorel, *Revue soc.* XXXVI, bl. 157.

Maar natuurlijk, in den zin van overeenstemmende met eeuwige en onveranderlijke natuurwetten en daardoor zelf eeuwig en onveranderlijk, zijn de hedendaagsche economische toestanden even weinig als de middeleeuwsche toestanden dat waren.

De idee der maatschappelijke ontwikkeling is ons sedert HEGEL, COMTE, DARWIN, MARX zóó in het geestelijk merg en been doorgedrongen, dat de voorstelling van de hedendaagsche maatschappij als een blijvend en onveranderlijk verschijnsel of als eindpunt eener ontwikkeling, ons te eenenmale vreemd geworden is. Te dezen aanzien geven marxisten en niet-marxisten elkander niets toe.

Ik behoef dus wel niet te verklaren dat het niet is de door MARX van HEGEL en COMTE overgenomen en onder DARWIN's theorie nog gesterkte idee dat de maatschappij niet in rust maar in voortdurende beweging, in voortdurende wording en verwording verkeert, waartegen geschiedenis en statistiek in opstand komen. Het is de eigenaardige ontwikkelingsgang, dien MARX aan de maatschappij voorschreef of althans voorspelde, waartegen zij zich kanten; het is de voorstelling dat de maatschappelijke ontwikkeling op zoodanige wijze in haar werk zou gaan dat de eene productiewijze daarbij opkomt, bloeit, veroudert en omslaat in eene volgende, die denzelfden ontwikkelingsgang doormaakt.

Zeker volgen verschillende productiewijzen elkander op en hebben zij elk op haar beurt een meer of minder scherp geteekend tijdperk van overwicht, maar de nieuw opkomende productiewijzen vernietigen de oudere niet, lossen deze niet in zich op — in den zin van HEGEL's dialectiek. Met elke nieuwe productiewijze wordt de maatschappij ingewikkelder, komt er eene nieuwe, eene hoogere verdeeling van arbeid; hier wint de nieuwe productiewijze veld, ginds behoudt een der oudere het terrein.

14. Wat de economische geschiedenis leert.

Hoe men de verdeeling der economische tijdperken ook make, welk criterium men daarbij ook aanlegge, nimmer vertoont de economische geschiedenis zich zoodanig dat hetgeen een vorig tijdperk karakteriseert, in een volgend spoorloos is verdwenen. De productie-

wijzen kunnen elkaar aflossen als kenmerken van opvolgende economische tijdperken; zich in elkaar oplossen, in den zin van HEGEL'S en MARX' dialectiek, doen zij niet. Op het eene tijdperk drukt de eene, op een volgend tijdperk eene andere productiewijze haar stempel; de oudere productiewijze treedt daarbij telkens op den achtergrond, maar zonder te verdwijnen.

Men neme bijv. de verdeeling van de latere economische geschiedenis in de tijdperken van handwerk, huisindustrie, manufactuur, machinale fabricatie. Indien met die verdeeling werd bedoeld, dat het handwerk zich in de huisindustrie, deze zich in de manufactuur en de laatste zich in de machinale fabricatie oplost, zou zij een staaltje zijn van dialectischen onzin. Hoe weinig handwerk, huisindustrie en manufactuur „opgelost" zijn, hebben de vorige hoofdstukken doen zien. De genoemde verdeeling bedoelt alleen, dat bij de hoogere economische ontwikkeling der volken — behoudens alle verscheidenheid wat de bijzonderheden daarvan aangaat — eerst het handwerk, daarna de huisindustrie, vervolgens de manufactuur en eindelijk de machinale fabricatie de economische toestanden karakteriseert. In dien zin is het zeer zeker mogelijk, dat het „gemeenschappelijke" bedrijf, het bedrijf in handen van staat en gemeente, een volgend tijdperk van economische ontwikkeling kenmerken zal.

Maar in het tijdperk van de huisindustrie is het handwerk daarin niet dialectisch omgeslagen, in het tijdperk van de manufactuur zijn handwerk en huisindustrie daarin niet opgelost; in het tijdperk van de machinale fabricatie zijn noch handwerk, noch huisindustrie, noch manufactuur uit het economisch leven der maatschappijen verdwenen. Zoo zullen in het tijdperk van het openbare bedrijf — aangenomen dat dit een tijdlang het economisch leven der toekomst karakteriseeren zal — het handwerk, de huisindustrie, de manufactuur, de grootindustrie wel een deel van hun arbeidsveld aan het openbare bedrijf moeten afstaan, maar de maatschappelijke ontwikkeling zou in de toekomst geheel anders in haar werk moeten gaan dan in het verleden, indien de marxistische voorspelling bewaarheid zou worden, dat de

bestaande productiewijze — die slechts ten deele kapitalistisch is in den door MARX bedoelden zin — als zoodanig zal verdwijnen en zich in en door een reusachtige crisis dialectisch zal oplossen in de gemeenschappelijke productiewijze.

De werkelijkheid stoort zich niet aan het „entweder — oder" van de onbuigzame dialectische omslag-theorie. Zij kent eene verscheidenheid van gelijktijdig in werking zijnde voortbrengingswijzen en zij zal die verscheidenheid in de toekomst kennen, gelijk zij in het verleden deed en in het heden doet.

Evenals zijne andere afgeleide bewegingswetten moeten ook de wet der periodieke crises en de „Zusammenbruchs"-theorie in het licht der feiten worden veroordeeld, omdat MARX met de werkelijkheid in botsing komt, zoowel bij de afleiding zijner wet als bij hare uiteenzetting en bij het groote dialectische gevolg dat hij van hare werking verwacht.

HOOFDSTUK V.

NA DEN OMSLAG.

§ 1. HET MARXISTISCHE TOEKOMSTBEELD.

MARX en ENGELS hebben zich er niet toe bepaald, het kapitalisme in zijne ontwikkeling te volgen tot het punt, waarop het in zijn tegendeel, in de communistische maatschappij, zal omslaan. Zij deden meer. Ook de hoofdtrekken werden door hen aangegeven van de nieuwe maatschappelijke organisatie, waarin de kapitalistische maatschappij zich, volgens hen, oplossen zal, als de voorgeschiedenis van de menschheid zal zijn gesloten, gelijk MARX het uitdrukte, — of wel, als de sprong uit het rijk der noodwendigheid in het rijk der vrijheid zal zijn volbracht, om met ENGELS te spreken.

1. Phantasie of noodzakelijk uitvloeisel der kapitalistische ontwikkeling?

Zooals ik in de inleiding tot deze afdeeling zeide, zou ik die voorstellingen aangaande de maatschappij der toekomst onaangeroerd laten, als zij door MARX en ENGELS waren gegeven als subjectieve meeningen, bij welker vorming ook aan de phantasie een deel toekomt. Doch aldus is de beteekenis van hunne voorspellingen omtrent de maatschappelijke organisatie, welke de kapitalistische vervangen zal, allerminst. Bij die voorspellingen hebben zij aan hunne phantasie — naar hunne overtuiging — geen duimbreed toegegeven. Wat zij omtrent de maatschappij, die na den omslag intreden zal, voorzegden, was niet meer maar ook niet minder dan het onvermijdelijk resultaat der kapitalistische beweging.[1]) Die voorspellingen maken een deel uit van het wetenschappelijk stelsel van MARX en het zou derhalve een leemte zijn, ze bij een critische behandeling van dit stelsel met stilzwijgen voorbij te gaan.

---

[1]) Vgl. LABRIOLA, *Le Matérialisme historique*, bl. 30, 61, 184, 226, 287.

2. Gemeenschappelijk eigendom.

Het eerste en meest fundamenteele gevolg dat intreden zal, als de kapitalistische productiewijze „met de noodwendigheid van een natuurproces haar eigen negatie" zal hebben in het leven geroepen, leert MARX ons in „*das Kapital*". „Deze herstelt niet meer het privaateigendom, doch wel het individueele eigendom op den grondslag van het resultaat der kapitalistische aera: op den grondslag der samenwerking en van het gemeenschappelijk bezit der aarde en der door den arbeid zelf voortgebrachte productiemiddelen." [1])

3. Volle ontplooiing der maatschappelijke productiekrachten.

„De maatschappelijke inbezitneming der productiemiddelen maakt niet alleen een einde aan de thans bestaande kunstmatige belemmering der productie, maar ook aan de positieve verkwisting en verwaarloozing van productiekrachten en producten, welke tegenwoordig de productie onvermijdelijk vergezellen." [2]) M. a. w. de productiekrachten waarover de maatschappij beschikt, komen dan, maar ook dan eerst, tot volle ontplooiing. „De mogelijkheid, om door middel van de maatschappelijke productie aan alle leden van de maatschappij een bestaan te verzekeren, dat niet slechts materieel volkomen toereikend is en van dag tot dag rijker wordt, maar dat hun ook de volkomen vrije ontplooiing en het vrije gebruik van hun lichamelijken en geestelijken aanleg waarborgt, deze mogelijkheid is thans voor het eerst aanwezig, maar zij is aanwezig." [3])

4. Opheffing der klassenonderscheiding.

Met de inbezitneming der productiemiddelen door de gemeenschap verdwijnt ook de klassenonderscheiding. De indeeling in klassen heeft wel „eene zekere historische rechtvaardiging, maar slechts voor een gegeven tijdperk, voor gegeven maatschappelijke omstandigheden. Zij grondde zich op de ontoereikendheid der productie; zij zal weggeveegd worden door de volle ontwikkeling der moderne productiekrachten." [4])

---

[1]) t. a. p. I, bl. 728/9. Dit beteekent — gelijk ENGELS, *Anti-Dühring*, bl. 132/3 het nog verduidelijkt, dat wel de productiemiddelen maar niet de verbruiksgoederen in gemeenschappelijk eigendom zullen komen.

[2]) ENGELS, *Anti-Dühring* bl. 304.

[3]) t. z. p. bl. 305.

[4]) t. z. p. bl. 303/4.

Met den overgang van de productiemiddelen in handen der gemeenschap is het punt bereikt, waarop de klassenonderscheiding een anachronisme is geworden. En „met de afschaffing der klassenonderscheidingen — zegt MARX — verdwijnt van zelf elke uit die onderscheidingen ontspringende maatschappelijke en politieke ongelijkheid.' [1])

5. Verdwijning van de verdeeling van arbeid.

Tot de maatschappelijke ongelijkheid, die in de nieuwe maatschappelijke organisatie van zelf verdwijnen zal, behoort ook die welke voortspruit uit de verdeeling van arbeid.

Wij weten uit § 1 van hoofdstuk II dezer afdeeling, hoe MARX reeds in „*la Misère de la philosophie*" aangaf dat de ontwikkeling van het machinewezen haar eigen product — de verdeeling van arbeid — zal doen verdwijnen en hoe hetgeen daar nog slechts schematisch werd aangeduid, later in „*das Kapital*" op meer dan ééne plaats breeder werd ontwikkeld. De vooruitgang van de grootindustrie maakt het noodzakelijk „den gedeelden individu, den blooten drager van eene maatschappelijke détailfunctie, te vervangen door den totaal ontwikkelden individu, voor wien verschillende maatschappelijke functies elkander aflossende bezigheden zijn." [2])

Deze door den vooruitgang van het machinewezen bepaalde beweging heeft ten gevolge dat na de ineenstorting van de kapitalistische maatschappij de alzijdig ontwikkelde individu, die nu eens dezen, dan weer genen arbeid verrichten kan en verrichten zal, het tegenwoordige specialiteitenstelsel zal vervangen. „Terwijl de maatschappij zich eigenares van de gezamenlijke productiemiddelen maakt, om deze, gemeenschappelijk geordend, te benuttigen, vernietigt zij de tot dusver bestaan hebbende knechting der menschen onder hun eigen productiemiddelen. De maatschappij kan zich natuurlijk niet bevrijden, zonder dat iedere enkeling bevrijd wordt. De oude productiewijze moet derhalve van den grond af omgewenteld worden, en met name moet de oude arbeidsdeeling verdwijnen ..... De kapitalistische industrie heeft

---

[1]) *Neue Zeit* IX, 1, bl. 571.
[2]) *Das Kapital* I, bl. 353.

zich reeds relatief onafhankelijk gemaakt van de locale grenzen der productieplaatsen van hare grondstoffen.... De van de banden der kapitalistische productie bevrijde maatschappij kan nog veel verder gaan. Terwijl zij een geslacht van alzijdig ontwikkelde producenten kweekt, die de wetenschappelijke grondslagen der geheele industrieele productie verstaan en van wie elk een gansche rij van takken van voortbrenging van het begin tot het einde practisch heeft doorgemaakt, schept zij een nieuwe productieve kracht, welke tegen den transportarbeid van de uit groote afstanden betrokken grond- en brandstoffen overrijkelijk opweegt." [1])

Zoozeer is ENGELS overtuigd dat het aldus komen moet en komen zal, dat hij het „eene kinderlijke voorstelling" noemt, „als zou de maatschappij de productiemiddelen in hun geheel in bezit kunnen nemen, zonder de oude productiewijze van den grond af om te wentelen en vóór alles de oude verdeeling van arbeid af te schaffen." [2])

6. Verdwijning van den strijd om het bestaan.

Wat de volle ontplooiing der productiekrachten, de afschaffing van de maatschappelijke klassen en van de verdeeling van arbeid, alsmede de verdwijning van alle maatschappelijke ongelijkheden voor de individuen, de leden der maatschappij, beteekenen, geeft ENGELS ons kort en bondig te verstaan, waar hij schrijft: „De strijd om het bestaan tusschen de individuen houdt op." [3])

7. Afsterven van den staat.

Evenwel zal die strijdlooze maatschappelijke organisatie niet zonder strijd veroverd worden. De kapitalisten, die bij den omslag onteigend moeten worden, zullen zich niet zonder verzet laten ontkapitaliseeren. Zij zullen daartoe door de strijdende en overwinnende proletariërs moeten worden gedwongen.

„Tusschen de kapitalistische en de communistische maatschappij ligt het tijdperk van de revolutionaire omwenteling der eene in de andere. Hiermede loopt ook een politiek overgangstijdperk samen, waarin de staat niet anders zijn kan dan de revolutionaire dictatuur van

[1]) ENGELS, *Anti-Dühring*, bl. 317/320.
[2]) t z. p. bl. 321.
[3]) t. z. p. bl. 305.

het proletariaat."[1]) Doch deze dictatuur zal slechts in het overgangstijdperk zin hebben. „De staat was de officieele vertegenwoordiger van de geheele maatschappij, haar samenvatting in een zichtbaar lichaam, maar hij was dit slechts in zoover hij de staat van die klasse was, welke zelve voor haar tijd de geheele maatschappij vertegenwoordigde: in de oudheid staat van de slavenhoudende staatsburgers, in de middeleeuwen van den leenadel, in onzen tijd van de bourgeoisie. Terwijl hij ten slotte werkelijk vertegenwoordiger van de geheele maatschappij wordt, maakt hij zichzelven overbodig. Zoodra er geene maatschappelijke klassen meer in onderdrukking te houden zijn, zoodra met de klassenheerschappij en den strijd om het bestaan tusschen de individuen, die in de tot dusver bestaande anarchie der productie gegrond is, ook de daaruit voortspruitende botsingen en excessen verwijderd zijn, valt er niets meer te onderdrukken, waarvoor eene bijzondere repressieve macht, een staat, noodig zou zijn. De eerste handeling, waarin de staat werkelijk als vertegenwoordiger der geheele maatschappij optreedt — de inbezitneming der productiemiddelen in naam der maatschappij — is tegelijk zijn laatste zelfstandige daad als staat. Het ingrijpen van de staatsmacht in de maatschappelijke verhoudingen wordt op het eene gebied na het andere overbodig en slaapt dan van zelf in. In de plaats der regeering over personen treedt het beheer van zaken en de leiding van productieprocessen. De staat wordt niet „afgeschaft", hij sterft af."[2])

§ 2. DE WAARDE VAN HET TOEKOMSTBEELD.

Als men aan de vruchten den boom kan leeren kennen, zullen deze vruchten den marxistischen boom zeker geen gunstig oordeel bezorgen. Wel niemand, ook niet onder hunne meest getrouwe volgelingen, is er die de illusie van MARX en ENGELS deelt, dat de zooeven weergegeven schildering niet de vrucht van persoonlijke phantasie

---

[1]) MARX, *Neue Zeit* IX, 1, bl. 573.
[2]) ENGELS, *Anti-Dühring*, bl. 302.

maar van strenge en goed gefundeerde wetenschappelijke deductie wezen zou.[1]) Waarheen de maatschappelijke ontwikkeling ook leiden moge, het door MARX en ENGELS beloofde land zullen onze kinderen en kindskinderen zeker evenmin betreden als wij zelven. Toch blijft het van belang na te gaan, in hoever de ontwikkelingsgang van de kapitalistische maatschappij, voor zoover wij dien thans kunnen vervolgen, werkelijk in de richting gaat van het ideaal, dat MARX en ENGELS niet als zoodanig, maar als eindpunt eener noodzakelijke beweging stelden.

1. De toenemende socialiseering.

Daarbij behoef ik niet meer stil te staan bij de hoofdzaak of onze maatschappij inderdaad bezig is zich te socialiseeren. De voorafgaande hoofdstukken hebben op die vraag het antwoord reeds gegeven. Die socialisatie heeft werkelijk plaats, namelijk wanneer men daaronder verstaat, dat het socialistisch beginsel in de maatschappij op het individualistische veldwint.

De vrijwillige economische samenwerking in coöperatieve vereenigingen neemt snel toe en onder de takken van bedrijf zijn er, die reeds langeren of korteren tijd door de dragers der gemeenschappelijke belangen worden geëxploiteerd of die op weg zijn naar die wijze van exploitatie. In het bijzonder de bedrijven met een meer of minder scherp gestempeld monopolistisch karakter bewegen zich in de richting van het openbaar bedrijf.

Van de socialisatie in den marxistischen zin, volgens welke de geheele productie zich in socialiseerende richting bewegen zou, toont de werkelijkheid daarentegen — gelijk wij zagen — niets. Tenzij alles wat de geschiedenis ons omtrent het verleden en de statistiek omtrent het heden leert, bedriegt, zal het openbaar bedrijf wel een allengs meer beteekenende plaats in het economisch leven gaan innemen, maar is niet te verwachten, dat het aan het particulier bedrijf niet een aantal velden van werkzaamheid zal overlaten.

2. Vollere ontplooiing der productieve krachten.

Waarschijnlijker dan de algemeene socialisatie is het

1) „Das kommunistische Ideal — zegt MAX LORENZ, t. a. p. bl. 163 — enthält in sich etwas von der *jüdischen Messiashoffnung*, nur dass diese bei MARX in's Demokratische übersetzt ist..."

optreden van de maatschappij der toekomst tegen de kunstmatige beperking van de productieve kracht der maatschappij. De hedendaagsche maatschappelijke organisatie heeft een aantal gebreken, waardoor hare productieve kracht bewust of onbewust beperkt wordt. De bewuste beperking geschiedt vrijwel alleen door ondernemersbonden. Reeds thans beginnen er teekenen te komen, dat de maatschappij zich tegen het drijven van die vereenigingen gaat verzetten, waar zij de algemeene belangen aan de eigen belangen harer leden opofferen. Het is te verwachten, dat in de toekomst de staten, als dragers van de belangen der verschillende politieke gemeenschappen, zich in deze richting met heel wat meer kracht zullen doen gelden.

Voorts mag met grond worden verwacht, dat door verspreiding van kennis over producten- en arbeidsmarkt en niet minder door verbetering der goederenverdeeling, aan de productieve kracht in de toekomst in toenemende mate gelegenheid zal worden gegeven tot volle ontplooiing. Aangezien deze verschillende punten in de vorige hoofdstukken uitvoerig werden behandeld, kan ik volstaan met ze hier aan te stippen. In hoeverre van zoodanige meer volledige ontplooiing der productiekrachten opheffing van den strijd om het bestaan is te verwachten, zal ik zoo aanstonds bespreken.

2. Vermindering der klassenverschillen.

Ten einde de zoo even gegeven schets op den voet te volgen, behandel ik eerst de opheffing der klasse-onderscheidingen en van den klassenstrijd. Op de gronden welke in de eerste afdeeling uitvoerig werden uiteengezet, geloof ik inderdaad dat wij bezig zijn ons te bewegen in eene richting die in eene verre toekomst op opheffing der klasse-onderscheidingen en dus ook van den klassenstrijd *kan* uitloopen. Maar de beweging gaat ook te dezen aanzien heel anders dan zij volgens MARX gaan zou. De klasse-onderscheidingen teekenen zich niet allengs scherper af, de klassenstrijd wordt niet allengs feller; integendeel komt er eene economische toenadering tusschen de maatschappelijke klassen; die toenadering is thans nog wel zeer gering, zij uit zich nog bijna alleen in eene opstijging van allengs breedere lagen der arbeidende

klasse tot de klasse van personen met middelmatige inkomens; maar bij de toenemende democratiseering der beschaafde staten en het toenemend inzicht in den grooten invloed, die door wet en recht op de goederenverdeeling wordt uitgeoefend, is te verwachten, dat het wegbreken van den scheidingsmuur tusschen de niet-bezittende arbeidende klasse en de bezittende bourgeoisie, in de toekomst met meer kracht zal worden ter hand genomen en grootere vorderingen maken zal. Op het punt van de klasseverschillen en den klassenstrijd heeft MARX tegen MARX gelijk gehad; de klasseverschillen hebben de tendens zich te verkleinen, de klassenstrijd heeft dientengevolge de tendens tot verzachting. Daardoor — niet door de voorspelde beweging — is voor de toekomst, zoo geen opheffing dan toch eene aanmerkelijke vermindering van de klasseverschillen en van de maatschappelijke nadeelen welke daaruit voortspruiten, te verwachten. In verband daarmede zal — ik blijf hiermede geheel in de lijn van MARX' gedachtengang — de maatschappelijke en politieke ongelijkheid tusschen de leden derzelfde samenleving verminderen.

4. Specialisatie of despecialisatie.

Zal daarmede geleidelijke afneming van de verdeeling van arbeid samengaan? Op dit punt hebben MARX en ENGELS, voor zoover wij thans tot oordeelen in staat zijn, geheel verkeerd gezien. Wel is waar leidt de uitbreiding van het machinewezen er toe, dat een deel van den hoogeren lichamelijken arbeid door de machines wordt overbodig gemaakt en dat in de fabriek een relatief grooter aantal arbeiders plaats vindt, die voor hun werk weinig of geen opleiding hebben noodig gehad. Onder de machines, die den „skilled labourer" het werk uit de handen nemen, zijn er wier bediening zelfs geen speciale handigheid, maar alleen oplettendheid vordert. Eenzelfde persoon kan dus gebruikt worden voor bediening van een aantal machines van deze soort; in zoover werkt het machinewezen despecialiseerend, dus in de richting der vermindering van de arbeidsdeeling. Maar daartegenover staan verschillende omstandigheden die tegen deze despecialiseerende beweging meer dan opwegen. In de eerste plaats worden er onder de machines

een aantal gevonden, wier bediening wel degelijk eene geoefendheid vordert, welke eerst langzamerhand verkregen wordt. Zooals ik in hoofdstuk II § 1 reeds opmerkte, wordt die nieuwe geoefendheid, welke de machine vaak vordert, nog wel veelal niet als „skilled labour" aangemerkt, maar dit neemt niet weg, dat dezelfde persoon slechts in de bediening van een klein aantal van zulke moeilijker te hanteeren machines de vereischte geoefendheid krijgen zal. In de tweede plaats gaat de hoogere industrieele ontwikkeling gepaard met allengs verder doorgevoerde technische splitsing van het geheel der werkzaamheden. Gesteld nu, dat het werk hetwelk bijv. in een timmermanswinkel in den regel door één persoon gedaan wordt, in de timmerfabriek gesplitst wordt in een tiental onderdeelen, welke ieder door een machine worden verricht en dat dezelfde arbeiders, die vroeger in den timmerwinkel werkten, in staat zijn bij beurte nu eens de eene, dan weer de andere van die machines te bedienen, zoodat de tien arbeiders die bij die machines bezig zijn, elkander kunnen afwisselen, dan heeft deze ontwikkeling van het machinewezen wel schijnbaar den arbeider minder tot een „deel-individu" gemaakt, maar in werkelijkheid bestrijkt hij met zijn arbeid geen grooter deel van het veld der productie, dan toen hij nog in den timmerwinkel werkte. Als men nagaat, hoezeer door de ontwikkeling van het machinewezen de technische splitsing allengs meer vorderingen maakt, is het op zijn minst genomen onwaarschijnlijk dat deze specialiseerende werking — de bediening van de eene soort van machines is nooit *geheel* gelijk aan die van een andere soort — niet ruimschoots opweegt tegen de despecialiseerende werking der toenemende eenvoudigheid van den arbeid in de fabriek.

Deze twee omstandigheden raken echter de hoofdzaak niet. Hoofdzaak is, dat naarmate de machine een grooter deel van de physieke krachtsuitoefening overneemt, in den menschelijken arbeid het geestelijk element allengs meer overwicht krijgt. Hierdoor wordt eenerzijds de behoefte naar algemeene geestelijke ontwikkeling, inzonderheid ook op technisch gebied, grooter, maar neemt aan

den anderen kant evenzeer de behoefte toe, op elk gebied van zuivere zoowel als van toegepaste wetenschap dieper in te dringen. Het allengs hooger stijgende peil van algemeene ontwikkeling kan ook in het vervolg niet meer zijn dan de grondslag waarop de hoogere geestelijke arbeid wordt verricht, waaraan de maatschappij bij voortschrijdende ontwikkeling in klimmende mate behoefte heeft, of liever: waarvan de hoogere ontwikkeling der maatschappij afhankelijk is. Deze hoogere geestelijke arbeid nu *moet* tusschen de geestelijke arbeiders meer verdeeld worden, naarmate hij dieper in de geheimen van de natuur en het maatschappelijk leven indringt. Naarmate de eischen die aan den geestelijken arbeider worden gesteld hooger stijgen, kan hij slechts op een allengs kleiner gebied aan die eischen voldoen. De werkelijkheid staaft dit zoo duidelijk mogelijk. In de oudheid en vooral in de middeleeuwen was de verdeeling in den geestelijken arbeid gering en was het voor enkele uitverkoren denkers mogelijk het geheele gebied der wetenschap te omvatten. Daarvan is thans geen sprake meer; onze moderne wijsgeeren kunnen er niet naar streven meer te kennen dan de hoofdtrekken der detailwetenschappen, waartusschen zij den band trachten op te sporen en vast te houden; de beoefenaars der detailwetenschappen krimpen het veld dat zij bestrijken, allengs meer in en dit niet omdat de onvermijdelijke eenzijdigheid, welke het specialiteiten-stelsel kweekt, voor de meerderheid der beoefenaren van zuivere of toegepaste wetenschap een genot wezen zou, maar omdat zij niet meer dan een allengs inkrimpend deel van het geheele veld bestrijken *kunnen.*

Waar eensdeels ook de arbeid in dienst der goederenproductie zich allengs meer vergeestelijkt en anderdeels de geestelijke arbeid zich allengs meer specialiseert, is het duidelijk dat de menschelijke maatschappij bij hare ontwikkeling in zoover parallel loopt met den ontwikkelingsgang in de natuur: bij elken stap op den ontwikkelingsweg worden de functies meer gedifferentieerd en de organismen ingewikkelder, doordien de toenemende differentiatie in de functies gebonden is aan toenemende deferentiatie in de organen welke die functies vervullen.

Hetzelfde orgaan, respectievelijk dezelfde individu in de maatschappij verricht niet allengs meer, maar allengs minder functies. De verdeeling van arbeid m. a. w. is ook in de menschelijke maatschappij toe- niet afnemend. Mocht dat bij vervolg van tijd anders worden, dan zou men daarin een der minst bedriegelijke teekenen van verval hebben te zien.

De voorstelling van ENGELS, dat men gaat in de richting van het kweeken van „een geslacht van alzijdig ontwikkelde producenten, die de wetenschappelijke grondslagen der geheele industrieele productie verstaan en van wie elk een gansche rij van takken van voortbrenging van het begin tot het einde practisch heeft doorgemaakt", moet ook den vurigsten aanhanger van het marxisme onwillekeurig een glimlach op de lippen brengen. Naar gelang nijverheid en landbouw in hoogere mate toegepaste wetenschap worden, neemt de specialisatie tusschen de natuur-, schei- en werktuigkundigen, die zich in hun dienst stellen, steeds meer toe.

5. Onvermijdelijkheid van den maatschappelijke strijd.

Veel meer dan voor de voorspelling der opheffing van de verdeeling van arbeid in de maatschappij der toekomst, is te zeggen voor de meening dat de maatschappij zich beweegt in de richting van vermindering van den strijd om het bestaan, althans wanneer daarmede wordt bedoeld strijd om de stoffelijke bestaansmiddelen. Ik maak dit voorbehoud, omdat ik in de meening deel van hen, die van oordeel zijn, dat de mededinging onder de leden der maatschappij bij elken nieuwen stap op den weg der maatschappelijke ontwikkeling scherper worden moet. De vormen waaronder die mededinging plaats heeft, kunnen en zullen bij de hoogere zedelijke ontwikkeling, welke een overwegend deel der geheele maatschappelijke ontwikkeling is, wel menschelijker worden. Ook de prijzen, waarom in het maatschappelijk leven gedongen wordt, zullen van hooger gehalte worden, maar het humaner karakter van de vormen en het hooger gehalte van de doeleinden der mededinging sluiten het in wezen scherper worden van deze mededinging niet uit. De selectie is voor den maatschappelijken vooruitgang even noodzakelijk als voor de ontwikkeling in de natuur. Alleen wordt in

de maatschappij op andere wijze en naar andere kenmerken geseligeerd dan in de natuur.

Voor den maatschappelijken vooruitgang is het noodzakelijk dat de dragers der ideeën, welke voor de maatschappelijke samenleving van een bepaalden tijd het gunstigst zijn, aan de dragers van minder gunstige ideeën den loef afsteken. Zonder die mededinging tusschen de ideeën en hare dragers en zonder de overwinning der voor den maatschappelijken vooruitgang gunstigste onder die ideeën, d. w. z. zonder de overwinning van de dragers daarvan is maatschappelijke vooruitgang niet mogelijk. Want maatschappelijke vooruitgang is niet anders dan verdringing van de toepassing van lagere ideeën omtrent menschelijke samenleving door de toepassing van hoogere ideeën dienaangaande.

Voor de maatschappelijke samenleving hebben de individuen slechts waarde als dragers van ideeën (neigingen en begrippen) aangaande die samenleving. Altijd door en met toenemende intensiteit zullen de dragers der hoogere ideeën tegen die der lagere moeten strijden en de vooruitgang van de maatschappij is aan hunne overwinning gebonden.[1])

. Afneming an het ge- oortecijfer.

De voorstelling van eene strijdlooze toekomst der samenleving kan men gerust naar het rijk der utopieën verwijzen. Maar de noodzakelijkheid van maatschappelijken strijd sluit niet in zich de noodzakelijkheid van strijd om stoffelijke goederen. Zeker vermindert de strijd om deze goederen nog weinig en is geheele opheffing daarvan zelfs in een verre toekomst niet te verwachten. Maar de teekenen van een naderende vermindering van dezen strijd zijn toch aanwezig. Het meest belangrijke daarvan is wel, dat in het laatste vierendeel der negentiende eeuw de toeneming van welvaart samengegaan is met vermindering van het geboortecijfer.[2]) Dit verschijnsel veroordeelt niet alleen de wet van MALTHUS, volgens

---

1) Vgl. D. VAN EMBDEN, t. a. p. vooral hfdst. VI.

2) Zie L. ELSTER, *Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik*, in het *Hwb. d. Staatsw.* v. CONRAD e. a. 2e dr. bl. 766/7. Voor Nederland, *Jaarcijfers* 1900 bl. 8. »In Western Europe ... in the course of the last generation, the birth-rate

welke de menschheid zou gedoemd zijn, steeds tegen de grenzen der bestaansmogelijkheid aan te botsen. Het veroordeelt even sterk de bewering van MARX dat die wet wel niet als algemeene natuurwet geldt, maar in de bestaande maatschappij een noodzakelijk gevolg is van haar kapitalistische organisatie.[1])

Aan de kapitalistische organisatie is nog geen einde gekomen en toch gaat uitbreiding van de bestaansmiddelen die ter beschikking van de arbeidende klasse staan, gepaard met verlangzaming harer reproductie.

Het is te verwachten dat deze verhouding tusschen toeneming van bevolking en toeneming van bestaansmiddelen bij vermindering der ongelijkheid in de maatschappelijke goederenverdeeling en bij verhooging van de volksontwikkeling allengs gunstiger worden zal. Hetzij dan dat, volgens de hypothese van SPENCER, bij de toenemende geestelijke mededinging, die eene allengs intensere inspanning der geestelijke vermogens van de bevolking zal vorderen, hare reproductieve vermogens zullen afnemen; hetzij dat, volgens de leer van DUMONT, die intensere mededinging, — de verhoogde sociale capillariteit om met DUMONT zelf te spreken — tot verhoogde zorg voor de individualiteit op kosten van de zorg voor de voortzetting der soort leiden zal.[2]) Wij kunnen hier niet terloops de waarde van deze en dergelijke speculaties omtrent den invloed der geestelijke ontwikkeling of der maatschappelijke mededinging op de bevolkingstoeneming behandelen. Voor ons is het genoeg, dat de statistiek heeft buiten twijfel gesteld, dat het de armste klassen

---

is in the wane. Since the beginning of the seventies — contemporaneously, therefore, with a marked improvement of the economic condition of the people — it has fallen from 34.3 per 1000 (living births) to 31.3 per 1000, a difference which represents 700.000 birhts per annum in the Western Europe of to day." MARCUS RUBIN, *Population and Birth-rate*, *Journal of the Stat. Soc.* 1900. bl. 625.

[1]) „Mit der durch sie selbst producirten Akkumulation des Kapitals producirt die Arbeiterbevölkerung also in wachsendem Unfang die Mittel ihrer eignen relativen Ueberzähligmachung. Er ist dies ein der kapitalistischen Produktionsweise eigenthümliches Populationsgesetz, wie in der That jede besondre historische Produktionsweise ihre besondren, historisch gültigen Populationsgesetze hat". *Das Kapital*, I, bl. 596. Zie ook t. z. p. hfdst. XV nt. 15, bl. 491/2.

[2]) Vgl. FR. S. NITTI, *La population et le système social*, bl. 77 en volg. en 101 en volg.

der bevolking zijn, die zich het sterkst reproduceeren[1]) en dat de toeneming van welvaart onder de arbeidende klasse met vermindering van het geboortecijfer is gepaard gegaan. Die onweersprekelijke feiten geven zeker het recht om van toenemende verhooging der volkswelvaart ook voor de toekomst een vermindering van het tempo der bevolkingsvermeerdering te verwachten.[2]) En voor zoover deze verwachting door de feiten bevestigd worden zal, zal dat eene vermindering beteekenen van den strijd om het materieele bestaan en zal daarmede de mogelijkheid worden vergroot om dien strijd over zaken van hoogere orde te doen loopen.

7. Voorstelling van Engels over de toeneming d. bestaansmiddelen.

Intusschen wachte men zich voor de overdreven voorstelling die Engels, en in navolging van hem, vele jongere marxisten zich maken omtrent de te verwachten verandering in de verhouding van bevolking en bestaansmiddelen.

Waar Engels in zijne „*Anti-Dühring*" van de communistische toekomstmaatschappij verzekert, dat zij in staat zal zijn aan al hare leden een volkomen toereikend en van dag tot dag rijker wordend stoffelijk bestaan te waarborgen, voegt hij tot staving daarvan een noot toe, behelzende dat naar de berekening van Giffen het geheele vermogen van Groot-Brittannië en Ierland in ronde getallen bedroeg in 1814: 2200 millioen, in 1875: 8500 millioen p. st. En dat terwijl de crises telkens zulk een belangrijk deel der productiekrachten van de maatschappij verwoesten. Volgens het tweede congres van duitsche industrieelen, van 21 Februari 1878 — zegt Engels — werd het gezamenlijk verlies alleen van de duitsche ijzerindustrie in de laatste aan dat congres voorafgegane „Krach", op 455 millioen Mark geschat.[3])

---

[1]) Dit feit bleef ook aan Marx niet onbekend: „In der That steht nicht nur die Masse der Geburten und Todesfälle, sondern die absolute Grösse der Familiën in umgekehrtem Verhältniss zur Höhe des Arbeitslohns, also zur Masse der Lebensmittel, worüber die verschiedenen Arbeiterkategorien verfügen". *Das Kapital*, I bl. 608.

[2]) Reeds Thompson zeide in zijn *Distribution of wealth* bl. 545: „No truth of political economy and morals is more certain, than that the increase of comforts amongst mankind engenders prudence, and arrests, instead of encouraging, the tendency to increase their numbers beyond the supply of those comforts".

[3]) Zie t. a. p, bl. 305.

Die schattingen mogen wel voor ten naastenbij juist worden aangenomen. Volgens de duitsche bedrijfsstatistiek nam het aantal paardenkrachten der stoommachines, met uitzondering van die der locomotieven, in Pruisen tusschen 1879 en 1899 toe met meer dan 300 pCt. [1]) Volgens de belgische bedrijfsstatistiek vertienvoudigde het aantal paardenkrachten in de nijverheid tusschen 1846 en 1896. Stelt men een paardenkracht gelijk aan tien menschelijke arbeidskrachten, dan werd de geheele productieve kracht in de belgische nijverheid tusschen 1846 en 1896 vervijfvoudigd. [2]) De bevolking van België nam in dat tijdperk met niet meer dan ongeveer 50 pCt. toe.

Waarlijk, deze gegevens laten geen twijfel over aan de kolossale vermeerdering van het productievermogen der nijverheid. Men vergete echter niet — en ENGELS vergat dat juist wél -- dat het materieele bestaan der bevolking niet in de eerste plaats afhangt van de hoeveelheid beschikbare industrieproducten maar van het beschikbaar quantum landbouwproducten. Het is wel mogelijk, dat in de toekomst de chemische wetenschap middelen aan de hand zal doen om voedingsmiddelen, die thans door den landbouw worden voortgebracht, door de industrie te doen produceeren, maar wij hebben thans nog geen recht de verwezenlijking van die mogelijkheid in eenigszins belangrijke mate te verwachten. Vandaar dat wij met die mogelijkheid ook geen rekening kunnen houden, indien wij ons niet op het drassige terrein der ongemotiveerde speculatie willen begeven.

8. Toeneming der productie in den landbouw veel minder snel dan in de nijverheid.

Doch als wij voor de materieele verzorgingsmogelijkheid der bevolking in de eerste plaats met den landbouw hebben te maken, moeten wij ook met den vooruitgang van dezen tak van voortbrenging en niet met dien der nijverheid rekening houden. De vooruitgang in landbouwproductie nu is veel minder snel gegaan dan die in de nijverheidsproductie. De bekende statisticus MULHALL schat den vooruitgang van de industrieele pro-

[1]) Zie *Gewerbestatistik*, bl. 119.
[2]) Belgische bedrijfsstatistik I/II, bl. 42.

ductie in Europa, de Vereenigde Staten en de Britsche koloniën van 1840 tot 1895 op eene verdrievoudiging in waarde. „De vermeerdering in hoeveelheid — voegt hij daaraan toe — is veel grooter geweest, daar de kosten van grondstoffen en bewerking thans belangrijk lager zijn dan vijftig jaren geleden." [1]) Deze schatting klopt dus vrijwel met die van het rapport over de belgische bedrijfsstatistiek.

De vermeerdering van de landbouwproductie daarentegen stelt MULHALL voor hetzelfde tijdperk op 110 pCt. voor de graan-, en 60 pCt. voor de vleeschproductie, terwijl de bevolking in de genoemde landen en werelddeelen gedurende datzelfde tijdperk met ongeveer 75 pCt. toenam. Voor Europa alleen stelt MULHALL de toeneming der graanproductie van 1840 tot 1895 op 76 pCt., die der vleeschproductie op 38 pCt. „In dit tijdperk — zegt hij verder — steeg de bevolking met 44 pCt., waaruit wij zien dat de voortbrenging van vleesch per hoofd van de bevolking lager, die van graan hooger is dan in 1840." [2])

Bedenkt men nu hierbij eenerzijds dat verwoesting van kapitaal door „Krachs" in den landbouw veel minder voorkomt dan in handel en industrie en dat derhalve wegneming van die „Krachs" het tempo van toeneming der landbouwproductie weinig of niet zou versnellen en aan den anderen kant, dat nog een zeer belangrijk deel der bevolking onvoldoende wordt gevoed, dan zal men wel tot de slotsom moeten komen, dat het wegvallen van den strijd om het materieele bestaan voorloopig nog wel op zich zal laten wachten en dat wij ons al zullen hebben te verheugen, indien die strijd langzamerhand wat minder wordt.

De sterke toeneming der industrieele productie is voor de betere voorziening der bevolking met kleeding, huisraad en huisvesting van overwegende beteekenis; voor de betere voorziening der bevolking met levensmiddelen — en hierop komt het bij den strijd om het materiëele

[1]) M. G. MULHALL, *Industries and Wealth of Nations*, bl. 28.
[2]) t. z. p. bl. 22.

bestaan in de eerste plaats aan — telt zij weinig of niet mede.

Ten slotte nog een kort woord over de afsterving van den staat. Wel niemand zal beweren, dat wij thans reeds verkeeren in het door MARX bedoelde overgangstijdperk tusschen kapitalisme en communisme, waarin het proletariaat de dictatuur voert. En wel niemand zal ontkennen, dat de staat meer en meer in het economisch leven der bevolking ingrijpt en dat wel niet in de eerste plaats in het belang der heerschende bourgeoisie maar in het belang der arbeidende klasse.

9. Toeneming der staatsinmenging.

Dit toenemend ingrijpen van het staatsgezag is niet toevallig; het is een noodzakelijk gevolg van de toenemende ingewikkeldheid der maatschappelijke verhoudingen. Daar die ingewikkeldheid later niet weer afnemen zal, tenzij de maatschappij mocht achteruit-, in plaats van vooruitgaan, is ook voor de toekomst geen vermindering der staatstusschenkomst te verwachten. Wél zullen de nieuwe maatregelen van den staat, bij vervolg van tijd, als zij hun nieuwheid zullen hebben verloren, en als zij, gelijk de meerderheid der wettelijke regelen waaronder wij ons bewegen, onbewust zullen worden nageleefd, het min of meer knellende dat hun in den beginne aankleeft, verliezen. Daardoor kan het wel zijn, dat de toenemende staatsinmenging niet in elk volgend tijdperk als zoodanig gevoeld worden zal, maar dit neemt het feit niet weg, dat die toeneming met de grootere ingewikkeldheid der maatschappij onvermijdelijk zal gepaard gaan. [1])

De voorstelling van ENGELS dat in de maatschappij der toekomst de leiding van zaken de plaats zal innemen van de heerschappij over personen, is ten deele bloot woordenspel, ten deele gevolg van begripsverwarring. Woordenspel voor zoover leiding tegenover heerschappij wordt gesteld; bij het een gelijk bij het ander moeten

[1]) AD. WAGNER, *Grundlegung d. Pol.Oek.*, 3e dr. I, bl. 883/4 spreekt zelfs van een „Gesetz der wachsenden Ausdehnung der „öffentlichen" bez. der Staatsthätigkeiten bei fortschreitenden Culturvölkern". Zie ook R. v. JHERING, *Der Zweck im Recht*, 3e dr., I bl. 512 en volg.

de burgers van den staat zich richten naar hetgeen deze verordent. Of men dit leiding dan wel heerschappij gelieft te noemen, doet niets ter zake.

Begripsverwarring ligt er in die voorstelling doordien Engels de leiding van *zaken* stelt tegenover de heerschappij over *personen*. Ook bij de regeling van zaken, zijn het niet deze maar de personen die deze zaken gebruiken, voor wie die regelen worden gesteld en die zich daarnaar hebben te gedragen. De gemeenschappelijke leiding van zaken is een wanbegrip; het kan niet anders beteekenen dan de gemeenschappelijke leiding van de personen die van de zaken op de eene of andere wijze gebruik maken. Alle maatschappelijke regelen, ook die welke schijnbaar verhoudingen van personen tot zaken betreffen, zijn in hun wezen regelen voor de verhoudingen tusschen de personen die met die zaken in aanraking komen. Na hetgeen ik daaromtrent in de eerste afdeeling betoogde,[1]) zal ik er hier niet op terugkomen.

Wie er nog aan mocht twijfelen, dat leiding van zaken zonder leiding van de daarbij betrokken personen niet mogelijk is, kan door eene bestudeering van de geschiedenis der productieve coöperatie zijn twijfel gemakkelijk doen verdwijnen. Wanneer die geschiedenis zulk een overvloed van mislukkingen heeft te vermelden, is het juist omdat de deelnemers aan de productieve coöperatie in den regel in dezelfde fout vervielen als Engels en meenden dat de leiding van zaken ook wel zonder leiding der daarbij betrokken personen van stapel loopen zou. De ervaring heeft hun te dien aanzien gevoelige lessen gegeven.

Hoe men het gezag, dat in de communistische maatschappij, volgens het model van Marx en Engels, de gemeenschappelijke productie regelen zal, ook noeme, het zal aan de noodzakelijkheid tot het stellen van bindende regelen aan de personen, die aan het gemeenschappelijk productieproces deelnemen, niet ontkomen.

In de thans waarneembare maatschappelijke ontwikkeling doet het staatsgezag zich niet allengs minder maar allengs

[1]) Zie dl. I, hfdst. II § 4, C.

meer gelden. Dat het bij eene gemeenschappelijke productie overbodig zou kunnen worden, is eene wijsgeerige vergissing.

De toekomstvoorspellingen van MARX en ENGELS hebben, als geheel genomen, niet de minste wetenschappelijke waarde. Als aanwijzingen van maatschappelijke ontwikkelingstendenzen worden zij voor een klein deel door de werkelijkheid bevestigd, voor het grootste deel daarentegen gelogenstraft.

HOOFDSTUK VI.

DE AFGELEIDE BEWEGINGSWETTEN BIJ DE NEO-MARXISTEN.

Het spreekt wel van zelf, dat de ontwikkelingsverschijnselen welke de kapitalistische maatschappij in de laatste decenniën te zien geeft, ook aan MARX' volgelingen niet onopgemerkt konden voorbijgaan, en dat dezen er toe werden gebracht zich de vraag te stellen in hoever die verschijnselen met de door den meester gestelde bewegingswetten strookten. En niet minder van zelf sprekend is het, dat het voor hen bij uitstek moeilijk was tot een eenigszins onbevooroordeelde waardeering van die verschijnselen, in verband met de opgestelde onwikkelingswetten te komen.

Een dubbel beletsel stond hun daarbij in den weg: 1e de omstandigheid dat het „wetenschappelijk socialisme" door zijne grondleggers rechtstreeks is dienstbaar gemaakt aan de socialistische propaganda en dientengevolge elk tornen aan de geldigheid der „wetenschappelijk" vastgestelde bewegingswetten zijn terugslag op de propaganda hebben moest en 2e de suggestieve kracht, welke van een zoo grootsch opgezet stelsel als dat van MARX uitging. Van deze twee beletselen voor objectieve waardeering deed het laatstgenoemde zich niet minder gelden ten aanzien van de in het eerste deel behandelde grondslagen van het stelsel als ten aanzien van de daaruit afgeleide bewegingswetten, waarover in dit deel gehandeld werd. Het eerstgenoemde daarentegen was van nog meer beteekenis bij de waardeering der ontwikkelingsverschijnselen van het latere kapitalistische tijdperk dan bij de behandeling der wijsgeerige gezichtspunten, welke aan het stelsel van MARX ten grondslag liggen. De wijsgeerige vraagstukken konden voor een groot deel los van de

propaganda behandeld worden, de propaganda gaat als het ware over die vraagstukken heen; de ontwikkelingsverschijnselen van de kapitalistische maatschappij en het oordeel daarover staan daarentegen met de socialistische propaganda in rechtstreeksch verband. Wél staan de meerwaarde en de klassenstrijdtheorie met de propaganda in nauwen samenhang. Maar deze theorieën moeten haar bevestiging ontvangen juist van de ontwikkelingsverschijnselen der kapitalistische maatschappij.

Wie erkent, dat in de kapitalistische maatschappij de bezittende klasse niet bezig is in rijkdom toe-, in omvang af te nemen, de arbeidende klasse niet onder allengs zwaarderen druk van het kapitaal komt, vrouwen- en kinderarbeid den mannenarbeid niet verdringen, enz., enz. kan geen principieel vijandige houding tegen die maatschappij — de maatschappij waarin wij leven — blijven aannemen. Hij moet er toe komen in theorie en in practijk de poging te laten varen om de kapitalistische maatschappij voor eene principieel verschillende te doen plaats maken.[1] En hij moet tevens erkennen, dat de werkelijkheid de klassenstrijd-theorie, welke verwijdering in stede van toenadering tusschen de maatschappelijke klassen leert, door de feiten niet wordt bevestigd.

Vandaar de verklaring dat de instandhouding van MARX' afgeleide bewegingswetten hun, die aan de practijk der sociaaldemocratie deelnemen, nog meer ter harte gaat, dan het behoud van den wijsgeerigen grondslag van het marxisme; vandaar ook de zoo hardnekkige en vaak zoo wonderlijke pogingen van KAUTSKY, BEBEL e. a. om kapitalistische ontwikkelings*feiten* te wringen in het

[1] „Eine Hebung der Lage der Arbeiterklasse könnte nur dann gleichbedeutend sein mit dem Verzicht auf die soziale Umwälzung, wenn sie zur Befriedigung der Arbeiterklasse, zu ihrer Versöhnung mit der gegenwärtigen Gesellschaftsordnung führte. *Wäre das moglich, dann spräche das gegen den Sozialismus und nicht gegen die Reform. Jener wurzelt gerade in der Ueberzeugung von der Unmöglichkeit, dem Proletariat in der heutigen Gesellschaft eine befriedigende Stellung zu verschaffen*". Aldus de redactie van de *Neue Zeit*, in haar artikelen over „*Der Entwurf des neuen Parteiprogramms*". IX, 2, bl. 753. Alleen de cursiveering is van mij.

kader van MARX' kapitalistische ontwikkelings*leer*, en om — waar dit niet mogelijk bleek — aan deze leer eene uitlegging te geven, waardoor zij voor al te lijnrechte botsing met de feiten behoed werd.

Doch de genoemde beletselen, hoe groot zij ook waren, hebben niet alle volgelingen van MARX belet door zijne wetten de werkelijke feiten heen te zien. Het aantal van hen, die zich aldus losmaken van de leer, neemt met den dag toe.

Evenals ik aan het slot van het eerste deel ten aanzien van de grondslagen van het stelsel deed, wil ik ook hier, ten aanzien van de daaruit afgeleide bewegingswetten en in de volgorde waarin ik deze behandelde, kortelijk nagaan wat daarvan onder de handen der neo-marxisten is geworden.

§ 1. DE SAMENTREKKING DER BEDRIJVEN.

1. Bedrijfs- en bezitszamentrekking verschillende verschijnselen.

Het beter inzicht van verschillende der neo-marxisten, dat technische bedrijfszamentrekking en economisch-juridische bezitszamentrekking niet als twee kanten van een en hetzelfde verschijnsel, maar als twee verschillende verschijnselen zijn aan te merken, [1]) behoort niet tot die gedeelten van de neo-marxistische leer, waardoor deze het oorspronkelijke leerstelsel ondermijnt. MARX onderscheidde wel is waar tusschen die twee verschijnselen niet, gelijk hij had moeten doen. De verbetering welke sommigen van zijne jongere volgelingen te dezen aanzien aanbrachten, maakt echter op zich zelf nog geen wezenlijke inbreuk op hetgeen MARX over de kapitaalzamentrekking had geleerd.

2. Begrensdheid der bedrijfszamentrekking.

Anders daarentegen is het met hetgeen verschillenden onder de neo-marxisten erkennen als de kapitalistische werkelijkheid der bedrijfszamentrekking.

---

[1]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 47 en volg.; SOREL, *capitalistische Concentration*, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 72 en volg. Eenigszins anders uitgedrukt, komt het verwijt van NOSSIG, *Revision des Socialismus*, bl. 211 en volg., dat MARX de centralisatie door onteigening van kapitalist door kapitalist en de concentratie door associatie niet uit elkaar hield, op hetzelfde neer.

Dat de bedrijfszamentrekking in den landbouw niet heeft plaats gegrepen, gelijk zij, naar de voorstelling van MARX, plaats grijpen zou, wordt door niemand ontkend, maar terwijl sommigen der meest orthodoxen, met KAUTSKY aan het hoofd, nog pogen de voorstelling van MARX te dezen aanzien zooveel mogelijk te redden,[1]) zijn er verschillende anderen die rondweg erkennen dat MARX' samentrekkingstheorie op dit punt niet houdbaar is.[2])

Wat de bedrijfszamentrekking in de industrie betreft, is het voor MARX' theorie althans iets minder ongunstig gesteld. Alles bijeengenomen toch, doet zich hier duidelijk eene samentrekkingstendens gevoelen. Maar deze samentrekkingstendens is in tweeërlei opzicht van anderen aard dan MARX meende; 1°. is zij lang niet in alle takken van industrie van gelijke kracht, en gaat het dus niet aan, alle bedrijfstakken over één kam te scheren[3]) en 2o. gaat de samentrekkingstendens lang niet zoover als MARX meende. Vooral dit laatste wordt door verschillenden onder de neo-marxisten ingezien. Zelfs een LABRIOLA, die, wat de grondslagen van het marxisme aangaat, tot de meest orthodoxe aanhangers daarvan behoort, verwerpt de voorstelling, dat het grootbedrijf het middelmatige bedrijf verdringen zal. Wèl heeft, volgens hem, het kleinbedrijf de neiging te verdwijnen, maar het kleine kapitaal heeft, naar LABRIOLA's meening, van het grootkapitaal niets te vreezen.[4]) De wet der kapitaalconcentratie wordt, volgens hem, tegengewerkt en op zeker punt in bedwang gehouden door de wet der „diminishing returns", welke niet alleen in den landbouw geldt. Anderen gaan nog verder en erkennen dat ook het kleinbedrijf niet alleen in den landbouw maar ook

[1]) Zie boven, 102/3.

[2]) HERTZ, *Agrarische Frage*, bl. 60 en volg.; NOSSIG, *die moderne Agrarfrage*, bl. 13/292/449. BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 61; DAVID, *Die neuere Entwickelung des Agrarproblems innerhalb der Socialdemokratie, Soc. Monatsh.*, 1902, I, bl. 369 en volg.

[3]) „Ich begreife nicht, wie so viele Marxisten so leicht die Idee einer Vereinheitlichung aller Arbeitsarten haben annehmen können", aldus schrijft SOREL, *Soc. Monatsh.*, 1900 bl. 148, er ten onrechte bijvoegende dat die idee der „Vereinheitlichung" niet van MARX zelf afkomstig is.

[4]) *La loi de la Concentration capitaliste*, bl. 15. Zie ook boven, bl. 52, nt. 4.

in enkele takken van industrie nog wel reden van bestaan en gezonde ontwikkelingskansen heeft. [1])

3. Coöperatie. Wat de ondernemingsvormen betreft, is vooral het het oordeel over de coöperatie onder de jongere marxisten heel anders geworden dan dat des meesters. Terwijl MARX alleen aan de productieve coöperatie zekere beteekenis toekende, vooral als opvoedingsmiddel voor de arbeidende klasse voor het tijdperk, waarin de leiding der maatschappelijke aangelegenheden in hare handen zal komen, en de verbruikscoöperatie door hem werd geringschat als rakende alleen de oppervlakte der maatschappelijke verhoudingen, is de houding der neo-marxisten zoowel in de theorie als in de practijk ten aanzien van deze beide vormen van coöperatie vierkant omgekeerd. De productieve coöperatie verandert, naar het neo-marxistische oordeel, juist niets principieels aan de maatschappelijke verhoudingen en heeft voor de arbeidende klasse weinig of geen beteekenis; de opvoedende kracht die MARX zocht in de productieve coöperatie, meenen de moderne sociaaldemocraten in de verbruikscoöperatie te vinden. Van deze, niet van de productieve coöperatie, wordt verwacht, dat zij de arbeidende klasse versterken zal en de politieke en de vakvereenigingsactie zal steunen, welke het proletariaat van den druk van het kapitalisme heeft te bevrijden. [2])

Aldus de minst-afgedwaalden onder MARX' volgelingen; de verder verdoolden, zooals BERNSTEIN, KAMPFFMEIJER, DAVID e. a., wijzen aan de verbruikscoöperatie nog een heel andere rol toe. Zij zal niet alleen de arbeidende klasse versterken en medewerken tot hare gereedmaking voor den beslissenden strijd; zij zal dien strijd helpen voorkomen, en er toe medewerken de bestaande maatschappij geleidelijk in socialistischen zin te wijzigen. [3])

---

[1]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 59 en volg.; SOREL, *Soc. Monatsh.* 1900 bl. 147: „Es giebt eine Kleinindustrie, welche vor der grossen verschwindet, und es giebt eine andere, welche bestehen bleibt"; dezelfde, *Interprétation du Marxisme*, bl. 33 en volg.

[2]) Zie bijv. KAUTSKY, *Consumvereine und Arbeiterbewegung*.

[3]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen*, bl. 94 en volg.; KAMPFFMEIJER, *Wohin steuert die kap. Entw.?*; DAVID, *Soc. Monatsh.* 1902, I, bl. 376.

Voor zoover deze neo-marxisten de verwezenlijking der socialistische maatschappij in de toekomst verwachten, bouwen zij hun vertrouwen in die toekomst voor een goed doel op de toeneming der verbruikscoöperatie in omvang en in kracht.

§ 2. DE SAMENSTELLING DER ARBEIDENDE KLASSE EN HARE VERANDERING.

Ook ten aanzien van dit onderdeel der marxistische bewegingswetten hebben de feiten sommige neo-marxisten er toe gebracht, de oorspronkelijke leer aan eene grondige herziening te onderwerpen.

1. De wet der toenemende despecialisatie.

De wet der toenemende despecialisatie als gevolg van de ontwikkeling van het machinewezen, wordt o. a. door SOREL behandeld en als in strijd met de feitelijke ontwikkeling verworpen. Hoe ver hij op dit punt van MARX afstaat, kan wel hieruit blijken, dat hij MARX in deze materie „absence de toute mesure rationnelle" verwijt.[1]) Niet minder ver gaat NOSSIG, die op dit punt MARX geheel verlaat, om zich aan te sluiten bij SPENCER en als kenmerk van hoogere ontwikkeling te stellen den overgang van onzamenhangende homogeniteit tot samenhangende heterogeniteit.[2])

2. Verdringing van mannen door vrouwen en kinderen.

Harder nog heeft de wet der verdringing van den mannenarbeid door „cheap labour", vrouwen- en kinderarbeid, het te verduren gehad. Dat de werkelijke ontwikkeling niet met deze wet strookte, ook al ging in sommige landen en sommige takken van nijverheid de bedrijfsconcentratie met toeneming van vrouwenarbeid gepaard, moest ook den meest rechtzinnigen onder MARX' volgelingen duidelijk worden. Om desniettemin MARX' ontwikkelingswet te redden, werd zij door KAUTSKY in een anderen vorm gegoten, — bij welke operatie zij echter ook in haar wezen veranderde. Volgens de oorspronkelijke voorstelling zouden de vrouwen en de kinderen

---

[1]) *Idées socialistes et faits économiques au XIXe siècle*, *Revue soc.* XXXV bl. 390 en volg. inzonderheid bl. 394.
[2]) *Revision des Socialismus*, bl. 217 en volg.

de mannen uit de fabriek verdringen. Volgens de latere van KAUTSKY daarentegen heeft het kapitalisme op dit punt wat anders op zijn geweten. Het drijft wel tot toenemende vrouwen- en kinder-exploitatie, maar juist niet in de fabriek, doch in het handwerk, dat langs dezen weg poogt den druk van het grootbedrijf te weerstaan en zich, zoolang het gaat, voor zinken te behoeden. [1]) Deze neo-marxistische voorstelling heeft wel een juisten kant, maar ook niet meer. Hét in verdrukking komende handwerk zoekt wel door het gebruik van jeugdige arbeidskrachten zich staande te houden. Dat het ook in eenigszins beteekenende mate zijn heil zoekt in het vervangen van mannen- door vrouwenarbeid, wordt noch door de dagelijksche ervaring noch door de hieromtrent bestaande statistische gegevens bevestigd.

Doch zelfs al ware KAUTSKY's lezing in overeenstemming met de werkelijkheid, dan zou daarmede MARX' wet van de toeneming van vrouwen- en kinderarbeid als gevolg van de kapitalistische ontwikkeling niet zijn gered. Volgens MARX zouden — als noodzakelijk gevolg van de kapitalistische ontwikkeling — de mannen allengs meer door vrouwen en kinderen uit de fabrieken gedreven worden; volgens KAUTSKY geschiedt juist het tegendeel en drijft de kapitalistische ontwikkeling de vrouwen en kinderen uit de fabriek naar handwerk en kleinbedrijf.

. De wet der toenemende werkloosheid

Steviger daarentegen staat nog de wet der toenemende werkloosheid. Deze wet is ook voor de meeste neomarxisten een axioma; zij behoeft geen bewijs. Toch is ook hier de kentering komend. KAMPFFMEIJER ontkent de geldigheid der wet wel niet rechtstreeks, maar hij gaat eigenlijk nog verder dan zulk eene ontkenning. Niet alleen ziet hij de mogelijkheid in, dat de toeneming in de werkloosheid zal tot staan komen, maar ook dat de kapitalistische maatschappij in staat zal zijn de schadelijke gevolgen der werkloosheid door middel van verzekering te keeren, voor zoover zij niet bij machte wezen zal de kwaal zelve te genezen. [2])

[1]) Zie boven, bl. 166/7.

[2]) KAMPFFMEIJER, *Wohin steuert die ökonom. und staatl. Entwickelung?* bl. 24/25 „Und deshalb kann uns heute noch kein Prophet mit Sicherheit sagen, ob nicht

§ 3. DE VERDEELING VAN HET MAATSCHAPPELIJK INKOMEN EN -VERMOGEN.

1. De verarming der arbeidende klasse.

Welk eene verandering men de wet van de toenemende verarming der arbeidende klasse heeft moeten doen ondergaan, om haar niet met de feiten in al te flagranten strijd te doen komen, werd reeds voldoende uiteengezet. [1]) In een zijner in Nederland gesproken redevoeringen legt KAUTSKY nog eens bijzonderen nadruk op zijn verklarings- en reddingspoging van deze wet. De verarmings*tendens* voor de arbeidende klasse, zoo zegt hij, is in de kapitalistische maatschappij altijd werkzaam; maar dit belet niet, dat zij door andere tendenzen kan worden opgewogen en overvleugeld. Op de innerlijke waarde van deze voorstelling kom ik niet terug; alleen breng ik nog even in herinnering, hoe weinig zij strookt met MARX' eigen voorstelling. Ook MARX kende wel die tegengestelde tendenzen, met name den invloed der vakvereeniging; maar — gelijk hij in zijne rede in de „Internationale" van 1865 zoo duidelijk zeide — die tegengestelde tendenzen zouden de wet der toenemende verarming in hare werking niet kunnen opheffen, maar die werking alleen kunnen verzwakken en verlangzamen. [2])

Men vraagt zich bij deze en dergelijke pogingen tot redding van de door MARX opgestelde bewegingswetten af, van wie die wetten het meest te verduren hebben: van KAUTSKY c. s. die ze in naam in eere houden door ze inderdaad te verdraaien en te onthalzen, of van BERNSTEIN c. s. die ze nemen in haar oorspronkelijke beteekenis en openlijk erkennen dat ze door de ver-

etwa durch die wachsende Nachfrage nach Arbeit der schädliche, lohndrückende Einfluss der Reservearmee zum Teil aufgehoben werden wird. Und ist es denn ferner ein für allemal bewiesen, das wir der Reservearmee gegenüber völlig ohnmächtig sind?" Zie voorts bl. 37/8: „Es gehört sicherlich eine gewisse Kühnheit dazu, schon heute zu prophezeien: die Arbeitslosenversicherung wird nie das Ziel, das sie sich steckt, erreichen".

[1]) Zie boven, bl. 269 en volg. In ons land werd deze MARX-uitlegging van KAUTSKY door V. D. G(OES) omhelsd in zijne artikelen over *Ellende en loon* in *De Kroniek* van 26 Oct./2 Nov. 1901. Zie ook Mr. M. MENDELS *Bernstein als (ezels)brug*, *Het Vaderland* 1/2 December 1901; Mevr. M. ROLAND HOLST, *Een verbeeldingsbrug afgebroken*, *De Kroniek*, 30 November 1901.

[2]) Zie boven, bl. 209.

schijnselen der kapitalistische ontwikkeling niet worden bevestigd.[1]) Men is geneigd, zich te dezen aanzien aan te sluiten bij JEAN JAURÈS, die KAUTSKY's reddingspoging van te weinig wetenschappelijke waarde acht, om er iets anders mede te doen dan er den draak mede te steken.[2])

2. De wet der relatieve loondaling. Terwijl de wet van den absoluten achteruitgang der arbeidende klasse in welstand vrijwel algemeen verlaten is, wordt daarentegen de wet der relatieve loondaling door de groote meerderheid van MARX' volgelingen nog in eere gehouden. Ook al moge het loon absoluut stijgen, dit neemt niet weg, dat de arbeiders een allengs afnemend aandeel ontvangen in het maatschappelijk product: aldus luidt de onder de neo-marxisten nog vrij algemeen gangbare meening. Maar ook op dit punt beginnen zich afwijkende stemmen te doen hooren. VON STRUVE, CONRAD SCHMIDT, KAMPFFMEIJER e. a. opperen twijfel aan de juistheid van de wet der relatieve loondaling of althans aan hare noodzakelijkheid in de kapitalistische maatschappij.3)

3. De samentrekking van het bezit. Maar niet alleen ten aanzien van dit onderdeel van het maatschappelijk verdeelingsvraagstuk in de kapitalistische samenleving wijken deze volgelingen van den

---

[1]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen* bl. 47; KAMPFFMEIJER, *Soc. Monatsh.* 1899, bl. 464; SOREL, *Interprétation du Marxisme.* bl. 29; dezelfde, *Soc. Monatsh.* 1900, bl. 146; zie ook R. CALWER, *Handel und Wandel*, jg. 1900, bl. 192 j° 170.

[2]) Zie boven, bl. 271, nt. 2.

[3]) Zie bijv. KAUTSKY, *Anti-Bernstein*, bl. 116. ISSAIEFF, *Social-politische Essais*, bl. 182 en volg.; ROBERT SCHMIDT, *Soc. Monatsh.* 1901. II, bl. 542. In Nederland aarzelen de sociaal-democratische woord- en penvoerders nog de wet van den achteruitgang der arbeidende klasse in welstand vaarwel te zeggen. Volgens V. D. G(OES), *Kroniek* 26 Oct. 1901, beteekent de stijging der loonen, in verband met de prijzen geen grooten vooruitgang, en Mevr. H. ROLAND HOLST, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, bl. 206/7 laat de vraag of er voor de arbeidende klasse wel vooruitgang in welstand is geweest, in het midden.

[4]) VON STRUVE, *Arch. f. Soc. Ges. & St.* XIV, bl. 694; CONRAD SCHMIDT, *Zur Theorie der Handelskrisen und der Ueberproduction*, *Soc. Monatsh.*, 1901, II bl. 676; KAMPFFMEIJER, *Soc. Mon.*, 1899, bl. 463 en volg; dezelfde, *Wohin steuert die Oek. & Staatl. Entw.?* Ook de meer orthodoxe marxisten beginnen ten aanzien van dit punt te wankelen. Zie de woorden van BEBEL, boven, bl. 270, nt. 3. Mevr. H. ROLAND HOLST was in *De Kroniek* van 30 November 1901 nog bij uitstek zeker van haar zaak: „boven allen twijfel staat het toenemen van de tegenstelling in maatschappelijken welstand". In haar zooeven aangehaald geschrift, dat in het laatst van 1902 verscheen, heet het heel wat voorzichtiger, dat het — indien moet worden aangenomen dat het inkomen der arbeidende klasse is vooruitgegaan — „nog een open vraag zijn (zou) in hoever het inkomen der kapitalistenklasse niet meer dan dat der arbeidende klasse is gestegen".

meester af. Zij nemen ook niet langer aan, dat het bezit zich in een allengs kleiner wordend aantal handen ophoopt en erkennen integendeel dat de ontwikkelingsverschijnselen van het latere kapitalistische tijdperk veeleer eene breedere verspreiding van het bezit doen zien. Daarbij wordt door hen, die aldus aan de feiten boven de leer recht doen wedervaren, de invloed dien naamlooze vennootschappen en coöperatieve vereenigingen in deze richting hebben, niet vergeten. [1])

§ 4. DE „ZUSAMMENBRUCHSTHEORIE".

1. De maatschappelijke revolutie.

Met dit sluitstuk der afgeleide bewegingswetten is het al niet beter gegaan dan met de andere. Zelfs KAUTSKY heeft deze theorie verlaten, op de hem eigene wijze betoogende dat zulk eene theorie bij MARX niet te vinden is.[2]) MARX' maatschappelijke revolutie zou, volgens KAUTSKY's redevoeringen in Nederland [3]), alleen eene politieke revolutie zijn, waarbij de arbeidende klasse de macht verovert, ten einde de voordeelen van de zich geleidelijk voltrokken hebbende economische ontwikkeling en -vervorming aan de gansche gemeenschap te brengen. Zeker te recht wordt door BERNSTEIN hiertegen aangemerkt, dat de sociale revolutie bij MARX toch wel iets meer is dan eene politieke omwenteling en dat daarbij ook de economische verhoudingen gerevolutioneerd zullen worden.[4]) De groote crisis die door MARX voorspeld werd als het einde van een grooter of kleiner aantal elkander opvolgende en elkander in heftigheid overtreffende algemeene crises, zou zoowel eene politieke als eene economische revolutie brengen. Zij zou tegelijk de macht in handen van het proletariaat, en de productiemiddelen in handen der gemeenschap brengen en daarmede de geheele productiewijze revolutioneeren.

2. Evolutie, geen revolutie.

Deze voorstelling wordt door de neo-marxisten meer en meer verlaten. De noodzakelijkheid, hetzij van de

[1]) BERNSTEIN, *Voraussetzungen* bl. 50 en volg.; SOREL, *Interprétation du Marxisme* bl. 36.
[2]) Zie boven, bl. 359, nt. 1.
[3]) *Die soziale Revolution*, bl. 6.
[4]) *Soc. Monatsh.* 1902, II, bl. 585.

periodiciteit, hetzij van de toenemende heftigheid der crises wordt slechts door weinigen meer aangenomen.

Volgens de voorstelling van de meeste neo-marxisten zal de kapitalistische maatschappij niet in de socialistische omslaan, maar zal het socialistisch element in de kapitalistische maatschappij langzaam en geleidelijk groeien en deze allengs minder tot eene kapitalistische, allengs meer tot eene socialistische maatschappij maken.[1])

3. Het toekomstbeeld. In nauw verband hiermede staat, dat aan MARX' en ENGELS' toekomstbeeld allengs minder beteekenis wordt gehecht. Over het algemeen beginnen hunne volgelingen te erkennen, dat het niet mogelijk is, zulke toekomstvoorspellingen te maken, welke aanspraak op wetenschappelijke waarde kunnen doen gelden.[2]) Dit is uit propagandistisch oogpunt misschien een zwakheid, uit wetenschappelijk oogpunt is het daarentegen getuigend van beter inzicht en grootere kracht; niet het nalaten maar het geven van zulke toekomstvoorspellingen is eene wetenschappelijke zwakheid.

Dat KAUTSKY zich niettemin nog onlangs aan het schetsen van een toekomstbeeld waagde,[3]) is een bewijs te meer, dat in hem de propagandist over den wetenschappelijken onderzoeker de overhand heeft. Maar welk een onderscheid tusschen het door MARX en ENGELS in grove, forsche trekken ontworpen beeld der toekomst, waarop de kapitalistische ontwikkeling uit kracht harer innerlijke wetten zou *moeten* uitloopen, en KAUTSKY's beeld

---

[1]) KAMPFFMEIJER, *Wohin steuert die ökon. und staatl. Entwickelung*, bl. 31 en volg.; dezelfde, *Schrittweise Socialisirung oder gewaltsame Sprengung der Kapital. Wirthschaftsordn.*, *Soc. Monatsh.*, 1899, bl. 463 en volg.; MAX SCHIPPEL, *Handels- und Wirthschaftspol. u. d. Arbeiter*, *Soc. Monatsh.*, bl. 547.; NOSSIG, *Revision d. Soc.*, bl. XXIX; JEAN JAURÈS, *Etudes socialistes*, bl. L en volg.; SOREL, *Revue Soc.* XXXVI, bl. 179; VON STRUVE, *Arch. f. Soc. Ges. & St.*, XIV, bl. 690 en volg. „Le socialisme croît et se développe dans le capitalisme lui-même et l'organisation sociale qui en est le résultat n'est ni capitaliste, ni socialiste au sens absolu du mot, mais un compromis, un type intermédiaire''. SARRAUTE, *Soc. d. Opposition*, bl. 49.

[2]) „Il faut abandonner désormais — zoo zegt SOREL, *Revue Soc.* XXXVI, bl. 179 — toute incursion sur le terrain des prophéties''. — „L'avenir, il y faut travailler comme les tisseurs à haute lice travaillent à leurs tapisseries, sans le voir''. Zoo laat ANATOLE FRANCE M. BERGERET zeggen in *Monsieur Bergeret à Paris*, bl. 246.

[3]) *Die Sociale Revolution*, II, *am Tage nach der socialen Revolution*.

dat slechts veraanschouwelijken wil, hoe het overwinnende proletariaat de moeilijkheden die het op zijn weg vindt, zal kunnen te boven komen en waarvan de ontwerper zelf getuigt, dat het van de werkelijke toekomst wel heel wat afwijken kan.[1])

KAUTSKY's toekomstbeeld is geen product van wetenschappelijke deductie maar van subjectieve gevoelens, neigingen en idealen die meer aan FOURIER dan aan MARX herinneren.[2])

KAUTSKY's toekomstbeeld op zich zelf behoeven wij hier niet te behandelen. Wél van beteekenis daarentegen is het voor ons, dat het van het oorspronkelijk marxistische beeld belangrijk en op principieele punten afwijkt. De kleine particuliere onderneming laat KAUTSKY niet wegvallen; hij vergenoegt er zich mee, de verwachting uit te spreken dat het in de meeste bedrijfstakken van zelf wel langzamerhand afsterven zal. Speciaal op het gebied van den landbouw zal, ook in zijne voorstelling, het particuliere bedrijf nog geruimen tijd in stand blijven.[3]) Ook zullen niet alle productiemiddelen in handen der gemeenschap komen.[4]) Toch zal, naar zijne meening, met de politieke revolutie, welke de macht zal leggen in handen van het proletariaat, het loonstelsel verdwijnen; de arbeidskracht zal ophouden een koopwaar te zijn, of althans haar prijs zal onafhankelijk zijn van de verhouding tusschen vraag en aanbod.[5]) Hoe KAUTSKY zich dat voorstelt, naast behoud ook van het particulier bedrijf, is tamelijk raadselachtig. Het is hier echter de plaats niet, critiek te oefenen op KAUTSKY's toekomstvoorstelling; ik moet het derhalve ten aanzien daarvan bij deze terloops gestelde vraag laten.

---

[1]) t. z. p. bl. 5.

[2]) „Und da liegt für ein proletarisches Regime einer (Antrieb der Arbeit) besonders nahe: *die Anziehungskraft der Arbeit.* Es wird trachten müssen, die Arbeit, die heute eine Last ist, zu einer Lust zu machen, so dass es ein Vergnügen wird, zu arbeiten, dass die Arbeiter mit Vergnügen an die Arbeit gehen", t. z. p. bl. 16.

[3]) t. z. p. bl. 10 en 32 en volg.

[4]) „Die mannigfachsten Arten des Eigenthums an den Produktionsmitteln — staatliches, kommunales, konsumgenossenschaftliches, produktivgenossenschaftliches, *privates* (ik cursiveer) — können neben einander in einer sozialistischen Gesellschaft existiren". t. z. p., bl. 36.

[5]) t. z. p. bl. 19/20.

Voor ons komt het er alleen op aan, dat zij van MARX' voorstelling — gemeenschaps-eigendom aan alle productiemiddelen, algemeene gemeenschappelijke productie, opheffing van de verdeeling van arbeid, vervanging van het „Theil-individuum" door den in alle richtingen ontwikkelden mensch en afsterving van den staat — hemelsbreed verschilt.

Zoolang de gemeenschap niet alle productiemiddelen in eigendom hebben zal en de gemeenschappelijke productie niet algemeen zal zijn, zal van de verwezenlijking van die andere onderdeelen van MARX' toekomstbeeld uit den aard der zaak geen sprake kunnen wezen. Men stelle zich slechts voor, wat er van de „menigvuldige soorten van eigendomsrecht" in KAUTSKY's socialistische maatschappij zou terecht komen, als het staatsgezag wegviel.

4. Geen zuiver socialistische staat.

Waar een KAUTSKY reeds zoover afdwaalt, is het geen wonder dat anderen nog verder gaan. Onder de neomarxisten zijn er niet alleen, die, met KAUTSKY, aan het particulier bedrijf in de socialistische maatschappij voor een onbepaald overgangstijdperk een zekere ruimte willen laten. Anderen gaan nog verder en verklaren rondweg dat ook in de toekomstmaatschappij naast het communistische het individualistische beginsel tot zijn recht zal hebben te komen en dat eene zuiver socialistische maatschappij, naar hun oordeel, door de toekomst niet zal worden gebracht. [1]) Het verst gaat te dezen aanzien wel SOREL, die het zelfs onmogelijk acht zich een zuiver communistische maatschappij voor te stellen. [2])

5. Resultaat.

Wanneer ik mij met dit boek ten doel gesteld had, te onderzoeken wat er van het marxisme onder de handen zijner jongere aanhangers is geworden, zou ik bij de

---

[1]) NOSSIG, *Revision des Socialismus*, bl. XXVII; SARRAUTE, t. a. p. bl. 32/33 en 49. Ook LABRIOLA, *Concentration Capitaliste*, bl. 20, schrijft: „.... le régime unitaire de la production communiste n'a pas toute la possibilité qu'il semblait avoir .... Il semble que la croyance ancienne en un régime unitaire de la production est de plus en plus ébranlée...."

[2]) „Jamais on n'a vu une société qui soit purement individualiste; il est impossible de se représenter d'une manière un peu satisfaisante, une société plainement communiste". *Revue Soc.* XXXVI, bl. 157.

hier vluchtig aangestipte veranderingen in de voorstellingen van hetgeen de kapitalistische ontwikkeling in het heden brengt en in de toekomst brengen zal, heel wat uitvoeriger hebben stilgestaan. Dat was evenwel mijn doel niet. Alleen volledigheidshalve heb ik — gelijk in de inleiding gezegd werd — aan deze studie over den inhoud en de wetenschappelijke waarde van het stelsel van MARX een tweetal hoofdstukken toegevoegd, ten einde te doen zien hoe het zoowel in zijne grondslagen als in de daaruit afgeleide bewegingswetten onder de handen zijner belijders bezig is te verworden.

Het gaat met de afgeleide bewegingswetten als met de grondslagen, waarop zij werden opgebouwd. De nieuwere opvattingen van velen der jongere marxisten daaromtrent zijn geen van levenskracht getuigende hoogere en fijnere ontwikkelingen van hetgeen door den meester in groote trekken was ontworpen en geschetst. De meest rechtzinnigen onder MARX' volgelingen zien zich verplicht aan enkele der meest belangrijke onder de door hem opgestelde bewegingswetten uitleggingen te geven, waardoor deze haar oorspronkelijke beteekenis grootendeels, zoo niet geheel, verliezen. De minder rechtzinnigen gaan veel verder. Door den een wordt het eene — door den ander een ander deel van het werk des meesters onder handen genomen en omgewerkt tot het onkenbaar geworden is. Alleen kleven de MARX-ontwikkelaars op de nieuwe stukken van het stelsel, welke zij voor de oude en verouderde in de plaats stellen, veelal het oude etiket, zoodoende tegelijk uiting gevende aan hun piëteitsgevoel en hun eigen werk stellende onder het patronaat van MARX' grooten naam.

Zonder twijfel geschiedt dit — voor zoover het geschiedt — te goeder trouw, onder den suggestieven invloed van MARX' gezag, dat zich nog altijd machtig voelen doet. Maar al geschiedt het te goeder trouw, dit neemt niet weg, dat het een onwetenschappelijk bedrijf is, dat niet nalaten kan zichzelf te wreken.

Het oorspronkelijk wijsgeerig-economisch stelsel van MARX is onhoudbaar in zijn grondslagen zoowel als in de daaruit afgeleide wetten. Dit belet niet dat men het

wegens de grootschheid der gedachte, die er uit spreekt, kan en moet bewonderen. Onder de handen van de neo-marxisten houdt het op een geheel te zijn, gedragen te worden door enkele groote gedachten en verliest het al het indrukwekkende dat daaraan in zijn oorspronkelijke gedaante kleefde.

MARX' stelsel zal een monument van groote beteekenis blijven in de geschiedenis der sociologie, inzonderheid der staathuishoudkunde, maar het behoort reeds tot de geschiedenis. Slechts enkele levensvatbare brokstukken zullen zich verder en hooger ontwikkelen. Als wetenschappelijk geheel is het stelsel van MARX' dood. Het is slechts een vraag van tijd hoelang het duren zal totdat dit algemeen, ook onder de aanhangers van het socialisme, zal worden ingezien en erkend. [1])

---

1) „Dans l'intérêt de la science, il faut avoir le courage d'avouer que le marxisme est maintenant abandonné par la grande majorité, et il faut savoir discerner les causes économiques et politiques de cet abandon". Aldus SOREL in de *Revue socialiste* XXXV, bl. 541. Wat SOREL hier zegt, moge voor Frankrijk juist zijn, voor Nederland gaat het te ver. De meerderheid van hen die zich met de theorie van het socialisme bezig houden, heeft MARX nog niet verlaten. Echter zou het niet voor den wetenschappelijken zin onzer sociaaldemocraten getuigen, als ook hier te lande in een nabijliggende toekomst niet geschiedde, wat, volgens SOREL, in Frankrijk reeds een feit is.

BESLUIT.

Ik heb mij tot taak gesteld bij mijn critiek op MARX' stelsel ook opbouwend te werk te gaan. Ware dat niet het geval geweest, dan zou deze studie heel wat beknopter zijn geworden.

Met nieuwen opbouw bedoel ik echter niet het vestigen van een nieuw stelsel van in elkander sluitende algemeene maatschappelijke bewegingswetten in stede van het door MARX opgetrokkene en door de feiten gelogenstrafte stelsel. De tijd voor het opbouwen van zulk een stelsel is nog niet gekomen. Het pogen van MARX om een geheel te geven van algemeene maatschappelijke bewegingswetten was voorbarig en moest uit dien hoofde verkeerd uitloopen. De hoofdfout welke MARX daarbij beging, was deze dat hij zich de maatschappelijke ontwikkeling veel te eenvoudig, veel te weinig ingewikkeld voorstelde en er toe kwam allerlei in aard en ontwikkelingsrichting heterogene bestanddeelen van de maatschappij als homogeen aan te merken.

Ieder die wetenschappelijk onderzoek der menschelijke maatschappijen en van hare ontwikkeling mogelijk acht, moet er — met COMTE — van uitgaan dat er orde en samenhang, oorzakelijk verband, is zoowel in de maatschappelijke verschijnselen op een gegeven oogenblik, als in de wijze waarop de ontwikkeling dier verschijnselen in haar werk gaat. Dit leidt tot de erkenning dat er eenheid is in de verscheidenheid zoowel in de maatschappij als in de natuur.

Die eenheid voor zoover betreft het onderdeel der maatschappelijke verhoudingen, dat de staathuishoudkunde heeft te bestudeeren, in de verscheidenheid te zoeken, is de taak van den economist. Daarbij is intusschen, blijkens de geschiedenis der economie, het gevaar groot, dat de eenheid niet in de verscheidenheid wordt *gezocht*, maar de werkelijke verscheidenheid ter wille eener aprioristisch geconstrueerde eenheid wordt verloochend. Aan dat

gevaar is, met zoovele liberale economisten van natuurrechtelijken huize, ook MARX niet ontkomen. Zij allen hebben de eenheid niet in de verscheidenheid nagespoord, maar, met verwaarloozing der werkelijke verscheidenheid, aan de maatschappij opgelegd.

In werkelijkheid zijn het maatschappelijk leven en de maatschappelijke ontwikkeling veel ingewikkelder dan de liberale economisten, met RICARDO aan het hoofd, alsook MARX zich hebben voorgesteld. Alvorens het mogelijk zijn zal in dat ingewikkelde geheel de werkelijke eenheid te onderscheiden, zal het noodig wezen de verschillende onderdeelen, waaruit het geheel is samengesteld, nauwgezet waar te nemen. Wat wij vooreerst het meest noodig hebben, zijn niet algemeene stelsels met een grootendeels speculatief karakter, over de maatschappij en hare bewegingen; het zijn zorgvuldige detailstudiën over elk der onderdeelen van het maatschappelijk, en meer speciaal, van het economische leven en van de daarin plaats grijpende veranderingen. Eerst daardoor zal het mogelijk worden, den werkelijken — niet den aprioristisch geconstrueerden — samenhang tusschen die onderdeelen en hunne beweging te leeren kennen en vandaar uit tot meer of minder algemeene levens- en bewegingswetten der moderne maatschappij op te klimmen.

Vandaar dat ik het opbouwende in mijn MARX-critiek niet gezocht heb in aanwijzingen voor de opstelling van een nieuw wijsgeerig-economisch stelsel in de plaats van het zijne, maar in een telkens herhaald wijzen op de werkelijke verscheidenheid, welke zorgvuldig onderzoek verlangt, alvorens men hare veranderingen onder algemeene wetten samenvatten kan. De omstandigheid, dat het trotsche gebouw, door MARX nog zoo kort geleden met zooveel kracht en zelfvertrouwen opgetrokken, thans reeds bezig is tot een puinhoop te vervallen, is eene bij uitstek ernstige en tevens leerzame waarschuwing tegen voorbarige aprioristische constructies op het nog zoo weinig bekende terrein, dat de wetenschap der samenleving te onderzoeken heeft.

NASCHRIFT.

(Nederlandsche beroepstelling van 1899).

Op bl. 26 beloofde ik de gegevens, welke ik uit de nederlandsche beroepstelling van 1889 putte, te zullen aanvullen met de uitkomsten der beroepstelling van 1899, indien deze vóór het afdrdkken van dit boek, het licht zouden zien. Hoewel nu het eindrapport over onze laatste beroepstelling nog niet is verschenen, zijn dezer dagen toch de uitkomsten daarvan voor het geheele Rijk bekend geworden. Vergelijking met de uitkomsten van 1889 is dus mogelijk. Evenwel zij men daarbij voorzichtig. Waar verschillen te voorschijn komen, kunnen zij aan de werkelijkheid ontleend zijn, maar — althans ten deele — ook alleen verschillen op het papier zijn, ontstaan door verschil in de groepeering der gegevens bij de beide tellingen of door meer zorgvuldige opneming en controleering der gegevens bij de laatste telling. Eerst als het eindrapport verschenen zijn zal, zal kunnen worden vastgesteld, in hoever de te voorschijn gekomen verschillen werkelijke dan wel statistisch-technische verschillen zijn. Men verlieze dit voorbehoud bij de onderstaande vergelijkingen niet uit het oog. Ik bepaal mij daarbij tot de bedrijfsgroepen welke tot de afdeeling nijverheid behooren.

Vergelijking van het aantal zelfstandigen (in den op bl. 26 aangegeven zin) in de afdeeling nijverheid.

BEDRIJFSGROEPEN.	Absolute getallen.		Aantal zelfst. personen in elke groep.	
	1889	1899	1889	1899
Aardewerk, glas, diamant	1203	1826	4.20	5.2
Polygraphische bedrijven	1558	1367	12.87	9 8
Bouwbedrijven	32199	33515	26.62	23.1
Chemische nijverheid } Verlichting enz. }	1442	1508	28.02 / 8.82	10.0

BEDRIJFSGROEPEN.	Absolute getallen.		Aantal zelfst. personen in elke groep.	
	1889	1899	1889	1899
Hout- en snijwaren	11614	11646	31.06	30.0
Kleeding & reiniging	40590	48192	53.66	52.7
Kunstnijverheid	642	494	39.55	29.3
Leder, wasdoek enz.	16909	17321	45.18	43.6
Oer, steenkolen, turf enz. . .	1240	1130	8.07	6.9
Metaalbewerking	9623	9526	23.11	23.6
Stoom- en andere werkt. . .	2597	2801	40.23	14.1
Scheeps- en rijtuigbouw . . .	3095	3427	22.90	15.1
Papierindustrie	222	695	7.63	10.0
Textiel „	3636	2936	8.18	7.4
Voedings- en genotmiddelen .	24675	29091	30.44	25.4
Totaal. . .	151245	165765		

Deze vergelijking doet ook voor ons land het verschijnsel der relatieve, niet der absolute bedrijfszamentrekking zien. Bij eene bevolkingstoeneming van 13.2 pCt. tusschen 1889 en 1899 nam het aantal zelfstandigen toe met 9.6 pCt. In een vijftal beroepsgroepen nam het aantal zelfstandigen ook absoluut af. In twee daarvan ging dit gepaard met achteruitgang ook van het aantal werklieden, nam. in de metaalbewerking, waar het aantal werklieden van 31750 tot 29784 en in de textielnijverheid, waar het van 40060 tot 34773 achteruitging. In de eerste dezer groepen is de achteruitgang waarschijnlijk slechts een gevolg van andere groepeering; in de nauw verwante groepen van stoom- en andere werktuigen en scheeps- en rijtuigbouw nam zoowel het aantal zelfstandigen als het aantal werklieden sterk toe. In de laatste staat het aangewezen verschijnsel waarschijnlijk in verband met achteruitgang van verouderde vormen van handweverij. De echt marxistische bedrijfszamentrekking toonen de bedrijfsgroepen: boekdrukkerij enz., kunstnijverheid en winnen van oer, steenkolen, turf enz. Bij de laatste dezer groepen is het verschijnsel ook in andere landen te zien. Welke de beteekenis van de afneming der zelfstandigen

in de beide andere groepen is, kan alleen bij een zorgvuldig onderzoek van de bijzonderheden dezer bedrijfsgroepen worden vastgesteld. Zoolang eene bedrijfsstatistiek geene nadere gegevens ter beschikking stelt, zal het niet wel mogelijk zijn tot objectief vaststaande resultaten daaromtrent te komen.

Gelijk, vooral in een land waarin het grootbedrijf nog weinig ontwikkeld is, te verwachten was, (zie boven bl. 164 en volg.) was er vooruitgang in het aantal jeugdige arbeiders. Opmerkelijk daarbij is dat het aantal in de nijverheid arbeidende meisjes relatief veel sterker toenam dan het aantal arbeidende jongens. Het aantal arbeidende jongens was in verschillende bedrijfsgroepen in 1899 lager dan in 1889; het aantal arbeidende meisjes was, op éene uitzondering na, in alle bedrijfsgroepen hooger.

Vergelijking tusschen het aantal jeugdige arbeiders, beneden 16 jaar, in 1889 en 1899:

BEROEPSGROEPEN.	JONGENS.		Meer of minder.	MEISJES.		Meer of minder.
	1889	1899		1889	1899	
Aardewerk enz.	2815	1938	— 877	495	615	120
Polygraphische bedrijven .	2174	2161	— 13	13	33	20
Bouwbedrijven.	5015	8902	3887	5	6	1
Chem. ind. en verlichting.	314	563	249	138	229	91
Hout- en snijwaren . . .	2838	3572	734	108	186	78
Kleeding en reiniging . .	2616	2471	— 145	1975	3833	1858
Kunstnijverheid	134	109	— 25	11	50	39
Leder, wasdoek enz. . .	3386	3059	— 336	71	193	122
Oer, steenkolen enz. . .	400	576	176	125	107	— 18
Metaalbewerking	4024	4985	961	76	130	54
Stoom- en andere werkt.	420	1396	976	7	139	132
Scheeps- en rijtuigbouw .	901	1806	905	2	1	— 1
Papierindustrie	255	851	596	131	329	191
Textielindustrie	3722	4222	500	2249	3493	1264
Voedings- en genotmidd.	6642	9638	2996	361	745	384
Totaal. . .	35656	46243	10587	5774	10079	4505

Het aantal in de nijverheid werkzame jongens nam

toe met 29.7 pCt., dat der meisjes met 74.6 pCt. Natuurlijk kunnen deze cijfers sterk onder den invloed staan van meer zorgvuldige telling in 1899; in hoever deze mogelijkheid ook werkelijkheid is, moet ik in het midden laten. De zeer opmerkelijke verscheidenheid in de beweging van jongens- en meisjes-arbeid in de verschillende beroepsgroepen steunt onze meermalen uitgesproken waarschuwing tegen voorbarig generaliseeren, waar het geldt de bewegingen van- en in beroepen en bedrijven.

Hetgeen boven, bl. 174 en volg en bl. 180, op grond van de vergelijking der beroepstelling van 1889 met vorige beroepstellingen, niet zonder voorbehoud, ten aanzien van den vrouwenarbeid werd medegedeeld, wordt door vergelijking van de tellingen van 1899 en 1889 ten deele bevestigd, ten deele weersproken. Weersproken voor zoover betreft de beweging van den arbeid der volwassen vrouwen. Scheen volgens de oudere tellingen het aantal volwassen vrouwelijke arbeiders weinig of niet toe te nemen, de vergelijking van de toestanden in 1899 met die van 1889 geeft een ander beeld. Het aantal volwassen arbeidsters nam in alle bedrijfsgroepen toe en wel gemiddeld met 26 pCt. van het aantal in 1889. Niet onwaarschijnlijk is dat deze vermeerdering mede op rekening komt van minder zorgvuldige telling in 1889.

Bevestigd wordt het boven medegedeelde 1o in zoover dat de toeneming van het aantal jeugdige arbeidsters relatief veel sterker is dan dat der volwassenen en 2o in dit opzicht dat het aantal gehuwde arbeidsters in vergelijking met 1889 niet toe- maar afnam.

Vergelijking tusschen het aantal gehuwde arbeidsters in de nijverheid in:

BEDRIJFSGROEPEN.	1889	1899	meer of minder
Aardewerk enz.	560	601	41
Polygraphische bedrijven	17	6	— 11
Bouwbedrijven	23	38	15
Chemische nijv. en verlichting . .	55	48	— 7
Hout- en snijwaren	64	100	38
Kleeding en reiniging	3581	2218	— 1363
Kunstnijverheid	5	49	44
Leder, wasdoek enz.	57	98	41
Oer, steenkolen enz.	1191	656	— 535
Metaalbewerking	15	43	28
Stoom- en andere werkt.	—	8	8
Scheeps- en rijtuigbouw	—	2	2
Papierindustrie	147	106	— 41
Textiel „	1720	1180	— 540
Voedings- en genotm	421	624	203
Totaal . .	7856	5777	— 2079

Ook hier ligt een vruchtbaar terrein voor nader onderzoek.

Eindelijk zij er nog op gewezen, dat de toeneming van den arbeid van vrouwen en jeugdige personen in de nijverheid den arbeid van de volwassen mannen ook hier te lande niet heeft verdrongen. Bij eene bevolkingstoeneming van 13.2 pCt. nam het aantal arbeiders in de nijverheid van 16 jaar of ouder tusschen 1889 en 1899 toe met 21.9 pCt.

Vooral als het eindrapport over de beroepstelling van 1899 verschenen zijn zal, zal er bij vergelijking der uitkomsten van beide tellingen nog heel wat meer wetenswaardigs te voorschijn komen. Als aanvulling van het vroeger medegedeelde over de resultaten van oudere nederlandsche beroepstellingen moet ik met dit korte naschrift volstaan.[1])

[1]) De gegevens voor 1899 zijn getrokken uit de *Uitkomsten der* Beroepstelling, XII, 2e afl.

ALPHABETISCH REGISTER

VAN GERAADPLEEGDE BOEKEN.

A. B. Iets over de beteekenis der waarde-theorie, Nieuwe Tijd I.

P. ABRAMOWSKI, Le Matérialisme historique et le principe du phénomène social, Paris 1898.

H. AHRENS, Fichte's politische Lehre, Leipzig 1862.

A. J. R. De intellectueelen en de Arbeidersbeweging, De Kroniek, 10 en 17 Nov. 1900.

H. ALBRECHT, Die volkswirthschaftliche Bedeutung der Kleinkraftmachinen, SCHMOLLER's Jarb. f. Ges. Verw. u. Volksw. N. F. XIII, 2.

ALDRICH REPORT (Wholesale prices, wages and transportation) Washington 1893.

F. ALENCRY. Essai historique et critique sur la sociolgie chez AUGUSTE COMTE, Paris, 1900.

U. S. OF AMERICA:

Twelfth Census of the United State, 1900, Vol. VIII. Manufactures Part. II.

Industrial Commission, Reports on trusts and combinations (Vol. I en XIII).

Commissioner of Labor, First annual report: Industrial depressions. Washington 1886.

Eleventh annual report: Work and Wages of men, women and children, Washington 1896.

Fifteenth annual report: Wages in Commercial countries Wash. 1900.

AMSTERDAM:

Stat. Mededeelingen uitgegeven d. h. Bur. v. St. d. Gem. A. no. 4: De Gemeentel. Inkomstenbel. 1894/5 en 1895/6.

Verslagen heffing pl. dir. bel. n. h. inkomen 1886/7, 1887/8, 1888/9, 1891/2, 1892/3.

ANNALES de l'Institut International de Sociologie, VIII, Paris, 1902.

AST, Einige Anmerkungen zu P. ERNST's Kritik v. MEHRING's Lessing-Legende. Neue Zeit, XII 2.

MR. J. BARON D'AULNIS DE BOUROUILL, Het hedendaagsche socialisme, Amsterdam, 1886.

HENRY BABLED, Les syndicats de producteurs et détenteurs de marchandises, Paris 1893.
PAUL BARTH, Die Philosophie der Geschichte als Sociologie, Leipzig 1897.
PAUL BARTH, Die sogenannte materialistische Geschichtsphilosophie, Jb. f. N. Oek. & St. III, F. XI.
E. BELFORT—BAX, Synthetische contra neu-marxistische Geschichtsauffassung, *N. Z.* XV, 1.
„ Die Grenzen der Materialistischen Geschichtsauffassung, *N. Z.* XV 1.
„ BERNSTEIN et la Théorie socialiste de l'Histoire. Mouv. Soc. 1899 II.

BELGIË:

Arbeidsambt: Statistique des salaires dans les mines de houille (Octobre 1896—Mai 1900). Bruxelles 1901.
Arbeidsblad (verschillende jaargangen).
Annuaire statistique de la Belgique (verschill. jaargangen).
Récensement général des industries et métiers, Bruxelles, 1902
E. VON BERGMANN, Die Wirthschaftskrisen, Geschichte der nationalökonomischen Krisentheorien, Stuttgart 1895.
PAUL BERNDT, Die Arbeitslosigkeit und ihre Bekämpfung und Statistik, Berlin 1899.
ED. BERNSTEIN, Die Voraussetzungen des socialismus, Stuttgart, 1899.
„ Zur Theorie und Geschichte des Socialismus, Berlin, Bern 1901.
„ Dialektik und Entwicklung, *N. Z.* XVII 2.
„ Arbeitswerth oder Nutzwerth, *N. Z.* XVII, 2.
„ Klassenkampf-Dogma und Klassenkampf-Wirklichkeit, *N. Z.* XVII, 2.
„ Noch etwas Endziel und Bewegung, Soc. Mon. 1899.
„ Zur Krisentheorie, Soc. Mon. 1900.
„ An meinen socialistischen Kritiker, t. z. p. 1900.
„ Wie ist wissenschaftlicher Socialismus möglich? Berlin, 1901.
„ Friedenau im Kriegszustand, Soc. Mon. 1901, II.
„ Die neueste Prognose der socialen Revolution. t. z. p. 1902, II.
L. BERTRAND, Hist. de la coopération en Belgique, Bruxelles, 1902.
J. D. BIERENS DE HAAN, De zin der Menschelijke aktie, Tweem. Tijdschr. VIIIe jg.
M. BIERMER, Mittelstandsbeweging, CONRAD'S Hwb. d. Stw., 2e dr.

H. BLEICHER, Einkommens- und Wohlstandsverhältnisse. Statistisches Jahrb. Deutscher Städte, VI.
E. v. BÖHM—BAWERK, Zum Abschluss des Marxschen Systems, (Festgaben für KARL KNIES), Berlin 1896.
E. v. BÖHM—BAWERK, Capital und Capitalzins, 2e dr. Innsbrück 1900. (2e deel, 1e dr.)
VICTOR BÖHMERT, Sächsische Einkommensteuerstatistik von 1875—1894, Zeitschr. d. K. Sächs. Stat. Bur. 1894.
WILHELM BÖHMERT, Die Verteilung des Einkommens in Preussen und Sachsen, Dresden, 1898.
G. M. BOISSEVAIN, De industrieele „trusts" der Vereenigde Staten van Amerika, De Economist, jg. 1901.
R. J. G. BOISSEVAIN, Landbouwcoöperatie in Frankrijk, Amst. 1897.
GEORGE L. BOLEN, The plain facts as to trusts and the tariff, New-York 1902.
CH. BONNIER, Hegel und Marx, *N. Z.* IX, 2.
B. BOSANQUET, The philosophical theory of the state, London 1899.
M. BOURGUIN, Des rapports entre PROUDHON et KARL MARX, Rev. d. Econ. Pol. VII.
ARTHUR BOWLEY, Changes in average wages (nominal and real) in the United Kingdom between 1860 and 1891, Journal of the Stat. Soc. 1895.
Wages in the United Kingdom in te Nineteenth Century, Cambridge 1900.
AD. BRAUN, Die Kartelle, Berl. Arb. Bibl. 1892.
BREMEN:
Jahrb. f. Bremische Statistik, 1899.
LUYO BRENTANO, Ueber das Verhältniss von Arbeitslohn und Arbeitszeit zur Arbeitsleistung 2e dr. Leipzig 1893.
KURT BREYSIG, Kulturgeschichte der Neuzeit, Berlin 1900/1.
KARL BÜCHER, Die Entstehung der Volkswirthschaft, 2e dr. Tübingen, 1898.
„ „ Referat. Ueber Kartelle, Schr. d. Ver. f. Soc. Pol. Bd. LXI, 1894.
P. BURROWES, Christianity and paganism, Intern. Soc. Review, II.

J. E. CAIRNES, Some leading Principles of Political Economy, newly expounded, London 1874.
R. CALWER, Handel und Wandel, jg. 1900.
J. BATES CLARK, The Control of Trusts, New-York. 1901.
GUSTAV COHN, Nationalökonomie des Handels und des Verkehrswesens, Stuttgart 1898.
MISS COLLET, Report on the Statistics of employment of women and girls. (Labour Department.) London 1894.

MISS COLLET, The Collection and Utilisation of official statistics bearing on the extent and effects of the industrial employment of women. Journal of the Stat. Soc., 1898.
W. MILLER COLLIER, The trusts, New-York 1900.
AUGUSTE COMTE, Cours de philosophie positive (deel I, 2e dr.) Paris 1835—1842 (1852).
CO-OPERATIVE ALLIANCE (International) Reports of the fifth Congress, 1902.
COOPÉRATEURS belges, Almanach des, jg. 1900—1902.
„ „ Les, Organe mensuel de la Coopération, jaarg. 1901.
COÖPERATIEVEN BOND, Jaarboek van den, 1902.
CO-OPERATIVE CONGRESS, Thirty-fourth Annual, 1902.
COOPÉRATION FRANÇAISE, Almanach de la, 1902.
„ SOCIALISTE, Premier Congrès National et International de la, Paris 1900.
CO-OPERATIVE SOCIETIES in the United Kingdom, Report on Workmen's, (Labour Department.)Londen 1901.
CO-OPERATIVE SOCIETIES in various countries, Statistics of, (prepared by the Statistical Committee of the International Alliance.) London 1896,
COÖPERAVIEVE ZUIVELBEREIDING, De, en hare Organisatie in Nederland. (Propagandaschrift v. d. Alg. Ned. Zuivelbond.)
CHR. CORNELISSEN, La dialectique hégélienne dans l'oeuvre de MARX. Revue Socialiste, XXXIII.
„ L'origine des trusts, Revue Soc. XXXV.
HAROLD COX, SIDNEY WEBB and, The eight hours day, London 1891.
HEINRICH CUNOW, Sozialphilosophische Irrgänge, *N. Z.*, XVI, 2.
„ „ Beiträge zur Geschichte des Materialismus, Stuttgart 1896.
„ „ Philosophie und Wirthschaft, *N. Z.* XVIII, 1.
„ „ Zur Zusammenbruchstheorie, *N. Z.* XVII, 1.

EDUARD DAVID, Die neuere Entwickelung des Agrarproblems innerhalb der Socialdemokratie, Soc. Monatsh., 1902, I.
HECTOR DENIS, La dépression économique et sociale et l'histoire des prix, Ixelles-Bruxelles, 1895.
KARL DIEHL, Wirtschaft & Recht, Jb. f. Nat. Oek. & Stat., IIIe F. XIV.
„ „ Verhältniss v. Werth u. Preis im ökon. System v. K. MARX; Festgabe für JOH. CONRAD, Jena, 1898.
J. DIETZGEN, Das Acquisit der Philosophie, Stuttgart 1895.

R. N. MC. DOUGALL, Capitalism and Socialism, The Soc. Dem. III.
GEOFFREY DRAGE, The Labour Problem, London 1896.
E. DÜHRING, Kritische Geschichte der Nationalökonomie und des Socialismus, 4e dr., Leipzig 1900.

DUITSCHLAND:

Berufliche und soziale Gliederung des deutschen Volkes. (Stat. d. deutsch. Reiches N. F. Bd. 111) 1899.
Die Landwirtschaft im deutschem Reiche (Stat. d. Deutsch. Reiches d. Bd. N. F. 112, geciteerd als Duitsche Landbouw-statistiek).
Gewerbe und Handel im Deutschen Reich (Stat. d. deutsch. Reiches, N. F. Bd. 119).
Die Deutsche Volkswirthschaft am Schlusse des 19 Jahrhunderts (bearbeitet im Kais. Stat. Amt, Berlin 1900).
Vierteljahrschr. d. Stat. d. D. R. 1896, 1901, I.

EISENBAHNEN, Uebersichtliche Zusammenstellung der wichtigsten Angaben der Deutschen Eisenbahn-Statistik, bearbeitet im Reichs-Eisenbahn Amt, Betriebsjahr. 1897/8.
L. ELSTER, Bevölkerungslehre und Bevölkerungspolitik, CONRAD's Hwb. d. Stw. 2e Aufl.
RICHARD T. ELY, Monopolies and Trusts, New-York, 1900.
D. VAN EMBDEN, Darwinisme en Democratie, 's Gravenhage 1901.
ENGELAND:
Labour Department. Statistical Abstract for United Kingdom, from 1878 to 1892, London 1893.
„ „ Second abstract of foreign labour statistics, London 1901.
„ „ Report on standard time rates of Wages in the United Kingdom, 1900.
FRIEDRICH ENGELS, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie, 2e dr., Stuttgart 1895.
„ „ Die Entwicklung des Sozialismus von der Utopie zur Wissenschaft, 4e dr., Berlin 1901.
„ „ Eugen Dühring und die Umwälzung der Wissenschaft. 3e dr., Stuttgart 1894 (geciteerd als Anti-Dührung).
„ „ De oudere geschriften, opgenomen in MEHRING's Litter. Nachl.
„ „ Die Lage der arbeitenden Klasse in England, 2e dr., Stuttgart, 1892.
„ „ Ueber historischen Materialismus, *N.Z.* XI, 1.

FRIEDRICH ENGELS, Der Ursprung der Familie, des Privateigenthums und des Staats, 3e dr., Stuttgart 1890.
„ „ Ergänzung und Nachtrag zum III. Buch des „Kapital", *N. Z.* XIV, 1.
S. ENGLÄNDER, Geschichte der französischen Arbeiterassociationen, Hamburg 1864.
J. E. ERDMANN, Geschichte der Philosophie, 4e dr., Berlin 1896.
ERWERBS- und Wirthschaftsgenossenschaften, Jahresbericht für 1894 über die auf Selbsthülfe gegründeten deutschen.
„ Jahrbuch id. id. für 1901.
F. EULENBURG, Die gegenwartige Wirthschaftskrise, Jb. f. Nat. Oek. & Stat., IIIe F. XXIV.

A. FAIRBANKS, Introduction to sociology, London, 1886.
E. FERRI, Socialismus und Moderne Wissenschaft, vertaald door KURELLA, Leipzig 1895.
FEUERBACH. Das Wesen des Christenthums, 3e dr.
W. FINN, Die Handwerkerlöhne in Dänemark. Jb. f. Nat. Oek. u. Stat. III, F. XX.
CH. FOURIER, Oeuvres complètes, 3e dr. Paris 1846/8.
FOXWELL, Voorrede voor de engelsche uitgaaf van A. MENGER's The Right to the whole produce of Labour, London. 1899.
ANATOLE FRANCE, Monsieur Bergeret à Paris. Paris z. j.
FRANKRIJK:
Office du Travail. Résultats statistiques du recensement des industries et professions.
„ „ „ Salaire et durée du travail dans l'industrie française.
„ „ „ Les associations ouvrières de production, Paris 1877.
„ „ „ Bulletin de l', (verschillende jaargangen).
B. FRIEDLAENDER, Die vier Hauptrichtungen der modernen socialen Bewegung, I, Berlin 1901,

R. GAROFALO, La superstition socialiste, Paris 1895.
GENOSSENSCHAFTSWESEN, Blätter für, September 1902.
OTTO GERLACH, Einkommensteuer, Hwb. d. Staatsw. 2e dr.
GIBBONS (HADFIELD and), A shorter working day, London 1892.
GIDDINGS, Principles of sociology, New-York 1896.
CHARLES GIDE, La Coopération, Conférences de propagande, Paris 1900.
„ Ch. Fourier (Petite Bibliothèque Economique).
SIR ROBERT GIFFEN, The progress of the Working Classes in the last half century. Journal of the Stat. Soc. 1883.

F. v. D. GOES, De arbeidskracht, Amsterdam 1900.
„ Historisch materialisme bij burgerlijke geschiedschrijvers. Tweem. Tijdschr. VIIIe jg.
„ Dogma en Overtuiging. Nieuwe Tijd, III.
„ Een kort antwoord aan Prof. Treub, Kroniek, 5 Nov. 1899.
„ Ellende en loon. Kroniek, 26 Oct./2 Nov. 1901.
„ Grootkapitaal en kleinhandel, Amsterdam 1902.
PAUL GÖHRE. Das religiöse Problem im Socialismus; Materialismus und Religion; Christenthum und material. Geschichtsauff. Soc. Monatsh. 1902.
G. J. GOSCHEN, The increase of moderate incomes, Journal of the Stat. Soc. 1887.
STAN. GRABSKI, Zur Erkenntnisslehre der volkswirthschaftlichen Phänomene, Jb. f. Nat. Oek. u. Stat., IIIe F., XVII.
ANTONIO GRAZIADEI, La théorie du profit: Réponse à JAURÈS. Mouv. Soc. 1900. II.
G. DE GREEF, Introduction à la Sociologie, I, Paris. 1886.
H. GREULICH, Ueber die materialistische Geschichtsauffassung, Berlin 1897. (Zie Zwitserland, Schweiz. Arbeitersekr.)
BENEDETTO GROCE, Matérialisme historique et économie marxiste. Paris, 1901.
ERNST GROSSE, Die Formen der Familie und die Formen der Wirthschaft. Freiburg i. B. u. Leipzig, 1896.
GROSSEINKAUFS-GESELLSCHAFT Deutscher Consumvereine, Wochen-Bericht der, September 1902.
id. id. Bericht über das 8te Gesellschaftjahr.
JOZEF GRUNZEL, Ueber Kartelle. Leipzig 1902.
S. GUNTER, Die Mat. Gesch. Auff. u. d. prakt. Idealismus. *N. Z.* XVI. 2.
„ Antonio Labriola und die Ethik. *N. Z.* XVIII. 2.

HADFIELD and GIBBONS, A shorter working day, London, 1892.
HAMBURG:
Die Einkommensteuer im Hamburgischen Staate in den Jahren 1883 bis 1892. Statistik des Hamburgischen Staates, Heft XVII.
HEGEL, Kleine Logik, uitgaaf van BOLLAND, „nach dem Texte der Encyclopädie", Leiden 1899.
„ Philosophie der Geschichte, 3e dr.
„ Philosophie des Rechts, 3e dr.
CL. HEISZ, Die grossen Einkommen in Deutschland und ihre Zunahme in den letzten Jahrzehnten, München/Leipzig 1893.

H. HERKNER, Die sociale Reform als Gebot des wirthschaftlichen, Fortschrittes, Leipzig 1891.
„ Krisen, CONRAD's Hwb. d. Staatsw., 2e dr.
F. O. HERTZ, Die agrarischen Fragen im Verhältniss zum Socialismus, Wien 1899.
E. HIRSCHBERG, Arbeitslosigkeit und Arbeitsvermittlung (Bericht f. d. Congr. d. Freien Deutschen Hochstift), Berlin 1894.
THOMAS HODGSKIN, Popular Political Economy, London 1827.
M. ROLAND HOLST, Een verbeeldingsbrug afgebroken, De Kroniek, 30 Nov. 1901.
„ Kapitaal en arbeid in Nederland, Amst. 1902.
VICTOR AIMÉ HUBER, Ausgewählte Schriften über Sozialreform und Genossenschaftswesen (Herausgegeben von Dr. K. MUNDING, Berlin, 1894).
CORNÉLIE HUYGENS, Darwin-Marx, Nieuwe Tijd, V/VI.

ISJAIEFF, Socialpolitische Essais, Stuttgart 1902.
ITALIË:
Annuario Statistico Italiano, Notizie sulle Mercedi degli operai in alcune industrie escluse le agricole, Roma 1899.

JEAN JAURÈS, Études Socialistes, 3e dr. Paris, 1902.
„ Die idealistische Geschichtsauffassung, *N. Z. XIII*, 2.
„ Histoire Socialiste (Introduction), Paris.
„ l'Evolution de la Méthode Socialiste, Mouvement Socialiste, 2e jg., I.
„ Introduction à la morale Sociale, Revue Soc. *XIX*.
GEORG JELLINEK, Das Recht des modernen Staates, Berlin 1900.
JEREMIAH W. JENKS, Trusts and industrial Combinations (Bulletin no. 29, Juli 1900, of the Department of Labor, Washington).
„ The trust problem, New-York 1900.
R. VON JHERING, Der Zweck im Recht, 3e dr., Leipzig, 1893.
E. D. JONES, Economic crises, London 1900.
VON JURASCHEK, Aktiengesellschaften (Statistik), Hwb. d. Stw., 2e dr.

PAUL KAMPFFMEIJER, Schrittw. Socialisirung od. gewalts-Sprengung d. Kapital. Wirthschaftsordn., Soc. Mon. 1899.
„ „ Es bleibt bei der Expropriation, t. z. p. 1900.
„ „ K. Kautsky und der freie kritische Sozialismus, t. z. p. 1901.
„ „ Wohin steuert die kap. und staatl. Entwickelung? Berlin, 1901.

KARTELLE, Ueber wirthschaftl. in Deutschland und im Auslande, Schriften des Vereins f. Socialpolitik LX/LXI.

KARL KAUTSKY, Bernstein und das Socialdemokratische Programm,
„ „ Stuttgart 1897 (geciteerd als Anti-Bernstein).
„ „ Darwinismus und Marxismus, *N. Z.* XIII, 1.
„ „ Die mat. Gesch. Auff. u. d. psychol. Antrieb. *N. Z.* XIV, 2.
„ „ Was will u. kann die mat. Gesch. Auff. leisten? *N. Z.* XV, 1.
„ „ Bernstein u. die mat. Gesch. Auff., *N. Z.* XVII, 2.
„ „ Bernstein u. die Dialektik, *N. Z.* XVII, 2.
„ „ Bernstein u. d. Werththeorie u. d. Klassen, *N. Z.* XVII, 2.
„ „ Consumvereine und Arbeiterbewegung, Wien 1897.
„ „ Die Agrarfrage, Stuttgart 1899.
„ „ Die soziale Revolution, Berlin 1902.

C. DE KELLÈS KRAUZ, Comtisme et Marxisme, Rev. Soc. XXXIII.

KARL KNIES, Geld und Credit, Berlin 1879 (I, 2e dr. 1885).

G. W. KERNKAMP, Over de materialistische opvatting der geschiedenis, Amsterdam 1901.
„ Historisch-materialistische problemen, Vragen des Tijds, XXVIII.

D. KOIGEN, Zur Vorgeschichte des modernen philosophischen Socialismus, Bern 1901.

P. KOLLMANN, Armenwesen (Armenstatistik), Hwb. d. Stw., 2e dr.

LABRIOLA, Essais sur la conception matérialiste de l'histoire, Paris 1897.
„ Socialisme et philosophie, Paris, 1899.
„ La loi de la Concentration Capitaliste, Paris 1899.

PAUL LAFARGUE, Die idealistische Geschichtsauff., *N. Z.* XIII, 2.

LANDWIRTHSCHAFTLICHES Genossenschaftsblatt, Central-Organ der Raffeissen-Organisation, jg. 1902.

DR. E. LANGE, Karl Marx als volkswirthschaftlicher Theoretiker, Jahrb. f. Nat. Oek. & Stat., IIIe F. XIV.

LEFKOVITS, Die Staatslehre auf Kantischer Grundlage, Bern 1899.

PAUL LEROY—BEAULIEU, Essai sur la répartition des richesses. 4e ed., Paris 1897.

E. LEVASSEUR, L'ouvrier Américain, Paris 1898.

LEONE LEVI, Wages and earnings of the working classes, London, 1885.

W. LEXIS, Die volkswirthschaftliche Konsumtion, SCHÖNBERG,s Handb. d. Pol. Oek., 4e dr. I, Tübingen, 1896.

W. LEXIS, Grossbetrieb und Kleinbetrieb, CONRAD's Hwb. d. Stw., 2e dr.
„ Bevölkerungsstatistik, t. z. p. 1e dr. 1e suppl.
W. LIEBKNECHT, Hochverrath und Revolution, Berlin 1892.
R. LIEFMANN, Die Unternehmerverbände, Freiburg i. Br. 1897.
MAX LORENZ, Die Marxistische Socialdemokratie, Leipzig 1896.
E. LOSINSKY, Das religiöse Problem im Socialismus, Soc. Monatsh. 1902.
H. LUX, Die wirthschaftliche Bedeutung der Gas- und Elektrizitätswerke in Deutschland, Leipzig 1898.

H. W. MACROSTY, Trusts and the State. London 1901.
„ Die Trusts in Amerika, Arch. f. Soc. Gesetzg. u. Stat. XVII.
KARL MARX, Oudere geschriften opgenomen in MEHRING'S. Litt. Nachl.
„ La Misère de la Philosophie, 3e duitsche uitgaaf, Stuttgart 1895.
„ Rede über die Frage des Freihandels van 9 Januari 1849. (Anhang II van Mis. de la Phil. 3e duitsche uitgaaf).
„ Zur Kritik der Politischen Oekonomie. Uitg. v. KARL KAUTSKY. Stuttgart 1897.
„ Das Kapital, Ie deel, 4e dr.; IIe deel, 2e dr.; IIIe deel, 1e dr.
„ Lohnarbeit und Kapital, uitgaaf van ENGELS, Stuttgart 1891.
„ KARL MARX vor den Kölner Geschworenen } Hottingen-Zürich 1885.
„ Enthüllungen ü. d. Kommunisten Prozess } Hottingen-Zürich 1885.
„ Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte, 3e dr. Hamburg 1885.
„ Die Klassenkämpfe in Frankreich, nieuwe dr. Berlin 1895.
„ Der Bürgerkrieg in Frankreich, 3e duitsche dr. Berlin 1891.
„ Revolution und Kontra-Revolution in Deutschland. Stuttgart 1896.
„ Lohn, Preis und Profit. Rede in de „Internationale". 26 Juni 1865. *N. Z.* XVI. 2.
„ Zur Kritik des S. D. Parteiprogramms. *N. Z.* IX. I.
MARX en ENGELS, Die Heilige Familie, volgens MEHRING's uitgaaf in de Liter. Nachl.

MARX en ENGELS, Das Communistische Manifest.
MARXIST, Theology and Science. Int. Soc. Rev. I.
„ Sociological Law and historical fatalism. *I. S. R.* II.
TH. G. MASARYK, Die philosophischen und sociologischen Grundlagen des Marxismus. Wien 1899.
R. E. MAY, Die Wirthschaft in Vergangenheit, Gegenwart nnd Zukunft. Berlin/Bern 1901.
FR. MEFFERT, Arbeiterfrage und Sozialismus, Mainz 1901.
F. MEHRING, Aus dem literarischen Nachlass von Karl Marx, Friedrich Engels und Ferdinand Lassalle, Stuttgart 1902.
„ Geschichte der Socialdemokratie, Stuttgart 1897
„ Lessing-Legende. Stuttgart 1893.
„ Zur hist. mat. Methode. *N. Z.* XII. 2.
M. MENDELS, Bernstein als (ezels)brug, Het Vaderland 1/2 December 1901.
A. MENGER, Das Recht auf dem vollen Arbeitsertrag. 2e dr. Stuttgart 1891.
A. MENZEL, Referat über wirthschaftlichen Kartelle, Schr. d. Ver. f. Soc. Pol. Bd. LXI. 1894.
JOHN ST. MILL, Principles of Political Economy. 9e dr. London 1886.
J. P. MOLTZER, Landbouw en kapitaalbelegging. Haarlem 1892.
MULHALL, Industries and Wealth of Nations, London 1896.
FR. MüLLER, Die geschichtliche Entwicklung des landwirtschaftl. Genossenschaftswesens in Deutschland. Leipzig 1901.

PAUL NATORP, Socialpädagogik, Stuttgart 1899.
NEDERLAND, Jaarcijfers voor het Koninkrijk.
„ Uitkomsten der Beroepstelling in het Koninkrijk der Nederlanden op 31 Dec. 1889.
„ id. id. op 31 Dec. 1899 (XII, 2).
„ Bescheiden betreffende de geldmiddelen.
„ Verslag van den Landbouw over 1898.
„ Statistiek der Spaar- en Leenbanken 1898.
NEERLANDICUS, Doelwerking, Tweem. Tijdschr. IIe jg.
NEUE ZEIT (Redactie), Der Entwurf des neuen Parteiprog., IX, 2.
KURT NITSCHKE, Einkommen und Vermögen in Preussen und Entwicklung seit Einführing der neuen Steuern, mit Nutzanwendung auf die Theorie der Einkommensentwicklung, Jena 1902.
ALFRED NOSSIG, Die Revision des Socialismus, I, Berlin/Bern 1901.
„ Die moderne Agrarfrage, Berlin/Bern 1902.

H. VON NOSTITZ, Das Aufsteigen des Arbeiterstandes in England, Jena 1900.

FRANZ OPPENHEIMER, Die Siedlungsgenossenschaft. Berlin 1896.
B. J. H. OVINK, KANT's transcendentale methode. Tweem. Tijdschr. III.
ROBERT OWEN, A New View of Society, 4e dr. 1818.
„ Report to the country of Lanark of a plan for relieving public distress, ed. 1832.

P. Arbeidskracht en Rust. Nieuwe Tijd, IV.
A. PANNEKOEK, De filosofie van KANT en het Marxisme, Nieuwe Tijd, VI.
VILFREDO PARETO, Les systèmes socialistes. Paris 1902.
FRIEDRICH PAULSEN, Immanuel Kant, sein Leben und seine Lehre. Stuttgart 1898.
H. PESCH, Liberalismus, Socialismus und christliche Gesellschaftsordnung, Freiburg, i. B. 1901.
J. PLATTER, Kritische Beiträge zur Erkenntniss unserer socialen Zustände und Theorien. Basel 1894.
G. PLECHANOW, Beiträge zur Geschichte des Materialismus. Stuttgart 1896.
„ Bernstein u. d. Materialismus. *N. Z.* XVI, 2.
L. POHLE, Die Kartelle der Gewerblichen Unternehmer. Leipzig 1898.
„ Bevölkerungsbewegung, Kapitalbildung und periodische Wirthschaftskrisen. Göttingen 1902.
(KÖN.) PREUSS. Stat. Bureau, Zeitschr. d., 1901.
PROUDHON, Qu'est-ce-que la Propriété? Nouv. éd. Paris. z. j. Oeuvres Complètes. I.
„ Explications présentées au ministère public sur le droit de propriété. Nouv. éd. Paris 1868. (Oeuvres Compl. II.)
„ De la Création de l'Ordre. Nouv. éd. Paris 1868. Oeuvres Compl. III.
„ Contradictions Economiques, ou Philosophie de la Misère. Paris. z. j. Oeuvres Compl. IV/V.

H. P. G. QUACK, De socialisten, Personen en stelsels. Amsterdam 1887 –1897. (Dl. I en II, 2e dr.)
„ Opstellen over Thompson en Hodgskin. De Gids, 1902.

JOHN RAE, Eight hours for work, London 1894.
CHARLES RAPPOPORT, Idées et faits socialistes. Rev. Soc. XXXI.

H. RAUCHBERG, Die Berufs- und Gewerbezählung im Deutschen Reich, Berlin 1901.
GEORGES RENARD, Socialisme intégral et Marxisme, Paris z. j.
D. RICARDO, Principles of Political Economy and Taxation. 3e dr. London 1821.
E. RICOLAGE, La sociologie par Auguste Comte, Paris, 1897.
R. RIEHN, Das Konsumsvereinswesen in Duitschland, Stuttgart, Berlin 1902.
R. RIVES LA MONTE, Science and Socialism, Intern. Soc. Review, I.
JOHN M. ROBERTSON, The eight hours question, London 1899.
ROCQUIGNY, LE COMTE DE, Les syndicats agricoles et leur Oeuvre, Paris 1900.
RODBERTUS, Zur Beleuchtung der socialen Frage (uitgaaf van M. Wirth, 2e dr. Berlin 1890.
W. ROSCHER, Nationalökonomik des Handels und des Gewerbfleisses, IIIe dr., Stuttgart 1882.
LÁZÁR ROTH, Schelling und Spencer, Bern, 1901.
PAUL DE ROUSIERS, Les industries monopolisées aux Etats-Unis, Paris 1898.
MARCUS RUBIN, Population and Birth-rate, Journal of the Stat. Soc. 1900.

SÄCHSISCHEN, Zeitschrift des — Stat. Bureaus 1901.
H. DE SAINT-SIMON, Oeùvres Choisies, uitgegeven door CH. LEMONNIER, Bruxelles, 1859.
J. SARRAUTE, Socialisme d'opposition. Socialisme de gouvernement et lutte de classe, Paris. 1901.
A. SCHÄFFLE, Das gesellschaftliche System der menschlichen Wirthschaft, 2e dr., Tübingen, 1867.
„ Bau und Leben des Sozialen Körpers, 2e dr. Tübingen, 1896.
G. SCHANZ, Dritter Beitrag z. Frage der Arbeitslosen-Versicherung, Berlin 1901.
J. H. SCHAPER. Het begint weer! Het Volk, 19 en 28 Maart 1902.
FR. SCHAUB, Die Eigenthumslehre nach THOMAS VAN AQUIN und dem modernen Socialismus, Freiburg i. B. 1898.
MAX SCHIPPEL, Das moderne Elend, Stuttgart 1888.
„ Handels- und Wirthschaftspol. u. die Arbeiter, Soc. Monatsh. 1902 I.
CHAJM SCHITLOWSKY, Die sogenannte Krise innerhalb d. Marxismus, Soc. Monatsh. 1900.
„ „ Die historiosophische Endzielphilosophie, t. z. p. 1901, I.

DAVID F. SCHLOSS, Methods of industrial remuneration, 3e dr. London, 1898.
C. SCHMIDT, Nachträgliche Betrachtungen zur Bernstein Diskussion, Soc. Monatsh. 1899.
„ Socialismus und Ethik, Soc. Monatsh. 1900.
„ Zur Theorie der Handelskrisen und der Ueberproduction, Soc. Monatsh. 1901, II.
ROBERT SCHMIDT, Der Anteil der Gewerkschaftsbewegung an der materiellen Hebung der Arbeiterclasse, Soc. Monatsh. 1901, II.
GUSTAV SCHMOLLER, Grundriss der Allgemeinen Volkswirthschaftslehre, Leipzig 1900.
„ Was verstehen wir unter dem Mittelstande? Hat er im 19 Jahrh. zu- oder abgenommen? Göttingen 1897.
BR. SCHOENLANK, Die Kartele, Arch. f. soc. Ges. & Stat. III.
SCHULZE-DELITSCH, Associationsbuch für deutsche Handw., Leipzig 1853.
M. SEIDEL, Sparkassen, Hwb. d. Stw., 2e dr. VI.
EDWIN R. A. SELIGMAN, The economic interpretation of history, New-York, 1902.
NASSAU W. SENIOR, Political Economy, ed. 1850 (Encycl. Metropol.)
J. C. L. SIMONDE DE SISMONDI, Nouveaux principes d'Economie Politique, Paris 1819.
„ Etudes sur l'Economie Politique, Bruxelles 1837.
AD. SMITH, Wealth of Nations, (ed. v. Thorold Rogers, Oxford 1880).
R. MAYO-SMITH, Statistics and Sociology, New-York 1895.
„ Statistics and Economics, New-York 1899.
S. D. A. P. (Verslag v. h. 8ste Congres).
S. D. P. Deutschlands (Protokoll d. Verhandl. d. Parteitages der —, abgehalten zu Hannover, October 1899).
„ id. id. Frankfort a. M. 1894.
AD. SOETBEER, Das Gesammteinkommen und dessen Vertheilung im Preussischen Staate, Der Arbeiterfreund, jg. 1875.
„ Umfang und Vertheilung des Volks-Einkommens im Preussischen Staate 1872—1878, Leipzig 1879.
„ id. id 1876—1886, Vierteljahrschr. für Volkswirthsch. u. Geschichte XXIV, 4.
W. SOMBART, Zur Kritik d. ökon. systems v. K. MARX, Arch. f. Soc. Ges. VII.
„ Der Moderne Kapitalismus, Leipzig 1902.
„ Lohnstatistische Studien, Arch. f. Soc. Ges. II.

WL. GR. SIMKHOWITCH, Die Krisis der Sozialdemokratie, Jb. f. Nat. Oek. & Stat. IIIe. F. XVII.
G. SIMMEL, Die Probleme der Geschichtsphilosophie. Leipzig 1892.
G. SOREL, Capitalistische Concentration, Moc. Monatsh. 1900.
„ Idées socialistes et faits économiques au XIXe Siècle, Revue Soc. XXXV.
„ Les Syndicats industriels et leur signification, Rev. Soc. XXXVI.
„ La ruine du monde antique, Paris 1901.
„ Voorrede voor Labriola's „Conception matérialiste de l'histoire", Paris 1897.
„ De ethiek v. h. Socialisme, Soc. Weekbl. 1900.
„ Les Polémiques pour l'interprétation du marxisme, Paris 1900.
RUDOLF STAMMLER, Wirthschaft und Recht nach der Materialistischen Geschichtsauffassung, Leipzig 1896.
H. STARKENBURG, Die Entwickelungstendenz des Mittelstandes im 19 Jahrhundert, Berlin 1897.
STATISTISCH INSTITUUT, Bijdragen van het — , jaarg. 1891.
STAUDINGER, Ethik und Politik, Berlin 1899.
LORENZ STEIN, Des Socialismus und Communismus des heutigen Frankreichs, Leipzig 1842.
LUDWIG STEIN, Die sociale Frage im Lichte der Philosophie, Stuttgart 1897.
S. R. STEINMETZ, Rede over de Marxistische theorie der sociale ontwikkeling, Economist 1901.
J. STERN, Der historische Materialismus und die Theorie des Mehrwerths, München 1894.
WILLIAM M. STEUART, Manufactures, in The Federal Census, Critical Essays by Members of the American Economic Association, New-York 1899.
PETER V. STRUVE, Die Marxsche Theorie der sozialen Entwicklung, Arch. f. Soc. Ges. XIV.
MAX STIRNER, Der Einzige und sein Eigenthum, 2e dr., Leipzig 1882.
J. STITT WILSON, Christianity and Paganism, Intern. Soc. Review, II.
C. A. VERRIJN STUART, Ricardo en Marx, 's Gravenhage 1890, De voltooiing van Marx' rentetheorie, Economist 1896.
J. H. W. STUCKENBERG, Introduction to the study of Sociology, London 1898.

H. TARNKE, Die Entwickelung des Gesamteinkommens im Königr. Sachsen von 1878 bis 1898. Zeitschr. f. Socialwissensch. III.

G. M. DEN TEX, Verkorting van den arbeidsdag. Amsterdam 1894.
WILLIAM THOMPSON, An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth most conducive to Human Happiness. London 1824.
W. T. THORNTON, On Labour. London 1869.
M. W. F. TREUB, Darwinisme en Socialisme. Sociaal Weekblad. jg. 1894.
" „Het Volk" en de leer der klassenstrijd. t. z. p. 30 Juni/14 Juli 1900.
P. J. TROELSTRA, Theorie en beweging, Amsterdam, 1902.
M. VON TUGAN-BARANOWSKY, Studien zur Theorie und Geschichte der Handelskrisen in England. Jena 1901.

LOUIS VARLEZ, Les salaires dans l'industrie gantoise I. Industrie cotonnière. (Publicatie v. h. Belg. Arbeidsambt) 1901.
EMILE VANDERVELDE, A propros du Manifeste du Parti communiste, Revue soc. XXVII.
" La propriété foncière en Belgique. Paris 1900.
KARL VORLÄNDER, Kant und der Sozialismus, Berlin 1900.

WÄCHTER, Die sächsische Einkommensteuerstatistik von 1896 bis 1900. Zeitschr. d. K. Sächs. Stat. Bur. 1901.
AD. WAGNER, Grundlegung der Pol. Oekonomie. Leipzig 1892/3.
EMILE WAXWEILER, Heures de travail et salaires dans l'industrie belge. Revue d'Econ. Pol. 1902.
FRANK G. WARD, Darstellung und Würdigung der Ansichten Luthers vom Staat und seinen wirthschaftlichen Aufgaben. Jena 1898.
SIDNEY & BEATRICE WEBB, History of Trade-Unionism. London 1894.
SIDNEY WEBB and HAROLD COX, The eight hours day. London 1891.
MARIANNE WEBER, Fichte's Socialismus und sein Verhältniss zur Marx'schen Doktrin. Tübingen, 1900.
G. WEILL, Saint-Simon et son oeuvre, Paris, 1894.
PAUL WEISENGRÜN, Die Socialwissenschaftlichen Ideen Saint-Simon's.
" " Der Marxismus und das Wesen der socialen Frage, Leipzig, 1900.
BRUNO WILLE, Materie nie ohne Geist. Berlin/Bern 1901.
AD. VON WENCKSTERN, Marx, Leipzig 1896.
HAROLD WESTERGAARD, Die Lehre von der Mortalität und Mortabilität, 2e dr. Jena 1901.

KNUT WICKSELL, Ueber Wert, Kapital und Rente, Jena 1893.
F. VON WIESER, Der Natürliche Werth, Wien, 1889.
L. WINIARSKI, Le matérialisme économique et la phychologie sociale, Revue socialiste XXII.
„ Etude critique sur le IIIe vol. du „Capital" de K. MARX; Revue d'Econ. Pol. XI.
C. WINKLER, Over de doelmatige beweging in de natuur, Utrecht, 1896.
MAX WIRTH, Geschichte der Handelskrisen, 6e dr. Frankfurt a/M. 1890.
H. WISKEMANN, Darstellung der in Deutschland zur Zeit der Reformation herrschenden nationalökonomischen Ansichten, Leipzig 1861.
CARROLL D. WRIGHT, The industrial Evolution of the United States, New-York 1895.
J. WOLF, Sozialismus und Kapitalistische Gesellschaftsordnung, Stuttgart 1892.
L. WOLTMANN, Die Darwinsche Theorie und der Socialismus, Düsseldorf 1899.
„ Der historische Materialismus, Düsseldorf 1900.
„ Die Begründung der Moral, Soc. Mon. 1900.
„ Die wirthschaftl. & Pol. Grundlagen des Classenkampfes, Soc. Mon. 1901.

FRIEDRICH ZAHN, Heirathsstatistik, Hwb. d. Stw. 2[e] dr.
GOTTFRIED ZOEPFL, Nationalökonomie der technischen Betriebskraft, Jena 1903.
ZWITSERLAND:
Schweizersches Arbeitersekretariat. Bericht über Arbeitslosenunterstützung und Arbeitsnachweis an das Schweizersche Industrie Departement. Zürich 1901.
Schweiz. Konsumvereine, Statistisches Jahrbuch des Verbands-, für 1901.

ZINSTORENDE DRUKFOUTEN.

Dl. I bl. 309, 23e regel staat: onbeteekenend *doel*, lees *deel.*

Dl. II bl. 204, Titel van het hoofdstuk staat: ongelijkheid *en* de verdeeling, lees: *in.*

Dl. II bl. 336, in de aanduiding op den kant staat: de *moderne* ondernemingsvormen, lees: *oudere.*

106

